

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Олег Григор

**ФІЛОСОФІЯ
ПОЛІТИЧНОГО КОНСЕНСУСУ**

Монографія

Видання друге, доповнене і перероблене

**Харків
2019**

УДК 32.001

Г83

*Рекомендовано вченою радою
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова
(протокол № 4 від 27 грудня 2018 р.)*

Рецензенти:

Головатий Микола Федорович, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології, соціології та соціальної роботи ПАТ «ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом»;

Денисюк Світлана Георгіївна, доктор політичних наук, професор, професор кафедри суспільно-політичних наук Вінницького національного технічного університету;

Новакова Олена Вікторівна, доктор політичних наук, професор, професор кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Григор О. О.

Г83 Філософія політичного консенсусу : монографія / О. О. Григор ; М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – 2-ге вид., допов. і перероб. – Харків : Новий курс, 2019. – 355 с. – Бібліогр.: 33 с. 323–355 (572 назви). ISBN 978-966-97856-4-0

У монографії висвітлено філософські аспекти політичного консенсусу як принципу, процедури і методології пошуку взаємної згоди, єдності, спільності позицій конфліктуючих сторін щодо знаходження та реалізації конструктивного рішення.

Розкрито теоретико-методологічні засади та історичні етапи розвитку ідеї консенсусу в контексті політичного життя суспільства. Висвітлено проблеми пошуку політичного консенсусу в умовах протистояння світових систем та глобалізаційних змін. Показано вплив формування демократичного світогляду і культури суб'єкта політичного мислення та дії на досягнення й реалізацію політичного консенсусу в Україні.

Для науковців, викладачів, студентів філософсько-політологічного профілю. Книга буде корисною усім, хто переймається проблемами демократії та свободи.

УДК 32.001

© Григор О. О., 2019

ISBN 978-966-97856-4-0

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ	
ПОЛІТИЧНОГО КОНСЕНСУСУ	
1.1 Концептуалізація категорії «консенсус» у міждисциплінарному науковому дискурсі	9
1.2 Типологія, функції та рівні політичного консенсусу	25
1.3 Основні сфери реалізації політичного консенсусу	39
РОЗДІЛ 2	
ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЇ КОНСЕНСУСУ	
В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ	
2.1 Пошуки консенсусно-компромісних підходів до політичних відносин в античному світі	66
2.2 Проблеми узгодження релігійного та світського начал суспільного буття	76
2.3 Ідеї політичної рівноваги суспільного розвитку в епоху Просвітництва та Ренесансу	92
2.4 Плюралістичне розуміння природи та сутності політичного консенсусу мислителями XIX–XX ст.	103
РОЗДІЛ 3	
ГЛОБАЛІЗАЦІЯ СУЧАСНОГО СВІТУ ЯК ДЕТЕРМІНУЮЧИЙ	
ЧИННИК ПОЛІТИЧНОГО КОНСЕНСУСУ	
3.1 Теоретичні аспекти феномена глобалізації	118
3.2 Проблеми пошуку політичного консенсусу в період глобального протистояння двох світових систем	137
3.3 Вплив процесів глобалізації на природу політичних відносин ...	154
3.4 Детермінуюча роль міжкультурних комунікацій у впровадженні консенсусного підходу	165
РОЗДІЛ 4	
ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ КОНСЕНСУСНОГО ПІДХОДУ	
ДО ВИРІШЕННЯ ГОСТРИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОБЛЕМ	
СУЧАСНОГО СВІТУ	
4.1 Утвердження демократичного розвитку як детермінанти політичного консенсусу	186

4.2 Роль політичного консенсусу в розв'язанні конфліктних ситуацій у сучасному світі	208
4.3 Дипломатія як ефективний засіб досягнення політичного консенсусу	228

РОЗДІЛ 5

ПОЛІТИЧНИЙ КОНСЕНСУС В УКРАЇНІ: ЦІННІСНІ ОСНОВИ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ

5.1 Культура політичного консенсусу в Україні як світоглядна і практична проблема	249
5.2 Українська політико-владна еліта і суспільство в системі консенсусної взаємодії	269
5.3 Консенсусний владно-громадський діалог в українському суспільстві	292
ВИСНОВКИ	317
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	323

ВСТУП

Політичні процеси в Україні і в світі останніх років, особливо військові конфлікти та зіткнення, що час від часу спалахують у різних регіонах світу, актуалізують проблему політичного консенсусу – принципу, процедури і методології пошуку взаємної згоди, єдності, спільності позицій конфліктуючих сторін, знаходження та реалізації конструктивного рішення.

Консенсус базується на об'єднанні конфліктуючих сил навколо спільних для суспільства і держави (чи держав) інтересів, реалізація яких забезпечує спільну життєдіяльність, розгортає горизонти перспективного розвитку, сприяє налагодженню взаємодії. Непорозуміння, конфлікти, зіткнення, що виникають між соціальними групами (суб'єктами), як правило, обумовлені протилежними (не тотожними) економічними, політичними, соціокультурними інтересами, національними, етнічними чи релігійними особливостями. Консенсус – як площина спільного вирішення – бере на себе відповідальність за їх узгодження і пошук порозуміння. Він ґрунтується на врахуванні думок кожної із сторін, визначенні у їх позиціях того спільного знаменника, який ці сторони об'єднує. Протилежне бачення проблемної ситуації – те, що веде до конфлікту – немов би відсувається на другий чи на третій план. І хоча воно не зникає, в ситуації консенсусу політичний дискурс розгортається в царині того, що об'єднує, цікавить обидві сторони, приводить до порозуміння і примирення.

Досягнення консенсусу базується на повазі до людини, закону і моралі. Суб'єкти, які нехтують законами, консенсусу не досягнуть. Те ж стосується моральних і загальносоціальних норм. Від політичних партій та соціальних сил (груп, об'єднань) консенсус вимагає певних морально-етичних якостей, насамперед – терпимості до іншої точки зору, готовності до розгорнутого діалогу та соціально-політичного компромісу. Головною компетенцією суб'єктів політичного процесу, які прагнуть консенсусу, є уміння домовлятися, здатність «чути одне одного», готовність до прийняття компромісних рішень.

Як одна із основних (опорних) підвалин демократії, консенсус здавна знаходився в полі зору мислячої еліти суспільства. І хоча сам термін «консенсус» був уведений лише у ХІХ ст. французьким філософом, засновником позитивізму О. Контом, є всі підстави вважати, що проблеми його досягнення обговорювалися з часів філософського дискурсу про демократію. Представники античної філософії – Демокрит, Платон, Аристотель та ін. – не тільки торкалися цієї тематики, але й висловили

щодо неї досить конструктивні судження. Особливе значення мали їхні міркування стосовно мирного вирішення військово-силового протистояння, пошуку виходу з найбільш кризових політичних ситуацій. Широке обговорення означеної проблематики тривало і в епоху середньовіччя, особливо – в контексті пошуку «божественного примирення». Християнська заповідь «Кесарю кесарево, а богу боже» є, мабуть, найпродуктивнішою формулою досягнення консенсусу в ситуації протистояння і конфлікту. Філософсько-політологічні мислителі епохи Відродження та Ренесансу розглядали консенсус у контексті пошуку «рівноваги сил». Пізніше цю тему стали пов'язувати із проблемою толерантності та моралі, пошуком «нового світового порядку», «рівноваги сил» з метою забезпечення миру і плідного співробітництва.

Актуалізація дослідження проблеми консенсусу у зарубіжній філософсько-політологічній літературі ХХ ст. пов'язана з іменами Г. Алмонда, Х. Арендт, Р. Арона, Д. Белла, Б. Бербера, І. Берліна, Ф. Броделя, В. Брукса, З. Бжезинського, М. Вебера, С. Верби, Р. Дарендорфа, Х. Ортеги-і-Гассета, К. Гастейгера, Ф. Гайека, Е. Гіденса, Д. Гелда, О. Гоф'є, Р. Даля, Д. Драйзека, Н. Дейвіса, Дж. Ділі, Г. Ерме, К. Ендо, Т. Карла, Г. Кіссинджера, А. Лейпхарта, І. Лінца, Г. Мейнса, Г. Моргентау, Р. Нібура, К. Поппера, Д. Пруйта, Дж. Розентау, Дж. Рубіна, Дж. Сороса, П. Сорокіна, О. Тофлера, Ю. Хабермаса, С. Хантінгтона, Ф. Шмітера та ін.

До проблеми суспільної згоди зверталися російські філософи, письменники і мислителі В. Соловйов, П. Кропоткін, Ф. Достоевський, Л. Толстой, С. Булгаков, М. Бердяєв, С. Франк, І. Ільїн, П. Новгородцев, П. Сорокін та інші. В рамках російської філософсько-політологічної традиції проблему політичного консенсусу досліджують Р. Апресян, А. Ампелеєва, Г. Артемов, Г. Біккулова, С. Большаков, Л. Герасіна, Д. Гончаров, Т. Длугач, О. Добродеев, Т. Зонова, Е. Каракулян, А. Клюєв, В. Кудрявцев, О. Мелешкіна, В. Петухов, Е. Соловйов, В. Федотова, Ю. Шевченко, О. Шестопап та ін.

Вагомий внесок у дослідження проблеми, що розглядається, зробили також сучасні українські філософи і політологи, зокрема: І. Алексєнко, В. Андрущенко, Т. Андрущенко, В. Бабкін, О. Бабкіна, Є. Базовкін, В. Бакіров, В. Бебик, І. Бідзюра, В. Бех, В. Бортніков, І. Варзар, К. Ващенко, П. Вознюк, В. Воронкова, І. Воронов, В. Бусленко, М. Головатий, Є. Головаха, В. Горбатенко, Н. Дембіцька, В. Денисенко, М. Дмитренко, Г. Зеленько, В. Зимогляд, В. Євтух, А. Карась, В. Кіпень, В. Клімов, А. Кормич, А. Колодій, В. Корнієнко, О. Картунов, В. Кремьніч, А. Лузан, Н. Латигіна, Т. Мармазова, В. Мельник, М. Михальченко,

О. Мироненко, Л. Нагорна, І. Оніщенко, М. Остапенко, В. Пазенок, М. Пірен, О. Поволокіна, Г. Почепцов, І. Поліщук, Н. Ротар, В. Речицький, М. Рибачук, Ф. Рудич, С. Рябов, В. Савельєв, О. Скрипнюк, Т. Татаренко, С. Телешун, А. Толстоухов, Л. Угрин, О. Фісун, О. Чемшит, Ю. Шайгородський, Ю. Шемшученко, М. Шепелєв, П. Шляхтун, В. Якушик та ін.

Разом з тим, не всі проблеми політичного консенсусу осмислені достатньо обґрунтованим чином. В українській політології консенсус трактують, зазвичай, у річищі конфліктології – або як статичну характеристику плюралістичної демократії, або як одну з форм розв'язання вже наявного конфлікту. Діалектику конфлікту і консенсусу слід розглядати в контексті взаємодії двох фаз – втрати рівноваги й її відновлення¹.

Існує низка питань, на які сучасна політична наука ще не має належних відповідей. Першочерговими серед них є теоретико-методологічні засади дослідження політичного консенсусу як елемента політичної культури суспільства та особистості; визначення суб'єкта та об'єкту політичного консенсусу; осмислення природи політичного консенсусу як принципу, стратегії й технології політичного мислення та дії. Актуальними залишаються дослідження зміни місця і ролі політичного консенсусу в історії політичного життя суспільства, зокрема в період тоталітаризму та тотального протистояння двох світових систем, а також у сучасному глобальному середовищі.

Важливими, безумовно, є дослідження сфер реалізації політичного консенсусу, його внутрішньої архітектоніки, зокрема проблем досягнення консенсусу всередині держави і суспільства – як пом'якшення конфлікту між «низамми» і «верхами» на основі терпимості і толерантності.

Весь політичний досвід минулого часу, особливо ХХ століття, показав, що розв'язання конфліктів лише силовими методами неприпустиме. Людство заплатило за це занадто велику ціну. І хоча конфлікт вважається цілком нормальним явищем, іманентною сутністю людського співтовариства, – сучасна політична практика розв'язання конфліктів сьогодні робить ставку на розвиток ідеології демократизму, сталий людський розвиток, впровадження принципів толерантних стосунків як усередині будь-якої держави, так і на міжнародному рівні. Таким чином, потреба консенсусного вирішення конфліктів стає все більш затребуваною. Звідси випливає завдання осмислення демократичного світогляду як основи сучасного політичного консенсусу, аналіз

---

¹Рапорт А. Конфликт – консенсус как поле для «рефлексивной» политики. *Полис*. 1999. № 4. С. 179–185.

суперечностей досягнення консенсусу в системі внутрішніх і міжнародних демократичних зносин.

Політичний консенсус можливий на основі усвідомлення спільності інтересів, досягнення взаємного розуміння важливості його реалізації. Незаперечно роль у цьому відіграють дипломатичні служби. Ефективна дипломатія є одним з найдієвіших засобів та механізмів досягнення консенсусу, збереження його упродовж певного історичного часу, досягнення на цій основі стабільності, миру і співробітництва. Розгляд цієї проблеми є також завданням актуальним і невідкладним.

В основі політичного консенсусу лежить, насамперед, усвідомлена громадянська позиція сторін відносно можливості розв'язання тих важливих питань, які турбують суспільство. Попри відповідні орієнтації, певні установки, стереотипи конфлікуючих сторін та їх інтереси, політичний консенсус демонструє наявність гуманістичного світогляду та загальнолюдської культури. Установка на мирне розв'язання проблем і співпрацю знаходиться в річищі розвитку демократичного світогляду та політичного мислення суб'єктів політичного консенсусу.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, студентів філософсько-політологічного профілю. Вона буде корисною для всіх, хто переймається проблемами демократії та свободи.

Автор висловлює вдячність науковому консультанту, доктору філософських наук, член-кореспонденту НАН і академіку НАПН України, професору Віктору Андрущенку за цінні поради в процесі підготовки другого видання, а також видавцям, завдяки яким книга побачила світ.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОГО КОНСЕНСУСУ

1.1 Концептуалізація категорії «консенсус» у міждисциплінарному науковому дискурсі

Консенсус в усіх його проявах є обов'язковим елементом демократичних та правових суспільств, а отже спрямування на розвиток консенсусних засад є вектором розвитку демократії в українській державності². Тому опрацювання попереднього досвіду дослідження консенсусу та розробка на його базі теорії політичного консенсусу, що відповідає реаліям українського суспільства, стає актуальним та першочерговим завданням сучасної української політичної науки³.

Термін «консенсус» походить від латинського «consensus» – злагода, співучасть. У «Політологічному енциклопедичному словнику» консенсус визначається як «наявність єдності у поглядах двох чи більше суб'єктів щодо ключових аспектів соціального порядку, що виявляється в єдності дій...; метод, форма прийняття колегіальних рішень, що передбачає досягнення згоди»⁴.

Консенсус як метод прийняття політичних рішень якнайшвидше досягається у тому випадку, коли думки конфліктуючих сторін не відрізняються принципово. За цих умов досягнення спільної думки через невеликі поступки є більш прийнятним. Цей термін вперше введено у науковий обіг французьким вченим О. Контом, який активно використовував принцип консенсусу у своїх теоретичних побудовах, розуміючи під ним погоджену взаємодію елементів соціального цілого, будь то мала група або велике співтовариство. Вчений інтерпретує термін «консенсус» таким чином:

– консенсус визначає саме розуміння системи розвитку, його слід вважати важливим компонентом динаміки і соціальної статистики;

---

²Климкова І. І. Сутність та зміст проблеми суспільно-політичного консенсусу. *Наукові праці МАУП*, 2012. Вип. 2(33). С. 48–51.

³Григор О. Теоретико-методологічні засади дослідження консенсусу. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць* / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, 2014. Вип. 89 (№ 10). С. 397–401.

⁴Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. Київ: Генеза, 2004. С. 270.

– консенсус являє собою своєрідну форму соціальної солідарності, пов'язуючи суб'єкти в єдиний колективний організм – «Велику істоту»^{5,6}.

Концептуально консенсус слід вважати станом масової, колективної й індивідуальної свідомості з орієнтацією індивідів на принципи і стратегію соціального партнерства⁷. Л. Герасіна вважає консенсус погодженим рішенням із суперечливих питань, прийнятним для конфлікуючих сторін, в опрацюванні якого раціонально й свідомо беруть участь всі учасники взаємодії, що за суттю є соціальним діалогом⁸.

Проблема консенсусу акцентується у вченні про договірний характер суспільства: Ж.-Ж. Руссо надає загальній волі онтологічний статус правоти, в роботах Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є представлені мотиви осмислення суспільства як цілісності, у якій відносини згоди та незгоди забезпечують і соціальний порядок, і ентропійність.

На переконання Г. Гроція (1583–1645 рр.), сама людська природа людини містить схильність до згоди. Натомість, конфліктам відводиться другорядна роль у житті суспільства. З огляду на це, Г. Гроція слід вважати фундатором парадигми консенсусу в політичній науці.

Політичний та релігійний мислитель XVII ст. Б. Спіноза (1632–1677 рр.) розглядав державу як результат суспільного договору, в основі якого має лежати загальна згода та інтерес громадян. Б. Спіноза вважав недоцільним будь-яке повстання проти уряду, в тому числі – коли він не влаштовує більшість населення. Він був проти всякого повстання, навіть спрямованого проти поганого уряду, вважаючи, що закони повинні закріплювати сподівання люди на майбутнє загальне благо, а їх виконання не повинно триматися на силі, а має управлятися абсолютною логічною необхідністю.

Англійський філософ Т. Гоббс (1588–1679 рр.) своє системне розуміння політичного консенсусу також пов'язує з існуванням держави, стверджуючи, що договір лежить в основі виникнення держави і є своєрідним консенсусом. Гоббс виводить 19 законів, що потребують від людей прагнення до миру, виконання угод, відмови від насильства, пригнічення прав інших людей тощо. Але для того, щоб ці закони

---

⁵Конт О. Система позитивної політики. *Западно-європейская социология XIX века* / под ред. В. И. Добренькова. Москва: Междунар. ун-т бизнеса и управления, 1996. С. 232.

⁶Труевцева С. С. Трактовка консенсуса у О. Конта. *Социологические исследования*. Москва: РАН, 1994. № 11. С. 139–141.

⁷Консенсусні технології вирішення конфліктів. URL: http://pidruchniki.ws/10780621/psihologiya/konsensusni_tehnologiyi_virishennya_konfliktiv (дата звернення: 19.03.2019).

⁸Герасіна Л. М. Принцип толерантності і консенсуальні практики демократичного суспільства: пошук соціального діалогу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. URL: http://www.sociology.kharkov.ua/socio/docs/magazin/vesnik_soc/795.pdf (дата звернення: 19.03.2019).

дотримувалися усіма, на думку Гоббса, необхідна сила. Такою силою і є держава⁹.

Інший відомий англійський філософ Джон Локк (1632–1704 рр.), на протигагу Гоббсу, вважає неможливим консенсус за умов існування тоталітаризму. Головною умовою правильного розвитку суспільства він вбачає розподіл влад на законодавчу і виконавчу. Їх взаємодію і функціонування в суспільстві він також представляє як консенсус.

Ш. Монтеск'є (1689–1755 рр.) вказував на те, що суспільство неминуче руйнується без спільної волі й справедливості, підкреслюючи тим самим значення політичного консенсусу для розвитку суспільства. І. Кант (1724–1804 рр.) наголошував, що суспільний договір являє собою угоду між людьми щодо розуміння ідеалу правової держави, а Д. Юм (1711–1776 рр.) переконував, що громадянська угода притаманна людській природі.

Розвиток знань про суспільство особливо актуалізувався у ХІХ ст. на основі гегелівського вчення про діалектику. В історичній науці О. Тьєрі, Ф. Гізо, а в політекономії К. Маркс відстоювали ідею класового конфлікту як рушійної сили суспільства у розвитку політики та економіки. Ідея згоди та консенсусу як принципів соціального порядку підтримувалася органістами, у першу чергу, О. Контом та Г. Спенсером. Саме Г. Спенсер сформулював теорії про двобічний перманентний процес інтеграції та диференціації. Е. Дюркгейм визначав консенсус як необхідну передумову соціального контракту¹⁰.

Визначенню сутності політичного консенсусу та конфлікту присвятили свої праці західні дослідники М. Вебер, Р. Дарендорф, Т. Парсонс. Так, М. Вебер вважав що консенсус лежить в основі будь-яких соціальних процесів і у суспільстві є передумовою його буття, передумовою його існування. Р. Дарендорфа слід вважати фундатором «загальної теорії конфлікту». Т. Парсонс вважав, що розвиток суспільства залежить від того, наскільки воно здатне налагоджувати консенсусну взаємодію між конфліктуючими сторонами. Г. Зіммель, Л. Козер, П. Сорокін у своїх працях розглядали функції соціальних конфліктів, їх сутність та передумови налагодження суспільного консенсусу. Х. Алмонд, С. Верба, І. Шапіро займалися систематизацією проблем

---

⁹Корнієнко В. О. Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності): монографія. Вінниця: Універсум, 1999. С. 166.

¹⁰Очиров Н. Л. Политический консенсус как форма взаимодействия субъектов политических отношений: автореф. дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.02. Волгоград, 2006. URL: <http://cheloveknauka.com/politicheskiy-konsensus-kak-forma-vzaimodeystviya-subektov-politicheskikh-otnosheniy#ixzz2mdoFWFdr>. (дата звернення: 19.03.2019).

демократії, умовами його стабільності та розвитку політичної культури. Х. Ортега-і-Гассет, підкреслюючи значення консенсусу для розвитку суспільства, вважав його своєрідним соціальним проектом, здатним посилити суспільство.

Теорія консенсусу набула чітких рис у 1950–1960-х роках саме у наукових роботах Т. Парсонса. Вона базувалася на переконанні у здатності людини знаходити вихід із конфліктних ситуацій і проводити вибір на користь атмосфери спокою й взаєморозуміння¹¹.

Американський вчений А. Лейпхарт акцентує увагу на теорії «консенсусної демократії», яка спирається на досвід попередніх дослідників у галузі узгоджувальних теорій. Він вказує на те, що консенсусна демократія є різновидом суспільно-політичного розвитку, яка повинна базуватися на відповідній політичній культурі. Політична культура, в свою чергу, повинна передбачати визнання того, що змагальність політичної взаємодії поступається першістю співпраці¹².

Системно-процедурний підхід (представлений Н. Луманом), слід вважати різновидом підходу правового. Піднімаючи проблему легітимності політики, Н. Луман визначає, насамперед, що вона можлива завдяки існуванню довіри до процедури розроблення політичних рішень навіть поза залежністю від ефективності останньої.

Консенсусно-комунікативний підхід (представниками якого є К. О. Апель, Ю. Хабермас) базується на розумінні легітимності політики в тому випадку, коли вона співпадає з волею комунікативного співтовариства, відповідає принципам комунікативної раціональності, загальновизнаним суспільним нормам, які є значущими для всіх громадян. Традиції раціональної комунікації, дискурсивного спілкування між людьми закріплюють, таким чином, тісний зв'язок між легітимністю політики, політичним консенсусом і розвитком демократії. Теорія демократії XVIII ст. базувалася на тому, що загальний інтерес пов'язувався із раціональним міркуванням, яке, власне і об'єднувало спільноту. Демократичний світогляд в цілому спирався на думку, що на практиці будь-який конфлікт можна подолати шляхом раціонального обговорення. Звідси сам політичний процес розглядався як пошук істини, а консенсус набував моральних рис і базувався на спільному інтересі.

Деяко інше розуміння консенсусу та толерантності притаманне Ю. Хабермасу, відомому своїми науковими розробками відносно

---

¹¹Сартори Дж. Управляемая демократия и управляющая демократия. *Мир политики. Суждения и оценки западных политологов*. Москва, 1992. С. 122–127.

¹² Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование. Москва: Аспект Пресс, 1997. 287 с.

деліберативної демократії та діалогічності політичного спілкування. Його теорія «комунікативної дії» та «етика дискурсу» зосереджені на інтерсуб'єктивному підході до сучасних проблем. До свого підходу Ю. Хабермас додав концепт «комунікативної раціональності», в основі якого лежить ідея досягнення консенсусу через дискурс та «подолання суб'єктивних поглядів на користь мотивів раціональної згоди»¹³.

Теорія комунікативної дії Ю. Хабермаса передбачає переведення відповідальності за певну політичну реальність на всіх, хто свідомо бере в ній участь. Комунікативною складовою між ними має стати досягнення консенсусу на основі раціональних аргументів. У міркуваннях щодо консенсусу Ю. Хабермаса особливе значення мав розподіл дії на інструментальну та комунікативну. Хабермас довів, що комунікативна дія орієнтована на взаєморозуміння, консенсус, у той час як інструментальна дія орієнтована на досягнення результату, успіху.

Ю. Хабермас, разом із тим, не вважає, що досягнення консенсусу можливе на ґрунті ідеології. Такий консенсус, на його думку, є хибним. Не тільки в теоретичних доробках Ю. Хабермаса, але й у програмах політичних партій підкреслювалась ідея про необхідність політичного дискурсу як елементу міжпартійних змагань й одночасно як механізму формування консенсусу. Відомий німецький політик О. Лафонтен стверджує, що у демократичному суспільстві нормативний консенсус може встановитися лише в результаті широкої суспільної дискусії¹⁴. Проте інший відомий філософ комунікативності К.-О. Апель, підкреслюючи важливість налагодження реального консенсусу в суспільстві, акцентує увагу на тому, що він може бути і хибним, якщо в його основі лежить хибна комунікація¹⁵.

Схожі переконання щодо консенсусу декларував і А. Етціоні, який активно інтегрує консенсус у політичну практику. Ж. Падьоло з соціологічних позицій пропагандує синтез інструментальної та комунікативної концепцій у поглядах на консенсус. У той же час, критично налаштовані Т. Рокмор та Дж. Грей мають сумніви щодо обґрунтованості положень консенсусної теорії, у першу чергу, через

---

¹³Корольчук Ю. Громадянське суспільство: між конфліктом і консенсусом (крізь призму комунікативної філософії). *І. незалежний культурологічний часопис*. 2001. Число 21. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21-texts/korolchuk.htm> (дата звернення: 25.02.2019).

¹⁴Лафонтен О. Общество будущего. Политика реформ в изменившемся мире. Москва: Международные отношения, 1990. 257 с.

¹⁵Корольчук Ю. Громадянське суспільство: між конфліктом і консенсусом (крізь призму комунікативної філософії). *І. незалежний культурологічний часопис*. 2001. Число 21. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21-texts/korolchuk.htm> (дата звернення: 25.02.2019).

метафізичне розуміння консенсусу та апелювання до його практичної нестійкості¹⁶.

Бажання узагальнити практики обговорень і дискурсивні явища в суспільстві до нового абстрактного рівня продовжується у роботах сучасних вчених. На думку Н. Шматко, поняття публічної політики тісно пов'язане із «демократичною громадськістю» (*Öffentlichkeit* Ю. Хабермаса), яка активно політично функціонує. Це поняття є своєрідним відгуком на факт гострої громадської розбіжності, яка характерна для західних демократій. Завданням публічної політики є досягнення консенсусу на основі суспільної злагоди¹⁷.

У 70–80-тих роках ХХ ст. значно ускладнилися громадські і політичні зв'язки. На цьому тлі доволі популярними стали ідеї соціальної держави як елемент реалізації певного суспільного ідеалу. В теоретичній площині намітилась тенденція до зближення і навіть – синтезованої єдності консенсусної та конфліктної парадигм. У працях таких дослідників, як Е. Шилз, Е. Тейлор, Л. Дівайн, робився акцент на значущості консенсусних відносин у політиці, що було направлено, насамперед, на подолання протиріч між антагоністичними класами й визначення ролі середнього класу як основи суспільства. Піднімалося питання формування так званої «інтегрованої політичної культури», яка б ґрунтувалася на загальнолюдських цінностях. У цілому можна зазначити, що у вказаний період у теоретичній площині спостерігалось підвищення ролі політичного консенсусу у житті суспільства. Разом з тим, на практиці лише в окремих високорозвинених державах можна було спостерігати певну єдність політичних цінностей та орієнтирів, що проявляли себе у політичній поведінці соціальних прошарків. Натомість в інших країнах у практичній площині, як і раніше, спостерігалось протиріччя політичних настанов, цінностей, політичних програм та емоцій¹⁸.

На сучасному етапі розвитку суспільства теорія політичного консенсусу отримала свій розвиток у зв'язку з переосмисленням питання про засади соціального порядку та різноспрямованими дослідженнями

---

¹⁶Очиров Н. Л. Политический консенсус как форма взаимодействия субъектов политических отношений: автореф. дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.02. Волгоград, 2006. URL: <http://chelovek-nauka.com/politicheskiy-konsensus-kak-forma-vzaimodeystviya-subektov-politicheskikh-otnosheniy#ixzz2mdoFWFdr>. (дата звернення: 19.03.2019).

¹⁷Шматко Н. Феномен публічної політики. URL: http://sociologos.net/textes/chmatko/politique_publique.htm (дата звернення: 19.02.2019).

¹⁸Москаленко О. М. Конфліктно-консенсусна парадигма регулювання суспільно-політичних відносин: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2000. 20 с.

конфліктних відносин. У зарубіжних дослідженнях слід виділити низку найважливіших напрямків вивчення консенсусу.

Так, наприклад, Х. Арендт зауважує, що політичний консенсус робить можливим існування влади як мотиву дії від імені групи, і, таким чином, консолідує політичну систему. Це дозволяє пізнати, як відбувається процес переходу участі у політику за допомогою консенсусу, але не пояснює сутності самого консенсусу.

На понятті консенсусу базує свою теорію справедливості Дж. Роулз. Для вирішення питання єдності суспільства в умовах рухливих соціальних зв'язків, конкуруючих переконань і вірувань дослідник запропонував модель перехресного консенсусу, який одночасно є моделлю й механізмом напрацювання суспільної згоди. Сучасне суспільство здатне продукувати перехресний консенсус у конфліктних умовах¹⁹. Однак це виключає елемент солідарності, який підкреслюється в якості ознаки сучасної демократії низкою вчених, і, зокрема, притаманний теорії справедливості як чесності Дж. Роулза. На думку останнього, принципові рівної свободи, який, по суті, є співзвучним із принципом справедливості, що пропонує Хайек, підпорядковується принцип, який можна назвати принципом «соціальної справедливості». Цей принцип виправдовує соціальну нерівність лише за тих умов, коли вона приводить до поліпшення становища найуразливіших, а також у ньому наголошується на рівному доступі до посад усіх членів суспільства²⁰.

Як зазначає Дж. Роулз, перехресний консенсус як форма конструктивної соціальної взаємодії переформулює ідею суспільного договору. Метою при цьому постає вільна згода, замирення шляхом публічного міркування. Роулз виводить інтуїтивну ідею суспільства як системи чесної суспільної кооперації між вільними та рівними особами, тим самим наголошуючи на інтерсуб'єктивності соціальної дії. Роулз пропонує прийняти цю ідею як таку, що «неявно присутня в публічній культурі демократичного суспільства»²¹. Такий підхід, на нашу думку, може розглядатися як ідейна основа досягнення загального політичного консенсусу в суспільстві.

---

¹⁹Рогожа М. М. Соціально-етичні чинники корпоративної соціальної відповідальності в праксеологічній перспективі (Ч. I. Теоретичні засади). URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum%20/V/Dakk/2012_3/2.pdf. (дата звернення: 20.02.2019).

²⁰Соловей Г. С. Теорія справедливості як основа соціальної держави (Гайек, Роулз та Габермас). *Мультиверсум. Філософський альманах*. Київ: Центр духовної культури, 2006. № 55. С. 97–107.

²¹Роулз Дж. Справедливість як чесність: політична, а не метафізична. *Лібералізм. Антологія* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; Наукове товариство ім. Вячеслава Липинського. Київ: Смолоскип, 2002. С. 779–801.

М. Хатгіхом у розгорнутому вигляді запропоновано інструменталістське розуміння політичного консенсусу.

Серед західних дослідників соціально-політичної згоди слід виокремити Б. Андерсона, З. Бжезінського, С. Вербу, Д. Горовіца, Г. Лембруха, Х. Лінца, В. Лорвіна, Д. Ролза, Р. Роуза, С. Хантінгтона, Д. Сороса, М. Уоллерстайна та ін.

На пострадянському просторі проблеми консенсусу як умови демократичних трансформацій та інструменту вирішення політичних конфліктів розглядаються у працях І. Базілева, О. Васильєва, В. Вітюка, Д. Гудименка, І. Данилевича, Н. Зяблюка, З. Івановського, М. Лебедева, Л. Окунєва, М. Марченка, А. Панаріна, А. Родіонова, Д. Фадєєва та ін.

Проблема сутності консенсусу та механізмів його формування завжди цікавила українських вчених-гуманітаріїв, насамперед – представників політичної філософії та політології.

Зокрема, Є. Бистрицький аналізує державотворче значення суспільного консенсусу, Т. Грозицька здійснює спробу адаптації консенсусної моделі А. Лейпхарта до українських реалій. Ю. Корольчук досліджує питання ролі принципу консенсусу в процесах глобалізації та побудови громадянських суспільств. В. Вовк, А. Клепіков і Н. Костенко вивчають вплив мовлення на побудову стратегії порозуміння та узгодження. Деякі аспекти праць таких українських політологів, як О. Бабкіна, Є. Головаха, В. Гриньов, П. Вознюк, Н. Дубовик, І. Климкова, Ю. Ключковський, В. Кремень, М. Логунова, О. Майборода, Г. Постригань, М. Потураєв, Ф. Рудич, М. Рябчук, В. Шаповал, також присвячені проблемам консенсусу в українському сьогоденні.

Серед захищених дисертацій слід виокремити дослідження П. Вознюка «Консенсус як принцип сучасної демократії» (2004 р.), О. Москаленка «Конфліктно-консенсусна парадигма регулювання суспільно-політичних відносин» (2006 р.).

Визнаючи значущість внеску вітчизняної та зарубіжної політичної науки у розробку теорії консенсусу, варто все ж відзначити, що: а) змістовне трактування поняття та функцій політичного консенсусу розроблене недостатньо; б) політичний консенсус залишається не виділеним із функцій регулювання політичного конфлікту у конфліктній парадигмі; в) недостатньо з'ясовані підвалини для прийняття консенсусу у якості моделі політичної дії суб'єктів. Таким чином, можна зробити висновок, що, попри широку наукову дискусію, теорія політичного консенсусу не отримала на цей час відповідного рівня наукової розробки.

«Консенсус» як наукова категорія використовується цілою низкою соціальних наук: юриспруденцією, соціологією, конфліктологією,

психологією, політологією тощо. Кожна з цих наук визначає та аналізує поняття «консенсус» по-різному.

В політичному контексті розуміння консенсусу пов'язано із способом прийняття важливих політичних рішень на основі порозуміння учасників конфлікту. У ширшому сенсі – це налагодження у масштабах суспільства громадянської злагоди. На думку Г. Аладжальяна, – це згода значної більшості людей будь-якого співтовариства щодо найважливіших аспектів його порядку, виражена в діях²². Зокрема, соціологи вважають, що консенсус слугує основою для формування суспільно-політичної думки. Крім того, консенсус слід вважати важливою формою комунікації індивідів, різноманітних соціальних груп, політичних партій тощо, який припускає в ідеальній сфері схожість ціннісно-орієнтаційних установок, об'єктивованих у їх узгоджених діях.

Консенсус позитивно впливає на психологічний клімат у конкретній організації і в суспільстві загалом, бо орієнтує не на конфронтацію і пошук тих, хто не згоден, а на врахування інтересів усіх членів. Розуміння консенсусу з точки зору соціології базується на існуванні соціальної диференціації суспільства:

– різноманітні соціальні групи у суспільстві реалізують свої внутрішні інтереси через протистояння з іншими групами, яке може відбуватися як у відкритій боротьбі, так і у латентному протистоянні. Саме розуміння соціальної згоди безпосередньо пов'язано із проблемами і конфліктами всередині соціальної структури суспільства. Адже злагода (суспільний консенсус) стає реальністю лише тоді, коли групи, які раніше конфліктували, згодні скорегувати свої позиції чи інтереси заради підтримання соціального миру. Зокрема, транзитивні пострадянські суспільства досить реально характеризуються ворожістю окремих соціальних груп (статусних, майнових, політичних, етнічних, релігійних) одна до одної;

– відбувається розшарування суспільства на різноманітні верстви, відбувається постійна боротьба еліт за політичну владу, її ресурси і привілеї, що певним чином вражає інші верстви суспільства й породжує «епідемію» конфліктів.

---

²²Аладжальян Г. Є. Сутність політичного консенсусу та шляхи його досягнення в контексті демократичної консолідації в сучасній Україні. *Політологічні записки СНУ ім. В. Даля: зб. наук. праць*. Вип. 3. 2011. С. 47–56.

Консенсуальна думка є серединною, поміркованою, виваженою; отже, рівень консенсусу свідчить про те, наскільки конкретна пропозиція узгоджена, тобто наближена до загальноприйнятої думки²³.

Концептуальне розуміння консенсусу пов'язано із тим рівнем суспільної свідомості, яка безпосередньо орієнтована на соціальний діалог, партнерство, різноманітні практики суспільно-політичної комунікації.

Існує доволі багато шляхів виходу із конфліктних ситуацій, що виникають у конфлікуючих сторін у зв'язку з різними поглядами, цінностями та цілями. Разом із тим, розв'язання конфлікту обов'язково пов'язано із участю і бажанням двох сторін. Будь-яке розв'язання конфлікту також обов'язково пов'язане із певною угодою, в якій зацікавлені всі конфлікуючі сторони. Консенсус як метод вирішення конфліктів передбачає наявність певних умов:

- предмет суперечки має бути надзвичайно складним. У його основі, зазвичай, лежать несумісні цінності, погляди і бажані результати, якими їх бачить кожна з конфлікуючих сторін. Це суттєво ускладнює варіанти виходу з конфліктної ситуації, ускладнює пошук вирішення конфлікту;

- конфлікуючі сторони починають пошук варіантів виходу із конфліктів на основі не схожих раніше інтересів, що, в кінцевому випадку, змогло б задовільнити обидві конфлікуючі сторони;

- зацікавленість конфлікуючих сторін має бути пов'язана із достроковим варіантом виходу із конфлікту, а не короткостроковими заходами розв'язання проблеми.

В кінцевому підсумку, консенсус, до якого приходять обидві сторони, має не лише містити мінімізацію наслідків конфлікту для його безпосередніх учасників, але й узгоджувати інтереси зовнішньої сторони, із якими ці учасники повинні погодитися. Іншим важливим моментом прийняття консенсусу є те, що він стимулює розробку механізмів зняття антагоністичного протиріччя між його учасниками в царині політики, особливо це стосується специфічних інтересів малих соціальних груп.

Змістовним антиподом поняттю «консенсус» у конфліктології виступає поняття «дисенсуалізм» (від лат.: *disensus* – суперечка, незгода, невідповідність, розкол, суперечність, розлад, звада, чвара) – це система суперечливих відносин між індивідами, руйнівного ставлення до природи і до себе, а також така організація суспільства, що відповідає протилежній

---

²³Герасіна Л. М. Принцип толерантності і консенсуальні практики демократичного суспільства: пошук соціального діалогу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. URL: http://www.sociology.kharkov.ua/socio/docs/magazin/vesnik_soc/795.pdf (дата звернення: 19.03.2019).

поведінковій стратегії – соціальній конфронтації, антигуманній агресії, вандалізму.

Розуміння консенсусу в юриспруденції також має свою специфіку. Це, насамперед, колегіальне рішення, а також методи розробки, прийняття і впровадження правових актів міжнародного значення. Тут консенсус виступає як противага категорії «вето». Під останньою розуміють право учасника при обговоренні певного юридичного акту на заборону щодо ухвалення рішення. Натомість, консенсус – це позитивне рішення, яке формується на основі попереднього узгодження позицій, інтересів різних сторін, які здатні і мають бажання піти на компроміс. Це поняття знаходило своє використання ще в римському праві. Під консенсусом розумілась угода, добровільна узгоджена воля сторін, схвалення уповноваженою особою чужої правової дії як обов'язкової умову її реалізації²⁴.

Отже, з позиції розуміння консенсусу в юридичній сфері, право і закон – це основні показники його досягнення і одночасно елементи юридичної консенсусу. Тим не менше, саме верховенство закону в правовій системі, узгодженість різних інтересів конфлікуючих сторін є базовою основою розуміння консенсусу²⁵. Юристами-міжнародниками категорія «консенсус» використовувалась найбільш широко, саме в розумінні методу розроблення й ухвалення міжнародно-правових актів. Але однозначності в трактуванні цього терміна в юриспруденції також немає.

Всі визначення консенсусу у юридичній науці можна поділити на дві групи: до першої групи належить ті, в яких акцентується увага на процедурних моментах ухвалення рішення, до другої групи – ті, у яких наголошено на моментах досягнення порозуміння різних позицій.

Залежно від виду правових відносин, які досліджуються, консенсус слід вважати важливою умовою, елементом фактичного складу правових відносин, або їх об'єктом. У першому розумінні слід говорити про договірні відносини в цивільно-правовій сфері, у другому – йдеться про відносини процесуальні, які спрямовуються на досягнення консенсусу, якщо має місце юридичний конфлікт між суб'єктами (такі відносини

---

²⁴Свиридюк Н. П. Інструментальна цінність консенсусу як форми вирішення юридичного конфлікту. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nvknivs/2011_1/sviryd.html. (дата звернення: 18.01.2019).

²⁵Скібіцька Л. І. Поняття про консенсус. URL: http://b-ko.com/book_20_gla-va_51_8.8.2_Поняття_про_консенсус.html (дата звернення: 18.02.2019).

можуть мати місце в будь-якій сфері – адміністративній, сімейній, кримінальній тощо й регулюються правовими нормами²⁶.

Як показала практика, саме в цивільному праві та цивільному процесі юридичний консенсус найчастіше має місце. Зазначені галузі права послуговуються принципом диспозитивності, суть якого в тому, що він надає можливість обом сторонам правовідносин врегулювати протиріччя, визначаючи самостійно обсяг взаємних прав і обов'язків. Отже, в юридичній літературі розуміють консенсус як досягнутий результат, ототожнюючи його із застосуванням погоджувальних процедур.

Гуманістична сутність правового консенсусу та його юридичні підстави полягають у гарантуванні прав і свобод людини завдяки можливостям їх фактичної реалізації у соціально-політичній практиці. Слід зазначити, що норми і положення Конституції України також базуються на принципах консенсусу, що слугує основою для подолання конфліктних ситуацій у державно-правовій сфері суспільства. Зокрема, слід звернути увагу на статтю 22 Конституції України щодо неможливості скасування конституційних прав і свобод людини, навіть якщо приймаються нові норми чи вносяться зміни до законодавства. За словами Ю. Тодика²⁷, звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод є неприпустимим.

У результаті проведених досліджень визначено правове розуміння принципів консенсусу як сукупності методів, способів, форм та процедур прийняття колективних рішень через встановлення порозуміння між суб'єктами конфлікту. Кінцевим підсумком узгодження позицій і виходом на консенсус має стати відповідний рівень однаковості, відсутність принципових непорозумінь і заперечень²⁸.

Розуміння консенсусу у політичній науці насамперед визначається наявністю певних норм і тих політичних цінностей, які поділяють різні сторони конфлікту. Царина дослідження вказаної категорії, в основному, стосується правомірності політичного панування, тобто розуміння легітимності, і його зв'язку зі стабільністю політичної системи. Так, М. Хеттіх наголошує, що політичний консенсус – це «суспільне визнання способів і засобів політичного правління й інтеграції»²⁹. Чим вищий

---

²⁶Герасіна Л. М. Принцип толерантності і консенсуальні практики демократичного суспільства: пошуки соціального діалогу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. URL: http://www.sociology.kharkov.ua/socio/docs/magazin/vesnik_soc/795.pdf (дата звернення: 19.03.2019).

²⁷Тодика Ю. Н. *Основи конституційного строя України*. Харків: Факт, 1999. С. 264–265.

²⁸Вознюк П. Ф. *Консенсус як принцип сучасної демократії*: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Київ, 2004. С. 103.

²⁹Hattich M. *Grundbegriffe der Politikwissenschaft*. Darmstadt, 1980. S. 82.

рівень згоди, що знаходить відбиття в ідеї, яка легітимізує, тим стабільнішою є політична система. Отже, політичний консенсус надає змогу легітимізувати політичне панування. У юридичній літературі його часто визначають як процес застосування досягнутого консенсусу. А. Глухова вважає доцільним в плані теоретичного розв'язання проблеми консенсусу уведення терміна «консенсуалізація», що на практиці пов'язано із подоланням протиріч і конфліктів³⁰.

У політології термін «консенсус» означає також знаходження солідарної позиції сторонами конфлікту з тих чи інших питань³¹. Ще раз слід підкреслити, що у політичній сфері консенсус розглядається як результат знаходження загальної згоди щодо прийняття рішень на основі базисних цінностей і норм, які поділяють соціальні групи суспільства.

Важливе значення налагодження консенсусних стосунків для реальної практики суспільного життя підкреслюють американські конфліктологи Д. Рубін, Д. Пруйт та Сунг Хе Кім, які підкреслюють особливе значення консенсусу нормативного³². Виходячи з розуміння демократії як режиму, який передбачає можливість конкурентного вироблення політики з урахуванням прав людини органами влади, що були сформовані та функціонують на засадах рівності та справедливості, консолідована демократія передбачає утвердження ладу, за якого всі ключові актори сприймають демократичні інститути як єдині легітимні структури, що функціонують на основі спільних демократичних правил гри. Тобто, послуговуючись термінами конструктивістського дискурсу, можна сказати, що демократія перетворюється на глибоко інтерналізоване (укорінене у свідомості) явище соціального, інституціонального та психологічного життя, яке визначає поведінку як групових, так і індивідуальних акторів та є мірилом політичного успіху³³.

С. Бистрицький зазначає, що «дві події світового, універсального масштабу – руйнування комунізму та зникнення напруженого військового протистояння двох суспільних систем – спричинили виокремлення в мові

---

³⁰Глухова А. В. Компромисс и консенсус как методы регулирования и разрешения политических конфликтов. URL: http://politiko.ua/groups/talk_topic?id=528. (дата звернення: 18.01.2019).

³¹Корх О. Ліберально-консервативний консенсус у виробленні державної політики: URL: <http://www.visnyk-nanu.kiev.ua/liberalno-konservativnij-konsensus-u-viroblenni-derzhavnoi-politiki/> (дата звернення: 18.02.2019).

³²Рубин Дж. Социальный конфликт: эскалация, тупик, разрешение / Дж. Рубин, Д. Пруйт, Ким Хе Сунг; [пер. с англ.]. Санкт-Петербург: ЕВРОЗНАК, 2001. С. 45–49.

³³Консолідована демократія: перспективи для України / О. Чебаненко, В. Шрамочич, Д. Ковриженко, Н. Колодяжна. Київ: Представництво фонду Конрада Аденауера в Україні, 2007. URL: https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=30dc974c-4b53-7e77-60a4-875473eb16f6&groupId=252038 (дата звернення: 28.02.2019).

останніх років двох, теж загальних, понять – демократії та конфлікту. Їх паралельне застосування фактично замістило звичну для нашого століття організацію політичного мислення навколо напруженого смислу парних термінів – тоталітаризму (імперіалізму, нацизму, комунізму) на одному полюсі та війни – на іншому»³⁴. Тим не менш, якщо ми говоримо про демократичне суспільство, то меншість заздалегідь має бути готовою підкоритися рішенням у відкритому політичному суперництві більшості, яка перемогла, бо остання готова забезпечити права меншостей на протест, критику й опозицію, і тим самим консенсус трансформує владу в авторитет³⁵. Отже, консенсус – це:

– процес досягнення спільного рішення через розробку попередньо погодженого погляду;

– процедура прийняття рішення без голосування і за відсутності у більшості випадків формально внесених заперечень³⁶.

У «Міжнародній енциклопедії соціальних наук» наголошується, що політичний консенсус існує тоді, коли значна частина членів суспільства, стурбована рішеннями, що стосуються питань розподілу влади, статусу, прав, прибутків, багатства та інших важливих цінностей, навколо яких можуть виникати конфлікти, перебуває у відносній згоді в своїх переконаннях про те, які політичні рішення можуть бути прийняті, та мають певні почуття єдності між собою і з суспільством в цілому³⁷. Найсприятливіші умови досягнення політичного консенсусу виникають завдяки поширенню принципів толерантності, компромісу, громадянськості, поваги до чинного права, що стимулює збалансування й гармонізацію егоїстичних інтересів окремих соціально-статусних, політичних, економічних, етнічних, релігійних та інших груп³⁸.

Ф. фон Гайек при цьому наголошує, що толерантність і компроміс є похідними від раціоналізму та свобод, на яких базується демократія. Адже перед запровадженням системи правил, прийняттям закону або індивідуальних рішень особистості перебувають перед певною завісою

---

³⁴Бистрицький Є. Конфлікт культур і філософія толерантності. *Ідея культури: виклики сучасної цивілізації*. Київ: Альтерпрес, 2003. С. 77.

³⁵Скібіцька Л. І. Значення консенсусу. Конфліктологія. URL: http://b-ko.com/book_20_glava_52_8.8.3._Значення_кон.html (дата звернення: 18.02.2019).

³⁶Методи прийняття рішень в міжнародних організаціях. URL: <http://kimo.univ.ki-ev.ua/MOrg/07.htm>. (дата звернення: 18.02.2019).

³⁷Пойченко А. М., Ребкало В. А., Хворостяний О. І. Конфлікт у політичному житті сучасної України: теорія і технологія розв'язання: навч. посіб. Київ: Укр. акад. держ. управління при Президентові України, 1997. С. 42.

³⁸Герасіна Л. М. Консенсус. *Соціологія політики: енцикл. словник / авт.-упоряд.: В. А. Полторак, О. В. Петров, А. В. Толстоухов*. Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2009. С. 180–181.

незнання: у складному суспільстві кожен з його членів не може передбачити усіх результатів та побічних наслідків своїх дій, і тому прийняття певної системи правил є спільним засобом для досягнення різноманіття індивідуальних цілей за умов непрогнозованого результату дій. Досягнення згоди щодо певної системи правил для всіх є можливим на основі минулого досвіду, який свідчить, що певні типи ситуацій можуть настати з різною мірою імовірності³⁹.

Майже всі правила, що регулюють суспільну поведінку, негативні, тобто не наказують, а забороняють здійснювати певні типи вчинків⁴⁰. Гайск твердить, що «вони роблять це заради захисту сфер, які піддаються визначенню, й у межах яких людина вільна діяти на свій розсуд»⁴¹. Правила поведінки, не залежні від цілей індивідів, також не можуть повністю зумовлювати вчинки людей, а можуть лише певною мірою обмежувати коло діяльності і полишати людині простір для свободи прийняття самостійних рішень. Відтак, формула справедливості Гайска набуває вигляду: «Справедливість – це поведження з усіма за однаковими правилами». Той факт, що загальна злагода стає основним принципом громадянського життя, фактично формує основи нової сучасної свідомості громадян, яка відкидає елементи упередженості і непримиренності. Важливі політичні рішення, які приймаються на основі консенсусу, підкреслюють і підсилюють легітимний характер політичної системи. Зміцнюються зв'язки влади із громадянським суспільством, що робить саму політичну систему більш стабільною. Таким чином, консенсус, за Л. Скібіцькою, означає спільність поглядів різних соціально-політичних груп на політичну ситуацію в країні й підходи до вирішення перспективних проблем⁴².

Українська дослідниця О. Москаленко розглядає консенсус, в першу чергу, як результат політичної (громадянської) згоди між політичними суб'єктами. Під консенсусом у розумінні громадянської згоди, – пише дослідниця, – слід розуміти такий стан політичної системи, який характерний підтримкою громадянами існуючої влади, що дає можливість

---

³⁹Григор О. Досвід політичних консенсусів ХХ ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 16. С.129–134.

⁴⁰Соловей Г. С. Теорія справедливості як основа соціальної держави (Гайск, Роупз та Габермас). *Мультиверсум. Філософський альманах*. Київ: Центр духовної культури, 2006. № 55. С. 97–107.

⁴¹Гайск Ф. А. Право, законодавство та свобода. Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: в 3 т.; пер. з англ. Т. 1. Правила та порядок. Київ: Сфера, 1999. С. 54.

⁴²Скібіцька Л. І. Значення консенсусу. Конфліктологія. URL: http://b-ko.com/book_20_gla-va_52_8.8.3_Значення_кон.html (дата звернення: 18.02.2019).

владі застосовувати ненасильницькі методи керівництва. До цієї характеристики дослідниця додає, що відсутність суттєвих соціальних потрясень і гострих конфліктів в рамках консенсусної парадигми слід вважати аномалією політичного життя. Органічне існування політики пов'язане із запобіганням конфліктних ситуацій і криз, принципами «соціальної солідарності» (Е. Дюркгейм), постійним «педагогічним» впливом суспільства на громадян (Д. Дьюї)⁴³.

О. Галкін пропонує таке визначення консенсусу: «Консенсус – це принципове визнання того, що за всієї протилежності інтересів об'єктивно існує сфера потенційної згоди (національного чи глобального виміру) та прагнення не піддавати її небезпеці при вирішенні цих інтересів»⁴⁴.

Консенсус означає єдність думок, суджень, позицій та взаємної згоди на мікро- (між окремими політиками чи дрібними політичними групами) та макрорівнях (між політичними партіями та рухами, гілками влади, державами тощо). Під консенсусом також розуміється широка цивільна згода значущої більшості громадян стосовно важливих політичних рішень, який приймає влада, що виражається в їх діях⁴⁵.

Аналіз відомих концепцій взаємодії суб'єктів політичних відносин свідчить, що останні можна умовно розділити на дві групи за телеологічною ознакою: цілі суб'єктів політики лежать або у площині успіху, або у площині взаєморозуміння, а це означає, що для становлення консенсусної форми як такої, що орієнтована на взаєморозуміння, підходять концепції другої категорії. Таким чином, можна зробити висновок, що найбільш ефективною платформою консенсусної політичної взаємодії є синтез концепцій політичної участі та політичного представництва⁴⁶.

Разом з тим, розв'язання державно-політичних конфліктів шляхом правового консенсусу стикається з багатьма об'єктивними перешкодами, особливо за відсутності громадянського порозуміння. У законодавстві, наприклад, не існує вимоги щодо розв'язання конфліктних проблем за допомогою консенсусу. Таким чином, консенсус не означає одноголосного прийняття рішення чи єдиної позиції всі конфліктуючих

---

⁴³Москаленко О. М. Конфліктно-консенсусна парадигма регулювання суспільно-політичних відносин: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2000. 20 с.

⁴⁴Галкин А. А. Общественная стабильность: некоторые теоретические подходы. *Мировая экон. и междунар. отношения*. 1990. № 9. С. 58.

⁴⁵Современная западная социология: Словарь. Москва: Мысль, 1990. С. 134.

⁴⁶Очиров Н. Л. Политический консенсус как форма взаимодействия субъектов политических отношений: дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.02. Волгоград, 2006. 163 с.

сторін. Консенсус припускає лише відсутність прямих заперечень, а також передбачає дотримання нейтральної позиції, якщо це в цілому не шкодить досягнутій угоді між сторонами конфлікту. З іншого боку, консенсусом не слід вважати лише рішення більшості, тому що він принципово не є сумісним із категоричною незгодою одного із учасників конфлікту. Як стверджують фахівці, політичний консенсус, що розуміється як громадянська згода певної соціальної спільності (у граничному випадку – нації), являє собою складний феномен, що має відповідну структуру й різноманітний зміст. Різними є суб'єкти, рівні, характер консенсусу, відрізняються і способи його формування й підтримки у різних суспільних системах, які можуть бути як стабільними, так і нестабільними.

Зрозуміло, що досягти згоди на більш локальних рівнях набагато простіше, ніж на соціальному. Наприклад, згода між політичними елітами може суттєво відрізнятись від громадянської згоди, тим більше – від загальнонаціональної. До того ж, її складно аналізувати і точно визначити її якісні й кількісні виміри. За словами А. Глухової, негативний консенсус (тобто неприйняття існуючих порядків, норм, цінностей, панівних еліт) досягається простіше, ніж позитивний (тобто схвалення суспільством певних заходів)⁴⁷.

1.2 Типологія, функції та рівні політичного консенсусу

Політичний консенсус являє собою складний феномен, який має відповідну структуру і різноманітний зміст. Розвиток людських спільнот відбувається завдяки діалектиці конфлікту та консенсусу. Однак Л. Козер пропонує розрізняти ті соціальні конфлікти, що виникають у межах базового консенсусу, і ті, що ставлять під питання самі ці межі. Перші з них є позитивно функціональними з погляду соціальної системи, другі загрожують зруйнувати її структуру. Спосіб захисту від подібної загрози дослідник убачає в інституалізації конфлікту й терпимості щодо нього, а також у створенні свого роду захисних клапанів, які сприяють зміцненню цілей суб'єкта, спонукаючи його прагнути не вирішити певну ситуацію, а лише усунути напруження, що виникло з цієї причини⁴⁸.

Розвиваючи наведену вище думку, І. Климкова наголошує: конфлікт може бути корисним виключно тоді, коли відбувається на основі

---

⁴⁷Глухова А. В. Компромисс и консенсус как методы регулирования и разрешения политических конфликтов. URL: http://politiko.ua/groups/talk_topic?id=528 (дата звернення: 18.01.2019).

⁴⁸Козер Л. Функции социального конфликта. Москва: Идея-Пресс, Дом интеллектуал. книги, 2000. С. 183.

закріплених законодавчо норм і правил. В іншому випадку зіткнення починає загрожувати суспільній єдності, а отже – набуває регресивного, руйнівного характеру. Намагання встановити відповідні межі конфлікту властиве всім типам соціальної та політичної організації⁴⁹. Отже, консенсус є домінуючим відносно конфлікту, позначаючи принципове визнання того, що за всієї протилежності інтересів об'єктивно існує сфера потенційної згоди (національного чи глобального виміру), прагнення не наражати її на небезпеку внаслідок реалізації цих інтересів⁵⁰.

Класифікувати консенсус можна за ступенем стійкості, підрозділяючи на кон'юнктурні, тимчасові і стійкі типи. Так, наприклад, кон'юнктурний консенсус направлений на конкретне питання і залежить від наявності певного набору факторів. Консенсус такого типу найчастіше зустрічається в перехідному, кризовому суспільстві. Існують також різні суб'єкти, рівні, характер консенсусу, різниця у способах його формування та підтримки в стабільних і нестабільних суспільних системах. Досягти згоди на локальному рівні значно простіше, ніж на соціальному. Так, згода всередині еліти відрізняється від загальнонаціональної, загальногромадянської згоди, яка не має точного визначення і кількісного виміру.

Розрізняють матеріальний та формальний консенсус, відзначаючи при цьому, що в соціальній реальності вони одночасно можуть бути присутніми. Розуміння матеріального консенсусу пов'язано з тим, що угода торкається правлячих особистостей та їх політичних рішень. Під формальним консенсусом розуміють ширше поняття угоди, яка торкається політичної системи в цілому та способів планування. У формальному консенсусі участь можуть брати й ті, хто не поділяє позицію правлячих особистостей та їхню політику. Нарешті, негативний консенсус (неприйняття існуючих порядків, норм, цінностей, пануючих еліт) досягається простіше, ніж позитивний (схвалення суспільством певних заходів)⁵¹.

Вітчизняні юристи вважають матеріальним консенсусом згоду відносно сутності проведеної політики, а процесуальним – згоду по відношенню до «правил гри» на політичній сцені: засобів досягнення

---

⁴⁹Климкова І. І. Сутність та зміст проблеми суспільно-політичного консенсусу. *Наукові праці МАУП*, 2012. Вип. 2(33). С. 48–51.

⁵⁰Галкин А. А. Общественная стабильность: некоторые теоретические подходы. *Мировая экономика и международные отношения*. 1990. № 9. С. 58.

⁵¹Глухова А. В. Компромисс и консенсус как методы регулирования и разрешения политических конфликтов. URL: http://politiko.ua/groups/talk_topic?id=528 (дата звернення: 18.01.2019).

влади, порядку прийняття й реалізації рішень тощо⁵². М. Хеттіх, який використовує подібну термінологію, говорить про наявність консенсусу матеріального і формального. При цьому він зауважує, що на практиці ці види можуть мати місце одночасно. Характеристика матеріального консенсусу пов'язана з тим, що загальна угода стосується правлячих особистостей, насамперед – їх політичних рішень. Стосовно ж формального консенсусу, то тут слід говорити про згоду з політичною системою, зі способами здійснення планування та втілення політичних рішень⁵³. Причому, формальний консенсус є цілком можливим навіть за умов неприйняття політики правлячих особистостей.

На переконання М. Хеттіха, більш стабілізуючим чинником, із урахуванням стану політичної системи суспільства, слід вважати саме формальний консенсус, на противагу матеріальному.

В основі комунікативно-раціонального консенсусу міститься процес моделювання, дискусивного погодження сторін під час прийняття політичних рішень. Цей тип консенсусу має три різновиди: справжній, істинний та помилковий. Щоб з'ясувати різницю між цими різновидами консенсусу, слід поставити в центр претензії до значущості норм. Причому, кожен із учасників повинен послуговуватися методом ідеалізації у комунікативних діях, враховуючи також, що його опонент може мати всі підстави для будь-яких вчинків та дій. Ті, хто бере участь у політичній комунікації, мають бути одностайні стосовно універсальних правил дискурсу, щоб мати підстави уникати порушення умов досягнення консенсусу та відхилень при прийнятих політичних рішеннях в бік ігнорування опонентів⁵⁴. Ще раз зауважимо, що у політології розрізняють консенсус у «вузькому» розумінні – як спосіб політичного розв'язання різноманітних суперечок і конфліктів, і в «широкому» – загальнополітичному, який інакше називається громадянською згодою. На думку вітчизняних і зарубіжних політологів, слід розрізняти ще два види політичного консенсусу: персоніфікований і громадянський. Персоніфікований консенсус поширюється на тих осіб, які обіймають ключові позиції в державних, громадських органах та приймають рішення, що впливають на життєдіяльність людей.

---

⁵²Юридический конфликт: процедуры разрешения. *Юридическая конфликтология*. Ч. 3. Москва: Юридическая литература, 1995. С. 7.

⁵³Hattich M. *Grundbegriffe der Politikwissenschaft*. Darmstadt, 1980. S. 82.

⁵⁴Дубовик Н. А., Мартинко Т. М. Консенсус політичних еліт як один із принципів становлення демократії. *Вісник Нац. техн. ун-ту Укр. «Київський політехнічний інститут»: Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2009. №2. С. 36–40.

У громадянському суспільстві не повинен мати місце хибний консенсус замість істинного. Різниця між ними має визначатися шляхом широкого політичного дискурсу, з урахуванням того, що наявність у суспільстві хибного консенсусу означає прямий шлях до авторитаризму у державному управлінні⁵⁵.

Український дослідник комунікативної філософії А. Єрмоленко стверджує: «Лише консенсуально-комунікативна раціональність передбачає правила чи норми як метанорми, які є апіорними по відношенню до стратегічної раціональності, яка ґрунтується на розрахунках інтересів індивідів»⁵⁶. Типи консенсусу можна виділяти й за іншими ознаками:

а) за темпоральною ознакою – вони можуть бути довготривалими і короткостроковими;

б) з точки зору перспективи – стратегічними і тактичними;

в) за кінцевою метою – кон'юнктурними й принциповими.

Однак, із точки зору формування консенсусу, зазначена вище класифікація не є достатньою самою по собі, тому що перелічені типи мають власну субординацію ієрархію, що необхідно врахувати, коли йдеться про суспільство нестабільне і дезінтегроване.

Слід виділити три об'єкти, виходячи із можливості досягнення угод і формування консенсусу: кінцева мета, яка складає фактично цілісну систему уявлень; наявність певних процедур, ustalених правил гри; нарешті, особливості урядової політики й конкретне державне керівництво. На думку Дж. Сарторі, перелічені вище об'єкти можуть трансформуватися на такі рівні консенсусу:

– основний консенсус – на рівні співтовариства;

– консенсус процедурний – на рівні політичного режиму;

– консенсус на рівні політики;

– консенсус на рівні групового, станового утворення⁵⁷.

В основі першого рівня консенсусу мають знаходитися базові цінності суспільства. Він є важливим показником стабільності чи нестабільності суспільства з огляду на реально існуючі політичні цілі, цінності та уявлення. В цьому контексті можемо говорити і про якість політичної

---

⁵⁵Корольчук Ю. Громадянське суспільство: між конфліктом і консенсусом (крізь призму комунікативної філософії). *І: незалежний культурологічний часопис*. 2001. Число 21. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/korolchuk.htm> (дата звернення: 25.02.2019).

⁵⁶Єрмоленко А. Н. *Этика ответственности и социальное бытие человека (современная немецкая практическая философия)*. Киев: Наукова думка, 1994. С. 32.

⁵⁷Сатоу Э. *Руководство по дипломатической практике*. Москва: Изд-во Ин-та междунар. отношений, 1961. 121 с.

культури суспільства: чи вона є однорідною, чи фрагментованою. Однак ці обидва культурні типи є сумісними із демократією.

На рівні процедурного консенсусу мають існувати відповідні правила гри, якщо говорити умовно. Зазвичай, у строго юридичному сенсі, вони встановлені в законодавчих актах, юридичних документах, нарешті – відображені у Конституції. У відносинах галузей влади й політичних сил головним має стати правило, що визначає порядок розв'язання конфліктів. Відсутність такого порядку призведе до постійних конфліктів, які будуть постійно поширюватися і створювати загрози стабільності самого суспільства на основі постійного громадянського невдоволення, яке буде продиктовано відсутністю загальних «правил гри».

Виходячи з принципу демократії, воля більшості ототожнена в мажоритарному принципі. Тому необхідною умовою демократії в плані розв'язання конфліктних ситуацій є застосування саме консенсусу процедурного і консенсусу, який встановлює правила гри.

Згода стосовно політики уряду являє собою третій рівень консенсусу, який пов'язаний із механізмом розроблення, прийняття та реалізації політичного рішення. Тут робиться основний наголос на керування через організацію певного дискурсу між урядом та його опозицією через непорозуміння з ключових питань, яке породжує конфлікт. У негативному випадку його розв'язання призводить до не консенсусу. Але в цілому це не стосується форми керування. Якщо ж остання викликає сумнів, то стають проблематичними досягнення як основного консенсусу, так і процедурного.

Науковці, які досліджують проблеми перехідних процесів суспільства, доводять, що основний консенсус, тобто згода з основних питань, є обов'язковою умовою демократії і виконує стосовно останньої стимулюючу, консолідуючу роль. Але згода в основних цінностях не виникає відразу, споконвічно – її можна досягти і як цільовий результат. Що ж стосується процедурного консенсусу, і, насамперед, відносно правил розв'язання політичних конфліктів, то ця умова є необхідною, фактичною передумовою демократичного розвитку суспільства, її реальною основою. Демократія може народжуватися із конфлікту, і з пошуку демократичних механізмів розв'язання таких конфліктів. Саме прийняття таких механізмів є частиною процесу переходу до демократії. З огляду на це, необхідним стає аналіз як конфліктних ситуацій, так і можливих типів консенсусу, які стають необхідними елементами цього процесу. «Духовний консенсус вільної держави не є містичним образом політики або тим, що знаходиться над нею – це продукт життєдіяльності

(цивілізаторської діяльності) самої політики», – відзначає політолог Б. Лемент⁵⁸.

Консенсус є сенсом будь-якого партикуляризму, основою групового, станового утворення. Партикулярний консенсус у гомогенному суспільстві може стати базовим, у гетерогенному суспільстві базовий консенсус являє собою система зв'язків, які засновані на ціннісних установках та легітимних стосунках, у полі яких існує влада, еліта, різноманітні прошарки суспільства. В той же час, будь-яка політична сила послуговується власним партикулярним консенсусом. Якщо йдеться про традиційні суспільства, то всі феномени, які утворилися в результаті досягнення консенсусу партикулярного, надалі можуть бути легітимізовані, а потім і консервовані. Отже – на думку О. Москаленко, яка детально, аналізувала сутність консенсусу у своїх працях – консенсус може розглядатися і як сукупність ідейно-політичних підходів; результат синтезу попередніх течій в політиці, релігії, філософії; досвід зіткнення інтересів і суперечностей, розв'язання конфліктних ситуацій^{59; 60; 61}.

Автор відзначає ще одну класифікацію політичного консенсусу. О. Москаленко зокрема підкреслює, що в практично-політичному сенсі поняття «консенсус» охоплює два типи явищ: стан соціальної спільноти, громадянську згоду; необхідний для прийняття рішень ступінь узгодженості позицій сторін. У межах громадянської згоди розрізняють:

- 1) ціннісний, чи базовий, консенсус на рівні суспільства в цілому;
- 2) процесуальний консенсус на рівні окремих ділянок політичного процесу (партії, рухи, еліти) щодо правил гри на політичній сцені, тобто певних засобів і способів досягненій влади, порядку прийняття і реалізації рішень;
- 3) позитивний консенсус – схвалення окремих заходів, процедур, прагнення до тих чи інших перетворень;
- 4) негативний консенсус – неприйняття існуючого стану, норм, цінностей, владарюючих еліт тощо. Консенсус як ступінь узгодженості позицій може бути юридичний і неформальний. Перший поділяється на обов'язковий і факультативний (попередній чи альтернативний).

---

⁵⁸Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели. *Политические исследования*. 1996. № 5. С. 5–15.

⁵⁹Москаленко Е. М. Конфликт и консенсус в современном обществе *Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць / відп. ред. Л. І. Кормич*. Одеса: Астропринт, 1999. Вип. 6–7. С. 351–361.

⁶⁰Москаленко О. М. Консенсусна модель демократії. *Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки*. Вип. 4. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1999. С. 363–372.

⁶¹Москаленко О. М. Конфлікт – шлях до консенсусу. *Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки*. Вип. 5. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. С. 400–407.

Консенсуальні процедури, сприяючи досягненню необхідного ступеня узгодженості позицій, можуть бути зведені до преференційного (рейтингового) голосування, переговорів, посередництва, арбітражу, хоча їх модифікації досить різноманітні⁶².

Існує розуміння консенсусу динамічного чи «оперативного». Воно пов'язано із прикладним характером консенсусу, коли він досягається між різними політичними силами стосовно конкретних суперечливих моментів. Крім того, слід врахувати й моменти непрогнозовані: зміна характеру переговорів, статусу суб'єктів політики тощо. В цілому трирівнева структура консенсусу виявилася достатньо ефективною моделлю для аналізу політичного консенсусу.

Таким чином, консенсус слід вважати універсальним і унікальним демократичним принципом і одночасно методом регулювання та розв'язання конфліктних ситуацій. Він сприяє збереженню стабільності суспільства та зміцненню політичної безпеки, будучи одночасно методом розвитку консенсусно-прагматичних дій.

Перевага методів консенсусу, на противагу методом силовим, є очевидною. Останній, як показала світова практика, призводить до насильства, конфронтації, розколу суспільства, його дезорганізації, а подекуди – і до знищення супротивників. Натомість консенсуальна згода позитивно впливає на формування психологічного клімату як у суспільстві в цілому, так і в конкретній соціальній організації, враховуючи інтереси всіх її членів.

Засоби пом'якшення конфлікту між «низамми» та «верхами» всередині держави і суспільства, на наш погляд, відповідають загальним методам урегулювання відносин між конфліктуєчими сторонами шляхом застосування стратегії консенсусу:

– технології й методи, які ґрунтуються на принципах «чесних переговорів» та виключають можливість застосування нечесних кроків, щоб запобігти перетворенню політико-правових конфліктів на некеровані деструктивні процеси. Якщо суб'єкти конфлікту не зорієнтовані на модель «виграш–програш», то слід опрацьовувати кооперативну орієнтацію вирішення проблем – спробувати налагодити відповідальну розмову (переговори), в ході якої опоненти могли б відкрито висловити думки, виокремити протилежні позиції, скоригувати власні інтереси в напрямку зближення;

---

⁶²Москаленко О. М. Конфлікт – шлях до консенсусу. *Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки*. Вип. 5. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. С. 400–407.

– метод досягнення «дистрибутивної справедливості» (розподіл поступок залежно від участі та витрат), порушення якого може спричинити психологічний опір, негативні емоційні реакції сторін, ввести конфлікт в ескалацію. Для досягнення згоди на стадії згортання протиборства сторін провідну роль відіграє пропозиція найкращої альтернативи. Кінцевим результатом переговорів має стати така угода, від якої жодний із учасників сторін не відмовиться;

– консенсуальне голосування. Воно передбачає наявність декількох пропозицій з обговорюваного проекту політичного рішення чи законопроекту і здійснюється шляхом урахування запропонованих преференцій. Якщо протягом обговорення було висловлено кілька різних суперечливих пропозицій, то, підбиваючи підсумки, слід узяти за основу пропозиції, що досягли високого рівня консенсусу (погодження) і принципово не суперечать ідеї проекту.

Крім позитивних якостей, проаналізовані консенсуальні методи пом'якшення конфлікту між «низамми» та «верхами» всередині держави і суспільства мають також і окремі вади, пов'язані з рівнем політичної та правової культури суб'єктів конфлікту:

– необхідність багаторазових узгоджень позицій, що занадто подовжує прийняття рішення;

– загроза прийняття неконкретних, розпливчастих і, зрештою, неефективних рішень⁶³.

І все ж, надання переваг консенсуальним методам сприятливо впливає на психологічний клімат суспільства: воно орієнтує соціум не на конфронтацію й тиск на незгодних, а на врахування альтернативних позицій. Консенсус формує нову толерантну свідомість суспільства, коли визнання чужих інтересів стає умовою здійснення власних цілей і прагнень.

Ще раз варто підкреслити, що наявність консенсусу, впровадження його принципів у життєдіяльність суспільства сприяє формування нової свідомості громадян, за яких визнання чужих інтересів є умовою здійснення своїх власних⁶⁴.

Консенсусні стратегії й тактики у розв'язанні соціальних конфліктів та спорів, на думку І. Ващенко⁶⁵, доцільно застосовувати у випадках:

---

⁶³Герасіна Л. М. Консенсус як стратегія примирення в політико-правових конфліктах. *Український соціум*. 2006. №6. С. 17–24.

⁶⁴Консенсус і конфлікт.

URL: http://bko.com/book_20_glava_53_8.8.4._Консенсус_i_конфлікт.html (дата звернення: 24.01.2019).

⁶⁵Общая конфликтология / под общ. ред. Ващенко И. В., Гиренко С. П. 2-е изд., доп. Харьков: Оригинал, 2001. С. 178.

- складності предмету спору, коли інтереси сторін є доволі значущими, щоб прийняти просто взаємовиключне рішення;
- наявності часу й ресурсів для повного з'ясування позицій і вироблення альтернатив, які б задовольнили вимоги усіх опонентів;
- якщо конфліктанти здатні контролювати емоції та розрядити ситуацію;
- коли обидві сторони готові розпочати пошук латентних потреб та інтересів;
- якщо суперники зацікавлені у довгостроковому, а не тимчасовому вирішенні проблеми.

Ідеальним слід вважати такий консенсус, коли в результаті його визначення не лише мінімізуються втрати конфлікуючих сторін, але й максимально збільшується загальна користь для них. Задля досягнення такого варіанту консенсусу потрібно немало часу, і технологія його винайдення є достатньо складною. У кінцевому підсумку консенсус потребує врахування різноманітних підходів: юридичного, психологічного, політичного, дипломатичного тощо.

Необхідність концептуалізації поняття «консенсус» у політичних науках пов'язана з тим, що в науковій літературі досить частим є використання цього терміна нарівні з таким поняттям, як «компроміс». Відмінність між цими поняттями може бути позначена у такий спосіб: консенсус – загальна усвідомлена згода, компроміс (compromise, від лат. compromissum – угода на підставі взаємовигідних поступок). Компроміс передбачає, насамперед, чітке визначення предмету розбіжностей та суперечок. Важливим моментом при досягненні компромісу є визначення тих меж поступок, на які здатна погодитися кожна сторона конфлікту. Зазвичай для цього формуються авторитетні групи, які ведуть переговори і укладають конкретні угоди у разі їх позитивного завершення.

Західні фахівці відзначають дві основні функції політичного консенсусу:

- підтримка суспільного порядку, унеможливлення застосування силових варіантів при розв'язанні конфліктних розбіжностей;
- розширення співробітництва для розв'язання конфліктів, яке налагоджується не через примус чи страх силового застосування, а базується на ідеї згоди та злагоди.

На переконання зарубіжних дослідників, зокрема Е. Шилза, політичний консенсус базується на таких вирішальних чинниках: 1) наявність таких норм і правил життєдіяльності суспільства, які поділяють сторони конфлікту, спільне прийняття законів; 2) довіра до тих політичних інститутів, які ці правила, норми та закони впроваджують;

3) наявність поширеного відчуття політичної єдності⁶⁶. За тих умов, коли ці принципи стають нормою у суспільстві, ефективно працюють у контексті примирення конфліктуючих сторін політичні партії, органи законодавчої, виконавчої і судової влади, школи, вищі заклади освіти.

Вітчизняний вчений Г. Аладжальян зазначає, що перехід від конфліктної ситуації до знаходження консенсусу пов'язаний із рядом стадій: виявлення загальних позицій конфліктуючих сторін, висунення зустрічних пропозицій, переговори як засіб реалізації зазначених стадій. Вчений відзначає, що ефективність переговорів знаходиться у межах інтересів та цінностей сторін, які слід обов'язково врахувати, щоб не зайти у безвихідь. Разом з тим, переговори – це важлива і принципова річ для кожної зі сторін, яка повинна базуватися на справедливих нормах права, незалежно від мотивів та волі учасників конфлікту. Принциповою основою переговорів щодо існуючого конфлікту має бути зосередженість не на існуючих суперечливих позиціях, а на загальних інтересах знаходження консенсусу. Щодо обґрунтування власної позиції сторін, які конфліктують, повинні бути використані об'єктивні критерії. Слід врахувати соціально-культурне, цивілізаційне, національно-етнічне середовище, в якому відбувається конфлікт⁶⁷.

Серед ефективних практик налагодження відносин на основі консенсусу і толерантності між конфліктуючими сторонами можна розглянути такі. У процесі узгоджувальної комунікації слід унеможливити появу деструктивних та некерованих процесів, для чого необхідно вести переговори на принципах чесності. Якщо суб'єкти протидії зорієнтовані на модель кооперативної орієнтації з вирішення проблем, слід налагодити відповідальні перемовини, у ході яких опоненти могли б відкрито висловити думки, з'ясувати ті позиції сторін, які є неприйнятними, і шукати загальні інтереси для зближення й укладання консенсусу.

Ще однією тактикою, яка може мати визначальне значення для примирення сторін, є застосування принципу «дистрибутивної справедливості» – визначення поступок в залежності від участі та втрат. Нехтування цим принципом у процесі переговорів може викликати негативну реакцію сторін й призвести до ескалації конфлікту.

---

⁶⁶Пойченко А. М., Ребкало В. А., Хворостяний О. І. Конфлікт у політичному житті сучасної України: теорія і технологія розв'язання: навч. посіб. Київ: Укр. акад. держ. управління при Президентові України, 1997. С. 42.

⁶⁷Аладжальян Г. Є. Сутність політичного консенсусу та шляхи його досягнення в контексті демократичної консолідації в сучасній Україні. *Політологічні записки СНУ ім. В. Даля: зб. наук. праць*. Вип. 3. 2011. С. 47–56.

У процесі досягнення згоди між сторонами, які конфліктують, може бути визначена і «найкраща альтернатива». Вона може являти собою кінцевий варіант угоди, яка буде вигідною сторонам конфлікту, й від якої ніхто з супротивників не відмовиться. Інколи це може стати своєрідною конвертацією об'єкта конфлікту, яка є рівнозначною матеріальним чи духовним цінностям, або є певним способом визначення моделі розподілу чи «сумісного користування» об'єктом.

Методом прийняття рішення щодо консенсусу є також консенсуальне голосування. Воно передбачає наявність кількох пропозицій з обговорюваного проекту політичного рішення з урахуванням запропонованих преференцій. Якщо в переговорному процесі висуваються різні суперечливі пропозиції, то результатом підсумків має стати та пропозиція, в основі якої знаходиться найвищий рівень консенсусу, який по суті не суперечить самій ідеї проекту. Ефективний метод консенсуального голосування доречно було б застосувати і до процедури обрання політичних претендентів: виборці мали б виставити у бюлетенях свої преференції, і результати були б підраховані вже у першому турі. Л. Герасіна вважає, що в цьому випадку з політико-правової практики зникли б повторні голосування чи поняття «виборів, що не відбулися»⁶⁸.

Ще однією важливою практикою, яка широко застосовується в європейських державах, є організація «круглих столів». Така практика доволі ефективна для розв'язання конфліктних ситуацій та знаходження консенсусу і стала важливим інструментом розв'язання гострих протиріч, внутрішньополітичних криз. Метою круглого столу є налагодження повноцінного політичного діалогу між сторонами, які конфліктують, визначення взаємних позицій і прийняття рішення, яке стало консенсусним із точки зору розв'язання нагальних політичних проблем⁶⁹.

Найрізноманітніші механізми, що спрямовані на вивільнення консенсусного потенціалу суспільства у тих чи тих сферах його життєдіяльності, являють собою складові елементи принципу консенсусу.

В контексті прийняття політичних рішень слід розрізняти консенсус нормативний і консенсус мотиваційний. Перший передбачає визначення певних умов для політичної діяльності й на практиці є наслідком

---

⁶⁸Герасіна Л. М. Принцип толерантності і консенсуальні практики демократичного суспільства: пошук соціального діалогу. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. URL: http://www.sociology.kharkov.ua/socio/docs/magazin/vesnik_soc/795.pdf (дата звернення: 19.03.2019).

⁶⁹Корнієнко В. О., Денисюк А. В. Особливості, значення та умови реалізації діалогу в просторі політичних відносин. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Васькевич*. Київ: ВІРУАН, 2015. Вип. 100. С. 241–244.

впровадження певних обмежувальних та заохочувальних санкцій. Другий – як результат нормативного регулювання, в основі якого знаходяться внутрішні консенсусні спонукання.

З існуючих нині держав найдавніші традиції демократичного узгодження мають Велика Британія, Нідерланди, країни Північної Європи та США. Неперервність еволюції консенсусних процедур у цих суспільствах обумовлена низкою природно-географічних, соціально-економічних, політико-правових та соціокультурних особливостей, серед яких далеко не останнє місце посідає вдале геополітичне розташування. Адже саме завдяки останньому демократія у цих країнах до певного моменту мала більший часовий ліміт для реагування на виклики доби.

Консенсуальний метод розв'язання конфліктів містить як позитиви, так і негативи. Він базується, насамперед, на рівні правової та політичної культури тих суб'єктів, які вступають у конфлікт. Враховуючи різні точки зору на конфліктну ситуацію, об'єктивним є те, що виникає необхідність постійного узгодження позицій, що може спричинити затягування політичних рішень і парадоксальним чином призвести до таких рішень, які є розпливчастими, неконкретними і неефективними. Вони в кінцевому разі можуть не стільки сприяти знаходженню консенсусу, скільки здатні в подальшому вивести на нову конфліктну ситуацію.

Ще раз слід зазначити, що застосування юридичного консенсусу у розв'язання конфліктів державного значення пов'язане з багатьма умовностями, які даються взнаки за відсутності громадянської злагоди. А в законодавстві немає безпосередніх вимог щодо розв'язання конфліктних проблем із застосуванням консенсуального методу. Юридичний консенсус майже завжди має факультативний характер, тобто консенсуальна процедура розглядається як попередня стадія чи певний альтернативний варіант прийняття рішення⁷⁰.

Політична культура суб'єктів конфлікту, як зазначалось вище, є важливим чинником його розв'язання. Ті культурні настрої, які існують у суспільстві, можуть відповідним чином бути пов'язані зі свідомістю суб'єктів політики, між якими виникла конфліктна ситуація. Ступінь узгодженості, міра толерантності суб'єктів конфлікту тощо безпосередньо пов'язані з рівнем політичної культури. Якщо взяти за основу принцип узгодженості, то слід виділити два типи політичних культур: однорідну, або інтегровану, й різнорідну, або фрагментарну.

---

⁷⁰Герасіна Л. М. Консенсус як стратегія примирення в політико-правових конфліктах. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum./usoc/2006_6/17-24.pdf (дата звернення: 24.03.2019).

У фрагментарній політичній культурі принцип узгодженості щодо розв'язання конфліктів проявляє себе мінімально. В суспільстві, де існує така культура, між громадянами відсутня згода щодо основних проблем розвитку суспільства, панує соціальна роз'єднаність, насильство, високий ступінь конфліктності. Прикладом суспільств із такою культурою є африканські і латиноамериканські країни. Частково такий тип культури існує в Канаді та в Північній Ірландії.

Натомість інтегрована політична культура відрізняється від фрагментарної вищим рівнем узгодженості щодо вирішення політичних конфліктів, більш високим ступенем консенсусу щодо важливих проблем політичного життя суспільства⁷¹. Для неї є притаманним низький рівень конфліктності, лояльність до політичного режиму тощо. Політична культура більшості західних країн має саме таку характеристику.

Можна говорити про те, що відбувається зміна політичної свідомості тих, хто знаходиться в конфліктній ситуації. Попри власне бачення ситуації, що склалася, ціннісних позицій, заснованих на переконаннях, а можливо, на стереотипах, відбувається акт порозуміння та з'являється новий феномен – узгодження, завдяки якому приймається відповідне політичне рішення, і яке є своєрідною базою подальшої життєдіяльності суспільства.

Принцип консенсусу сприяє формуванню й нового юридичного мислення, і праворозуміння, що відображає кардинальні зміни соціально-правових реалій. Юридичний консенсус є найважливішою технологією правової політики (як припис і примус), що пов'язана з теорією закону і технікою нормотворчості. Однак утвердження його провідним методом прийняття правових рішень потребує як суб'єктивних, так і об'єктивних умов «закріплення» консенсусу, в основі яких лежить розробка відповідної юридичної бази, виховання правової культури суспільства, культури парламентської діяльності і підняття на вищий щабель самої політичної культури суспільства.

Аналізуючи різноманітні види консенсусу і, можливо, умовно встановлюючи між ними пріоритетність, слід говорити про те, що в нестабільному політичному суспільстві великого значення набуває саме консенсус політичний. Саме він є основною перешкодою встановленню диктатури окремої людини, партійної сили у суспільстві тощо. Консенсус політичний, із точки зору його трактування політологічною наукою,

---

⁷¹Бабкіна О. В. Політико-правова культура демократичного типу: проблеми формування. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: наук. часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2010. № 5. С. 5–10.

також в якості базової основи містить певні політичні цінності суспільства, на основі яких має відбуватися згода між сторонами, що конфліктують.

Серед таких цінностей є, безумовно, повага до базових принципів демократії, коли в результаті вироблення політичного рішення думка меншості поступається думці більшості. В той же час, влада більшості повинна забезпечувати можливість протесту, критики, опозиційного ставлення меншості до, можливо, тієї політики, яку проводить у суспільстві більшість. Таким чином, консенсус сприяє трансформуванню авторитарної влади на владу авторитету. Формування нової, так би мовити, «консенсусно-інтегрованої» свідомості відкидає непримиренність та упередженість щодо неможливості розв'язати будь-який конфлікт мирним шляхом. Водночас, слугуючи запорукою розвитку подальших дружніх відносин між конфліктними суб'єктами, політичний консенсус не звужує, а гарантує розвиток культурного різноманіття на основі загально визнаних та існуючих стабільно таких базових цінностей, як терпимість, солідарність, толерантність, ненасильство тощо.

Зупиняючись на видах консенсусу, коротко охарактеризуємо ще й такі, як матеріальний, формальний та процедурний консенсуси. Під матеріальним консенсусом слід розуміти угоду щодо проведеної політики, яка, зазвичай, поширюється на владні особистості та їх політичні рішення. Під процесуальним консенсусом слід розуміти певні правила поведінки у політиці, так би мовити, «правила гри» – засоби досягнення влади, її реалізації, утримання тощо.

Формальний консенсус також базується на згоді, але внутрішній його характер пов'язаний із тим, що по суті має місце несприйняття і політики правлячих кіл, і характеру здійснення ними політичних рішень у суспільстві тощо.

Сутність процедурного контексту безпосередньо пов'язана із функціонуванням певного політичного режиму у суспільстві. Якщо йдеться про демократичний політичний режим, то, як відзначалося вище, головний принцип, який із необхідністю враховується – це принцип більшості як невід'ємна умова демократії. У свою чергу, стабільність демократичного політичного режиму базується на реальній легітимності політичних інститутів. Отже, в умовах демократичного розвитку консенсус виступає як мета і одночасно як умова колективних дій, налаштовуючи конфліктуючих суб'єктів на співпрацю.

Варто виділити чотири структурні рівні консенсусу: 1) базовий консенсус – є ціннісною основою соціокультурного устрою, який безпосередньо пов'язаний із сутністю терміну «соціетальність» – як

закономірності певної колективної або групової організації діяльності. Цей рівень можна вважати навіть таким, який є передумовою суспільного договору; 2) процедурний консенсус – виступає своєрідною формою легітимації конфліктної ситуації, нормативних та звичаєвих правил реалізації певного суспільного інтересу сторін конфлікту із виходом на групову взаємодію; 3) поточний консенсус – певна угода щодо стосунків між різними групами у короткостроковий період; 4) партикулярний консенсус – заснований на передумові й усвідомленні існування певного стану у суспільстві, де існують різні конфлікти інтереси суб'єктів політики, а власне консенсус розглядається як показник і основа розвитку політичних процесів.

1.3 Основні сфери реалізації політичного консенсусу

Світова спільнота в сучасних умовах пронизана великою кількістю найрізноманітніших зв'язків і взаємозалежностей у всіх сферах суспільних відносин: політичних, економічних, соціальних, культурних, інформаційних. Тому будь-яке серйозне протиріччя в якій-небудь одній із цих сфер в рамках однієї або кількох держав неминуче зачіпає всю сукупність глобальних взаємозв'язків.

Конфліктні складові політики акцентують протиріччя, які лежать в основі прийняття політичних рішень правлячими колами. Політика, з точки зору таких протиріч, розглядається як діяльність із насильницького і мирного вирішення конфліктів. Політичні конфлікти в даний час характеризуються інтеграцією соціальних проблем із культурними та етнічними. Вони актуалізуються у вигляді:

- конфлікту інтерпретацій (розуміння фактів сьогодення і минулого з точки зору їх невідповідності);
- нормативно-цілісного конфлікту (міжкультурні конфлікти при негативному ставленні до «чужої» культури);
- деприваційного конфлікту (прогресивні зміни в способі життя, обумовлені змінами в економіці, політиці і тощо, причому культура не змінюється або змінюється дуже повільно);
- цивілізаційного конфлікту (продукт культурної еволюції);
- внутрішньокультурного конфлікту (при нерівномірній еволюції різних аспектів культури).

Останнім часом виникла нова конфліктологічна парадигма – так звана парадигма «травми». У процесі соціально-політичних змін виникають серйозні явища, які викликають суперечності, конфлікти, порушення

цілісних норм. «Цінності втрачають цінність, вимагають нездійснених цілей, норми наказують непридатну поведінку, жести і слова позначають щось відмінне від колишніх значень. Вірування відкидаються, віра підривається, харизма зазнає краху, ідоли руйнуються»⁷².

Політичний консенсус має місце і реалізується там, де відбувається перетин (зіткнення) політичних інтересів як всередині держави (суспільства), так і на міжнародному рівні. Враховуючи загальнофілософську установку на виокремлення таких сфер суспільного життя, як виробничу (економічну), соціально-політичну, соціокультурну та сферу духовного життя суспільства, зупинимось на аналізі особливостей реалізації політичного консенсусу в них більш детально.

Хоча конфлікт надає загальній забарвленості політиці, вона зазвичай неможлива без певного консенсусу, згоди її учасників, заснованої на їх загальній зацікавленості в громадянському порядку, на визнанні правомірності влади і необхідності підпорядкування закону, про що йшлося в попередніх розділах дослідження. Політика в цьому випадку являє собою особливу координуючу і одночасно керуючу сферу людського буття. Внаслідок неоднорідності суспільства постійно існує невдоволеність людей своїм становищем, відмінності в поглядах й інші форми розбіжності позицій, які виявляються найчастіше в поведінці груп та індивідів, трансформації владних структур, розвитку політичних та інших процесів. Однак чим вищий рівень згоди в суспільстві, тим стабільніша політична система.

Як зазначає відомий американський політолог С. Хантінгтон, при повній відсутності соціальних конфліктів немає політики, а при повній відсутності соціального консенсусу неможливі політичні інститути⁷³. Згідно з Ніколасом Решером⁷⁴, консенсус передбачає однаковість оцінок і є продуктом раціонального мислення. Таке трактування Н. Решер виводить з робіт Джона Ролза⁷⁵ і Юргена Хабермаса⁷⁶, чії концепції побудовані на приматі раціональної комунікації між суб'єктами політичного процесу. Будучи представником плюралістичного підходу, Н. Решер скептично ставиться до ідеї «консенсусу» як способу ухилення від конфліктів. Розуміючи, що інституційні умови досягнення згоди між

---

⁷²Штомпка П. Социальное изменение как травма. *Социологические исследования*. 2001. №1. С. 7–12.

⁷³Комоцкая В. Д., Тихомирова Е. Б. Поколение 50-х в американской политологии. *Социально-политические науки*. 1991. № 9. С. 47–72.

⁷⁴Rescher N. *Pluralism: Against the Demand for Consensus*. Clarendon Press, 1995. 217 p.

⁷⁵Ролз Дж. *Теория справедливости*. Новосибирск: Изд-во Новосибирск. ун-та, 1995. 532 с.

⁷⁶Habermas, J. *Between Facts and Norms. Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy* Cambridge: The MIT Press, 1996. 421 p.

усіма зацікавленими особами з того чи іншого питання ніколи не наблизяться до ідеальних, він наполягає на необхідності вдосконалення механізмів укладання угод в принципово гетерогенному соціумі.

Схожим чином виглядає концепція демократії Шанталь Муфф, яка побудована на припущенні, що конфлікт є приводним ременем політики. Сила демократичних інститутів, з її точки зору, полягає не в тому, що вони здатні привести до одностайності, а в тому, що вони перетворюють непримиренних ворогів в рівноцінних опонентів, які не ставлять під сумнів легітимність один одного. Ніколас Луман в рамках його системно-функціональної теорії суспільства вказував, що діяльність інститутів базується на соціальному консенсусі стосовно рольових функцій акторів, які беруть в них участь⁷⁷. В рамках політичної теорії слід розділити поняття «сутнісного консенсусу» (підходи Ролза і Хабермаса) і «процедурного консенсусу» (трактування Лумана). Відсутність збігу ідеологічних позицій щодо сутнісного консенсусу не означає, що між протилежними сторонами немає консенсусу щодо загальних процедур, тобто готовності вирішити протиріччя шляхом укладення угоди відповідно до визначених конвенціями⁷⁸.

Однак поставимо питання таким чином: чи є політичний консенсус усвідомленою спільною згодою громадян і чи залежить він від існуючого політичного режиму в тій чи іншій країні? Насамперед, як видається автору, його треба розглядати більшою мірою як процес, у якому постійно поєднуються безліч різних ділових, соціальних і нормативних орієнтацій за допомогою політичної комунікації. У нормальній політичній ситуації суспільна злагода фактично має місце як майже природне явище, але яке не виражається відкрито і усвідомлено. В той же час, «спокій» у суспільстві – це аж ніяк не згода більшості суспільства з тим, що відбувається, а лише інерція надії на можливість зміни ситуації, що склалася, за допомогою справедливих мирних реформ, без насильницьких дій.

Та дієздатність консенсусу перевіряється саме в кризових ситуаціях, які й ставлять під сумнів його очевидність. Якщо в демократичному суспільстві довіра до формальної влади є відверто слабкою, але при цьому уряд має в своєму розпорядженні широку базу для згоди, може здатися, що суспільство відрізняється високою стабільністю. Однак варто змінитися факторам, що обумовлюють цю згоду, як система тут же виявляє відсутність формального консенсусу і демонструє свою нестійкість. При цьому вважати громадянський консенсус тільки

---

⁷⁷Luhmann N. Grundrechteals Institution. Ein Beitrag zur politischen Soziologie. Berlin, 1965. 283 p.

⁷⁸Heywood A. Politics. Second edition, London: Palgrave Macmillan, 2002. P. 10.

приналежністю демократичного режиму – помилково. Він існує і при диктатурі, що забезпечує хорошу керованість суспільства. У зв'язку з цим ще Уїнстон Черчилль стверджував, що демократії властива безліч недоліків, але вона – кращий винахід людства. Дійсно, демократія забезпечує ефективне управління складними соціальними системами, використовуючи різноманітні зворотні зв'язки з цивільним суспільством, що слабо діє при монархічному і автократичному способі правління⁷⁹.

Країни, обтяжені Модерном, входять в постіндустріалізм переважно через власний науково-технічний потенціал у витратному режимі, а аутсайтери – значною мірою використовують при цьому свій соціокультурний – релігійний, морально-етичний, містичний досвід⁸⁰. На наш погляд, в останньому випадку чинників, що перешкоджають новій реальності і які базуються на колишніх модерністських орієнтирах, значно менше. Аутсайтери отримують можливість розвиватися без пережитків Модерну, зокрема, демократії⁸¹.

Сучасний стан суспільства, що характеризується глобалізацією процесів його життєдіяльності, набуває нових конфліктогенних характеристик, а саме: складне переплетення соціальних, культурних та політичних складових. Цивілізаційна самосвідомість орієнтується на модернізацію національних традицій, вбачаючи в них шлях до вирішення конфліктів цивілізацій. Прикладом може служити успішний економічний розвиток Гонконгу, Тайваню, Південної Кореї, де технологічна модернізація проводилася без руйнування національних традицій.

У ліберальному суспільстві з демократичним політичним устроєм консенсус може застосовуватись на декількох рівнях. Найвищий – це оптимізація взаємодії органів державної влади. Р. Хефернен, Л. Хуг, Г. Маркс – науковці, які займаються нормативно-правовим обґрунтуванням політичного консенсусу та вважають за доцільне розглядати перелік норм і положень у законодавстві, що передбачають процес узгодження позицій конфліктуючих сторін і проведення процедури примирення та досягнення згоди як кінцевого етапу врегулювання того чи іншого політичного антагонізму⁸².

Насамперед звернемося до економічної сфери життя суспільства, розглянувши проблеми балансу інтересів, суперечності та завдання

---

⁷⁹Джохадзе И. Д. Демократия после Модерна. Москва: Праксис, 2006. С. 87.

⁸⁰Lafontaine O. Keine Angst vor der Globalisierung: Wohlstand und Arbeit für alle. Berlin/Bonn: J. H. W. Dietz Verlag, 2009. S. 51.

⁸¹Зінченко В. В. Громадянське суспільство: шляхи, форми та перспективи. Київ: МАУП, 2007. С. 340–341.

⁸²Hooghe L. A Postfunctionalist Theory of European Integration: From Permissive Consensus to Constraining Dissensus. *British Journal of Political Science*. 2009. № 39. P. 1–23.

досягнення політичного консенсусу як на міжнародному рівні, так і на внутрішньодержавному.

У міжнародному масштабі в останні десятиліття глобалізаційні процеси є провідним чинником розбіжностей економічних інтересів та виникнення економічних суперечностей. Як зазначає С. Сірій, основою економічної глобалізації є загострення конкурентної боротьби за контроль над природними ресурсами і ринками збуту. Одні країни, переслідуючи свої національні інтереси, одержують переваги і зиски, інші ж потрапляють у дуже складну ситуацію, якщо не в повну залежність від постачання технологій і зовнішньої допомоги⁸³.

Вбачаючи дисбаланс у світовій економіці через поширення глобалізаційних процесів, М. Загладин вбачає причину в тому, що виокремлюється «центр» світової економіки, де концентрується розробка високих технологій, міжнародна банківська і комерційна діяльність (так звана «Північ»); з'являється «периферія» глобальної економіки, яка включає більше сотні країн з населенням приблизно 4 млрд чоловік; ці країни виступають ринками збуту продукції, сировини, енергоносіїв; на їх території розташовуються екологічно брудні і складальні виробництва (так званий «Південь»); виокремлюються кілька десятків країн, які випадають і з першої, і з другої групи («глибока периферія»); вони практично виключені з міжнародного поділу праці, оскільки в них дуже низький рівень життя, дошкуляє їм і політична та соціальна нестабільність; з цих країн плинуть основні потоки мігрантів у благополучніші країни⁸⁴.

Домінуючим актором в глобалізованій економічній системі стають транснаціональні корпорації, діяльність яких, в свою чергу, викликає невдоволення широких кіл населення, що призводить до появи антиглобалізаційного руху. Як відзначає О. Клименко, процес глобалізації активізував природних акторів глобального світу, у тому числі й громадянського суспільства, у боротьбі за підвищення трудових, соціальних, екологічних стандартів життя людей. Натомість з'явилася потужна опозиція, роль якої виконують антиглобалізаційні рухи⁸⁵.

Інший аспект глобального розвитку полягає в актуалізації суперечностей між економікою та екологією. На переконання К. Корсака

---

⁸³Сірій С. Чинники конфліктності в міжнародних соціально-економічних і політичних процесах. *Політичний менеджмент*. 2010. №2. С. 128.

⁸⁴Загладин Н. В. Глобализация: вызовы структуре миропорядка. *Мировая экономика и международные отношения*. 2002. №9. С. 10.

⁸⁵Клименко О. Неурядові організації і боротьба за соціально відповідальний бізнес. *Політичний менеджмент*. 2008. №1. С. 120.

та О. Плахотнік, цілком очевидно, що для всієї планети зростає напруженість між «економікою» (потребою життєзабезпечення наявними засобами понад 6 млрд чол.) і «екологією» (зростанням негативного впливу практично усіх засобів виробництва на природне середовище і саму людину). Актуалізація екологічної проблематики у другій половині ХХ ст. стимулює пошук консенсусного вирішення суперечностей між економічним розвитком та цілісністю природного середовища. Так, вже на Першій Всесвітній конференції ООН з навколишнього середовища, що відбувалася у Стокгольмі у червні 1972 р., її генеральний секретар Моріс Стронг вперше сформулював поняття екологічного розвитку, розуміючи його як екологічно орієнтований соціально-економічний розвиток, за якого зростання добробуту людей не супроводжується погіршенням стану довкілля і деградацією природних систем⁸⁶.

Головна і ще не вирішена проблема сьогодення – винайдення такого варіанту розвитку різноманітних виробництв в умовах постійного зростання населення Землі, яке було б цілковито нешкідливим для повітря, ґрунтів, води. Іншими словами – люди шукають шляхів повного узгодження економіки і екології⁸⁷. І з цієї точки зору, такий феномен, як «екологізм» слід вважати своєрідним варіантом «екологічного консенсусу», новою соціальною парадигмою, здатною забезпечити нормальне існування людини у співробітництві з природою. Згідно з визначенням О. Андроса, екологізм є особливим типом світогляду, який ґрунтується на взаємозв'язку людини та природи, активній життєвій позиції щодо відстоювання своїх громадянських, зокрема екологічних, прав, наукова обґрунтованість як головний момент у виробленні механізмів взаємин людини та природи. Екологізм може бути світоглядом, ідеологією^{88;89}, основоположними ознаками якого є субсоціетальність і транснаціональність, що надають йому можливість претендувати на роль ідеології, яка об'єднає великі групи людей різних рас, національностей та класів.

---

⁸⁶Акимова Т. А., Хаскин В. В. Основы экоразвития: учебн. пособ. Москва: Изд-во Рос. экон. акад., 1994. С. 151.

⁸⁷Корсак К. В., Плахотнік О. В. Про можливий розвиток стосунків між екологією та економікою у ХХІ столітті. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2010. №25. С. 87–94.

⁸⁸Андрос О. Є. Соціальна екологія у контексті ідеологічних напрямів сьогодення: огляд концепцій. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія*. Київ, 2009. № 91/93. С. 48.

⁸⁹Андрос О. Є. Екологістські рухи в сучасному політичному процесі: монографія. Київ: Стило, 2009. С. 15–16.

Наприкінці 1980-х років остаточно формується концепція стійкого (сталого) розвитку («sustainable development»), сутність якого полягає у такому задоволенні потреб теперішнього часу, що не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби. На політичному рівні оформлення міжнародного консенсусу щодо концептуальних положень сталого розвитку сталося у 1992 р. на Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку, що відбулася у Ріо-де-Жанейро («Ріо-92»). Основні ідеї «Ріо-92» полягають у наступному:

- необхідність переходу світової спільноти на рейки екологічно орієнтованого і стійкого довготривалого розвитку;
- неминучість компромісів і жертв, особливо з боку розвинених країн, на шляху до більш справедливого світу і стійкого розвитку;
- неможливість руху країн, що розвиваються, тим шляхом, яким прийшли до свого благополуччя розвинені країни;
- вимога до всіх верств суспільства в усіх країнах усвідомити безумовну необхідність такого переходу і всіляко йому сприяти⁹⁰.

Питання внутрішнього політичного консенсусу щодо економічних проблем є не менш актуальними, ніж міжнародні економічні відносини. Як зазначає І. Стулова, неефективна економіка, яка не задовольняє потреби людей, спонукає їх відстоювати свої інтереси, застосовуючи радикальні, часто протиправні, способи⁹¹. О. Пищуліна, вказуючи на негативні наслідки економічної нерівності, відзначає, що висока частка населення з низькими доходами – це значні соціальні видатки, більші вимоги стосовно різних галузей соціальної політики, низький платоспроможний попит, загроза соціальних конфліктів. Низький платоспроможний попит також не сприяє економічному зростанню. Нерівність доходів теж тісно пов'язана з певними соціальними показниками (дитяча смертність, тривалість та якість життя тощо)⁹².

Виходячи з необхідності попередження загрози політичної дестабілізації через неефективне функціонування економіки, одним із найважливіших завдань економічної політики є забезпечення справедливих умов взаємовідносин між основними економічними акторами, зокрема між капіталом та найманою працею. Так, автори

---

⁹⁰Миркин Б. М., Наумова Л. Г. Устойчивое развитие: вводный курс: учебн. пособ. Москва: Университетская книга. С. 82.

⁹¹Стулова І. М. Політичні інститути й економіка: взаємодія та взаємозалежність: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2002. 18 с.

⁹²Пищуліна О. М. Диференціація населення за рівнем доходу та ефективність інституційної організації механізмів його перерозподілу в Україні. *Стратегічні пріоритети*. 2007. №2. С. 93–94.

аналітичної доповіді, присвяченої проблемам суспільної солідарності в Україні, спираючись на положення посткейнсіанізму, як модель забезпечення справедливості пропонують стіл переговорів між підприємцями та працівниками для спільної згоди про справедливий розмір платні у певній галузі під арбітражем держави. При цьому держава не тільки гарантує виконання домовленостей, а й шляхом перерозподілу прибутків надає бідним такі самі послуги, як і багатим, здійснює підвищення загальної конкурентоспроможності вітчизняної економіки на світовій арені, у тому числі через субсидювання перспективних галузей та окремих підприємств, підтримку фундаментальної та прикладної науки, розвиток галузей, підняти які не під силу приватному бізнесу, здійснення протекціонізму у зовнішній торгівлі⁹³.

Політичний консенсус щодо економічних питань потребує розвитку соціального партнерства і діалогу. Як відзначає В. Давиденко, за винятком раннього етапу розвитку капіталізму, трудові спори завжди вирішувалися за допомогою компромісного підходу, економічно розвинуті країни завжди застосовували практику колективних переговорів⁹⁴.

Вітчизняний дослідник А. Кудряченко розглядає соціальне партнерство як дієву форму регулювання соціально-трудових стосунків між працівниками та власниками підприємств⁹⁵.

Як наголошує Д. Неліпа, соціальне партнерство є інститутом громадянського суспільства, інструментом знаходження взаємних інтересів між підприємцями та робітникам. З метою реалізації власних цілей та цілей загальносуспільних, вони повинні знаходити точки дотику і фактично формувати консенсусні стосунки між собою⁹⁶.

А. Кудряченко детально описує моделі соціального партнерства, які носять назву трипартизму і біпартизму. У тих країнах, де роль держави у регулюванні трудових відносин невелика (США, Канада, Велика Британія), практикується двостороння співпраця між об'єднаннями роботодавців і організаціями трудящих. Держава за такої соціальної моделі є лише арбітром або посередником у разі виникнення соціальних

---

⁹³Суспільна солідарність в Україні: проблеми і політичні засоби їх вирішення: аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ: ІПІНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 6–7.

⁹⁴Давиденко В. Імперативи формування і розвитку інституту соціального діалогу. *Політичний менеджмент*. 2005. № 6. С. 93.

⁹⁵Кудряченко А. І. Соціальне партнерство: європейський досвід і Україна. *Стратегічні пріоритети*. 2008. №3. С. 135.

⁹⁶Неліпа Д. Проблеми інституціоналізації соціального партнерства в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 40. Київ, 2008. С. 200–202.

конфліктів. Нині найбільш розвинена система соціального партнерства – трипартизму – існує у таких європейських країнах, як Німеччина, Швеція, Австрія та інших. Тобто, за такої системи у врегулюванні соціально-трудова відносин беруть однаково важливу участь три сторони: організації, що представляють інтереси найманих працівників; об'єднання роботодавців; держава⁹⁷.

Ефективність соціального діалогу визначається тим, наскільки професійно сторони, які конфліктують, здатні відстоювати власні інтереси. Суттєва слабкість однієї із сторін конфлікту може призвести до того, що діалогічні стосунки можуть перетворитися на монологічні.

Зокрема, в Україні подібною стороною є профспілки. Нездатність профспілок ефективно відстоювати інтереси найманих працівників у процесі соціального діалогу, зокрема у процесі колективних переговорів на національному, галузевому та локальному рівнях, є вигідною іншим сторонам діалогу – роботодавцям і державі.

Для останніх слабкі профспілки є зручним «партнером». Їхня слабкість дозволяє закріплювати на національному рівні низькі соціальні стандарти та зменшувати власні витрати. Проте, вигравши в цій ситуації тактично, держава програє в ній стратегічно, оскільки саме вона врешті-решт несе відповідальність за рівень життя громадян і стан соціальної сфери. Вона змушена збільшувати свої витрати у формі соціальної допомоги бідним та безробітним, а також приймати на себе виклики, які породжуються соціально-політичною нестабільністю в країні, що тривалий час живе в режимі перманентної соціальної катастрофи⁹⁸.

Розглянувши основні аспекти політичного консенсусу в сфері економіки, перейдемо до політики, що виступає «основним полем» реалізації політичного консенсусу.

Особливо актуальним питання пошуку консенсусних рішень сучасних політичних проблем постає на рівні міжнародних відносин, що в останні десятиліття переживають етап кардинальної трансформації. Розширення контактів між різними країнами, народами, верствами, культурами і конфесіями закономірно збільшило конфліктогенність людського світу. Знову актуалізувалися протиріччя на релігійній і світоглядно-цивілізаційній основі, зросли нетерпимість, екстремізм і міжнародний тероризм. У зв'язку з цим силові дії, антиконсенсусні тенденції у світовій політиці знову претендують на домінування.

---

⁹⁷Кудряченко А. І. Соціальне партнерство: європейський досвід і Україна. *Стратегічні пріоритети*. 2008. №3. С. 135.

⁹⁸Більовський О. А. Неefективність соціального діалогу як виклик національній безпеці України. *Стратегічні пріоритети*. 2013. №2. С.145.

Трансформація міжнародного порядку призводить до протиріч між старими та новими нормами і принципами взаємовідносин міжнародних акторів. Як відзначає В. Кувалдін, новий світовий лад, що виникає після холодної війни, ніким не встановлений і не освячений. Невипадково його часто називають «новим світовий безладом». На відміну від минулого, сьогодні немає певних загальноприйнятих правил гри на міжнародній сцені. Одночасно існують різні настанови, що значною мірою суперечать одна одній. Це створює небезпечну ситуацію невизначеності, двозначності, конфліктуючих підходів⁹⁹.

Серед подібних проблем, що потребують свого вирішення шляхом міжнародного політичного консенсусу, можна відзначити протиріччя між принципом непорушності державних кордонів та правом націй на самовизначення, порушення принципу державного суверенітету, сплеск територіальних претензій, наявність державних утворень, що не визнаються світовою спільнотою тощо. Так, О. Бодрук, вказуючи на загрози територіальній цілісності країни з боку іноземних держав, які можуть застосувати зброю для розв'язання територіальних проблем, пов'язує їх із тим, що після біполярного протистояння піддається сумніву один із найважливіших принципів післявоєнного світового устрою – визнання непорушності кордонів¹⁰⁰.

В останні десятиліття під сумнів було поставлено також і такий важливий принцип міжнародного політичного консенсусу, що склався з часів Вестфальського миру, як державний суверенітет та невтручання у внутрішні справи. А. Богатуров стверджує, що в останні роки група найвпливовіших країн міжнародної спільноти спробувала доповнити правила та принципи, на яких побудовано світовий порядок, за рахунок нових принципів – гуманітарної інтервенції, «інтервенції помсти» і превентивного втручання. Жодне з цих нововведень сьогодні не є повною мірою легітимним, проте чинить практичний вплив на міжнародні відносини¹⁰¹.

В. Кувалдін, у свою чергу, звертає увагу на протиріччя між принципом державного суверенітету та верховенством прав людини. З одного боку, принцип суверенітету держав покладений в основу Статуту ООН,

---

⁹⁹Кувалдін В. Б. Глобализация и новый миропорядок. *Современные международные отношения и мировая политика: учебник* / А. В. Торкунов, И. Г. Тюлин, А. Ю. Мельвиль и др. Москва: Просвещение, 2004. С. 65–76.

¹⁰⁰Бодрук О. С. Вплив геополітичних чинників на стан міжнародної безпеки. *Стратегічна панорама*. 2007. №2. С. 131–132.

¹⁰¹Богатуров А. Д. Современный международный порядок. *Современные международные отношения и мировая политика: учебник* / А. В. Торкунов, И. Г. Тюлин, А. Ю. Мельвиль и др. Москва: Просвещение, 2004. С. 49–64.

відповідно до якого міжнародні відносини були і залишаються відносинами взаємовизнаних держав-суверенів, що володіють всією повнотою прав і повноважень всередині встановлених кордонів. З іншого боку, все сильнішою стає тенденція визнання прав людини як засадничого принципу, зокрема й у міжнародних відносинах. На неоднозначність ситуації із захистом прав людини вказує й В. Пироженко¹⁰².

В результаті розвитку тенденцій до формування багатополусної системи міжнародних відносин створюється неофіційно визнаний розподіл зон політичних інтересів. Як відзначає О. Кіндратець, багатополусність пов'язана з регіоналізацією. Якщо в умовах двохполусної системи світ ділився на дві зони впливу – зону впливу СРСР і зону впливу США (була ще одна група країн, які обрали нейтралітет і не приєднувалися до жодного з таборів, однак їх було небагато і суттєвого впливу на міжнародну політику вони не чинили), то при формуванні багатополусної системи кількість таких зон (зон «геополітичної відповідальності», як їх називають деякі політики) зростає. При цьому держави, що входять до цих зон, можуть відрізнитися одна від одної і за ідеологією, і за політичним устроєм, і за тенденціями свого розвитку. Але навіть при таких особливостях вони мають певні спільні інтереси, які роблять можливим утвердження союзницьких стосунків (хоча й ситуаційних). Таке союзництво може бути досить тривалим. Країни-лідери за участю країн, що належать до цих зон, можуть вирішувати багато питань економічного, політичного, соціального характеру, – питань, від яких залежить стабільність у регіоні. Деякі проблеми можуть вирішуватися й без участі ООН чи інших міжнародних організацій¹⁰³.

Чи не найактуальнішим питанням сучасної політики, що потребує політичного консенсусу як на міжнародному, так і на державному рівнях, є етнонаціональні зносини. Як наголошує М. Гуцало, проблема виникнення конфліктних ситуацій у міжетнічних стосунках є актуальною для багатьох країн світу¹⁰⁴. В свою чергу, В. Шевель вважає, що сьогодні майже кожний етнос намагається розбудувати свою власну державу, забезпечити участь на найвищому державному рівні, створити найкращі

---

¹⁰²Пироженко В. Євроатлантичні цінності й місіонерство США: конфлікт ідеалів та національних інтересів. *Політичний менеджмент*. 2007. №2. С. 127–128.

¹⁰³Кіндратець О. Формування багатополусності світоустрою: можливі наслідки і перспективи. *Політичний менеджмент*. 2011. №1. С. 145.

¹⁰⁴Гуцало М. Г. Конфліктний потенціал міграційних процесів як чинник зростання терористичної загрози. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*. Вип. 42. Київ, 2008. С. 129.

умови для власного існування. Звісно, справжня безпека власної етнічності може бути досягнута лише завдяки пошуку консенсусу і гарантування безпеки кожній з етнічних спільнот, які проживають у поліетнічній державі – цей фактор, зрештою, має забезпечити стабільність у країні, регіоні, світі загалом¹⁰⁵.

Згідно з висновками М. Бесараба, на тлі об'єктивного протистояння між глобалізаційними тенденціями і захистом етнічної ідентичності інтенсифікується міжетнічна конфліктність. Періодично ця кон'юнктура використовується сучасними місцевими елітами задля відстоювання власних економічних інтересів або задоволення своїх політичних амбіцій. По-перше, глобальні тенденції за своєю іманентною природою розчиняють етнічну ідентичність, таким чином даючи додаткові приводи для актуалізації сепаратистських починань навіть у тих випадках, де для цього може і не бути достатніх підстав. По-друге, розширення комунікативних можливостей у постіндустріальному світі породжує нові підстави для штучного нагнітання сепаратистських настроїв у певних регіонах. І у першому, і у другому випадку це часто стає додатковим інструментом для реалізації інтересів регіональних еліт¹⁰⁶.

Пошук політичного консенсусу у сфері міжетнічних зносин вимагає застосування системи заходів в межах етноконфліктологічного менеджменту. Головне функціональне навантаження в системі етноконфліктологічного менеджменту, згідно з Т. Сенюшкіною, виконують публічні механізми управління етнічними конфліктами, які створюються на місцевому та регіональному рівнях¹⁰⁷.

Важливу роль у досягненні політичного консенсусу у міжетнічних зносинах відіграє міжкультурний діалог. Згідно з В. Євтухом, за зростання напруги у міжетнічних стосунках актуалізується питання пошуку засобів її пом'якшення і подолання, а якщо будуть вибудовані адекватні механізми, то й запобігання їх виникненню. На його переконання, результативним може стати такий пошук у сфері міжкультурної взаємодії. Оскільки міжкультурний діалог є одним з визначальних чинників у цій

---

¹⁰⁵Шевель І. П. Міжетнічні конфлікти і міжетнічна толерантність. *Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. праць*. Вип. 71. Київ, 2008. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_71/Shevel.pdf (дата звернення: 25.01.2019).

¹⁰⁶Бесараб М. Глобалізаційні тенденції: нові стимули для сепаратизму. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. №5. С. 285.

¹⁰⁷Сенюшкіна Т. О. Публічні механізми управління етнополітичними конфліктами: концептуальні засади. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 41. Київ, 2008. С. 99–100.

взаємодії, то він, за умови адекватного його застосування, стає дієвим фактором у досягненні цієї мети¹⁰⁸.

Як наголошує О. Розумна, міжкультурний діалог став шляхом до побудови суспільства із залученням усіх його представників, сприяючи інтеграції, соціальній згоді, суспільній консолідації, тобто засобом посередництва і примирення. При цьому діалог, спираючись на взаємовизнання і взаємоповагу, може розв'язувати проблеми буденного життя засобами, що недоступні державі¹⁰⁹.

З питаннями етнонаціональних зносин тісно пов'язана проблема міжнародного тероризму, що особливо загострюється в умовах поширення глобалізаційних процесів. Як зазначає О. Бодрук, глобалізація охоплює інтеграцію цінностей економічного, політичного, соціального й культурного напрямку. Але вона також означає конфлікт цих цінностей. Всі елементи глобалізації – вільне переміщення капіталу, розвинуту та ефективну міжнародну фінансову систему, імміграцію, повітряне сполучення, інтернет і глобальні ЗМІ – терористи можуть використати не менш успішно, ніж міжнародний бізнес. З іншого боку, їхні екстремістські релігійні переконання входять у непримиренне протиріччя з цінностями модернізації, політичної відкритості та соціальної терпимості, тобто з тим, що пов'язано з глобалізацією. В цьому контексті міжнародний тероризм варто сприймати водночас і як безпосередній продукт глобалізації, і як її непримиренного ворога¹¹⁰.

Вітчизняний дослідник М. Гуцало зосереджує увагу на інформаційно-ідеологічних, соціально-психологічних, культурно-цивілізаційних аспектах протидії міжнародному тероризму. На переконання науковця, дуже важливо розробити систему індикаторів для визначення світоглядного підґрунтя носіїв ідеології тероризму, яка б унеможливила його життєздатність. При цьому саме системність і комплексність застосування профілактичних заходів протидії тероризму у напрямі пріоритету гуманізму, і головне – окреслення спільного ціннісного поля, на якому хоча б потенційно можливо досягти консенсусу

---

¹⁰⁸Євтух В. Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку поліетнічних суспільств. *Політичний менеджмент*. 2009. №3. С. 14–27.

¹⁰⁹Розумна О. П. Європейський досвід політики мультикультуралізму: наслідки і прогнози. *Стратегічні пріоритети*. 2012. №1. С. 121–125.

¹¹⁰Бодрук О. С. Вплив геополітичних чинників на стан міжнародної безпеки. *Стратегічна панорама*. 2007. №2. С. 128.

на певних рівнях суспільного життя – є найдієвішим, хоча й довготривалим завданням¹¹¹.

Як бачимо, політичний консенсус потребує врахування соціокультурних аспектів. Розглянемо далі особливості досягнення політичного консенсусу в соціокультурній сфері суспільного життя (туризм, спорт, міграційні потоки тощо).

Так, туристична діяльність створює значні можливості для плідної міжкультурної взаємодії. Сфера туризму, згідно з А. Любимим, є такою сферою (насамперед для туристів), в якій встановлюються відносини довіри, солідарності, взаєморозуміння між представниками різних етносів, культур, соціумів, які поступово поширюються на відносини між цими етносами, культурами, соціумами в цілому. Комунікативні відносини, засновані на взаєморозумінні, діалозі, духовності, встановлюються як між туристами та туристичними фірмами і представниками місцевої культури та суспільства, так і в середині самих туристичних груп, які можуть бути як спеціально організованими, так і стихійно утвореними самими туристами¹¹².

За твердженням О. Слободенюк, лише завдяки безпосередньому та живому контакту між представниками різних країн та національностей можливе налагодження живих та безпосередніх стосунків. Саме завдяки таким стосункам з'являється відчуття довіри, солідарності та взаєморозуміння. З урахуванням процесів глобалізації, які торкаються багатьох країн, туризм дає можливість налагодити масові контакти між індивідами; його цілком можна віднести до тих чинників, які утворюють не лише важливий потенціал для культурних і політичних зв'язків між представниками різних країн, але і сприяють налагодженню толерантності та консенсусних відносин. Отже, туризму притаманні не лише рекреаційні функції у суспільстві, але й інтегруюча функція¹¹³.

Аналізуючи сутність й історію розвитку культурного туризму, основних міжнародних документів із проблем туризму, В. Кулік доходить висновку про розуміння туризму як інструменту миру і діалогу між цивілізаціями, як інтегративного феномена, як сфери вивчення і трансляції культурної спадщини людства. При цьому діалог постає як

---

¹¹¹Гуцало М. Деякі теоретичні аспекти аналізу проблеми протидії міжнародному тероризму. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 34. Київ, 2006. С. 320.

¹¹²Любимий А. В. Туристська діяльність як чинник глобальної синергії культур. *Філософія туризму: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.* / авт.-розробники В. С. Пазенок, В. К. Федорченко, Я. В. Любимий та ін. Київ: Кондор, 2004. С. 108–123.

¹¹³Слободенюк О. В. Туризм як чинник гуманізації відносин між народами: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. Одеса, 2003. 19 с.

найдієвіший засіб побудови складних систем співвідносин на різному рівні й у різних сферах громадського життя. Діалог – це спілкування з культурою, реалізація і відтворення її досягнень, це розуміння цінностей інших культур, засіб їх збереження. Для того, щоб діалог міг здійснитися, потрібні різноманітні передумови і значущі фактори, зокрема: знання визначеної системи фактів іншої культури, володіння досвідом її сприйняття, емоційно-почуттєвого ставлення до явищ культури. Учасникам діалогу потрібно дійти переконання, що кордони, які розділяють культури, – це лише грані всеосяжної культури людства, і мати на увазі, що головне – не наші розбіжності, а те, що зближує і поєднує представників всіх культур на Землі, а саме – те, що ми всі – люди, і в усіх нас один будинок – Земля, і в усіх людей – лише одне життя, за яке саме ми несемо відповідальність¹¹⁴.

Інший дослідник, Г. Абрашкевічус, вважає туризм етнокомунікативним актом спілкування, що впливає не лише на розширення пізнання культури представників інших націй, але й на формування більш високого рівня комунікативності й компетентності стосовно представників інших націй. Подібна взаємодія в осмисленні інших етнічних основ формує цілісне уявлення про світ, досягається ефективність самореалізації в поліетнічному соціумі¹¹⁵.

Значну роль у досягненні політичного консенсусу відіграє інститут спорту. В першу чергу, спорт сприяє консолідації тієї чи іншої соціальної спільноти, зокрема національної. Так, Н. Пелагеша звертає увагу на роль спорту як соціокультурного чинника формування національної ідентичності. На її переконання, активний процес створення національних держав у період Модерну викликав необхідність організації спільноти всередині держави та її згуртування навколо ідеї нації. Спорт виявився саме тим механізмом, який сприяв досягненню зазначених цілей. Цьому є три пояснення.

По-перше, руйнація колективних локальної та імперської ідентичностей ери премодерну вимагала нового упорядкування зовнішнього простору особи. Створення спортивних команд та їх боротьба на локальному, регіональному та міжнародному рівнях сприяли трансформації та моделюванню особистого та світового простору, в тому

---

¹¹⁴Куплік В. В. Культурний туризм як компонент соціокультурної діяльності. *Мультiversum. Філософський альманах: зб. наук. праць*. Вип. 76. Київ, 2008. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_76/Kulik.pdf. (дата звернення: 25.02.2019).

¹¹⁵Абрашкевічус Г. О. Міжкультурні комунікації в поліетнічному соціумі (на прикладі діяльності Кримського республіканського товариства литовської культури ім. М. К. Чюрльоніса): автореф. дис. ... канд. культурології: 26.00.01. Сімферополь, 2009. 20 с.

числі щодо національних категорій та включення цих категорій у загальноприйняті уявлення та практики. Тому спорт став одним із інструментів конструювання нових колективних ідентичностей модерну.

По-друге, історія свідчить, що згуртування спільноти та формування національної ідентичності в багатьох випадках було наслідком існування зовнішнього ворога (дійсного або уявного). Як стверджують психологи, будь-яка гра в історії людства – це сублімація воєнних дій. З цієї точки зору стає зрозумілою важливість спорту для об'єднання спільноти, бо він репрезентує уявні воєнні дії, спрямовані на захист нації.

По-третє, спорт виконує функцію «маркетингу національної ідентичності». Спорт – це фізична боротьба, значення якої «читаються» будь-ким і є зрозумілими для кожного. Малоосвічені громадяни держави, байдужі до політичної преси та національної літератури, стають причетними до національного наративу та можуть включитися в національні дискурси завдяки емоційно насиченим спортивним видовищам, спортивним святам та «ритуалам»¹¹⁶.

Науковці В. Бугуйчук та Ю. Макешина звертають увагу на роль спорту у подоланні комунікативних бар'єрів. Спорт здатний істотно полегшувати встановлення контактів між різними націями і народами, він має безмежні комунікативні можливості. Спорт легко долає так звані мовні бар'єри. Він є зрозумілим всім і тому здатний покращити взаєморозуміння, співробітництво між народами незалежно від раси, кольору шкіри і віросповідання, ідеологічних поглядів. Основою спортивних змагань є загальнолюдські моральні правила і норми. Спорт – яскрава модель мирного змагання, яка протистоїть військовим зіткненням. Він припускає спілкування між спортсменами, фахівцями у сфері спорту, між уболівальниками під час змагань, в ході яких вони можуть ближче познайомитися один з одним, з культурою, історією, традиціями і звичаями різних країн і народів¹¹⁷. Спорт є ефективним засобом пропаганди загальнолюдських цінностей. Так, національні уряди використовують спортивні події світового рівня для пропаганди таких цінностей, як мультикультуралізм, толерантність, солідарність, командний дух та дисципліна.

В цілому, цінності спорту можуть скласти основу для політичного консенсусу. В. Лукашук відзначає, що символічні цінності спорту роблять його своєрідною моделлю людського спілкування. Спорт слід вважати

---

¹¹⁶Пеллагеша Н. Є. Спорт як соціокультурний чинник формування національної ідентичності. *Стратегічні пріоритети*. 2009. №1. С. 62–72.

¹¹⁷Бугуйчук В. В. Спорт і особа в сучасній культурі України (теоретичний аспект). *Гуманітарний журнал*. 2009. № 3–4. С. 114.

конструктивним чинником упорядкування міжлюдських стосунків. Він не лише сприяє налагодженню відчуття змагальності, але і сприяє встановленню відносин своєрідного спортивного братерства, які цілком можна перенести на світ політичного. Наприклад, принципи спортивної чесності можна вважати важливим параметром щодо зміцнення взаємопорозуміння й усвідомлення необхідності мирного співіснування¹¹⁸.

Водночас, говорячи про консолідуючу роль спорту, варто враховувати й певний його конфліктогенний потенціал, що в деяких випадках може стати на заваді досягненню консенсусу. В. Лукашук, аналізуючи зв'язок сучасного спорту та соціальних конфліктів, звертає увагу на роль ідентифікації з протилежними групами у створенні сприятливих умов для потенційного конфлікту, оскільки почуття приналежності до однієї з груп може в певній ситуації перерости в етноцентризм (шовінізм). Спортсмени та глядачі замість гуманної спортивної ідеології часто орієнтуються на національні стереотипи, що сформовані історичними, культурними, політичними і соціальними чинниками. Зазначене, зокрема, стосується виконання гімну, демонстрації прапора та іншої національної символіки. Прагнення до національного успіху й домагання переваги сприяє підсиленню групової ідентифікації і пролонгації розколу серед глядачів та команд, що підвищує вірогідність групового конфлікту¹¹⁹.

На міжнародному рівні спорт нерідко стає засобом ідеологічного протистояння на геополітичному рівні. Як відзначає Н. Пелагеша, зв'язок спорту з геополітикою репрезентує історія спортивних битв між СРСР та Західним світом, зокрема США, часів «холодної війни». За часів біполярності, починаючи з 1950-х років і до розпаду Радянського Союзу, спортивні змагання між супердержавами мали політичне значення. З обох сторін спортивні перемоги представлялися як докази ідеологічної переваги відповідної системи.

Окремої уваги серед питань досягнення політичного консенсусу у соціокультурній сфері заслуговує поширення процесів міграції населення. Як зазначає С. Тер-Мінасова, останніми роками соціальні, політичні і економічні потреби світового масштабу привели до небувалої міграції

---

¹¹⁸Лукашук В. І. Консолідуюча функція спорту у сучасному суспільстві. *Вісник Харківського національного університету: зб. наук. праць*. № 844. Серія: «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». Вип 23. Харків, 2009. С. 235–240.

¹¹⁹Лукашук В. Сучасний спорт і соціальні конфлікти. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2010. №3. С. 185–197.

народів, їх переселення, розселення, зіткнення, змішення, що, зрозуміло, призводить до конфлікту культур¹²⁰.

На думку Л. Мазука, міграція може стати як елементом розвитку (наприклад, врятувати економіку регіону), так і загрозою (спричинити соціальну напругу). Тому відповідні державні інституції мають попереджувати негативні прояви ксенофобії, расизму, міжетнічною та міжконфесійною конфліктністю¹²¹.

На думку В. Горбатенка, надмірний потік мігрантів зумовив зростання міжнародної напруженості на європейському континенті. У певних районах Лондона на сьогодні частка іммігрантів перевищує 70 %. А в британському місті Лестері на сьогодні біле населення вже становить меншість (близько 47 %). До того ж, і у внутрішньому Лондоні частка іммігрантів сягає 30 %. Якщо в 1961 році у Великій Британії було лише 7 мечетей, то у 2011 році їх уже 1 500 (з них 200 у Лондоні). В Бухаресті, не зважаючи на порівняно незначну кількість мусульман, на турецькі гроші побудована найбільша мечеть у Європі¹²². У сфері культури та ідентичності міграція може трансформуватися в загрози особистій безпеці людей^{123;124}.

За умов значного урізноманітнення складу населення забезпечити безконфліктний і гармонійний розвиток суспільства стає дедалі важче. Місцеве населення країн призначення, сприймаючи мігрантів як «інших», часто ставиться до них із підозрою, принаймні в перший період після прибуття. З імміграцією асоціюється низка загроз: від втрати національної самобутності до тероризму. Відповідні настрої експлуатують праворадикальні політичні сили. Крім того, іммігранти, передусім друге покоління, відчувають несправедливість до себе і, на відміну від своїх батьків, які сприймають життя в країні перебування як краще порівняно з країною походження, не бажають із нею миритися. Між тим, урізноманітнення складу населення негативно впливає на гомогенність суспільства лише доти, доки не створюється нова ідентичність, що базується на таких незаперечних спільних і для місцевого населення, і для

---

¹²⁰Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация: учебн. пособ. Москва: Слово/Slovo, 2000. С.19.

¹²¹Мазука Л. І. Новітні міграційні спільноти в Україні: можливості і проблеми. *Стратегічні пріоритети*. 2009. №3. С. 31–41.

¹²²Горбатенко В. Надмірна міграція і порушення політичної стабільності на європейському континенті. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2017. № 7. С. 22.

¹²³Машиновська О. А. Безпека та міграція: взаємозв'язки та взаємовпливи. *Стратегічні пріоритети*. 2011. №2. С. 146.

¹²⁴Кресіна І. Нелегальна міграція: проблеми протидії та правового регулювання. *Політичний менеджмент*. 2009. №3. С. 175.

прибулих цінностях, як верховенство закону, права людини, недискримінація на основі раси, національності, статі, віку тощо¹²⁵.

Спільноти мігрантів змінюють традиційний образ суспільств у країнах-реципіентах. Вони безпосередньо впливають на політичні, економічні та соціально-культурні процеси у цих державах. Впродовж багатьох років зовнішні міграційні процеси сприймалися як виключно негативне явище, оскільки імміграція сприяє збільшенню навантаження на державний бюджет та соціальну сферу в цілому, а еміграція – «відпливу умів», втраті продуктивної робочої сили. Втім, на сьогодні поширеним стає ставлення до міграції як до нормального, навіть корисного явища сучасного світу, без якого його неможливо уявити¹²⁶.

Нарешті, маємо розглянути суперечності у сфері духовних зносин (освіта, наука, релігія і мораль) та їх зв'язок із проблемою досягнення політичного консенсусу.

Сучасний розвиток освіти має доволі суперечливий характер, що викликає необхідність широких дискусій та вироблення консенсусних рішень стосовно подальших напрямків її реформування. Одним із таких суперечливих питань є співвідношення ролі держави та ринкових механізмів у функціонуванні цього інституту. А. Бойко наголошує, що спроби вирішити проблеми, які постали перед системою освіти, шляхом впровадження ринкових методів управління дали можливість подолати наявні кризові явища у сфері освіти¹²⁷.

Як відзначає Б. Гофрон, освіта – це суспільне багатство, яке не може підлягати загальним ринковим правилам. Згідно з логікою справедливості і правом на освіту, йдеться про зведення до мінімуму ситуацій, в яких певні особи чи суспільні групи позбавлялися б доступу до освіти. Держава повинна відігравати перерозподільчу роль в наданні освітніх послуг насамперед дітям з непривілейованих прошарків¹²⁸.

Інша проблема, що безпосередньо пов'язана з політичним консенсусом, стосується мовного питання. Згідно з Т. Ковальновою, мова – це унікальна характеристика людського суспільства. Вона акумулює досвід поколінь, є засобом соціалізації та інструментом урегулювання суспільних, міжетнічних і міжнаціональних відносин. Мова відображає

---

¹²⁵Малиновська О. А. Урізноманітнення складу населення України під впливом міжнародної міграції: виклики та шляхи реагування. Київ: НІСД, 2012. С.12.

¹²⁶Гречко О. Концептуальні засади державної міграційної політики України. *Політичний менеджмент*. 2011. №6. С. 74.

¹²⁷Бойко А. І. Проблеми розвитку системи освіти в умовах ринкових трансформацій *Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. праць*. Вип. 70. Київ, 2008. URL: http://www.filosof.com.ua/Jor-pe1/M_70/Vojko.pdf (дата звернення: 25.01.2019).

¹²⁸Гофрон Б. Головні пріоритети освітньої політики початку XXI ст. *Філософія освіти*. 2006. №1. С. 176.

особливості політичної культури суспільства, яка змінюється від покоління до покоління разом з її носіями, трансформується через систему ідеологічних уявлень, норм і цінностей, що закріплюють політичний досвід. Мова потужно впливає на перебіг соціально-політичних процесів і має значний регулятивний потенціал. Мова, поряд з економічними та політичними чинниками, є важливим чинником цілісності нації і нормального функціонування держави. Консолідуючи суспільство, спільна мова стимулює розвиток стійких політичних, економічних, культурних зв'язків на рівні світової спільноти¹²⁹.

Проте неможливо в сучасних умовах залишатися тільки в межах одного мовного середовища. Як зазначає В. Кремень, людина в майбутньому більше буде жити не в національному, а у глобальному просторі. Глобальний простір передбачає не тільки спілкування країни з країною, а й здатність людини спілкуватись з іншими людьми. Тут постає проблема здійснення в освіті України мовного прориву. Має відбутися лінгвізація освітньої діяльності в країні: вивчення трьох мов як обов'язкових для наших дітей: державна українська, англійська (або інша західна) й інша – залежно від національних потреб¹³⁰.

У свою чергу, іноземна мова, згідно з О. Скубашевською, набуває великого виховного значення, адже однією з причин, що перешкоджають отриманню повноцінної гуманістичної освіти та міжнародному розумінню, є традиційна і свідомо культивована в цьому столітті ізоляція на політичному, ідеологічному й національному ґрунті; етнічному егоїзмі, расизмі, дискримінації більш відсталих в економічному розвитку країн¹³¹.

В цілому можемо відзначити, що в сучасних умовах досягнення політичного консенсусу щодо питань духовної сфери життя суспільства значною мірою залежить від ефективності освітньої політики як інструменту подолання соціальних нерівностей, ціннісного розколу, попередження конфліктів. Згідно з Б. Гофрон, світ вимагає інтегративних дій. Школа може започаткувати процес вирішування конфліктів та суспільної інтеграції так, щоб непривілейовані класи не стали предметом ідеології відчуження. Треба також, щоб школа формувала ідею людяності, яка виходить за межі суспільних категорій, де кожна людина рівна іншій у процесі безупинної інтеграції, незалежно від того, яку визнає релігію, якої вона національності, який має колір шкіри тощо. Якщо система освіти не

---

¹²⁹Ковальова Т. В. Державне регулювання мовних відносин в умовах глобалізації. *Стратегічні пріоритети*. 2009. №2. С. 134.

¹³⁰Кремень В. Освіта в контексті сучасних соціокультурних змін. *Філософія освіти*. 2008. № 1–2. С. 15–21.

¹³¹Скубашевська О. С. Мовний контекст полікультурного середовища *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць* / гол. ред. В. М. Васькевич. Київ, 2011. Вип. 50. С. 380.

вирішуватиме долі індивідів, непривілейовані класи багатих країн залишаться в'язнями свого безсилля, а країни, що розвиваються, ніколи не здобудуть засобів для прогресу, оскільки не зможуть використати можливості, які створює світовий ринок.

Все це приводить до усвідомлення необхідності формування відповідних навичок (міжкультурна комунікація, вирішення конфлікту, діалогічність, пошук компромісів тощо). Зокрема В. Андрущенко, підкреслюючи важливість діалогічного педагогічного спілкування, розуміє діалог (дослівно – поділений логос) як сутнісне співвідношення різних систем думки, а не як їх безладну мішанину¹³².

На думку О. Карнишева та М. Винокурова, будь-які національні освітні установи не можуть не вводити в навчальний процес дисципліни і предмети, що цілеспрямовано готують до розуміння базових елементів міжкультурної компетентності. При цьому формування міжкультурної компетентності в навчальному процесі може здійснюватися мінімум за двома напрямками. Перший стосується знань і навичок міжкультурної компетентності в професійних дисциплінах, а другий – розвитку умінь міжетнічної взаємодії в ході вивчення спеціальних предметів, до яких можна віднести іноземні мови, етнографію тощо¹³³.

Не меншої актуальності сьогодні набувають суперечливі питання розвитку науки. Наука розглядається як один із вирішальних чинників цивілізаційного розвитку. Як відзначають С. Здіорук та В. Ситник, посилена увага до науки зумовлена невинним зростанням її ролі як рушійної сили суспільного прогресу. Вплив науки на суспільне життя стає все вагомішим і водночас багатовекторним. Якщо впродовж усього ХХ століття науку розглядали переважно як основу технічного прогресу та, певною мірою, засобом розроблення і впровадження технологій маніпуляції суспільною (передусім політичною) свідомістю мас, то сьогодні дедалі більше усвідомлюється значення науки як творця нових духовних цінностей, життєсміслових орієнтирів людської життєдіяльності. Відбувається інтенсивна переоцінка ролі фундаментальних знань і особливо гуманітарної науки¹³⁴.

Водночас розвиток техногенної цивілізації породжує гострі протиріччя, розв'язання яких потребує пошуку консенсусних рішень на

---

¹³²Андрущенко В. П. Педагогічна освіта держави: філософія майстерності, свободи, творчості. *Нова парадигма: журнал наук. праць*. Вип. 100. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. С. 3–15.

¹³³Карнышев А. Социально-экономические и политические факторы развития межкультурной компетентности. *Психология в экономике и управлении*. 2009. № 1. С.100.

¹³⁴Здіорук С. І., Ситник В. П. Наукові традиції в Україні у контексті сучасних світових тенденцій розвитку науки. *Стратегічні пріоритети*. 2009. №2. С. 95–101.

політичному рівні. Так, одним із найкатастрофічніших наслідків техногенної цивілізації, з точки зору Л. Іванової, є глибока антропологічна криза – перетворення людини «розумної» й «умілої» на «машину бажання». Людина опинилася в екзистенціально-граничному стані, що викликає, з одного боку, загрозу руйнування родових характеристик людини та ідентичності, а з іншого – нагальну потребу осмислення власної межі. Факт відставання духовно-морального компонента стратегії людства від її науково-технологічної складової став поштовхом до створення проектів власного виживання на основі нових культурних парадигм¹³⁵.

Не менш важливе значення має проблема інформаційної нерівності. С. Медведєв та І. Томашов відзначають, що знання в широкому сенсі цього слова є рушійною силою розвитку цивілізації, але також і джерелом зростання глобальної нерівності. Тоді як передові країни мають всі можливості для розвитку науки, аутсайтери залежать від технологій, гуманітарної і фінансової допомоги розвинених країн¹³⁶.

Як переконують С. Гнатюк та С. Здіорук, нині передові країни усіляко сприяють подальшому розвитку елементів інформаційного суспільства, у той час як проблемою решти країн тією чи іншою мірою стає так званий «цифровий розрив» (або «інформаційна нерівність») – відставання у даній галузі. Основна загроза цього відставання у сьогоднішніх умовах полягає у неминучому відсуванні такої країни на периферію світових процесів, гальмуванні її розвитку і перетворенні її на залежного «донора» розвинених держав. Для України ризик реалізації такого сценарію залишається актуальним¹³⁷.

В умовах становлення суспільства знань наукове знання починає розглядатися як товар особливого ґатунку, залишаючись при цьому важливим суспільним благом. Це породжує низку протиріч, на які, зокрема, вказують С. Медведєв та І. Томашов. Знання самі по собі, з їхньої точки зору, – глобальне суспільне благо, що повністю задовольняє вимогам невинятковості і неконкурентності. Водночас у сучасному світі досить гостро постає питання захисту авторських прав і патентування винаходів. Учені повинні отримувати винагороду за свою працю. Але як поєднувати принципи невинятковості і неконкурентності і при цьому

---

¹³⁵Іванова Л. С. Гуманізація суб'єкт-суб'єктних відносин в економічних структурах технократичного суспільства: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04. Сімферополь, 2008. 16 с.

¹³⁶Медведєв П. С. Знание и образование как глобальные общественные блага. *Вестник международных организаций*. 2009. № 2. С. 121.

¹³⁷Гнатюк С. Л., Здіорук С. І. Проблеми становлення інформаційного суспільства в Україні. *Стратегічні пріоритети*. 2007. №1. С. 95–101.

гарантувати існування знань як глобального суспільного блага? Саме у пошуку відповіді на це питання виникли система державної підтримки досліджень, приватні фонди, система патентування винаходів. Остання, тимчасово обмежуючи невинятковість знання, підтримує матеріальну зацікавленість дослідників у продовженні роботи¹³⁸.

Ведучи мову про проблеми сучасної науки, підкреслимо роль гуманізму як світоглядної основи політичного консенсусу щодо її подальшого розвитку. Р. Мартинов акцентує увагу на тому, що у сучасному суспільстві наука і технологія стають соціальною силою при збільшенні їх традиційних культурно-світоглядної і виробничої функцій. І, всупереч думці антитехнократів, вихід із кризової ситуації полягає не у відмові від науково-технічного розвитку, а в наданні йому гуманістичного виміру, що, в свою чергу, ставить проблему нового типу наукової раціональності, яка включає в явному вигляді гуманістичні орієнтири і цінності¹³⁹.

Варто також відзначити значення науки як сфери та школи міжкультурного спілкування. Зокрема А. Мартінееллі в цьому контексті особливу увагу звертає на міжнародні наукові асоціації. Низка властивостей таких асоціацій дозволяє їм робити значний внесок у глобальне демократичне врядування. Ключовим принципом їх дії А. Мартінееллі вважає універсальні цінності. Згідно з цим принципом, кожного оцінюють за його / її науковими досягненнями, педагогічними здібностями, професійною етикою, а не за етнічністю, гендером, віком, країною. Міжнародні наукові асоціації також можуть ефективно протидіяти догматизму і фанатизму. У науковій роботі ми привчені зіставляти гіпотези і точки зору з різними (навіть протилежними) думками, піддавати такі погляди чесній оцінці і щодо їх логіки, і щодо емпіричної вивіреності. Контекстуальний універсалізм – підхід, придатний і для міжкультурних діалогів, – знаходить різноманітне вживання в наукових дебатах. Отже, в цілому дискурс науки за своєю сутністю є антидогматичним і універсальним¹⁴⁰.

Наступним важливим інститутом, що регулює духовне життя суспільства, є релігія. Стосовно проблеми політичного консенсусу,

---

¹³⁸Медведев П. С., Томашов И. А. Знание и образование как глобальные общественные блага. *Вестник международных организаций*. 2009. № 2. С. 121–125.

¹³⁹Мартинов Р. С. Технократизм сучасної освіти: проблеми та альтернативи. *Ноосфера і цивілізація*. 2008. Вип. 6. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Niz/2008_9/Marti-nov.htm. (дата звернення: 25.01.2019).

¹⁴⁰Мартінееллі А. Рынки, правительства и глобальное управление. *Социологические исследования*. 2003. № 1. URL: <http://www.isras.ru/files/File/Socis/2002-12/Martinelli.pdf> (дата звернення: 25.01.2019).

важливою тенденцією її розвитку в сучасних суспільствах стає поширення поліконфесійності, що, в свою чергу, провокує міжконфесійну напругу.

За словами А. Арістової, втрату релігійної однорідності слід вважати не трагедією чи помилкою, а об'єктивною закономірністю державного розвитку. В країнах, де існують умови соціально-політичної напруженості та нестабільності, аномія соціальних інститутів, інтенсивна економічна і політична стратифікація, підвищена психологічна напруженість, поліконфесійність стає потужним конфліктогенним чинником. Навіть у країнах із стабільною розвинутою економікою і усталеним розвитком соціально-політичних відносин поліконфесійність завжди залишається джерелом нестабільності і небезпечним чинником конфліктності. З іншого боку, світовий досвід є свідченням того, що співіснування різних релігійних конфесій слід вважати важливим показником розвитку демократичних стосунків у суспільстві, а контекст світоглядного й конфесійного плюралізму є необхідною умовою вільного самовизначення і самореалізації особистості¹⁴¹.

Разом із тим, різні соціальні групи у суспільстві неоднозначно ставляться до тих чи інших проявів релігії – від позитивної до негативної їх оцінки. Особливу увагу слід звертати на ті вияви релігії, які мають деструктивний характер у суспільстві і сприяють його розколу. Як показує світова практика, одним із засобів унеможливлення цього явища є наявність принципу відокремлення церкви від держави. Для України це особливо актуально, враховуючи те, що в нашій країні існував так званий «церковний вузол», коли на спеціальний статус претендувало кілька релігійних організацій. Тому формування громадянської культури на засадах консенсусного підходу завжди було нагальною потребою для України¹⁴².

На думку А. Арістової, важливим засобом врегулювання релігійних конфліктів виступає міжрелігійний і міжконфесійний діалог. Його налагодження слід вважати важливим правовим імперативом. Важливими умовами стабілізації міжконфесійних, міжцерковних відносин є: послідовне забезпечення всієї повноти громадянських прав і свобод; розбудова адекватної моделі державно-церковних відносин з урахуванням національно-історичного та світового досвіду; відмова від політико-адміністративного втручання в релігійну сферу, зокрема регулювання

---

¹⁴¹Арістова А. В. Поліконфесійність як феномен сучасності: Україна і світовий контекст. *Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. праць*. Вип. 55. Київ, 2006. URL: http://www.filosof.com.ua/Journal/M_55/Aristova.htm. (дата звернення: 25.02.2029).

¹⁴²Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України. Київ: ІПІЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 43–44 с.

якісного і кількісного складу конфесійного середовища, деполітизація релігійних відносин; практична реалізація системи заходів (організаційних, технічних, інформаційних, освітніх, фінансових), спрямованих на налагодження стійких діалогових процесів між суб'єктами релігійних відносин; модернізація законодавства у відповідності із сучасними вимогами міжнародного права; виховання нових генерацій на цінностях етики толерантності¹⁴³.

Щодо сфери суспільної моралі, то в контексті проблеми політичного консенсусу важливою є її консолідуюча роль. Як відзначає Г. Палій, суспільство досягає високого рівня єдності тоді, коли усвідомлення локальних інтересів і запитів громадян з різних соціальних груп поєднується з усвідомленням спільних інтересів на рівні нації, держави. На підставі спільних і стійких цінностей, традицій, норм, символів, «сенсів» формується суспільна мораль, об'єднується спільнота¹⁴⁴.

Водночас в сучасних умовах культурного різноманіття моральні цінності та норми можуть ставати на перешкоді взаємопорозумінню індивідів, спільнот, держав. Проблема тут полягає у наявності в сучасному світі низки моральних систем, пов'язаних із різними соціокультурними, цивілізаційними, ідеологічними, інтелектуальними традиціями. Ключову роль у розв'язанні цього протиріччя має зіграти виокремлення універсальних моральних цінностей та норм, що можуть стати спільним підґрунтям для міжкультурної взаємодії, та поширення толерантності до проявів іншої моральної традиції.

***

Політичний консенсус являє собою складний феномен, який має відповідну структуру і різноманітний зміст. В усіх своїх проявах консенсус є обов'язковим елементом демократичних та правових суспільств, а отже спрямування на розвиток консенсусних засад є вектором розвитку демократії в українській державності. Тому опрацювання попереднього досвіду дослідження консенсусу та розроблення на його базі теорії політичного консенсусу, що відповідає реаліям українського суспільства, стає актуальним та першочерговим завданням сучасної української політичної науки.

---

¹⁴³Арістова А. В. Релігійні конфлікти в перехідних європейських суспільствах: природа, динаміка, вплив на релігійно-суспільні процеси: автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.11. Київ, 2008. 28 с.

¹⁴⁴Палій Г. О. Щодо необхідності формування ціннісного консенсусу в Україні. *Стратегічні пріоритети*. 2012. №4. С. 15.

У широкому концептуальному тлумаченні консенсус означає стан масової, колективної й індивідуальної свідомості, коли поділені на групи люди орієнтовані на стратегію соціального партнерства.

Теорія консенсусу набула чітких рис у 1950–1960-х, насамперед у наукових роботах Т. Парсонса. Вона базувалася на переконанні у здатності людини знаходити вихід із конфліктних ситуацій і вибрати атмосферу спокою й взаєморозуміння. На сучасному етапі розвитку суспільства теорія політичного консенсусу отримала свій розвиток у зв'язку з переосмисленням питання про засади соціального порядку та завдяки різноспрямованим дослідженням конфліктних відносин.

Консенсус слід вважати універсальним і унікальним демократичним принципом і одночасно – методом регуляції та розв'язання конфліктних ситуацій. Він сприяє збереженню стабільності суспільства та зміцненню політичної безпеки, будучи одночасно методом розвитку консенсусно-прагматичних дій.

Консенсуальна згода позитивно впливає на формування психологічного клімату як у суспільстві в цілому, так і в конкретній соціальній організації, враховуючи інтереси всіх її членів. Аналізуючи різноманітні види консенсусу, слід говорити про те, що в нестабільно політичному суспільстві великого значення набуває саме консенсус політичний. Саме він є основною перешкодою встановленню диктатури окремої людини, партійної сили у суспільстві тощо. Консенсус політичний, із точки зору його трактування політологічною наукою як базової основи, містить певні політичні цінності суспільства, на основі яких має відбуватися згода між сторонами, що конфліктують. Політичний консенсус має місце і реалізується там, де відбувається перетин (зіткнення) політичних інтересів як всередині держави (суспільства), так і на міжнародному рівні.

Варто виділити чотири структурні рівні консенсусу: 1) базовий консенсус, що є ціннісною основою соціокультурного устрою, який безпосередньо пов'язаний із сутністю терміна «соцієтальність» – як закономірності певної колективної або групової організації діяльності; 2) процедурний консенсус, що виступає своєрідною формою легітимації конфліктної ситуації, нормативних та звичаєвих правил реалізації певного суспільного інтересу сторін конфлікту із виходом на групову взаємодію; 3) поточний консенсус – певна угода щодо стосунків між різними групами у короткостроковий період; 4) партикулярний консенсус, що заснований на передумові й усвідомленні існування певного стану у суспільстві, де існують різні конфлікти інтереси суб'єктів політики, а власне консенсус розглядається як показник і основа розвитку політичних процесів.

Слід підкреслити комплексний характер проблеми реалізації політичного консенсусу в умовах сучасного суспільства, що не обмежується суто політичними відносинами, а зачіпає широке коло протиріч у економічній, соціокультурній та духовній сферах суспільного життя.

Консенсусні стратегії є за сучасних умов найраціональнішим способом вирішення найбільш складних державно-політичних конфліктів. Модель політичного консенсусу виникає тоді, коли згоди досягнуто внаслідок збігання думок усіх сторін, або коли узгодження відбулося за моральною, політичною чи законодавчою волею зовнішньої сторони, з якою вимушені погодитися конфліктанти. Консенсуалізм, загалом, виходить із того, що конфліктами слід управляти таким чином, щоб не тільки мінімізувати втрати, а й максимально збільшити загальну користь для сторін-суперників. Тому технологія досягнення консенсусу майже завжди є тривалою і досить складною; її зміст і процедура вимагають урахування політичних, юридичних, дипломатичних і соціопсихологічних підходів.

Політологічне трактування консенсусу спирається на наявність чи акцентування певних базисних політичних цінностей і норм, які поділяють усі головні політичні актори. Це, передусім, свідчить про загальну згоду щодо процесу прийняття політичних рішень, коли меншість заздалегідь готова підкоритися рішенням більшості, що перемогла у відкритій політичній конкуренції; у той же час владна більшість згодна забезпечити право меншості на протест, критику та опозицію. Консенсус сприяє трансформуванню авторитарної влади на авторитет. Визнання соціальної злагоди одним із найважливіших принципів суспільного життя формує нову свідомість громадян, у якій немає місця непримиренності та упередженості.

Отже, невід'ємною умовою політичної стабільності є наявність у суспільстві консенсусу, який ґрунтується на тому, що за будь-яких умов, при всій протилежності інтересів об'єктивно існує сфера потенційної згоди. Консенсус забезпечує легітимність та ефективність політичної системи, а також мінімальний ступінь ухвалення та добровільного прийняття демократичних правил і норм політичної поведінки. Він передбачає гомогенність політичних цінностей, а також лояльність населення до влади.

У першому розділі використані матеріали, оприлюднені у попередніх публікаціях автора: «Теоретико-методологічні засади дослідження консенсусу» (2014) [102]; «Поняття політичного консенсусу в світлі сучасного політологічного дискурсу» (2014) [115]; «Впровадження методології консенсусного підходу до вирішення гострих політичних проблем сучасного світу» (2015) [105].

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЇ КОНСЕНСУСУ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

2.1 Пошуки консенсусно-компромісних підходів до політичних відносин в античному світі

Як і кожне явище суспільного життя, «консенсус» має свою історію. Теоретичний аналіз процесу державотворення дівстав відображення в гуманістичних концепціях суспільної організації, в яких, зокрема, набули яскравого вияву консенсусно-етичні поняття загального блага, рівності, справедливості, мудрості тощо. В теоретичному аспекті виникло дві парадигми – конфліктна і консенсусна. Проблема взаємодії цих парадигм, а також прикладне застосування відповідної методології постали у політичній думці (у формі філософських, теологічних, історичних, правових, політологічних підходів) з давніх часів, зокрема, починаючи зі спроб демократичного світооблаштування на тлі практично постійних військово-політичних зіткнень народів античного полісу. Теорія і практика політичної діяльності вже тоді вказували на те, що вміння налагоджувати консенсусні і компромісні взаємовідносини є важливою запорукою успішного та ефективного управління суспільством.

Проблема гармонізації взаємовідносин держави і суспільства порушувалася в різні часи такими мислителями і державними діячами, як Платон, Аристотель, Н. Макіавеллі, Дж. Локк, Ш. де Монтеск'є, А. де Токвіль, Дж. Мілль, Й. Шумпетер, Дж. Ролз, Ф. Гайек, Р. Даль, М. Ліпсет, Ф. Фукуяма, Ф. Закарія та ін., які встановили безпосередню залежність між характером подібної взаємодії і загальною ефективністю державної політики.

Ще раз підкреслимо, що під консенсусом мається на увазі встановлення угоди між суб'єктами політики, яка досягається шляхом взаємних поступок. Специфіка консенсусу полягає в тому, що це акт політичної взаємодії, який виступає альтернативою силовому вирішенню політичних конфліктів задля забезпечення політичної стабільності.

Якщо говорити про початки практичної реалізації ідеї гармонізації взаємовідносин держави і суспільства, то слід, насамперед, пригадати полісну організацію суспільства. Полісна організація грецького суспільства увійшла в історію як унікальний прообраз сучасної західноєвропейської цивілізації, оскільки саме тут сформувалися початки

того типу суспільних відносин, які згодом утверджувались на засадах громадянських свобод та індивідуалізму, демократії і поваги до законів, людських прав і цінностей, тобто громадянського суспільства.

Грецький поліс являв собою патріархальну форму організації античного рабовласницького суспільства. Ця форма складалася в умовах існування окремих, незалежних етнічних груп, які тяжіли кожна до свого, найчастіше міського, центру, груп, де основне населення чітко усвідомлювало свою етнічну і культурну єдність і свою відмінність від інших греків, які жили в сусідніх громадах, і тим більше – від чужинців-варварів¹⁴⁵. Крім чужинців-варварів в опозиції «свої-чужі» стояли повноцінні громадяни і негромадяни. Члени інших полісів, які прибували на проживання, не могли розраховувати на громадянство і поповнювали особливий стан негромадян. Відкрите або приховане протистояння громадян поліса всьому іншому населенню було античним способом вирішення опозиції «свої-чужі» і панування-підпорядкування. Така позиція була правилом, що, ймовірно, не дозволяє говорити про встановлення якихось консенсусних стосунків у грецьких полісах всередині общини, хоча загальною рисою життя поліса була боротьба між родовою аристократією і торговельно-ремісничими колами, які утворювали разом з окремими шарами селянства табір демократії.

Залежно від переваги тієї чи іншої сторони, державна влада в полісі набувала форм або аристократичного правління (Спарта), або демократії (Афіни), або перехідного правління тиранів (влада одного або кількох осіб, що узурпували її силою). Усередині поліса сформувалося й цивільне право, яке визначало як обов'язки, так і соціальні гарантії членів общини¹⁴⁶.

Однак грецький поліс за своїм духом, суспільним устроєм, стосунками всередині нього скоріше за все являв собою в цілому своєрідний консенсус між громадянином і державою, якби ми сказали це сьогодні з висоти нашого часу. Крім того, грецька полісна політична система класичного періоду була демократією все ж для меншості населення – повноцінних громадян чоловічої статі, хоча полісна організація життя і передбачала можливість участі більшості громадян у виробленні й реалізації політичних рішень. Громадянином поліса могли стати тільки чоловіки (жінки в древній Греції не мали ніяких, прав, включаючи майнові), далі – корінні жителі (тобто ті, які жили на цій території кілька

---

¹⁴⁵Фролов Э. Д. Греция в эпоху поздней классики (Общество. Личность. Власть). Санкт-Петербург: ИЦ Гуманитарная Академия, 2001. С. 12.

¹⁴⁶Корнієнко В. О. Поліс. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. А. Левенець (голова), Ю. І. Шаповал (заст. голови) [та ін.]. Київ: Парламентське вид-во, 2011. С. 566.

покоління), що володіють спадковою земельною ділянкою, які брали участь в народних зборах і мали місце в збройних ополченнях. Тільки повноцінні громадяни могли бути частиною тіла поліса.

Ця особлива тілесність здійснювалася за допомогою економічних, політичних, культурних функцій громадянина. Саме громадяни поліса були уособленням і носіями античної цивілізації. А цивільний колектив як особлива соціальна категорія був ядром соціальної полісної структури. Громадяни поліса одночасно виступали як дрібні вільні виробники (селяни), як носії вищої державної влади (члени народних зборів) і як воїни, захисники інтересів і цінностей поліса (члени військових ополчень).

Нерозривність і взаємозумовленість прав і обов'язків громадянина визначила відсутність в античній демократії механізму делегування повноважень і представницьких інститутів влади: політична воля тут не могла відчужуватися і передаватися комусь інше. Кожен громадянин мав право і був зобов'язаний брати особисту участь в управлінні: насамперед, через безпосередню участь в народних зборах прямим чином, а також опосередковано через практику «почергового» виконання адміністративних функцій кожним членом співтовариства незалежно від його професійної підготовки. Тим самим поліс виступає в історії як реальна єдність політичної структури і громадянського суспільства, єдність, що сприяла розвитку полісного патріотизму, свідомого виконання законів вітчизни, які, як правило, закріплювались у вигляді писаної конституції.

Антична демократія базувалася на особистій свободі, свободі слова і рівності громадян поліса в правах. Тут необхідно відзначити, як саме древні розуміли справедливість. За Аристотелем, насамперед, «несправедливість тут полягає в тому, що одні, маючи всілякі достоїнства, не обіймають посад, а інші, без певних достоїнств, зайняли високі посади. Справедливо було б у цьому випадку, якби почесней удостоювали кожного на підставі його заслуг. Зверхність же (одних над іншими) веде також до внутрішніх чвар, коли хтось – один або декілька – вивищуватиметься у своєму значенні більшою мірою, ніж йому належить мати у відповідності з характером панівного у державі ладу...»¹⁴⁷. Рівність у полісі являла собою корпоративну рівність громадян («своїх»), вона не могла бути «зведеною до всенародності»¹⁴⁸. Таким чином, індивідуальна свобода в античному суспільстві реалізовувалася через рівність всіх

---

¹⁴⁷Аристотель. Политика. Т. 5. URL:<http://litopys.org.ua/aristotle/arist06.htm> (дата звернення: 25.02.2019).

¹⁴⁸Ильин М. В. Слова и смыслы. Опыт описания ключевых политических понятий. Москва, 1997. С. 332.

повноправних громадян перед законом. Не тільки життя і майно громадянина поліса, але і свобода його особистості перебувала під захистом держави. Афінянин міг бути поміщений у в'язницю тільки за вироком суду, а в разі залучення до суду, не сподіваючись на виправдувальний вердикт, мав право покинути свою державу до розгляду справи¹⁴⁹.

Отже, громада в Греції полісного періоду являла собою незалежну автономну одиницю, була суверенною державою. Республіканському устрою цієї держави найбільш відповідав обцинний колективістський принцип полісної організації.

Концепт «громадянин», модель античного громадянина, його феномен були обумовлені способом організації інститутів і культури давньогрецького держави за допомогою самоорганізації індивіда, наділеного цивільним статусом – правом участі в здійсненні демократичного правління. Статус і життя громадянина в політичному і економічному відношенні визначалися його приналежністю до полісу, його тотожністю із ним. Сутність консенсусу на рівні поліса (між владою і громадянином) досить чітко визначив І. Фан: «В основі античної системи влади і концепту «громадянин» лежали дуалізм поліса і громадянина з привілейованим статусом, організація політичних інститутів на основі принципу політичної участі членів громадянської общини»¹⁵⁰.

Серед античних вчених, які досліджували взаємодію особистості і держави, особливими поглядами вирізнялися класики античної думки – Сократ, Платон і Аристотель. Не оперуючи безпосередньо терміном «консенсус», вони своїми думками щодо ідеального облаштування суспільства заклали його принципові основи.

Сократ (469–399 рр. до н.е.) фактично проголошує єдність особистості і держави, засновану на свідомому підпорядкуванні людини саме розумним державним законам. «Всюди в Елладі, – говорить Сократ, – установлені закони, щоб громадяни приносили клятву в однодумності, і всюди вони приносять цю клятву... Це робиться для того, щоб вони корилися законам. Коли громадяни зберігають цю слухняність, держава

---

¹⁴⁹История древнего мира: в 3 кн. / под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. Москва, 1983. Кн. 2. Расцвет древних обществ. С. 184–185.

¹⁵⁰Фан И. Б. Концепт гражданина в политической мысли: методологические подходы и теоретические модели: автореф. дисс. ... д-ра полит. наук: 23.00.02. Екатеринбург, 2010. С. 22.

буває сильною і щасливою; тим часом, як без однодумності ні держава, ні окреме господарство не можуть добре управлятися...»¹⁵¹.

Державою, за Сократом, «правити повинні знаючі». В цій максимі Сократа можна побачити прихований консенсусний потенціал, тому що вона адресується всім формам політичного устрою, й у цьому відношенні правління саме «знаючих» ставиться неначе на метарівень, стосуючись однаковою мірою як демократії, так і олігархії, тиранії, родової аристократії і царської влади тощо. Причому «знаючих» необхідно готувати до керування політичними справами. І метою Сократа саме і було підготувати нових громадян до кращого політичного ладу. Таким чином, Сократ ніби ставить двоєдине завдання: удосконалювати суспільство через удосконалювання особистості й удосконалювати особистість через перебудову суспільства. За його вченням, одне неможливе без іншого.

Тут слід поставити питання: чи була демократія найкращим суспільним устроєм для стародавніх греків, як це прийнято вважати? Така постановка питання продиктована тим, що фактично всі класики старогрецької думки не вважали її правильною формою державного правління й відносили до розряду «перекручених». Серед інших форм державного устрою, що їх нам подає старогрецька думка, демократичний спосіб правління також можна вважати своєрідним консенсусом. Така амбівалентність в її розумінні продиктована, насамперед, об'єктивними обставинами.

Насамперед демократія була ідеальною в початковий період розвитку афінської держави, тому що здійснити сміливі завойовницькі заходи можна було тільки спираючись на народні маси. Те значення, яке мала демократія у початковий період розвитку полісної системи, можна доволі точно уявити із «Надгробного слова», яке приписують Периклу. Він виголосив його на честь солдатів, полеглих у перший рік війни зі Спартою. Перикл так сказав із цього приводу: «Говорячи коротко, я підтверджую, що вся наша держава – центр просвітництва Еллади; кожна людина, мені здається, пристосується у нас до численних родів діяльності і, виконуючи свою справу з добірністю і спритністю, якнайкраще може домогтися для себе самодостатнього стану. Що все сказане – не голосні слова з приводу дійсного випадку, але існуюча істина, доводить саме

---

¹⁵¹Новгородцев П. И. Политические идеалы нового и древнего мира. Москва: Московск. научн. изд-во при Московск. научн. ин-те, 1919. С. 93.

значення нашої держави, отриманої нами саме завдяки цим властивостям...»¹⁵².

Таким, у цілому, був демократичний погляд, що відповідав в Афінах затвердженій формі державного устрою. Проте навіть у своїй найкращій формі демократія мала свій зворотний бік. Але ні в кого з грецьких мислителів, у тому числі й у Сократа, цей погляд не набув теоретичного розвитку. Сократ дуже конкретний, зазначаючи недоліки цього устрою. «Як і інші елліни, – говорить Сократ, – я вважаю афінян мудрим. І от я бачу, що коли зберемося ми в Народні збори, то якщо потрібно місту що-небудь робити по частині будівель, ми закликаємо зодчих у радники по справах будівництва, а якщо по частині корабельній, то корабельників, і таким же чином в усьому іншому, чому, як афіняни думають, можна учитися й учити...». І далі: «Коли ж знадобиться радитися про що-небудь стосовно керування міст, отут усякий, вставши, подає раду, все рівно, будь-то тесля, будь-то мідник, швець, купець, судновласник, багатий, бідний, шляхетний, безрідний, і ніхто не докоряє, як у першому випадку, що, нічому не навчившись і не маючи ніякого вчителя, така людина наважується усе ж виступати зі своєю радою, тому що, ясна справа, афіняни вважають, що нічому такому навчити не можна»¹⁵³. У свою чергу, найкращим державним устроєм Сократ вважав аристократичну Спарту і Крит.

У Платона (427–347 рр. до н. е.) аналіз проблем держави займає головне місце, і не випадково найзначущим із його 36 діалогів є «Держава». Платон визначає структуру своєї ідеальної держави, і тут його «консенсусний підхід» виявляється у такій характерній подробиці, як розподіл населення держави на класи. Цей розподіл, як відомо, Платон пов'язує з трьома чеснотами людини: мудрістю, мужністю і помірністю. Отже, так і в державі повинно бути три класи: філософи, стражі і трудящі.

Насамперед, характерним є те, що принцип розподілу на класи Платон пов'язував із думкою, щоб кожний робив свою справу і не втручався в невідому йому область. Всі три класи, але кожний по-своєму, служать ідеї справедливості, і усі вони вільні, рівні, щасливі, за задумом Платона, ще й тому, що він не планував ніяких консенсусних стосунків між ними: всі події, починаючи із народження і закінчуючи смертю, повинні були відбуватися в межах окремого класу, тому наскільки представники того чи іншого класу є щасливими чи ні – не було відомо іншим.

---

¹⁵²Вольская Н. С. Фон социально-исторической, философской и научной парадигм в античной Греции доэллинистического периода. *Философские науки*. 1991. №11. С. 11.

¹⁵³Вольская Н. С. Фон социально-исторической, философской и научной парадигм в античной Греции доэллинистического периода. *Философские науки*. 1991. №11. С. 16.

Для кожного класу, залежно від природних задатків людини, Платон створює особливу систему виховання. Але він був твердо упевнений у тому, що поки філософи не стануть правителями, або правителі – філософами, не буде порятунку від бідувань для держави і навіть для всього людського роду. Платон вимагає для філософів не тільки керівного становища в державі, але і такої безумовної влади, яка навряд чи коли-небудь була в дійсності. Мислилось, що їхнє правління взагалі вільне від людських помилок, що у їхній особі приходить на землю мудрість і правда, божественна істина тощо.

Спільність майна – також можна розглядати як цікавий «консенсусний задум» Платона. Все повинно було бути загальним і належати однаково усім. Тому тут Платоном навіть не планувалось сімейних стосунків: шлюби призначаються по визначенню правителів на нетривалий час, а діти відразу після народження відбирались у батьків і виховувались усі разом державою, так що коли вони виростають, ніхто не знає, чиї вони. Всі вони, за думкою Платона, будуть здаватися один одному братами і сестрами, а вся держава буде схожа на окрему людину, у якій «ушкодження кожного члена супроводжується відчуттям болю з боку всього організму»¹⁵⁴.

Платон вважає, що єдиний спосіб реалізувати таку модель – це встановити сильну і жорстку владу. Критикуючи олігархію, демократію і тиранію, Платон відзначає, що якщо навіть усі інші види держави засновані на законності, то демократія серед них є найгіршим видом, якщо ж усі інші – беззаконні, то демократичний вид – найкращий. Тобто, демократичне безладдя краще за олігархію і тиранію. Платон заперечує згубну роль бідності й багатства і доходить висновку, який актуально звучить і в наших умовах: крайні бідність і багатство – це ті явища, котрих необхідно особливо остерігатися в державі¹⁵⁵.

Аристотель (384–322 рр. до н.е.) у праці «Політика» вперше в історії суспільної думки аналізує виникнення та функції держави, вказує, що функції держави зароджуються на ранніх стадіях суспільних зв'язків між господарями і рабами, необхідних для утворення стабільного соціального об'єднання. Над сім'єю стоїть община, а над общиною – вже держава – третя, вища форма спільності. Як відомо, він вважав, що держава виникла не в результаті якоїсь угоди між людьми на основі їх волевиявлення, а

---

¹⁵⁴Новгородцев П. И. Политические идеалы нового и древнего мира. Москва: Московск. научн. изд-во при Московск. научн. инст-те, 1919. С.184.

¹⁵⁵Корнієнко В. О. Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності): монографія. Універсум-Вінниця, 1999. С. 103.

природно-історичним шляхом – із сім'ї і поселень, як всеохоплююча і найдосконаліша форма спілкування людей.

Держава зобов'язана своїм існуванням суб'єктивним життєвим потребам людей. Вона повинна забезпечувати всебічний розквіт особистості. Аристотель зауважує, що виникнення суспільства передуює виникненню особи. «Держава існує по природі і по природі передуює кожній людині, оскільки остання, коли залишається в ізольованому стані, не є часткою самодостатньою, то її відношення до держави таке ж, як відношення будь-якої частини до свого цілого»¹⁵⁶. Очевидно, що Аристотель не лишає людині місця поза державою: «Той, хто не здатен вступити у спілкування або вважає себе істотою самодостатньою, не відчуває потреби ні в чому, вже не складає елемент держави, стає або твариною, або божеством»¹⁵⁷. А якщо громадянин не виконував жодних державних обов'язків, він усе ж міг регулярно десять разів на рік брати участь в обговоренні політичних питань на загальній асамблеї громадян¹⁵⁸.

Аристотель аналізує величезний фактичний матеріал, розкриває причини, що у реальному житті призводять до загибелі держави, і дійде висновку, що в основі всіх катаклізмів лежать полярні інтереси – протиріччя між імущими і незаможними. Фактично, Аристотель пропонує свій варіант консенсусного державного устрою. Щоб уникнути причин, що руйнують суспільство, він пропонує поставити на чолі держави «середній клас», а найбільш правильну форму держави називає «політією». Причому, цей термін він використовує для позначення державного ладу взагалі. Для Аристотеля громадянське суспільство і держава взаємозамінні – «держава є сукупністю громадян, громадянським співтовариством». Тобто, держава-поліс ототожнювалась із суспільством, яке забезпечує життєдіяльність людей у всіх її формах і пророях. Він закликає орієнтуватися на «середніх людей» не тільки в політії, але й в інших формах державного устрою. Значну увагу Аристотель приділяє олігархії і демократії як основним формотвірним елементам «правильної» державної форми.

Наприклад, він дослідив державні устрої ста п'ятдесяти восьми грецьких міст. Із них зберіглося лише одне – «Афінська Політія». Ці дослідження, зосереджені саме на вивченні державних устроїв, були дійсно емпіричними дослідженнями, і саме в їх світлі Аристотель час від

---

¹⁵⁶Аристотель. Політика. Сочинення: в 4-х т. Москва: Мысль, 1976. Т. 4. С. 412.

¹⁵⁷Там само. С. 479.

¹⁵⁸Корнієнко В. О. Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності): монографія. Універсум-Вінниця, 1999. С. 88.

часу доповнює вже написані свої твори¹⁵⁹. Він крок за кроком досліджує афінську історію: боротьбу бідних і багатих, установлення демократії, а потім тиранії і так далі. І «політія», як своєрідна форма політичного консенсусу, нараховувала в нього десятки різноманітних видів.

Для філософії та політичної думки Риму були характерні ті ж ознаки, що і для елліністичних країн: насамперед – це космополітизм. Римляни внесли в запозичену ними філософію дух практицизму, сприйняли її більш реалістично й утилітарно.

Так, Епікур (342–271 рр. до н. е.) пов'язував своє розуміння державної влади з її спроможністю забезпечити взаємну безпеку людей, подоланням їхнього взаємного страху. Але дійсна безпека, на його думку, може бути досягнута лише завдяки тихому життю і віддаленню від юрби. З таким же розумінням змісту і призначення пов'язане і трактування Епікуром держави й закону як результату консенсусу людей між собою про їхню взаємну безпеку. Крім того, з позиції розуміння суспільного консенсусу відомо, що Епікур – супротивник крайньої демократії. Його поглядам найбільше відповідає така форма демократії, за якою держава сполучає закони із максимально можливою мірою свободи й автономії індивідів. Епікур висуває також ряд важливих політичних ідей, завдяки яким його оставляють в один ряд із родоначальниками так званої «договірної теорії» походження держави.

Ідея ефективного суспільного устрою отримала подальший розвиток у творчості Марка Тулія Цицерона (106–43 рр. до н. е.), коли почало складатися уявлення про громадянство та поняття суспільства. Його погляди на соціальний устрій суспільства мали універсальний характер. В основних своїх працях-діалогах «Про державу» і «Про закони» та трактаті «Про обов'язки» Цицерон фактично ототожнює розуміння держави і громадянського суспільства, наслідуючи Аристотеля і стоїків. Він стверджував, що держава – це «справа народу», вона виникає природним шляхом, оскільки людям притаманне прагнення до об'єднання. Народ, за Цицероном, це «об'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою злагодою у питаннях права і спільності інтересів, тому метою держави є охорона майнових інтересів громадян»¹⁶⁰.

Цицерон вважав, що держава є не тільки природним організмом, але і штучним утворенням, «народною установою». Всі люди рівні від природи, а досягнення мудрості доступне кожному, хто може отримати освіту. Позитивно оцінюючи багатство і договори в житті суспільства,

---

¹⁵⁹Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки. Київ: Основа, 1997. С. 108.

¹⁶⁰Цицерон. Диалоги. О государстве. О законах. Москва: Наука, 1966. С. 141. URL: <http://grachev62.narod.ru/cicero/Ogl.html> (дата обращения: 03.02.2019).

Цицерон доходить висновку, що держава «тримається на кредиті». Ці та подібні їм положення про державу були взяті мислителем із ідеї полісної демократії, розвиваючи яку, він визначає державу як: «res populi» та «res publica» – «справа народу», «співдружність». Вчений вважав, що «...республіка є народною справою, але народ – це не довільна група осіб, що згурталися абияк, а значна кількість людей, об'єднаних спільною домовленістю про закони й права, а також прагненням користуватися благами на взаємовигідній основі»¹⁶¹. Слід відзначити також, що Цицерон стояв біля початків юридизації поняття держави. «Адже кому природа дарувала розум, – пише він, – вона дарувала і здоровий глузд. Отже, вона дарувала і закон, що є здоровим глуздом як у повеліннях, так і в заборонах. Якщо вона їм дарувала закон, то вона дарувала і право; розум був даний усім. Виходить, і право теж дане усім...»¹⁶². У цьому відношенні Цицерон вважає, що держава є одночасно і справою народу, і правовим спілкуванням. Говорячи про форми держави, Цицерон показує переваги змішаної форми правління.

Можна зробити такі висновки:

- По-перше, оскільки держава та її закони є спільною власністю народу, то й влада постає колективною силою народу. Народ є самоврядною організацією, що має достатньо засобів, необхідних для самозбереження і продовження свого існування: «Salus populi suprema lex esto» – «нехай благо народу буде найвищим законом».
- По-друге, політична влада при правильному і законному її використанні стає справжньою спільною владою народу. Урядовець, який її здійснює, робить це завдяки авторитетові своєї посади; його повноваження регулюються законом, а сам він є ставлеником цього закону.
- По-третє, саме держава і її закони підвладні божому законові – тобто моральному чи природному законові – цьому найвищому правовому авторитетові, що стоїть над людськими вчинками та інституціями.

Утопічні соціальні експерименти в громадській думці значною мірою асоціюються з жорстокими диктатурами і утиском цивільних свобод. Водночас, у міру знищення залишків полісного укладу, старі політичні ідеали починають заміщуватися новими, центральне місце в яких займає фігура ідеального правителя. Тут відбувається певна еволюція: від

---

¹⁶¹Цицерон. Диалоги. О государстве. О законах. Москва: Наука, 1966. С. 65. URL: <http://grachev62.narod.ru/ciceron/Ogl.html> (дата обращения: 03.02.2019).

¹⁶²Там само. С. 99.

образу ідеального громадянина – до образу керівника республіки, нарешті, пана. «На зміну старим більш-менш утопічним проектам устрою держави, – відзначає Є. Штаєрман, – приходить нова утопія – пошуки ідеальної монархії й ідеального царя, що став останньою утопією античного світу»¹⁶³.

2.2 Проблеми узгодження релігійного та світського начал суспільного буття

Звернімося тепер до дослідження специфіки формування релігійного консенсусу, починаючи з періоду Середньовіччя і до наших часів. Ми свідомо дещо розірвемо наприкінці цього підрозділу історичну хронологію, щоби, по можливості, комплексно викласти питання, пов'язане із формуванням та розвитком релігійної консенсуальної парадигми. Отже, наступний період – Середніх віків (V–XVI ст.) пов'язаний із формуванням й поширенням церковної догматики, де в епіцентрі, якщо говорити в цілому, стояла боротьба між владою світською і церковною.

Коротко звернемося до початку становлення християнства і, відповідно, до сутності суспільного консенсусу, пов'язаного з появою цього релігійного напрямку. Власне становлення християнства охоплює кінець I – початок II ст. Історично Рим зіграв вирішальну роль у розвитку християнства, адже саме тут повною мірою відбувся його розквіт. В цілому можна взяти сміливість зауважити, що саме християнство як соціальний регулятор відносин на той час являло собою своєрідний суспільний консенсус. Спочатку воно було ідеологією пригноблених прошарків, відіграючи прогресивну роль у боротьбі проти релігії рабовласницького суспільства. Але згодом християнство трансформувалося в релігію експлуататорських класів, ставши феодальною ідеологією.

«Консенсуальною рисою» християнства було те, що для нього не існувало ні етнічного, ні соціального розходження між людьми, тому що воно вчило, що перед богом усі рівні. Цей універсалізм, який охоплював всі племена й народи, і зробив його насправді світовою релігією. Вона проголосила для усіх одну загальну мету: вершиною Божественної творчості є сама людина і її порятунок, але останнє мислилося не в земному, а у потойбічному житті.

---

¹⁶³Штаєрман Е. М. Эволюция идеи свободы в Древнем Риме. *Вестник Древней истории*. 1972. №2. С. 60.

Царство небесне було втіленням нездійснених у реальному житті корінних інтересів певної соціальної групи. Добробут людині був гарантований на тому світі, якщо вона сумлінно виконуватиме свої обов'язки перед богом на землі. Аналізуючи тексти Євангелій, можна упевнитись, що в трьох із них майже дослівно повторюється, що «немає нікого, хто лишив би усе в ім'я Бога, і не одержав би нині... серед гонінь, у сто разів більше будинків... і земель, а у віці наступнім – життя вічного»¹⁶⁴.

Разом з тим, питання влади у Середньовіччі було не менш важливим, аніж у будь-який інший історичний період розвитку суспільства. У період раннього християнства (середина II–IV ст.) воно в явній формі не стояло, тому що, по-перше, раннє християнство проповідувало ідею загальної рівності людей і мало демократичний характер; по-друге, римські товаровиробники були зацікавлені в стабільності існуючої держави, тому симпатії мас тяжіли до монархії. Причому, й у Старому Заповіті єдиною формою державного правління визнавалася монархія, тому що «сам Бог уклав договір зі своїм народом»¹⁶⁵.

Один із найвидатніших ранньохристиянських письменників та теологів Тертуліан (III ст.) відзначав, що християни моляться «за імператорів, за їхніх міністрів, за усю владу»¹⁶⁶. Інша ситуація спостерігається вже у Новому Заповіті, його канонічних Євангеліях.

По-перше, виникає потужний антиєтатичний прошарок – неприйняття світської влади, насамперед римської. У Апокаліпсисі Іоана Богослова римська влада зветься «блудницею», яка підлягає знищенню («... я покажу тобі суд над великою блудницею, яка сидить на водах многих; з нею блудодіяли царі земні, і вином її блудодіяння впивалися ті, що живуть на землі»¹⁶⁷).

По-друге, виникає ідея про швидке настання Царства Божого на землі. Ця остання ідея стала основою нової політичної доктрини. У «Посланні апостола Павла до римлян» – ключ: «Всяка душа і буде покірною вищій владі; тому що немає влади не від Бога...»¹⁶⁸.

---

¹⁶⁴Євангелія от Луки: 19,29-30; Марка: 10,30; Матфея: 20,29.

¹⁶⁵Які заповіді містяться в Біблії? *GotQuestions*. URL: <https://www.gotquestions.org/Ukrainian/Ukrainian-bible-covenants.html> (дата звернення: 10.02.2019).

¹⁶⁶Свенцицкая И. С. Тайные писания первых христиан. Москва: Политиздат, 1980. С. 91.

¹⁶⁷Одкровення святого Іоана Богослова (Апокаліпсис). URL: <http://hram.in.ua/biblio-teka/biblia/190-book190/2196-title2656> (дата звернення: 15.01.2019).

¹⁶⁸Послание к римлянам святого апостола Павла. Новый Завет. Гл. 13. URL: http://days.pravoslavie.ru/Bible/Z_rim_13_1_10.htm (дата звернення: 07.01.2019).

Ці постійні прізиви до покірності і смиренності у новозавітних посланнях свідчать не тільки про тенденцію до примирення з імператорською владою, але також і про те, що серед християн були ще живучі антиримські традиції, що періодично поживлялися гоніннями на християн. Надалі процес розкладання рабовласницького суспільства приводив до релігійних общин все більше представників можновладців. А їхня діяльність, у свою чергу, сприяла подальшому розвитку примиренських ідей в ідеології християнства.

Пізнє християнство (IV–V ст.) ще більше відчужувалося від народних мас, перетворюючись на ідеологію вкрай реакційного прошарку феодального суспільства. Релігійний образ мислення домінував в усіх формах суспільної свідомості, тому церква була зацікавлена в теоретичному обґрунтуванні і захисті релігії, що було згодом і зроблено патристикою. Згідно з католицьким вченням, першим єпископом Риму був святий Петро. Проте загалом про єпископів перших трьох століть відомо мало, за винятком їхніх імен, що збереглися в папських каталогах.

Можна з впевненістю вести мову про те, що єпископи перших трьох століть були ізольовані від світського життя держави, адже спочатку християнство вважалося небезпечним і було заборонено. Але це не стало на заваді формуванню християнської громади як вагомої організації античного суспільства. Християнська громада спільно з кліром обирала єпископів з вірян, свою структуру та ієрархію всередині кліру церква будувала за взірцем Римської імперії¹⁶⁹.

Один з основоположників доктрини папізму – Медіоланський Амвросій – Святий Амвросій (лат. Ambrosius Mediolanensis; бл. 340–397 рр.) – християнський святий, єпископ Міланський (Медіоланський), видатний християнський богослов, проповідник, ім'я якого, як не дивно, не так часто згадують стосовно становлення християнської догматики. Амвросій «консенсусно» відтворює деякі прийнятні для християнства ідеї Цицерона і античних стоїків. Але в їх осмислення вноситься багато принципово нового. Саме завдяки йому етика Цицерона була визнана християнською етикою.

Амвросій особливо відзначився своїм палким прагненням до автономії церкви в духовних справах. Він недвозначно заявляв, що в духовних справах церква посідає юрисдикцію над усіма християнами з імператором включно, бо імператор, як і всякий інший християнин, є чадом церкви; тобто він «перебуває всередині церкви, а не над нею». В листі до

---

¹⁶⁹Марітчак С. До питання про передумови утворення міста-держави Ватикан. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Вип. 61. 2015. С. 172.

імператора Валентиніана він сміливо твердить, що в справах віри «єпископи можуть судити імператорів, а не імператори єпископів». Він жодним чином не ставив під сумнів обов'язок послууху світській владі, але водночас доводив, що не тільки правом, а й обов'язком священника є ганити світського володаря за моральні прогрішення – принцип, якому він не тільки вчив, а й дотримувався сам. На думку Амвросія, світський володар повинен визнавати компетенцію церкви в світських справах, а його зверхність щодо частини церковного майна все ж має бути обмеженою, причому і права церкви повинні підтримуватися радше духовними засобами, аніж явною непокорою.

Амвросій відіграв важливу роль у політичному житті свого часу. Медіолан під час його намісництва стрясає чвари між аріанами і ортодоксальними християнами. У 374 р. ці суперечки завадили обранню нового єпископа, оскільки кожна сторона хотіла бачити на цьому місці свого ставленика. Кандидатура Амвросія як людини, яку поважали всі, була найбільш компромісною. Один із чотирьох великих вчителів церкви, він на вернув у християнство і хрестив Блаженного Августина¹⁷⁰.

В контексті формування суспільного консенсусу між владою світською й релігійною слід, насамперед, звернути увагу на концепцію Аврелія Августина (або Блаженний Августин; 13 листопада 354 р., Тагаст, Нумідія – 28 серпня 430 р., Гіпон Регій – християнський теолог і церковний діяч, головний представник західної патристики, родоначальник християнської філософії історії), яка склалася в період із 412 по 426 рр. У своєму відомому творі «Про два гради» він розриває безпосередній зв'язок між богом і людиною, ставлячи між ними церкву. Віра стає головною для людини. Августин вважав, що різниця між «градом Божим» і «градом земним» полягає в тому, що вони створені двома видами любові: земний – любов'ю до себе, а небесний – любов'ю до бога. Причому, Августин тут украй радикальний: любов до себе в нього доводиться до презирства до бога, а любов до бога – до презирства до себе¹⁷¹. Але Августин на той період історичного розвитку підійшов дійсно «консенсусно» й доволі гнучко до вирішення проблеми зміцнення релігійної влади: «Град Божий» має співіснувати одночасно із земним (!), «нічого з останнього не відкидаючи і не руйнуючи»¹⁷².

---

¹⁷⁰Корнієнко В. О. Медіоланський Амвросій. *Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів ВНЗ*. Львів: Новий Світ-2000, 2014. С. 24–25.

¹⁷¹Корнієнко В. О. Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності): монографія. Універсум-Вінниця, 1999. С. 130.

¹⁷²Антологія мирової філософії: Соч. в 4-х томах. Т.1. Ч. 2. Москва: Мысль, 1969. С. 405.

Папа Боніфачій III (540–607 рр.), на відміну від Августина, розробляє радикальнішу стратегію. Він вже доволі відкрито зазіхає і на «земний град», проводячи думку про те, що «обидва мечі перебувають під владою церкви, духовний і світський; один вживається для церкви, а інший – самою церквою; один – священством, інший – королями і воїнами, але з волі і установлення священства»¹⁷³. Такий поворот почасти можна пояснити тим, що протягом V–X ст. церква, яка ставала великим землевласником, потребувала захисту своїх володінь. Більш того, в умовах боротьби з язичниками – саксами, угорцями, норманнами – народилася ідея про богоспасіння тих, хто зі зброєю в руках оберігає інтереси святої церкви.

Релігійно-політична думка наступних періодів, у принципі, цілком була під впливом доктрини Августина, формування якої фактично завершив католицький теолог Тома (Фома) Аквінський (1225–1274 рр.). Зберігаючи основні ідеї Августина про два гради, він допускав, що церква може схвалити опір світській владі. Проте Аквінський вже намагався розділити сфери духовної і світської влади, частково секуляризуючи той консенсус, який визначив Августин. Аквінський зазначає: «Тому, що духовна влада і світська обидві провадяться від влади божої, то світська влада настільки знаходиться під духовною, наскільки вона їй Богом підпорядкована, як-от у справах, що стосуються порятунку душі; внаслідок цього в таких справах варто скоріше коритися церковній владі, а не світській. У тому ж, що стосується громадянських благ, варто більше коритися світській владі, ніж церковній (!), у відповідності до повчання «віддайте кесарю кесарево»¹⁷⁴.

Подальші події, що відбувалися в соціально-економічному житті Західної Європи в V–XI ст., призвели до занепаду значної кількості ранньофеодальних держав, а церква стала найвагомішою політичною силою. У той час ще не було національної ідеї; і папа, і імператори Священної Римської імперії розглядали себе кожний як світового владика. Парадокс консенсусу між світською та духовною владою на той час полягав в тому, що перші обґрунтовували своє право спадкоємності влади апостолів, а другі вважали себе спадкоємцями давньоримських імператорів. В очах захисників папства папа був не тільки духовним владикою церкви: йому була дана на землі вища, повна влада над кліром і над світом. За відомою теорією «двох мечів» (у тлумаченні клерикальних

---

¹⁷³Эйкен Г. История и система средневекового мировоззрения. Санкт-Петербург: тип. М. И. Акинфиева, 1907. С. 160.

¹⁷⁴Фома Аквинский. Сочинения / сост., пер. с лат., введ. ст. и коммент. А. В. Апполонова. Изд. 5-е. Москва: Едиториал УРСС, 2011. С. 201.

письменників) два мечі, тобто дві влади, знаходяться в руках св. Петра і його спадкоємця – папи: меч духовний і меч світський. Але священники й апостоли, зайняті служінням богу, не повинні самі витягати на захист церкви меч крові. Не використовуючи сам світського меча, Святитель передає його імператорам і взагалі світським князям через коронування і миропомазання¹⁷⁵. Таким чином, влада царська береться від влади святительської, «світський державець ставиться до папи, як васал до сюзерена»¹⁷⁶.

Отже, підсвідомо або цілеспрямовано, – зазначає Є. Трубецької, – у політичному світогляді середніх віків усі відносини були немовби перевернуті. З одного боку, тут пастир озброєний світським мечем; з іншого боку, царі зазіхають на духовну владу, а імператор хоче бути в деякому роді світським папою. Були також випадки, коли святителі нерідко вдягалися у шоломи і лати та йшли на чолі своїх військ у бій. Зустрічалися і папи-воїтелі, наприклад, Лев IX, який, програвши бій, потрапив у полон до норманів, після чого переможці цілували йому ноги. З іншого боку, бувало, що королі і герцоги вдягалися у єпископські митри. Відповідно до класичного вислову папи Інокентія III, що може вважатися мовби гаслом середніх віків, «Христос у Новому Заповіті улаштував владу так, щоб царство було святительським, а священство було царським»¹⁷⁷.

У XIX ст. почалося політичне протистояння між Італією та Святим Престолом, метою якого стало позбавлення Папи Римського світської влади та об'єднання Італії (*il risorgimento*). Папа звернувся за допомогою до інших держав. На допомогу папі в тодішніх обставинах прийшли війська нового президента Франції – Луї Наполеона Бонапарта. Французьким військам вдалося зайняти місто і боронити таким чином папську монархію. У 1870 р. Папська держава припинила своє існування. Папа був позбавлений світської влади і залишався лише главою церкви. Рим, раніше столиця Папської держави, став столицею Королівства Італії. Унаслідок об'єднання італійських держав 1870 р. Папську область було приєднано до новоствореного Королівства Італії. 13 травня 1871 р. прийнято «Закон про гарантії», який оголосив про позбавлення папи світської влади. Після цього аж до 1929 р. папа був позбавлений світської влади, а правове становище Папської держави набуло характеру правової

---

¹⁷⁵Корнієнко В. О. Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності): монографія. Універсум-Вінниця, 1999. С. 125

¹⁷⁶Трубецької Е. Н. К характеристике политических идеалов эпохи Возрождения. Киев, 1899. С. 4.

¹⁷⁷Там само. С. 6

аномалії¹⁷⁸. У кінцевому підсумку це протистояння закінчилося досягненням загального консенсусу, який втілюється в утворенні релігійної держави Ватикан – як симбіозу світської та духовної влади в руках глави держави Папи Римського. Держава утворилася як «нейтральна та недоторкана територія» унаслідок підписання 11 лютого 1929 р. в Латеранському палаці (м. Рим) кардиналом П'єтро Гаспаррі та головою італійського уряду Беніто Муссоліні Латеранського договору між Святим Престолом та Королівством Італії¹⁷⁹. Відтоді дилема пріоритетності влади – духовна чи світська – стає предметом власних уподобань.

Однак те, що християнська (католицька) віра отримала власний «матеріальний осередок» у вигляді держави, до повного розгалуження влади духовної і світської не привело. У листопаді 2000 р. папа оприлюднив новий Основний закон Ватикану, який набрав чинності в лютому 2001 р. Цей закон фактично закріпив систему розподілу влади¹⁸⁰. Уся повнота законодавчої, виконавчої та судової влади міста-держави Ватикан належить Папі Римському. Отже, в політичному та територіальному відношенні Ватикан став незалежною одиницею, глава якої володіє світською та духовною владою, одночасно будучи сувереном держави й керівником церкви¹⁸¹.

Сьогодні предметом дискусій і суперечок всередині релігійної спільноти залишаються, в основному, норми, або догми¹⁸². В релігії існує єдина база знань – традиція (звід догм), зафіксована в Священних Текстах і Священному Переданні – усній і письмовій традиції, створеній богословами й не зафіксованій у Священних Текстах. Догми і норми складають базисні положення, які характеризують дану релігію, але в які за необхідністю повинні вірити члени цієї спільноти.

Якщо ми звернемося до історії релігії та праць професійних теологів, то побачимо існування теологічних розбіжностей щодо інтерпретації деяких базисних суджень релігії. В цьому випадку повний консенсус недосяжний, найчастіше виникає договір про вживання певних положень. Слід також зауважити, що кардинальний перегляд базових понять в релігії неможливий, на відміну від науки. В релігії вже існує раз і назавжди

---

¹⁷⁸Григулевич І. Р. Папство: Век XX. Москва, 1978. С. 9.

¹⁷⁹Марітчак С. До питання про передумови утворення міста-держави Ватикан. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Вип. 61. 2015. С. 171.

¹⁸⁰Основной Закон Государства Града Ватикан (26 ноября 2000 года). URL: <https://vatican-state.ru/osnovnoj-zakon-gosudarstva-grada-vatikan-26-noyabrya-2000-goda/> (дата обращения: 10.02.2019).

¹⁸¹Марітчак С. До питання про передумови утворення міста-держави Ватикан. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Вип. 61. 2015. С. 176.

¹⁸²Зеленков М. Ю. Религиозные конфликты: проблемы и пути их решения в начале XXI века (политико-правовой аспект). Воронеж: Воронежск. гос. ун-т, 2007. С. 4–6.

зафіксована абсолютна істина, яку богослови можуть лише по-новому інтерпретувати, коментувати і намагатися аналізувати з точки зору сучасності.

Ця особливість релігійного знання накладає відбиток на способи досягнення консенсусу в богословському співтоваристві (доказовість і аргументованість положень). Ілюстрацією пошуку консенсусу в релігійній спільноті може стати дискусія, що виникла щодо «навколоцерковних» вчень («ім'яславіє»), які прославляли формулу «Ім'я Боже – є Сам Бог»¹⁸³.

При спробах нівелювання суперечливих позицій православні богослови зверталися до праць святих отців, апелювали до їхнього авторитету і авторитету церкви, користувалися методом логічного міркування у спробах доведення своєї правоти. Однак тривала суперечка була розв'язана лише за втручання органів вищої церковної влади. Так, на засіданні російського Святейшого Синоду «ім'яславіє» було визначено як неправославне вчення¹⁸⁴. Після Святейшого Синоду прихильники «ім'яславія» були насильно вивезені з Афона і розіслані по різних областях із заборonoю проводити богослужіння.

Таким чином, консенсусу в релігійній спільноті було досягнуто не когнітивним способом, а інституційним рішенням більш авторитетних опонентів – представників офіційної церкви, високопоставлених церковних і державних чиновників. Слід зауважити, що його завершенню також слугувало застосування фізичного насильства. Цей спосіб досягнення однастайності досить часто зустрічається в релігійних конфліктах. Це багато в чому обумовлено вихідними цілями самої релігії, так як, на відміну від наукової форми пізнання, в релігії, при певній спрямованості на пошук істини і надання нового знання, основною метою залишається захист вже існуючих традицій. Головним хранителем цієї істинної традиції позиціонує себе офіційна Церква.

Разом із тим, ортодоксальність і, можливо, у чомусь відсталість релігійної традиції не означають, що вона не наповнюється новими знаннями. У релігійній спільноті так само, як і в науковій, відбувається включення нового знання в релігійну традицію і формується консенсус щодо висунутих положень. Включення нових даних у православну релігійну традицію відбувається шляхом обговорення цих відомостей на всесвітніх і помісних церковних соборах. Так, Ватикан тільки у 1992 р.

---

¹⁸³Имяславие. *Древо. Открытая православная энциклопедия*. URL: <http://drevoinfo.ru/articles/393.html>. (дата обращения: 07.02.2019).

¹⁸⁴Синод РПАЦ о группе Григория (Лурье), сайтах «Романитас», «Кредо. Ру», А. Солдатове и т.д. *Русская народная линия*. URL: http://ruskline.ru/monitoring_smi/2005/09/10/sinoda_rpc_o_gruppe_grigoriya_lur_e_sajtah_romanitas_kredo_ru_a_soldatove_i_t_d/ (дата обращения: 07.02.2019).

офіційно визнав, що Земля не є нерухомим тілом і дійсно обертається навколо Сонця. Папа Римський Іоанн Павло II виголосив промову, в якій визнав Галілея блискучим фізиком і висловив жаль, що теологи, які виносили вченому вирок, занадто буквально дотримувалися тексту Святого Письма¹⁸⁵.

Таким чином, консенсус може формуватися, по-перше, на рівні офіційної релігійної традиції, що знаходиться під контролем професійної релігійної спільноти; по-друге, щодо відомостей, які знаходяться на рівні творчості окремих мислителів або приватної богословської думки. У другому випадку мовчазний консенсус у середовищі вірян досягається практикою втілення цих положень у життя.

Як ілюстрацію можна також навести багатовікову полеміку в богослов'ї щодо «низходження Святого Духа». Цей епістемічний конфлікт між католицькою і православною церквами намагалися вирішити на різних конференціях, у працях і листуванні найвідоміших богословів, а також у дисертаційних роботах в духовних академіях. У процесі аргументації богослови застосовували в своєму аналізі історичний, порівняльний, критичний, герменевтичний і логічний методи дослідження. Але поряд з цим, завжди основою є релігійний досвід, релігійна віра в Одкровення – Святе Письмо і Святе Передання, тобто віра в авторитет. Специфіку аргументаційної конструкції задає саме релігійна віра. Однак в релігії щодо абсолютного авторитету досяжний повний консенсус.

Сьогодні проблемою регулювання стосунків і знаходженням відповідного консенсусу між прихильниками релігійного і світського світогляду переймається Європейський суд із справ людини, який розглядає і вирішує численні справи щодо цього.

Так, наприклад, обрані в 1993 р. у парламент Сан-Марино депутати скаржилися на те, що для вступу на посаду їм необхідно було присягнути на Євангелії. На думку заявників, реалізація одного з головних політичних прав була поставлена в залежність від публічного сповідання певної віри. Суд встановив порушення статті 9 Європейської конвенції з прав людини (свобода думки, совісті і релігії). Він вважав, зокрема, що обов'язок скласти присягу був «необхідним у демократичному суспільстві» з точки зору статті 9 §2. Суд побачив протиріччя в тому, що для здійснення депутатського мандата, який передбачає подання різних

---

¹⁸⁵Ватикан признал, что Земля вращается вокруг Солнца. URL: <http://www.aleksandr-novak.com/content/1050.html> (дата обращения: 07.01.2019).

поглядів на суспільство, необхідно було попередньо демонструвати прихильність до певного світогляду¹⁸⁶.

Справа про порядок сплати церковного податку в Німеччині є ще одним таким прикладом. Влада відмовила заявнику у видачі податкового повідомлення, в якому б не фігурувала інформація про неналежність заявника до релігійних організацій з уповноваженням стягувати церковний податок. Заявник стверджував, що обов'язкове зазначення цієї інформації в податковому повідомленні порушило статтю 8 і статтю 9 (право на повагу до приватного і сімейного життя).

Суд не знайшов порушення ні статті 8, ні статті 9. Втручання у права, які захищаються обома статтями, мало місце, але із законною метою забезпечення права церков і релігійних організацій на стягування церковного податку. Втручання було пропорційним переслідуваній меті, оскільки оспорюваний запис, що стосувався релігійних або філософських переконань заявника, мав лише обмежену інформаційну цінність: він просто вказував податковим органам, що ця особа не належить до жодної з церков або релігійних організацій, уповноважених стягувати релігійний податок, які здійснюють це повноваження на практиці¹⁸⁷.

У контексті проблеми, що розглядається, на особливу увагу заслуговує унікальний феномен релігійної ситуації в пострадянській Росії, який отримав назву «проправославний консенсус». Це явище існує як на інституційному рівні, так і на рівні суспільної свідомості. До його основних проявів у свідомості суспільства слід віднести три взаємопов'язані стійкі тенденції: довіра в суспільстві до православної церкви; переважання позитивного іміджу православ'я і церкви; переважання позитивних соціальних очікувань від релігії і церкви і їх взаємодії з суспільством¹⁸⁸. Держава, яка після розпаду Радянського Союзу і ревізії комуністичної ідеології знаходилась у глибокій кризі легітимності, сьогодні, безумовно, зацікавлена у православної церкві як значущому джерелі своєї легітимації. Надійність цього джерела (церква – єдиний інститут загальнонаціонального масштабу, що зберіг історичну спадкоємність з давніх часів), її високий соціальний і культурний авторитет поєднуються з відсутністю порівнянних за масштабом і

---

¹⁸⁶Buscarini і другие против Сан-Марино (жалоба № 24645/94). Дела Европейского Суда по правам человека. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Freedom_religion_RUS.pdf (дата обращения: 07.02.2019).

¹⁸⁷Wasmuth против Германии (№ 12884/03). Дела Европейского Суда по правам человека. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Freedom_religion_RUS.pdf (дата обращения: 07.02.2019).

¹⁸⁸Лебедев С. И. Проправославный консенсус в России начала XXI века как феномен религиозной ситуации. URL: <file:///Users/macbook/Downloads/propravoslavnyy-konsensus-v-rossii-nachala-xxi-veka-kak-fenomen-religioznoy-situatsii.pdf> (дата обращения: 07.02.2019).

символічним капіталом релігійних і світських конкурентів. У свою чергу, церква, не маючи в суспільстві значних владних ресурсів, зацікавлена в отриманні їх від держави в обмін на її символічний капітал і довіру в широких масах населення. Звідси – і численні демонстративно-символічні акції, які офіційно виражають єдність державних та церковних позицій з багатьох актуальних питань, і реальна взаємна підтримка низки починань, яка останнім часом набуває форм соціального партнерства¹⁸⁹.

У проекції суспільної свідомості проправославний консенсус являє собою соціальний настрій – комплексний, інтегральний феномен «колективних уявлень», характерний для епохи сучасності. З огляду на традиційну амбівалентність ставлення громадськості до держави, імовірнішим є припущення, що в очах більшості народу істинну легітимацію влади має церква, аніж держава. Саме такий соціальний настрій, що рефлексивно враховується державою, надає церкві той символічний капітал, який має значну цінність.

Нарешті, важливим аспектом проправославного консенсусу є масові позитивні очікування від релігії і церкви, які закономірно виникли і зберігаються на тлі затяжної кризи соціальних відносин. Серед важливих чинників російський дослідник М. Мчедлов відзначав суспільну нестабільність, затяжну моральну і соціальну кризу, відсутність прийнятих народом світських концепцій виходу з неї, історичну пам'ять народу про патріотичну діяльність церкви в найважчі переломні періоди, виступ конфесій на захист прав і гідності знедолених людей, проти бездуховності, цинізму, корупції, наркоманії тощо¹⁹⁰.

Серед питань, які викликають останнім часом найбільші суперечки і особливо гостро обговорюються, є створення на Україні нової помісної церкви і отримання нею автокефалії від Вселенського патріархату¹⁹¹.

Згідно з «Православною енциклопедією», автокефальною вважається помісна церква, цілком самостійна, яка не залежить ні від якої іншої помісної церкви, хоча все автокефальні церкви взаємозалежні як частини Церкви Вселенської. Автокефальна церква має самостійне джерело влади: її перший єпископ, її глава, поставляється своїми архієреями. Зараз світове православ'я складається з 14 загальновизнаних канонічних

---

¹⁸⁹Лебедев С. И. Проправославный консенсус в России начала XXI века как феномен религиозной ситуации. URL: <file:///Users/macbook/Downloads/propravoslavnyy-konsensus-v-rossii-nachala-xxi-veka-kak-fenomen-religioznoy-situatsii.pdf> (дата обращения: 07.02.2019).

¹⁹⁰Мчедлов М. Об особенностях мировоззрения верующих в постсоветской России. *Религия и право*. 2002. № 1. С. 16.

¹⁹¹Григор О. Консенсус як феномен релігійної ситуації (український контекст). *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич*. Київ, 2019. Вип. 145. С. 33–38.

помісних православних церков, які об'єднані духовно і мають формальний загальний центр у Константинополі.

Проблема дарування автокефалії та порядку її проголошення так чи інакше виникала протягом практично всієї історії християнської церкви¹⁹². Часом одна помісна церква могла не визнавати акт дарування автокефалії, проголошений іншої помісною церквою, що могло викликати розрив відносин між ними.

Прагнення до самостійності всередині українського церковного життя були пов'язані з тим, що Київська митрополія в епоху монгольської навали активно розширювалася на північний схід. Політичне піднесення Москви привело до перенесення центру митрополії у XIV ст. з Києва до Москви, а потім у XV ст. – до поділу митрополії на дві: північно-східну (Московську) і південно-західну (Київську), яка перебувала в юрисдикції Константинополя. У XVII столітті воз'єднання України з Росією привело до повернення Київської митрополії до юрисдикції Московської церкви, керованої з кінця XVI ст. патріархом¹⁹³.

Історичним фактом є те, – зауважує дослідник В. Гоцуляк, – що у 1624–1625 рр. православне київське братство зверталось до московського царя за підтримкою: промосковськи налаштований митрополит Й. Борецький скаржився цареві на польського короля і просив захисту для православних. У цілому подібна церковна й політична орієнтація українських православних сил та інтелектуалів призвела до руйнівних для української спільноти й української ідентичності наслідків. Свого логічного завершення це набуло у 1654 р., коли, внаслідок Переяславської угоди і входження України до складу Московської держави, релігійний центр переносився до Москви. При цьому московське православ'я проявило свій відвертий денационалізуючий і антиукраїнський характер: уповільнився процес національного розвитку, різко загальмувався процес усвідомлення своєї національної тотожності і національної окремішності, а православна церква стала активним провідником імперського шовінізму¹⁹⁴.

Із 1921 р. на території УРСР діяв Український екзархат Московського патріархату. У 1989 р. в УРСР відновила легальну діяльність неканонічна Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), спочатку

---

¹⁹²Сам собі пан: хто і коли надавав томос церквам, і хто писав його для України. URL: <https://hromadske.ua/posts/khto-i-koly-nadavav-tomos-tserkvam> (дата звернення: 10.02.2019).

¹⁹³Оленчак Я. Л. Автокефальные тенденции в Украинской церкви: историкополитическая проекция. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология*. 2015. № 3. С. 65.

¹⁹⁴Гоцуляк В. Теоретико-методологічне осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01. Київ, 2019. С. 248.

проголошена в Києві у 1920 р. Починаючи з 1990-х рр., послідовно відстоювалася ідея створення на Україні помісної церкви, не залежної від Московської Патріархії. Обидві претендували на національний характер конфесії й за неповні тридцять років свого існування здобули підтримку з боку державної влади України та політичних еліт. У 1990 р. Український екзархат Московського патріархату був перетворений на Українську православну церкву Московського патріархату (УПЦ МП). Її предстоятелем став митрополит Київський і всієї України Філарет.

Церковно-релігійна ситуація, яка склалася в Україні у пострадянський період, була вкрай складною і суперечливою з ряду причин. Слід відзначити – як одну з основних – те, що історія різних українських регіонів складалася по-різному. Якщо на схід і південь українці просувалися в ході переселенської діяльності, то західні українські території довгий час входили до складу різних держав (Австро-Угорщини, Речі Посполитої, Румунії)¹⁹⁵. Це привело до формування регіональних культурно-історичних особливостей. Із Заходу в Україну прийшли традиції індивідуалізму і самоврядування, а зі Сходу – досягнення індустріалізації й колективізму.

У листопаді 1991 р. Собор УПЦ звернувся до Московського патріархату із проханням про дарування Українській церкві автокефалії. Навесні 1992 р. на Архієрейському соборі у Москві більшість архієреїв УПЦ відмовилися від підписів під цим зверненням, після чого митрополит Філарет з частиною кліру і мирян покинув Московський патріархат, утворивши Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ КП), глава якої став іменуватися Патріархом Київським і всієї України. З ініціативи глави УПЦ митрополита Філарета і глави УАПЦ патріарха Мстислава відбувся Об'єднавчий собор, який створив на базі УПЦ і УАПЦ Українську православну церкву – Київський патріархат (УПЦ КП).

Таким чином, в Україні на той час сформувався так званий «церковний вузол», що складався з Української православної церкви Московського Патріархату на чолі з митрополитом Онуфрієм, Української Православної Церкви Київського Патріархату на чолі з патріархом Філаретом і Української Автокефальної Православної церкви на чолі з митрополитом Макарієм¹⁹⁶.

---

¹⁹⁵Курылев К. П. Украинский кризис и международная безопасность. Москва: ЛЕНАНД, 2018. С. 15.

¹⁹⁶Курылев К. П., Станис Д. В. Этноконфессиональная ситуация на Украине как фактор внутривластной нестабильности. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2014. № 5–3 (43). С. 114–117.

Найбільшою Церквою за кількістю зареєстрованих громад в Україні є УПЦ МП: ця конфесія має 12 069 парафій, служіння несуть 12 283 священнослужителів; у віданні УПЦ МП 251 монастир і 4412 ченців. Другою за чисельністю зареєстрованих громад на території України є УПЦ КП, яка налічує 5114 парафій і 3479 священнослужителів; в її віданні 60 монастирів і 219 ченців. Третью за величиною Православною Церквою в Україні є УАПЦ, яка налічує 1195 парафій, у яких несуть служіння 709 священнослужителів; у віданні – 13 монастирів¹⁹⁷.

Ще в січні 2007 р. президент України В. Ющенко на зустрічі з представниками УПЦ КП заявив про необхідність створення в Україні єдиної помісної православної церкви. З цією метою була висунута ініціатива створити спільну богословську комісію. У неї мали увійти по три єпископи і по два священники від УПЦ КП та УПЦ МП. Представники Київського патріархату заявили про готовність до діалогу, в той час як представники Московського патріархату відмовились від перемовин, пославшись на те, що УПЦ КП є неканонічною церквою. В. Ющенко безпосередньо звернувся до Константинопольського патріарха Варфоломія із проханням про благословення на створення української помісної церкви. Саме Константинопольському патріарху за цим сценарієм була відведена роль «примирителя» і «творця» помісної церкви України¹⁹⁸.

У серпні 2009 року в Свято-Успенській Почаївській лаврі в Україні патріарх Кирило закликав до об'єднання православних церков. Зокрема він заявив, що вважає розкол в українській церкві «реакцією, в тому числі і на неправильну політику церковної Москви». У вересні було створено комісію для проведення переговорів.

16 червня 2016 року Верховна рада України прийняла постанову № 1422-VIII «Про Звернення Верховної Ради України до Його Святості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха про надання автокефалії Православній Церкві на Україні». У цьому зверненні Верховна рада просила Вселенського патріарха: визнати недійсним акт 1686 року на підставі того, що він був прийнятий із порушенням священних канонів Православної церкви; взяти участь у подоланні наслідків церковного розділення шляхом скликання під егідою Вселенського патріархату Всеукраїнського об'єднаного

---

¹⁹⁷Косенок А., Чернышева Е., Шкуренко О., Козичев Е. Что нужно знать о расколе православной церкви на Украине. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/3485919?fbclid=IwAR02XMQjnnF2AT-xjXi3QqybNfVc7mU4xtWk0luXTrpPgJUskPRNVsjWUJeU#id1653212> (дата обращения 10.03.2019).

¹⁹⁸Коляда Е. Поместная церковь от Виктора Ющенко? URL: http://ruskline.ru/monitoring_smi/2008/07/31/pomestnaya_ya_cerkov_ot_viktora_yuwenko/ (дата обращения 10.03.2019).

собору з метою вирішення всіх спірних питань і об'єднання українського православ'я; видати томос про автокефалію Православної церкви в Україні¹⁹⁹.

У 2018 р. президент України Петро Порошенко повідомив про свій намір звернутися до патріарха Константинополя Варфоломія із закликом видати томос (грецьк. τόμος – указ, декрет, окружне послання предстоятеля помісної православної церкви в деяких важливих питаннях церковного устрою) про єдину православну Церкву в Україні і надання їй автокефалії.

Влітку 2018 року Вселенський патріархат публічно заявив, що вважає Україну своєю канонічною відповідальністю, а домагання Московського патріархату – неправомочними. 1–4 вересня 2018 року відбувся Архієрейський Собор (Синаксис) Константинопольської Церкви, на якому патріарх Варфоломій зробив деякі важливі заяви. Зокрема він сказав, що, «оскільки Росія, як відповідальна за нинішню болісну ситуацію в Україні, не може вирішити проблему, Вселенський Патріархат взяв на себе ініціативу щодо вирішення проблеми відповідно до повноважень, наданих їй Священними Канонами і юрисдикційною відповідальністю щодо Київської єпархії...», визначив Вселенський патріарх²⁰⁰.

11 жовтня 2018 року Священний синод Константинопольської церкви скасував томос 1686 року про перехід Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріархату. 03 листопада 2018 року в Стамбулі президент України П. Порошенко уклав угоду про співпрацю та взаємодію України зі Вселенським патріархатом. Цією угодою про співпрацю у створенні незалежної православної Церкви в Україні, Вселенський Патріарх надав томос, визнаючи незалежність української Церкви²⁰¹. 5 січня 2019 року в Георгіївському Соборі на Фанарі патріарх Константинопольський Варфоломій підписав томос (свідectво про автокефалію) Православної церкви України (ПЦУ). Документ визначив Православну Церкву України «духовною дочкою» Константинопольського патріархату й закликав усі світові православні церкви визнати українську автокефалію. Томос вказує, що юрисдикція ПЦУ обмежується територією України. Це означає, що зарубіжних

---

¹⁹⁹Про Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха щодо надання автокефалії Православній Церкві в Україні: Постанова Верховної Ради України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 27, ст.528.

²⁰⁰Archbishop Daniel Participates in Synaxis of Hierarchs of The Ecumenical Patriarchate of Constantinople. URL: https://www.uocofusa.org/news_180901_1.html (дата звернення 10.02.2019).

²⁰¹Украина и Вселенский Патриархат подписали Соглашение о создании независимой украинской Церкви. URL: <https://www.president.gov.ua/ru/news/ukrayina-tavselenskij-patriarhat-pidpisali-ugodu-pro-stvore-50794> (дата обрання 10.02.2019).

парафій нова церква відкривати не зможе, а вже існуючі парафії відтепер підпорядковуються Константинополю. Для вирішення важливих церковних питань предстоятель ПЦУ повинен звертатися до Константинополя. 7 січня 2018 року Томос представили українцям і розмістили в Софії Київській.

Згідно з соціологічним опитуванням населення України, проведеним фондом «Демократичні ініціативи» імені І. Кучеріва та Центром Разумкова в червні 2018 року, створення автокефальної помісної православної церкви в Україні підтримують 31 % громадян, проти виступають 20 %. Серед прихильників УПЦ МП ідею створення помісної церкви підтримують лише 23 %, виступають проти – 40 %²⁰².

Отже, цьому проекту відводилася одна з найважливіших ролей в якості суспільного консенсусу ще й тому, що він фактично легітимізує фактор існування самої української держави. Як і раніше, більшість громадян переконані в тому, що церква не повинна втручатися у відносини між людиною і владою. Однак, число тих, хто так думає, зменшилося з 63 % у 2010 р. до 54 % у 2018 р. Натомість, дещо збільшилося число тих, хто вважає, що «залежно від ситуації Церква повинна або підтримувати, або критикувати владу», – з 10 % до 17 %. Ще 11 % опитаних упевнені, що «Церква зобов'язана критикувати владу, оскільки її місія – викривати неправду і зловживання». Більше чверті (28 %) громадян демонструють запит на критичну позицію Церкви стосовно влади. Лише 6 % поділяють ту точку зору, що «Церква зобов'язана підтримувати державну владу, бо «немає влади, щоб не була від Бога»²⁰³.

Досить показовим у цьому контексті є і висловлювання глави (на той час) УПЦ КП Філарета Денисенка про те, що «виникнення держави пов'язане із виникненням незалежної Церкви... Без єдиної церкви немає і єдиної держави»²⁰⁴.

Таким чином, релігійний консенсус формувався, по-перше, на рівні офіційної релігійної традиції, що знаходиться під контролем професійної релігійної спільноти; по-друге, щодо відомостей, які знаходяться на рівні творчості окремих мислителів або приватної богословської думки.

---

²⁰²Создание поместной автокефальной православной церкви в Украине: что думают украинцы? URL: <https://dif.org.ua/article/stvorenyya-pomisnoiavtokefalnoi-pravoslavnoi-tserkvi-v-ukraini-shchodumayut-ukraintsi> (дата обращения 10.02.2019).

²⁰³Очікування суспільства від Церкви і міжцерковні відносини: Виступ експерта Центру Разумкова Михайла Міщенко на Міжнародній конференції «Стратегії примирення. Роль Церков в Україні», (Київ, 17–18 жовтня 2018 р.). URL: <http://razumkov.org.ua/novyny/vystup-eksperta-tsentru-razumkova-na-mizhnarodnii-konferentsii-stratehii-prymyrennia-rol-tserkov-v-ukraini> (дата звернення: 24.01.2019).

²⁰⁴Серебряк А. А. Участие украинских церквей Северной Америки в реализации проекта поместная церковь на Украине. *Проблемы национальной стратегии*. 2016. № 5 (38). С. 218.

Сьогодні проблемою регулювання стосунків і знаходженням відповідного консенсусу між прихильниками релігійного і світського світогляду переймається Європейський Суд із прав людини, який розглядає і вирішує численні справи щодо цього.

2.3 Ідеї політичної рівноваги суспільного розвитку в епоху Просвітництва та Ренесансу

Підвищення інтересу до вивчення консенсусу у контексті проблем політики, та, особливо, особистості у політичних структурах, її прав, свобод та інтересів мислителями Нового часу сприяло усвідомленню ними факту вічної антиномії між особистістю і суспільством. Відбувається відхід від античної і середньовічної ідеї тотожності, співпадіння приватного і суспільного, утверджується ідея первинності суспільного стосовно держави. Все це у кінцевому підсумку сприяло формуванню ідеї громадянського суспільства і світу політичного як самостійних підсистем людського соціуму.

Оригінальними й самобутніми щодо цього є погляди Ніколо Макіавеллі (1469–1527 рр.). У своєму головному творі «Монарх» («Государ», «Владар») він підкреслює, що глава держави не повинен зловживати своїми правами і порушувати майнових та особистих прав своїх підданих. У творі вже чітко простежується опис елементів громадянського суспільства як спільності людей, що протистоїть державі, яка прагне своїми діями підірвати будь-яку самодіяльність суспільства, щоб панувати над ним²⁰⁵. У античних же мислителів йдеться, по суті про суспільство-державу як єдину цілісність.

Слід зауважити, що такий підхід до аналізу держави і громадянського суспільства в майже незмінному вигляді зберігся аж до Нового часу. Так, ще в французькій теорії адміністративної монархії XVII ст. суспільство злило з державою. Там відсутні поняття права, яке передує політичному устрою і стоїть вище за нього, і ідеї прав індивіда, які покликані провести чіткі межі державної влади. Конфлікт між окремими індивідами і державою ще не виявляється і не розглядається в той час саме тому, бо ще не отримала визнання думка про те, що вони протистоять один одному. Проте окремі ознаки існування громадянського суспільства знайшли своє відображення в існуванні магдебурзького права.

Як відомо, магдебурзьке право – феодальне міське право, за яким міста звільнялися від управління і суду феодалів, виникло у XIII столітті в

---

²⁰⁵Макиавелли Н. Сочинения и письма. Москва: АСТ, 2004. С. 48.

Магдебурзі. Протягом XIII–XVIII ст. це право поширилося в Чехії, Угорщині, Польщі, Литві, а звідти – на територію Білорусії та України. Львову магдебурзьке право було надано в 1356 році (збереглося до 1786 р.), Кисву – у 1494–1497 роках (збереглося до 1835 р.). У XV–XVIII століттях це право отримала більшість міст України. Однак, це явище не набуло широкого розповсюдження і дослідження в період середньовіччя. Узагальнюючи зазначене вище, можна відмітити, що як для античності, так і для середньовіччя є характерною відсутність чіткого розмежування між суспільством і державою, оскільки державне, суспільне і полісне означали, по суті, те ж саме.

Отже, Н. Макіавеллі бачив різницю між державою та громадянським суспільством, яке функціонує за власними законами і є автономним щодо держави, хоч остання постійно намагається підкорити собі всі сфери життя суспільства. З цього часу майже до XVII ст. у суспільній думці не виникало нових ідей з приводу громадянського суспільства.

Розвиток буржуазних відносин, який супроводжувався утвердженням приватної власності, вільної ринкової економіки, представницько-парламентської демократії і правової держави, розмежуванням між соціальною і політичною сферами, економічними, соціальними і політичними функціями привів до утвердження ідеї громадянського суспільства у другій половині XVII–XIX ст.

Принципово нову концепцію такого суспільства висунули англійські політичні теоретики Т. Гоббс та Дж. Локк. Т. Гоббс у своєму знаменитому творі «Левіафан» підкреслював, що якісно нове людське співжиття виникає внаслідок переходу від природного стану з війною всіх проти всіх до впорядкованого культурного суспільства з існуванням держави. Лише домовившись про створення держави, зазначав Т. Гоббс, громадяни здатні домогтися спокою і порядку в суспільстві та створити умови для виникнення якісно нових суспільних зв'язків. Продовжуючи міркування Т. Гоббса, Дж. Локк зазначав, що люди до створення держави розпоряджалися своїм майном та своїми правами згідно з законом природи. Але, щоб гарантувати собі права та свободи й захистити свою власність, люди створюють державу. Дж. Локк у своїх творах використовував поняття «громадянське суспільство» і «державу» майже як взаємозамінні.

Розглядаючи погляди цих мислителів, ми бачимо, що традиційна концепція «суспільство-державу» стала, відповідно, переглядатися і змінюватися. Вони вважали, що суспільство приходить на зміну природному стану незалежно від того, як розуміється останній: як втрачений рай і «золотий вік» (Руссо) або як «війна всіх проти всіх»

(Гоббс). Народ і влада будують свої взаємини на основі суспільного договору, який укладають між собою. Схематично зміст цих концепцій можна виразити в такий спосіб: природний стан – суспільний договір – громадянський, суспільний, політичний стан.

У цих концепціях підкреслювався принцип свободи особи, ідея самоцінності окремої людини, повага до її власності і господарської самостійності, невід’ємності її громадянських прав. У громадянському суспільстві «стабільність, благополуччя, прогрес суспільства в цілому нерозривно пов’язується з добробутом особистості, інтереси і надбання якої захищаються законами і цілою системою установ і інститутів, що забезпечують дієвість Закону»²⁰⁶. По суті, формування громадянського суспільства відбувалося паралельно з формуванням держави нового типу – буржуазної держави. Це був процес перетворення традиційного станового суспільства в сучасне громадянське, феодальної ієрархічної держави в правову. З цього часу співвідношення політичного і громадянського суспільства стає предметом уваги соціально-політичної думки.

Оцінюючи природний стан як «війну всіх проти всіх», Гоббс (1588–1679 рр.) вважав державу інститутом, здатним захистити індивіда від цієї загальної війни, для чого необхідно обмежити «природні права» окремої особистості громадянськими законами. Держава, таким чином, несе відповідальність перед своїми підлеглими, але вимагає від них повного підпорядкування владі. Наявність верховної влади суверена – необхідний компонент громадянського суспільства, що збігається з державою.

Хоча держава, за Гоббсом, може бути могутньою, авторитарною і репресивною, все ж її головна функція – захист конституційних прав громадян (захист громадян від можливості зовнішньої і внутрішньої загрози, захист економічних прав тощо). Отже, збіг громадянського суспільства і держави виглядає у Гоббса вже «не як поглинання громадянського суспільства державою, але як їх визначена взаємодія, при якому громадянське суспільство виступає одночасно і як передумова виникнення даного типу держави, і як його принципова якість»²⁰⁷.

При цьому структура громадянського суспільства виглядає у нього багаторівневою:

1. Держава, що володіє верховною владою суверена.
2. Групи й об’єднання громадян.
3. Окремі громадяни як піддані государя і суверена, і як представники тих або інших груп та об’єднань.

---

²⁰⁶Вінсент Дж. Права людини і релятивізм. Київ: Смолоскип. 2002. С. 112.

²⁰⁷Гоббс Т. О громадянине. Гоббс Т. Сочинения в 2 т. Т. 2. Москва: Мысль, 1989. С. 277.

Політика і її носій, держава, на думку Гоббса, засновуються людьми шляхом домовленості між собою; індивіди довіряють єдиній особі, верховній владі над собою. Держава і є особа, що використовує силу і засіб для людей так, як вона вважає за необхідне для їхнього світу і загального захисту. Гоббс виступав захисником монархічної влади. Він стверджував, що уклавши суспільний договір і перейшовши в цивільний стан, індивіди втрачають можливість змінити форму правління, звільнитися з-під дії верховної влади. У Гоббса гарантом дотримання суспільного договору стає держава.

Права державної влади, за теорією Т. Гоббса, були цілком сумісні з інтересами класів, що здійснюють англійську революцію. Зовсім очевидним є те, що за сучасними мірками Т. Гоббс – більше консерватор, аніж ліберал, бо навіть ліберальну ідею про суспільний договір він інтерпретував так, що висновки виявилися консервативними: воля можлива лише в тому випадку, якщо люди передають право розпоряджатися нею монарху.

Дж. Локк (1632–1704 рр.) вважав, що суспільство виростає з природного стану, будучи його логічним і органічним наслідком. «Природний стан» він розуміє як стан свободи і рівності людей. Суспільство передує державі, а держава – це нове утворення з комплексом прав, які перевершують права окремих осіб, що створюють її. Таким чином, держава утворюється на ґрунті суспільних відносин, які існують у природному стані. Від усіх інших форм колективності (сім'я) держава відрізняється тим, що лише вона втілює політичну владу, тобто право в ім'я суспільного добробуту створювати закони для регулювання і зберігання власності, а також право використовувати силу суспільства для забезпечення виконання цих законів і захисту держави від нападів ззовні.

Метою діяльності держави, за Локком, мають бути охорона власності і забезпечення громадянських інтересів засобами, які необхідні для здійснення цієї мети. Під такими засобами він розумів законність, оптимальну для нації форму правління, надання народу права на повстання у зв'язку зі зловживанням владою. У разі ліквідації уряду суспільство зберігається, у ньому діють природні закони і права. Народ, який утворює суспільство, є сувереном, і хоча з утворенням держави суверенітет суспільства переходить до неї, вона не в змозі повністю поглинути суспільство. Крім цього, головною метою держави є захист суспільства. Тож держава приходить не на зміну суспільству, а покликана керувати ним.

На противагу Гоббсу, Локк вважав, що держава підкоряється суспільству, яке у свою чергу, підкоряється особистості, а тому що

держава і суспільство – це не одне і теж, то падіння державної влади не означає кінця суспільства. Суспільство може створити нову державну владу. Згідно з Локком, держава повинна діяти тільки з метою захисту прав особистості, вона не може бути більш могутньою, ніж особистість, тому що особистості створюють суспільство, а суспільство – державу.

Однак Локк, слідом за Гоббсом, змушений погодитись, що реальність далека від тих принципів, що лежать в основі громадянського суспільства, але самі ці принципи мають нормативний характер. Для Локка громадянське суспільство в цілому виявляється тотожним державі²⁰⁸. Але при цьому він не міг не бачити й існуючих між ними відмінностей і протиріч, оскільки з розвитком капіталізму відбувається все більш різкий поділ економіки і політики, приватної і публічної сфери, віддалення громадянського суспільства від держави, що втілювали відповідно приватний і суспільний інтереси.

Це протиріччя, на переконання Локка, знімалося завдяки використанню генетичного і структурного підходів до громадянського суспільства. Відповідно до генетичного підходу вважалося, що суспільство виникло раніше держави, господарство – раніше політики, а отже повної тотожності між ними бути не може. Структурний же підхід враховував єдність форм економічного і політичного життя, що у своїй сукупності являли новий тип соціального устрою – буржуазне суспільство, що приходить на зміну традиційному, станово-ієрархічному, феодальному суспільству.

Подальшу розробку цієї проблеми можна знайти в дослідженнях французьких мислителів Ш. Монтеск'є і Ж.-Ж. Руссо. Ш. Монтеск'є у своїх творах, особливо в знаменитій праці «Про дух законів», палко обстоював ідеї парламентаризму, законності, сформулював концепцію правової держави з поділом влади на законодавчу, виконавчу, судову. На його думку, у справжній державі «шануватимуть людей не за їхні зовнішні таланти та властивості, а за їхні справжні якості»²⁰⁹.

Для французького політичного мислителя Ж.-Ж. Руссо терміни «громадянське суспільство» й «державна» також були синонімами. Головною ознакою громадянського суспільства, на його думку, є участь кожного громадянина в державних справах та безумовне повновладдя народу. Руссо визнавав дійсним «лише один акт суспільного договору, а саме – створення народу і суспільства (у формі демократичної держави)

---

²⁰⁸Локк Дж. Сочинения: в трех томах: Т. 3. Москва: Мысль, 1988. С. 64.

²⁰⁹Монтескье Ш. Л. Избранные произведения / общ. ред. и вступ. ст. М. П. Баскина. Москва: Госполитиздат, 1955. С. 213.

як єдиного й абсолютного джерела та суверена загальної волі (верховної політичної Влади)»²¹⁰.

Аналізуючи співвідношення особи, суспільства і держави, Ж.-Ж. Руссо на перше місце поставив суспільство, його інтереси і потреби. У своїй праці «Про суспільний договір, або принципи політичного права» Руссо запропонував радикально-демократичний варіант договірної концепції походження суспільства і держави. Суспільний договір, на його думку, не може бути угодою про обрання уряду або угодою, за якою одна сторона обіцяє підкорятися, а друга – владарювати. «Замість конкретної особи кожного того, хто договорується, цей акт асоціації одразу створює моральне і колективне ціле, складене зі стількох членів, скільки збори мають голосів, – ціле, яке одержує через цей самий акт свою єдність, своє спільне «я», життя і волю»²¹¹. Тому індивід повинен підкорятися «загальній волі», якщо його приватні інтереси розходяться з суспільними.

Звідси – різке заперечення ліберальних рецептів організації публічно-владних структур (принципу розподілу влади і депутатського представництва). На думку Руссо, суверенітет, який «є тільки реалізацією загальної волі, не може ніколи відчужуватися», а його носій «є не що інше, як колективна істота, може бути представлений лише самим собою»²¹². Тому Руссо не приймає всі представницькі форми правління. Суверенітет за Руссо, є загальною волею, а «воля не може бути представленою», «це або та ж сама воля, або вже інша»²¹³. Тому народні депутати «не можуть бути представниками народу, вони лише його комісари; вони нічого не можуть ухвалювати остаточно; усякий закон, який народ не ратифікував особисто, не дійсний; це навіть не закон». «Англійський народ, – пише Руссо, – вважає себе вільним; він прикро помиляється; він вільний лише під час виборів парламенту, як же тільки той є вибраним, він стає рабом»²¹⁴. Так само рішуче Руссо відкидає принцип розподілу влади: воля або є загальною, або нею не є; вона являє собою волю народу як цілого або – тільки однієї його частини.

Альтернативу системі ліберальної державності має становити, на думку Руссо, система послідовного народовладдя. Оскільки інститут представництва може суттєво спотворити волю народу, то прийняття законів (реалізація законодавчої влади) повинно спиратися на безпосереднє і загальне народне волевиявлення шляхом референдуму

---

²¹⁰Руссо Ж.-Ж. Трактаты. Москва: Наука, 1969. С. 64.

²¹¹Там само. С. 62.

²¹²Там само. С. 68.

²¹³Там само. С. 222.

²¹⁴Там само. С. 68.

(плебісциту). Адже кожен громадянин володіє часточкою суверенітету. Якщо народ складається з 10 тисяч чоловік, то кожному належить одна десятитисячна частина суверенітету. Тому «загальна воля» має бути висловлена голосуванням усіх.

На його думку, уряд як виконавчий орган не є чимось самостійним. Він виконує волю суспільства, будучи лише посередником між ним і народом як сукупністю підданців. Руссо, таким чином, істотно перебудовує локківську тріаду «особа – суспільство – держава», де лімітованим (залежним) елементом є держава, проміжним – суспільство, а визначальним – особа. Він пропонує інший розподіл («суспільство – держава – особа»), де лімітованим і залежним елементом є особа, проміжним – держава, а панівним – суспільство. Суспільство як універсальне «моральне і колективне ціле» стає джерелом і носієм усякої влади.

Руссо переконував, що люди укладали договір, який міг би забезпечити таку форму асоціації, яка б захищала й охороняла усією спільною силою особистість і майно кожного з членів асоціації, і завдяки якій кожен, об'єднуючись з усіма, підкоряється, проте, лише самому собі і залишається все ж вільним, як і раніше. Як твердив Руссо, цю асоціацію, яку колись називали «Громадянською общиною, тепер називають Республікою, або Політичним організмом: його члени називають цей політичний організм Державою, коли він пасивний, Сувереном, коли він активний, Державою – у порівнянні з подібними до нього. Що ж до членів асоціації, то вони в сукупності називаються народом, а поодинці називаються Громадянами, бо беруть участь у верховній владі; і підданими, бо підкоряються законам держави»²¹⁵.

Отже, представники теорії суспільного договору звертали увагу на протистояння між громадянським суспільством, що втілює приватний інтерес, і державою, що втілює інтерес суспільний. Вони прагнули знайти оптимальну форму поєднання приватних і загальних інтересів, свободи особи і її свідомого самообмеження. Тема індивідуалізму, якої так чи інакше торкались у роботах Гоббс, Локк, Руссо, Монтеск'є та інші дослідники, привернула увагу до питання про права і свободи громадянина – члена суспільства, незалежного від держави.

Вони значною мірою сприяли формуванню традиції, що розглядала державу як надмірно розгалужений організм, що перешкоджає вільному волевиявленню окремого індивіда і реалізації його потенційних можливостей. І хоча самі представники теорії суспільного договору, по суті, ототожнювали поняття «громадянське суспільство» і «держава»,

---

²¹⁵Руссо Ж.-Ж. Трактати. Москва: Наука, 1969. С. 87.

використовуючи їх як взаємозамінні, традиція, що сформувалася на основі цих теорій, починає їх не тільки розрізняти, але і протиставляти, висунувши на розгляд тему «громадянське суспільство проти держави».

Водночас поступово формувалося переконання, що зростання й зміцнення держави перешкоджає волевиявленню окремого індивіда та реалізації його потенційних можливостей. З цього приводу В. фон Гумбольдт писав: «Чим більшу дію виявляє держава, тим більш схожим стає не лише усе, що впливає, а й те, що перебуває під цим впливом»²¹⁶. У такій державі про людей забувають заради речей і наслідків їхньої діяльності. Така державна система уподібнюється зосередженню мертвих і живих знарядь діяльності й споживання, аніж безлічі сил, що діють і споживають»²¹⁷.

Поступово різниця між громадянським суспільством і державою перетворюється на аргумент проти статус-кво, який проймається ідеями майбутнього упорядкування, що покликане забезпечити соціальну рівність, громадянські свободи та обмежений конституційний уряд.

Один із провідних ідеологів американської революції Т. Пейн вважав, що влада держави має бути обмежена на користь громадянського суспільства, оскільки кожному індивіду безпосередньо властиве прагнення до суспільства²¹⁸.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на зміну традиційній концепції єдиного суспільства-держави приходять концепції, прихильники якої стверджували, що громадянське суспільство відмінне від держави, його не можна ототожнювати з останньою. Виділяють два напрями цієї концепції. Перший напрям – це ліберально-демократична модель, прихильники якої виходили із саморегулюючих можливостей громадянського суспільства, в центрі якого – вільна і незалежна особистість. У цьому напрямку працювали французькі мислителі А. де Токвіль (1805–1859 рр.) і Б. Констан (1767–1830 рр.). Токвіль базовим елементом громадянського суспільства вважав общину. Важлива роль у функціонуванні громадянського суспільства належить різноманітним асоціаціям: сімейним, професійним, релігійним. Тлумачення громадянського суспільства як особливої недержавної, неурядової сфери соціального організму поширилось в Європі завдяки А. Токвілю і його дослідженню американської демократії, що стала реальним втіленням принципів і основ

---

²¹⁶Патнем Р. Творення демократії: традиції громадської активності. Київ: Основи, 2001. С. 56.

²¹⁷Там само.

²¹⁸Американские просветители. Избранные произведения в 2 т. Сер. Философское наследие. Москва: Мысль, 1968. Т. 1. С. 303.

теорії суспільного договору і громадянського суспільства, розроблених на той час.

Специфіка американського громадянина (на відміну від європейського) базується на органічному поєднанні поваги до закону і прав інших людей з надзвичайною волелюбністю, прагматизмом, почуттям власної гідності, що найчастіше набуває форми крайнього індивідуалізму. Він кориться суспільству не тому, що він нижче за тих, хто ним керує, або менше, ніж інша людина, здатний керувати самим собою. Він тому кориться суспільству, що визнає корисним союз із подібними собі і знає, що цей союз не може існувати без влади, яка підтримує порядок. Таким чином, в усьому, що стосується взаємних відносин громадян, він стає в положення підданого. В усьому, що стосується його самого, він залишається паном, він вільний у своїх діях і відає звіт одному богові.

Становлення суспільства в цілому і громадянського суспільства зокрема Токвіль пов'язував із формуванням громади, що являє собою інститут, який виникає раніше держави і незалежно від неї. Саме в громаді, яка володіє власною силою і незалежністю від держави, виховується звичка до свободи, рівності, формується почуття громадськості. Громади, будучи джерелом сили держави, не допускають її втручання у свою життєдіяльність. Громади є вихідними, основними, але не єдиними елементами громадянського суспільства. «Общинні установи так відносяться до свободи, як початкові школи до науки»²¹⁹. На їх основі створюються численні громадські асоціації та об'єднання – релігійні, сімейні, професійні тощо, – що охоплюють майже усі сфери соціальної діяльності. Крім своїх безпосередніх завдань, асоціації виконують і інші функції. По-перше, вони є інститутами, що захищають моральні цінності, свободу думки і самостійність рішень від втручання з боку держави. По-друге, вони виступають гарантом, що захищає людей від зазіхань зовнішніх політичних сил, а соціальну сферу та політичні інститути – від надмірних амбіцій і егоїстичних інтересів самих людей. І, крім того, в асоціаціях та об'єднаннях продовжується робота, яка спрямована «на гармонізацію колективних і індивідуальних прагнень людей, вихованню їх у дусі свободи і відповідальності, поваги до демократичних цінностей, традицій і звичаїв, формуванню навичок відповідної соціальної поведінки»²²⁰. І тут особливо важливої ваги набувають дві речі: розвиток спеціальної науки про асоціації і наявність вільної преси.

---

²¹⁹Арон Р. Демократия и тоталитаризм. Москва: Текст, 1993. С. 45.

²²⁰Там само. С. 41.

Токвіль вперше звернув увагу на ту роль, що відіграє незалежна преса як у формуванні громадянської самосвідомості, так і в розширенні простору самого громадянського суспільства. Згідно з Токвілем, громадянське суспільство, на відміну від держави, – це сфера, для якої характерні не примус, а добровільний вибір, авторитет моралі, а не влади. При цьому він не протиставляє одне іншому як добрий і злий початки, а навпаки, підкреслює результативність їх взаємодії за умови, що держава є демократичною. У цьому зв'язку він вказує на значну роль особливого соціального інституту – політичних асоціацій, які, згідно з Токвілем, не тільки не входять до складу громадянського суспільства, але і не стають частиною державного апарату, будучи засобом їх взаємодії. Громадські і політичні організації сприяють взаємному розвитку і збагаченню. Тобто, Токвіль повністю не виключає політичної основи зі сфери громадянського суспільства. Більш того, на його думку, характер взаємозв'язку політичних і громадських асоціацій визначає тип самої держави. Як бачимо, Токвіль не лише не протиставляє громадянське і політичне суспільства, але вважає їх взаємодію досить плідною і необхідною для справжньої демократії.

На відміну від Токвіля, Б. Констан – політичний діяч часів Французької революції, переконаний, що люди, будучи вільними, можуть самостійно і розумно реалізувати себе в житті і забезпечити собі гідне існування. «Політична свобода є гарантом особистої свободи, але вона не може її замінити»²²¹.

Отже, прихильники цього напрямку, відстоюючи ліберально-демократичну модель, виходили із саморегулювальних можливостей громадянського суспільства, в центрі якого – вільна і незалежна особистість. Відзначалася можливість деструктивного впливу держави на суспільство. Базовим елементом громадянського суспільства вони вважали громаду. Важлива роль у функціонуванні громадянського суспільства належить різноманітним асоціаціям: сімейним, професійним, релігійним. Для них були характерні пошуки шляхів досягнення оптимальної рівноваги між громадянським суспільством і державою. Вони виходили з того, що розподіл між цими двома сферами є постійною характеристикою по-справжньому демократичної соціальної і політичної системи, в якій продуктивна власність, статус і прерогативи приймати рішення не підвладні приватній сфері.

---

²²¹Констан Б. Принципы политики, пригодные для всякого правления. *Французский классический либерализм*. Москва: РОССПЭН, 2000. С. 64.

Ідеї організації світу, пропозиції щодо створення та необхідності розвитку міжнародних інститутів з метою регулювання відносин між націями і державою пропонувались ще з часів Канта. Прихильники напрямку, що спирається на німецьку філософську традицію, розвивали етатистську модель, розглядали громадянське суспільство як особливу сферу соціуму, відмінну від держави, але не протилежну їй, при цьому перевага віддавалася праву і законам.

Найвідомішим представником цього напрямку був німецький філософ, соціальний мислитель І. Кант (1724–1804 рр.), який є одним із творців концепції «правової держави» і «громадянського суспільства». В системі політичного вчення Канта пріоритетне і особливе місце посідає людина. Він зауважує, що «людина прагне гармонії, але природа краще знає, що добре для роду людського: вона хоче дисгармонії»²²². Це також вірно і для суспільства. Засобом повного розвитку людських сил природа вибирає протиріччя цих сил в суспільстві. Такі протиріччя є однією із форм спілкування. Людина, по природі, схильна все робити по-своєму. Але разом з цим, головне призначення громадянського суспільства полягає в тому, щоб досягти консенсусу між різними соціальними силами і інтересами; воно визначає норми і межі, які здатні блокувати боротьбу різних сил. Це природно, оскільки протиріччя і боротьба припинили б виконувати функцію рушійної сили суспільно-історичного прогресу за умови, що вони залишалися б безвихідним і непримиренним антагонізмом між людьми.

У своєму вченні Кант також використовує поняття моральної автономії індивіда: дійсно, існування правової держави можливе лише за умови визнання того факту, що суспільство є незалежним від держави і має свої засоби і санкції, за допомогою яких воно може примусити окремого індивіда дотримуватись загальноновизнаних правових норм. Саме інститути громадянського суспільства, такі як родина, школа, церква, різного роду добровільні організації і союзи та інші об'єднання, здатні відігравати цю роль²²³. Держава таку функцію не виконує, але може приступити до її виконання у тому випадку, коли інститути громадянського суспільства не здатні цього зробити. Країною мають правити не люди, а закони.

---

²²²Кант І. К вечному миру. *Кант І. Сочинения в шести томах*. Т. 6. Москва: Мысль, 1966. С. 66.

²²³Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 2. Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. Москва: Феникс, 1992. С. 50.

2.4 П'юралістичне розуміння природи та сутності політичного консенсусу мислителями XIX–XX ст.

Однією із найбільш впливових теорій XIX століття, яка суттєво змінила суспільну свідомість багатьох поколінь, слід, безумовно, вважати марксизм. Як економічна, соціально-політична, філософська теорія й ідеологія марксизм виник у 40-і роки XIX ст. у Німеччині у відповідь на суспільну потребу в теоретичному обґрунтуванні нового суспільно-політичного робітничого руху. Як відомо, принципи марксистської теорії були сформульовані в праці К. Маркса та Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії» (1848), листі К. Маркса І. Вейдемейєру (1852), книзі К. Маркса «Капітал» (1867, 1-й том) «Громадянська війна у Франції» (1871) і «Критика Готської програми» (1875), а також у працях Ф. Енгельса «Анти-Дюринг» (1878), «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» (1886) та ін.

Парадигмально марксизм існував як єдине ціле, в якому всі складові частини впливають одна з іншою, і який не зводився до окремих елементів. Марксизм виник в результаті кризи гегельянства через його нездатність вирішити важливе філософське питання: як зберегти незалежність філософії по відношенню до науки і ідеології. К. Маркс, створивши свою теорію історії суспільства, вирішував протиріччя між філософією та ідеологією також «консенсуально» – шляхом «зняття» його в напруженій внутрішній єдності. Діалектика є методом цілісного, критичного, історичного мислення. Поява діалектичного матеріалізму була своєрідним консенсусом для вирішення протиріч всередині теорії, що передбачало, з одного боку, існування езотеричного знання (тиражування знання всередині спільноти і по горизонталі), а з іншого – існування ідеології (вертикальне тиражування).

Капіталізм в розумінні Маркса означав руйнування патріархальних зв'язків, а соціалізм – зворотне поєднання ефективної індустріальної системи з ідеєю соціальної захищеності. У своїй концепції розв'язання протиріччя К. Маркс пішов шляхом Сен-Симона, перекладаючи проблему товарно-грошових відносин у площину різних форм власності та, заодно, таким чином вирішуючи проблему свободи особистості у тотальній формі державної власності.

За Марксом, сенс історії полягає у практичному здійсненні потенційної людськості, прихованої в кожному індивіді, яка безцільно розтрачується в несприятливих історичних умовах. В дослідженні історії марксизм виходить не з первинності ідеї чи сукупності ідей, а з реальної людини, умов її життя і конкретної діяльності (практики). Якою є

життєдіяльність людей, такими є і вони самі. Ті умови, в яких існує і розвивається людина, соціальний устрій, обумовлений ними, детермінують саму людину, її прагнення. По мірі розвитку, відходу від природньої обумовленості та необхідності, людина стає творцем власної історії. Завдяки праці, творенню, в життя людини входить сфера Розуму. Людина сутнісно змінюється в ході історії, вона є продуктом історії, тобто – творінням самої себе. У свою чергу, історія є процесом самореалізації людини. Справжнім самовираженням, самореалізацією є розвиток дійсних людських потреб: «Багата людина – це людина, що потребує усієї повноти людських проявів життя, людина, в котрій її власне здійснення постає внутрішньою необхідністю»²²⁴.

Марксизм поступово перетворювався у наукову систему: жорстко охоронялися його сакральні принципи, здійснювалося підведення нових масових соціальних фактів під марксистську парадигму. Переписувалась соціальна історія та історія філософської думки з метою застосування універсальних констант теорії для обґрунтування закономірності її генезису і прогнозів. Прикладом таких констант були висновки наприкінці «Капіталу» щодо історичних наслідків капіталістичного нагромадження, а також, у зв'язку з цим, і апіорне припущення щодо «інтернаціональної природи» пролетаріату, пріоритету його класових цінностей над національними.

Період перетворення марксизму на державну ідеологію був пов'язаний зі спеціальною роботою щодо систематизації ідей Маркса і Енгельса, яка проводилася не тільки в самому СРСР, а й зусиллями, ідеологів і теоретиків робітничих партій Європи. В певному сенсі ця робота була продовженням того, що з кінця 1880-х рр. вже робили Ф. Енгельс, К. Каутський, Е. Бернштейн, Г. Плеханов, П. Лафарг та інші. Процес формування «ортодоксального» марксизму в СРСР збігався за часом із поворотом в політиці правлячої партії в бік соціал-реформізму, який отримав назву «нової економічної політики». Тому систематизація марксизму зберігає загальний орієнтир на редукціоністський схематизм, що вилився насамперед у «п'ятичленці» – вченні про п'ять суспільно-економічних формацій, і в «економічний матеріалізм», який отожднював суспільне буття зі способом виробництва і панівними економічними відносинами.

Перетворення марксизму на ідеологію із самого початку розумілося подвійно – по-перше, як вирішення завдання чисто апологетичного характеру, як виправдання і обґрунтування дій правлячого класу, якими б

---

²²⁴Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 г. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* Т. 42. С. 125.

вони не були. По-друге, як розробка певного набору методологічних установок, які давали можливість фахівцям із марксизму виступати в ролі своєрідних ідеологічних наглядців у царині природознавства і гуманітарних наук. Відповідно, ті, за ким здійснювався нагляд, повинні були ці установки освоювати і ефективно застосовувати їх у своїх наукових дослідженнях.

Ця ідеологічна функція дуже скоро починає видаватися чимось настільки самоочевидним, що ніхто і не згадується, що, власне, самі К. Маркс і Ф. Енгельс термін «ідеологія» вживали виключно в негативному сенсі, позначаючи ним форму помилкової свідомості, яка створює реальність на догоду класовим, становим і груповим інтересам.

Відкидаючи саму можливість автономного існування свідомості, як колективної так і індивідуальної, – зауважує В. Розумюк, – наголошуючи на соціально-економічних детермінантах світогляду, К. Маркс, спираючись на численні приклади, доводив, що процес історичного становлення кожного класу із необхідністю пов'язаний із формуванням ідеології цього класу – «хибної свідомості», яка включає притаманні лише цьому класу стиль мислення і спосіб теоретизування, певне світобачення, світовідчуття і світовідношення, емоційно забарвлені ідеї, цінності та стереотипи²²⁵. Класики зауважують: «Над різними формами власності, над соціальними умовами існування височіє ціла надбудова різних і своєрідних почуттів, ілюзій, способів мислення і світоглядів. Увесь клас творить все це на ґрунті своїх матеріальних умов існування та відповідних суспільних відносин. Окремий індивід, якому всі ці почуття і погляди передаються у спадок за традицією і в результаті виховання, може (помилково) уявити, ніби вони і є справжніми мотивами і відправним пунктом його діяльності»²²⁶.

Німецький філософ і соціолог Ю. Хабермас підкреслює роль Маркса як критика та аналітика ідеології²²⁷. Маркс виділяє кілька типів ідеологічних ілюзій. По-перше, це – характерна для ідеології ілюзія універсальності. Мова йде про те, що ідеологія дозволяє собі говорити від імені колективів, значно ширших, аніж ті, інтереси яких вона репрезентує. По-друге – це ілюзії «видимості та природності»: соціально обумовлені риси речей та явищ подаються як природно обумовлені. Комунікативна теорія вказує на значущість для антропогенезу появи комунікативного

---

²²⁵Розумюк В. «Привнесена свідомість» пролетаріату: марксиста vs К. Маркс. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/16002/11-Rozumjuk.pdf?sequence=1> (дата звернення: 15.02.2019).

²²⁶Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения: в 50-ти томах. Москва: Изд-во политич. лит-ры, 1982. Т. 8. С. 145.

²²⁷Habermas J. Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus. Fr.a.M.: Suhrkamp Verlag KG, 1976. S. 79.

виміру (мови) – тобто заміни інстинктивного управління поведінковим управлінням, яке здійснюється за допомогою суспільних норм і мовних стимулів.

У першому випадку людський рід був об'єктом еволюції, у другому – став суб'єктом історії і творцем буттєвих форм. Людина із суб'єкта перетворюється на об'єкт процедур, які подібні до маніпуляцій із неживими предметами. Тому світ, у якому практика повністю поглинена технологізованою ідеологією – це світ тотального відчуження, перетворення людських відносин на предметні й оречевлені.

Звільненням від такого стану стає побудова суспільства, яке гарантує своїм членам розвиток взаємної комунікації вільним від будь-якого панування засобом. Умови для подібної комунікації такі: кожний суб'єкт може брати участь у дискурсі; кожний може виступати в дискурсі з будь-яким твердженням і висловлювати власні погляди, бажання, потреби; ніхто з тих, хто бере участь у дискурсі, не має зазнавати і створювати перешкод у вигляді примусу, що є похідним від відносин панування. Наслідком цього буде подолання ситуації відчуження, знищення класів та держави, ідеології як «хибної свідомості», тобто тих факторів, які викривлюють та обмежують людську комунікацію. Але процес перетворення марксизму на ідеологію мав, незаперечно, універсальний характер, і ці, здавалося б, явні недоладності залишалися непоміченими. У той же час, відносно легко був досягнутий консенсус щодо того, що саме в цій новій ідеологічній формі має бути прийнято в якості безумовних принципів.

По-перше, це уявлення про закономірну і неминучу зміну капіталізму новим безкласовим ладом, заснованим на відсутності приватної власності.

По-друге, уявлення, що такого роду зміна капіталізму соціалізмом може статися тільки шляхом революції, в якій провідну роль має відігравати пролетаріат.

По-третє, уявлення, що політичний режим, у рамках якого пролетаріат бере владу в свої руки і здійснює соціалістичні перетворення, може бути тільки диктатурою пролетаріату.

По-четверте, обов'язковими виявлялися деякі ознаки майбутнього комуністичного суспільства – його безкласовий характер, відмирання держави, панування суспільної власності, принцип розподілу благ з праці, соціальна рівність тощо.

Методологічний аспект марксизму як ідеології передбачав матеріалізм і діалектику як незаперечні принципи природознавства, матеріалістичне розуміння історії, класовий підхід і зведення всього різноманіття явищ

суспільного життя до їх економічних основ – як принципів наук про суспільство і людину.

Однак гіпотеза «найслабшої ланки в системі імперіалізму» з усією очевидністю довела неспроможність до 1921 р. Перша світова війна виявилася куди глибшим проявом кризи європейського християнського соціокультурного комплексу, а не просто кризою «капіталістичного способу виробництва». Головним соціальним відкриттям для Європи після першої світової війни був ринок не як атрибут стихійного капіталізму, а як «інформаційний» культурний інститут – тільки раніше деформований і тому зрощений лише з економікою капіталізму.

В. Ленін, у свою чергу, розвиваючи комуністичну теорію, явно всупереч марксистському світобаченню, висунув вимогу «привнесення» у робітничий клас його пролетарської (соціал-демократичної) свідомості ззовні. Більше того, на його думку, звичайні робітники взагалі неспроможні створити власну пролетарську ідеологію і потребують у цьому активної допомоги: «Ми сказали, що соціал-демократичної свідомості у робітників і не могло бути. Вона могла бути привнесена лише ззовні. Історія всіх країн засвідчує, що винятково власними силами робітничий клас здатний витворити лише свідомість тред-юніоністську, тобто переконання в необхідності об'єднуватися в союзи, вести боротьбу з хазяями, домагатися від уряду прийняття тих чи інших необхідних для робітників законів та ін. Вчення ж соціалізму виросло із тих філософських, історичних, економічних теорій, які розроблялися освіченими представниками маєтних класів, інтелігенцією.

Засновники наукового соціалізму Маркс і Енгельс належали, за соціальним станом, до буржуазної інтелігенції. У Росії теоретичне вчення соціал-демократії так само виникло абсолютно незалежно від стихійного росту робітничого руху як природний і неминучий результат розвитку думки у революційно-соціалістичної інтелігенції»²²⁸.

Принагідно зазначимо, що соціалістична революція фактично закінчилася у 1937 р. реакцією на науковий марксизм-ленінізм, що вилилася в диктатуру «народного вождя». У соціалістичній революції пролетаріат повинен був знищити себе як «особливий клас» (Маркс), але насправді знищеними виявилися самі професійні марксистки. Таким чином «вирішилося» не протиірччя історії, а протиірччя в самому марксизмі.

Одночасно із цим ідеологічним оформленням марксизму відбувається зародження і формування досить складного комплексу ідей, заснованих

---

²²⁸Ленін В. І. Полное собрание сочинений: в 55-ти томах. Москва: Изд-во политич. лит-ры, 1971. Т.6. С.30–31.

на акцентуванні ідей історизму і підкресленні зв'язку марксистської теорії з ідейною спадщиною Гегеля. У розвинутій формі цей комплекс ідей отримав назву «неомарксизм», який закономірно виникає як протистояння процесу перетворення марксистської теорії в ідеологію. Зовсім не випадково його зародження пов'язане з іменем Д. Лукача.

Відомий угорський теоретик марксизму Д. Лукач (1885–1971 рр.) уточнює, що роздільною смугою між марксизмом та Гегелем є дійсність. Гегель виявився не в змозі досягнути наявні рушійні сили історії²²⁹. Це стосується, насамперед, діалектики, основою якої є взаємодія суб'єкта та об'єкта, і яка в трактуванні марксистів є рівнозначною історії. Історія, історичність для Маркса була універсальним принципом розвитку буття.

«Історія і класова свідомість» Д. Лукача довгий час була Біблією того, що можна назвати «західним» марксизмом²³⁰. Це стосується, перш за все, теорії «уречевлення», яка складає філософський стрижень усієї «Історії і класової свідомості». Саме ця теорія стала згодом одним із найважливіших джерел для багатьох сучасних варіантів «культурної критики» капіталізму (тобто «антикапіталізму»).

Філософська концепція «Історії...» була свідченням відродження у марксизмі гегелівської діалектичної традиції. «Першою систематичною спробою філософськи усвідомити у марксизмі гегелівську основу – діалектику»²³¹. Ця криза сучасності виявляється для автора «Історії...» саме у вигляді оречевлення усього культурного життя, як панування речей над людьми. Є оригінальним синтез в теорії уречевлення Лукача ідей молодого Гегеля і молодого Маркса, традицій німецького романтизму, бергсонівського розуміння простору і часу, веберівської теорії «ідеальних типів».

В ортодоксально марксистському дусі Лукач починає свій аналіз феномена уречевлення з його коренів у сучасній капіталістичній економіці. Однак сам по собі феномен економічного уречевлення не став би предметом спеціального аналізу, якби він не набув «вирішального значення» як для суспільства в цілому, так і для окремої людини. У сучасному суспільстві мова йде не просто про переважну роль товарообміну стосовно традиційних позаринкових засобів людського спілкування, але про досягнення капіталізмом такого моменту свого

---

²²⁹Lukács G. Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins. Die ontologischen Grundprinzipien von Marx (auf Einbanddeckel: Ontologie – Marx). Darmstadt/Neuwied: Luchterhand, 1972. S. 23.

²³⁰Гоббс Т. О гражданине. Гоббс Т. Сочинения: в 2 т. Т 2. Москва: Мысль, 1989. С. 277.

²³¹Lukács G. Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins. Die ontologischen Grundprinzipien von Marx (auf Einbanddeckel: Ontologie – Marx). Darmstadt/Neuwied: Luchterhand, 1972. S. 36.

розвитку, коли товарна форма перетворюється на «дійсно панівну форму усього суспільства»²³², універсальну категорію усього суспільного буття.

У тотальному пануванні товарної форми Лукач вбачає примітну ознаку новітнього капіталізму, який він розглядає не як модифікацію описаного Марксом буржуазного суспільства, але лише як досягнення останнім своєї справжньої зрілості, що робить очевидною його сутність. Якщо причина уречевлення криється у товарній формі буржуазної економіки, то в чому ж тоді полягає сутність цієї товарної форми? У тому, що «відносини між людьми... одержують, таким чином, форму «примарної предметності», яка у своїй суворій, на вигляд цілком замкнутій і раціональній, внутрішній закономірності приховує усілякий слід істинної сутності, слід відносин між людьми»²³³.

Проблема вивільнення людини в процесі історії від відчужених, панівних сил наявна в різних інтерпретаціях усіх без винятку концепцій неомарксистів. Вихідним пунктом цього є марксове розуміння відчуження як 1) антропологічної та 2) соціально-історичної категорії. У першому випадку в соціальних умовах відносини між людьми формуються подібно відносинам між речами, деградують до рівня речових взаємозв'язків. Аналіз відчуження другого типу потребує розшифрування механізмів та закономірностей, які перетворюють продукти людської діяльності на силу, незалежну і пануючу над нею.

Отже, реальним історичним носієм «практики у філософсько-діалектичному змісті» (чи «тотожним суб'єктом-об'єктом історії», її «конкретно-тотальним суб'єктом») виступає в Лукача класова самосвідомість пролетаріату. Вона покликана самою історією покінчити з гнітом капіталістичного уречевлення і відкрити тим самим істинний шлях до свободи. Таким чином, свою місію пролетарська самосвідомість виконує від імені і за дорученням об'єктивної історичної Логіки, яка дуже нагадує гегелівський Дух; однак, – з іншого боку, у руслі загального романтичного антикапіталізму. Пролетарська самосвідомість не стільки розвиває логіку сучасного суспільства, скільки здійснює «велику відмову» від нього²³⁴.

Чому, однак, саме пролетаріат, а точніше, його класова самосвідомість, постає сучасним Месією? Але ж пролетаріат «повівся» доволі несподівано – він не виявив свою інтернаціональну природу

---

²³² Там само. С. 261.

²³³ Lukács G. Geschichte und Klassenbewußtsein. Studien über marxistische Dialektik. Neuwied/Berlin: Luchterhand, 1988. S. 257.

²³⁴ Marcuse H. Vernunft und Revolution. Hegel und die Entstehung der Gesellschaftstheorie. Darmstadt/Neuwied: Luchterhand, 1979. S. 202.

«народу без батьківщини» й у супереч гіпотетичним припущенням марксизму, розколовся. Вирішенням чергової кризи стала поява нового консенсусу у вигляді двох нових парадигм – соціал-демократичної і ленінської (марксизму-ленінізму). На відміну від соціал-демократичної парадигми, яка лише вибірково застосовувала марксизм, ленінізм зміцнював непорушні константи практичними діями і новими формулюваннями.

Однак Лукач виходить із того, що саме праця пролетаріату виявляє у чистому виді абстрактність товарної форми, прихованої в інших частинах капіталістичної системи фасадом «духовної праці», «відповідальності». Пролетаріат, підкреслює Лукач, «повинен перетерпіти своє перетворення у товар, свою редукцію до чистої кількості як об'єкта процесу. Але саме тому він вийде за безпосередність цього стану»²³⁵. На відміну від класиків марксизму, які пов'язували революційний потенціал пролетаріату з тенденцією до його абсолютного матеріального зубожіння, автор «Історії і класової свідомості» виводить цей потенціал із тенденції до максимального уречевлення пролетарської свідомості, із загрози його духовного зубожіння.

Оригінальність месіанської ідеї Лукача полягає також у тому, що під іменем «пролетаря» у нього постає не тільки усереднено-безликий представник робітничого класу, але й екзистенційно загублена «людина», якій в найзапекліший момент існування відкривається глибока істина абсолютної тотожності думки і буття, і це одкровення робить безглуздим її страждання. Уречевлення, за переконанням Лукача, стає для робітника безпосередньою проблемою його буття як суб'єкта, як людини, прямо прирівняної до речі, і це пасивно-абсурдне положення пролетаріату викликає його бунт проти капіталізму, але бунт його самосвідомості, а не ірраціональної волі.

Ця рятівна самосвідомість відкривається у пролетаря завдяки особливій бруталності його уречевлення. Саме особлива принизливість уречевлення людського в пролетаріаті підіймає його до революційного пориву, який звільняє все людство; саме духовна вбогість пролетарського класу виявляє месіанські потенції його самосвідомості, як би підтверджуючи тим самим євангельську мудрість: «Блаженні злиденні духом, тому що їх є царство небесне». Але чи володіє пролетарська самосвідомість реальною можливістю практично здійснити свою месіанську роль? За Лукачем, безумовно, так. І не тільки тому, що це

---

²³⁵Lukács G. Geschichte und Klassenbewußtsein. Studien über marxistische Dialektik. Neuwied/Berlin: Luchterhand, 1988. S. 68.

гарантовано Розумом історії; пролетаріат є для Лукача носієм тієї самої «практики у філософсько-діалектичному змісті», у якій чудесним чином акт усвідомлення предмета збігається з актом його матеріального перетворення. Відповідно має місце і «перехідна у дію свідомість пролетаріату».

В особливій моральній силі бачив Лукач і сенс існування комуністичної партії, яка повинна, на його переконання, поставати найпершим втіленням царства свободи, здійснення духу братерства і солідарності, готовності і здатності до самопожертви. Варто мати на увазі, що «обраність» пролетарського класу розуміється в «Історії...» не в ніщанському дусі (тобто «з погляду суспільного здоров'я»), але винятково у тому сенсі, що пролетаріат змушений через своє рабське положення знайти вільну самосвідомість раніше інших класів суспільства.

Для історично вірного розуміння змісту антикапіталістичних поглядів Лукача варто цілком відкинути класичний зміст таких понять, як «пролетаріат», «компартия» тощо і водночас усвідомити той факт, що комунізм пролетаріату угорський філософ розглядав як носія так званої «другої етики», яку він протиставляє «першій», – кантівській етиці обов'язку.

«Друга етика» відкидає «вузькість» моральної відповідальності в рамках «бюргерської» етики Канта і затверджує абсолютну провину кожної людини за все зло, вчинене на Землі. Критерієм етичної поведінки «друга» (вона ж «революційна») етика вважає не слідування формальному обов'язку, а здатність до співпереживання, жертвовності і співчуття. У цьому зв'язку «друга» етика виправдовує злочин, якщо він здійснюється в ім'я великої мети, заради якої злочинець жертвує своїм щиросердечним комфортом у лоні «першої» етики. Етичний зміст антикапіталізму раннього Лукача полягає в його твердженні про те, що мораль «добрих людей», розвинута згідно з її власними постулатами, повинна приводити до революційної практики. Варто пам'ятати про те, що ці настрої були продиктовані аж ніяк не абстрактною волею до руйнування, а насамперед глибоким протестом проти бездіяльності і конформізму «культури речей»²³⁶.

Виділяють наступні актуальні положення теорії уречевлення Лукача: прогресуюча раціоналізація усіх сфер громадського життя; відсутність загальної осмисленості у розвитку суспільного цілого; «здичавіння» метафізики у тотально раціоналізованому світі; протиріччя між раціональністю у деталях та ірраціональністю в цілому. «Вороже

---

²³⁶Lafontaine O. Fortschritt und Solidarität. Bonn:Reinbek Verlag, 2008. S. 161.

налаштовані критики Лукача – як сталіністської, так і буржуазної орієнтації – не звертали увагу на його теорію уречевлення, хоча остання в дійсності знаходиться в центрі тієї традиції марксизму, яка була завжди критично налаштованою по відношенню як до сталіністського, так і до буржуазного уречевлення»²³⁷.

«Історія і класова свідомість» Лукача показує, що марксизм в цілому складається із серії концептуально виражених явищ відчуження, що він побудований з варіацій на тему відчуження. Ю. Хабермас подає докладний аналіз теорії Лукача як сполучної ланки між концепцією раціоналізації і поняттям уречевлення у «західному марксизмі» Т. В. Адорно і М. Горкгайма. Як стверджує Хабермас, Лукач використовував категорію «уречевлення» насамперед для того, щоб вивести аналіз суспільної раціоналізації за рамки теорії дій і пов'язати його з процесами в системі економіки²³⁸. У своєму уявленні раціоналізації та уречевлення як двох аспектів єдиного процесу Лукач, за твердженням Хабермаса, спирається саме на веберівську тезу про розпад метафізично-осмисленої єдності Розуму на самотійні ціннісні сфери. При цьому Лукач піддає істотній ревізії Марксову оцінку науки, кваліфікуючи позитивістсько-вузьке її розуміння як типовий прояв загальної тенденції уречевлення.

Автор структуралістської версії марксизму Л. Альтюсер розпочав у 70-х роках ХХ ст. різку критику проблематики відчуження та уречевлення. Він вважав, що проблематика відчуження складає специфічну відмінність лише так званого гуманістичного марксизму, який виник із протесту проти опортунізму II Інтернаціоналу, а також із повного неприйняття війни і капіталізму. У цій атмосфері у молодого Лукача був проголошений радикальний поворот до Гегеля, до його теорії відчуження. Альтюсер, який виходив з того, що спосіб мислення Маркса, в принципі, є далеким від гегелівського, розглядав проблематику відчуження «гуманістичного» марксизму лише як один із способів «додати теоретичної обґрунтованості політичним сентиментам»²³⁹.

Необхідно враховувати деякі добре відомі суперечності всередині економіки «раніше існуючого соціалізму» і важливі відмінності деліберативних (обговорювально-узгоджувальних) пропозицій від політики і практики радянського типу. Вихідним пунктом є те, що під впливом класового розділу та ідеологічного мислення процеси

---

²³⁷Miller S. Das Problem der Freiheit im Rechtsstaat. Fr.a.M.:Suhrkamp, 1994. S. 161.

²³⁸Habermas J. Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus. Fr.a.M.: Suhrkamp Verlag KG, 1976. S. 79.

²³⁹Meyer Th. Grundwerte und Wissenschaft im demokratischen Sozialismus. Berlin/Bonn: J. H. W. Dietz Verlag, 2008. S. 141.

міжлюдської комунікації піддаються чисельним деформаціям. Хабермас прямо визначає владу та ідеологію як «викривлену комунікацію» (*verzerrte Kommunikation*). Тобто, в зв'язку з існуванням класів та ідеологій комунікація відхиляється від оптимального стану.

Сучасна неомарксистська парадигма, збагачена розробками теорії політики, аналітичної, герменевтичної філософії, все більше звертається до проблеми комунікації у розумінні загальної міжіндивідної та міжгрупової взаємодії в рамках мовного та соціального дискурсу. Ключовим елементом проголошується не індивід і не суспільство, а комунікація між людьми в рамках сім'ї, дружніх та професійних контактів, релігії і т. д. Врятування свідомості від руйнуючої єдності ідеології має відбуватися в комунікативних актах спілкування, які визначають сутність свідомості і свідомих дій людей. Зміна розуміння та інтерпретації світу є передумовою змін у світі. Про це писав у «Негативній діалектиці» Адорно, а також – підкреслюючи значення мімесису у мові – А. Лефевр, Л. Гольдман і, особливо, Ю. Хабермас. Доцільним пошуком конкретних шляхів у майбутнє, справжнім марксистським поєднанням теорії та практики є розробки Хабермаса та інших у сфері комунікативності²⁴⁰ і деліберативної демократії. Рівність як існуючих, так і виникаючих традицій у розвитку людства повинна забезпечуватися тим, що вони зобов'язані відповідати єдиній вимозі: не претендувати на статус панівної ідеології, визнавати головною умовою власної свободи підтримку аналогічної всебічної свободи інших.

Загальне уявлення про перетворення марксизму на ідеологію було б неточним, якщо його зображувати виключно в чорно-білих тонах, розбиваючи всіх учасників цього процесу на прихильників і противників ідеологізації марксистської теорії, на «догматиків» і противників догматизму. Реальна історія набагато складніша, і багато вчених, як у царині природознавства, так і в гуманітарних науках, намагалися уникнути протистояння і знаходили різні форми консенсусних рішень.

Так, наприклад, визнаючи керівну роль марксистського методу, Л. Виготський вважав за необхідне розрізнити «панцирну» і «хребетну» методології: «Можна шукати у вчителів марксизму не вирішення питання, навіть не робочу гіпотезу (бо вони створюються на ґрунті даної науки), а метод її побудови. Я ... хочу навчитися на всьому методі Маркса, як будують науку, як підійти до дослідження психіки. Не випадкові

---

²⁴⁰Habermas J. Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaat. M., Suhrkamp, 2003. 704 s.

висловлювання потрібні, а метод»²⁴¹. З марксизмом Л. Виготський цілком щиро пов'язував можливість виходу з тієї кризи, в якій опинилася психологічна наука на початку ХХ століття.

Деякі вчені-гуманітарії, хоча і не покладали на застосування марксистського методу таких райдужних надій, але вважали, що зовнішні ознаки ритуальної прихильності марксистської ідеології не зможуть перешкодити дослідженням, наприклад, історико-філософського характеру, де сам предмет вивчення має бути, як вони вважали, вільним від ідеологічних оцінок. Найвідоміший приклад такої позиції – це праці В. Асмуса, які протягом багатьох десятиліть вважалися взірцем академічного об'єктивізму і високої дослідницької культури. Разом із тим, найцікавішою роботою В. Асмуса, яка найбільш відверто виражає його переконання, є його перша книга «Нариси діалектики в новій філософії»²⁴², написана під явним впливом Д. Лукача і його книги «Історія та класова свідомість». Мабуть, ситуація, що склалася, оцінювалася самим Асмусом як тимчасова, і він вважав за можливе, не змінюючи своїх переконань, вислизнути з ідеологічних вимог обов'язкового проходження марксистського методу, обравши такий предмет досліджень – історію філософії – який буде в силу своєї специфіки надійно захищений від ідеологічних посягань. Асмус і його однодумці були впевнені, що у «наглядачів від ідеології» не вистачить розуму і компетенції втручатися в дослідження такого складного предмета, а потреба в його вивченні, проте, буде зберігатися і, можливо, навіть зростати.

Ще одна форма консенсусу – спроба видати вже визнані на Заході концепції за нове слово в марксистській теорії. Найяскравішою подібного роду спробою була робота медієвіста О. Неусихіна про М. Вебера, що публікувалася в журналі «Під прапором марксизму» у 20-ті рр. ХХ ст.²⁴³. Автор здійснив спробу максимально наблизити емпіричний і типологічний підхід М. Вебера до марксистського аналізу закономірностей суспільного розвитку. При цьому в основі цього зближення зовсім не лежало прагнення виправдати М. Вебера перед обличчям ідеологічних вимог марксизму. О. Неусихін був щиро переконаний, що марксизм передбачає справжній науковий підхід,

---

²⁴¹Виготский Л. С. Исторический смысл психологического кризиса. *Виготский Л. С. Собрание сочинений*: в 6 т. Т. 1. Москва: Педагогика, 1982. С. 421.

²⁴²Асмус В. Ф. Очерки истории диалектики в новой философии. *Асмус В. Ф. Собрание починений*: в 7 томах. Киев, 1924.

²⁴³Неусыхин А. И. «Эмпирическая социология» Макса Вебера и логика исторической науки. *Под знаменем марксизма*. 1927. № 9, С. 12.

відкритий для будь-яких новацій в галузі соціально-гуманітарного пізнання.

У наступні десятиліття ці та багато інших способів адаптації науково-теоретичного дискурсу до ідеологічних вимог правлячого класу були взяті на озброєння інтелектуалами і використовувалися не тільки заради досягнення будь-якого можливого евристичного ефекту, а й для етичного обґрунтування свого часткового конформізму. Імена вчених-гуманітаріїв 20-х років минулого століття стали зразком для наслідування багатьох поколінь радянських дослідників. У той же час ці способи адаптації відігравали і негативну роль, оскільки служили виправданню, нехай навіть і частково, тієї ситуації, коли інтелектуальна свобода була вже неможлива.

Негативний досвід конфронтації та зіткнення (протистояння) та позитивний досвід політичних консенсусів ХХ століття заклали підґрунтя для розуміння стану сучасного світу. Саме тому протистояння та консенсус стали об'єктом аналізу багатьох дослідників – філософів, футурологів, громадських та політичних діячів.

За словами О. Балацької, сьогодні маємо, принаймні, дві класичні ідеологічні системи – лібералізм і соціал-демократію та їх сучасні модифікації (неолібералізм, постсоціалдемократію), які є універсалістськими та індивідуалістичними за своєю суттю, а тому сприяють формуванню консенсусної політичної культури й стабільної, мінімально конфліктної політичної системи.

Сильними сторонами цих ідеологій є орієнтація на консенсус, забезпечення існування плюрального суспільства, формування толерантного ставлення майже до будь-яких спільнот. Якщо доктрини, що проголошують примат колективного принципу, крайньою формою яких є тоталітарні ідеології, не виключають або навіть проголошують необхідність насилля як інструменту регулювання суспільних відносин, то гуманістичні ціннісні системи є ідеологіями ненасилля, орієнтованими на пріоритет індивідуального начала, що, навпаки, мінімізує примус і відкидає насилля, наскільки це можливо для нормального існування суспільства²⁴⁴.

Аналіз процесів розвитку суспільно-політичної думки показує все більш чітку тенденцію до свого роду конвергенції між різними її течіями, перш за все – лібералізмом, консерватизмом і соціал-демократією, яка виявляється протягом більшої частини ХХ – початку ХХІ ст. Так,

---

²⁴⁴Балацька О. Культурні детермінанти актуалізації та трансформації насилля в політичній сфері сучасного суспільства: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.03. Київ, 2018. С. 295.

Д. Ейзенхауер у 1952 р., здобувши перемогу на президентських виборах, стверджував, що не бачить протиріч між лібералізмом і консерватизмом, і що його уряд буде «консервативним» в області економічної політики і «ліберальним» в справі «досягнення добробуту» народу.

Сенатор Е. Стівенсон, який служив ідеалом для багатьох лібералів, під час тієї ж виборчої кампанії заявляв: «... дивна алхімія нашого часу певним чином перетворила демократів на істинно консервативну партію нашої країни»²⁴⁵. У тому ж дусі спеціальний радник президента Л. Б. Джонсона Е. Голдман в проекті президентського послання конгресу «Про становище країни» у 1963 р. писав: «Сьогодні всі ми в буквальному сенсі є лібералами, і всі ми є консерваторами – всі рухаємося в напрямку нового консенсусу»²⁴⁶.

Тим не менше, сучасні конфлікти залишаються одним з основних чинників нестабільності на планеті, а також значною мірою зумовлюють характер розгортання політичних процесів. З огляду на це Х. Ортега-і-Гассет охарактеризував останні як «відкритий виступ», за якого політичні опоненти розглядаються лише з позиції конфронтації, як бар'єр на шляху реалізації інтересів однією зі сторін, а суспільні відносини – як поле боротьби, царина суперечностей.

***

Проблема влади у період раннього християнства (середина II–IV ст.) в явній формі не стояла, тому що раннє християнство проповідувало ідею загальної рівності людей і мало демократичний характер.

Пізнє християнство (IV–V ст.) відчувалося від народних мас, перетворюючись на ідеологію вкрай реакційного прошарку феодального суспільства. Релігійний образ мислення домінував в усіх формах суспільної свідомості, тому церква була зацікавлена в теоретичному обґрунтуванні і захисті релігії, що було згодом і зроблено патристикою.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що релігійний консенсус формувався, по-перше, на рівні офіційної релігійної традиції, що знаходиться під контролем професійної релігійної спільноти; по-друге, щодо відомостей, які знаходяться на рівні творчості окремих мислителів або приватної богословської думки.

Сьогодні проблемою регулювання стосунків і знаходженням відповідного консенсусу між прихильниками релігійного і світського

---

²⁴⁵Hofstadter R. The Paranoid Style in American Politics. New York: Alfred A. Knopf. 1965. P. 43.

²⁴⁶Goldman E. F. The Tragedy of Lyndon Johnson. New York : Alfred A. Knopf. 1969. P. 51.

світогляду переймається Європейський Суд із прав людини, який розглядає і вирішує численні справи щодо цього.

Отже, аналіз процесів розвитку суспільно-політичної думки показує все більш чітку тенденцію до свого роду конвергенції між різними її течіями, перш за все – лібералізмом, консерватизмом і соціал-демократією, яка виявляється протягом більшої частини ХХ – початку ХХІ ст.

У другому розділі використані матеріали, оприлюднені у попередніх публікаціях автора: «Проблеми досягнення консенсусу між державою і суспільством на підставі терпимості й толерантності» (2015) [111]; «Консенсус як феномен релігійної ситуації (український контекст)» (2019) [118].

РОЗДІЛ 3

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ СУЧАСНОГО СВІТУ ЯК ДЕТЕРМІНУЮЧИЙ ЧИННИК ПОЛІТИЧНОГО КОНСЕНСУСУ

3.1 Теоретичні аспекти феномена глобалізації

Від аналізу консенсусу як суспільного феномена, який було проаналізовано нами у попередніх розділах дослідження в контексті боротьби ідей, ідеологій, релігій тощо, у цьому розділі ми розглянемо його крізь призму такого явища, як глобалізація.

Глобалізація сучасного світу актуалізувала низку процесів, які знаменують собою зміну його природи, конфігурації, сутності. Серед них – крах блокової системи розмежування (локалізації) держав, мінімізація тоталітарного мислення і світобудови, зростання сили і значення філософії миру та співробітництва, зростання авторитету та активізація діяльності демократичних інститутів тощо. Ці зміни потребують встановлення нових «правил гри» у вирішенні проблем, які виникають. Доволі розхожою є загальна думка про те, що авторитет сили сьогодні має поступитися авторитету розуму. Отже, зміни світових реалій об'єктивно детермінують формування консенсусу як принципу політичної взаємодії, досягнення якого слід розглядати нині і як головну мету, і як технологію розв'язання актуально гострих політичних ситуацій²⁴⁷. Зрозуміло, останнє потребує належного теоретичного осмислення. З огляду на це, ставимо за завдання проаналізувати детальніше такі аспекти:

а) з'ясувати сутність глобалізаційних явищ (економічних, політичних, соціокультурних) сучасного світу та їх значення для зміни природи та технологій політичного спілкування;

б) осмислити сутність демократичного розвитку в умовах глобалізаційних змін і можливостей формування консенсусу як ефективного механізму взаємодії і міждержавного діалогу;

в) розкрити детермінуючу роль консенсусного підходу в інтенсивних міжкультурних комунікаціях сьогодення;

---

²⁴⁷Григор О. Впровадження методології консенсусного підходу до вирішення гострих політичних проблем сучасного світу. *Нова парадигма. Філософія. Політологія. Соціологія: журнал наук. праць*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 126. С. 139–150.

г) усвідомити роль правової держави та громадянського суспільства як чинників формування і утвердження методології консенсусного підходу щодо вирішення гострих політичних проблем сучасного світу.

Насамперед, слід уточнити деякі методологічні моменти щодо визначеної проблематики. З точки зору методології, сьогодні існує багато різноманітних трактувань із приводу таких понять, як «цивілізація», «глобалізація», «глобалізм», і появи неологізмів – «постглобалізація», «постіндустріальна спільнота», «постнеокласична наука», «постмодернізм», «постпозитивізм», «постструктуралізм», «постсучасність» та ін., в яких, на нашу думку, складно шукати новий змістовний сенс. Однак, такі категорії, як «індустріальна спільнота», «класична наука», «модернізм», «глобалізація» є цілком визначеними поняттями.

Дослідженню сутності глобалізації присвячено значну кількість монографій, наукових статей відомих зарубіжних вчених, а також вітчизняних дослідників. Аналіз спеціальної літератури показав, що загальноприйнятого трактування поняття «глобалізація» немає.

Сьогодні досить складно виявити, кому належить «пальма першості» щодо застосування поняття «глобалізація». Насамперед, його можна застосувати до періоду Великих географічних відкриттів, коли розвиток засобів сполучення створив сприятливі умови для міжнародного обміну. Дж. Сорос – один з авторитетних фахівців із проблем глобалізації, вважає, що «глобалізація – це занадто часто уживаний термін, якому можна надавати найрізноманітніші значення»²⁴⁸. Говорячи про власне глибинну, системотвірну частину процесу глобалізації економіки, слід зауважити, що найчастіше її зводять до зростаючої економічної відкритості країн, лібералізації національних режимів торгівлі та капіталопотоків, формування глобального фінансового ринку і всесвітньої інформаційної мережі. У цьому контексті є правомірним розглядати глобалізацію як певну понятійну рамку.

Як один із концептуальних термінів, термін «глобалізація» використовувався в 1981 р. американським соціологом Дж. Макліном. Епізодично він застосовувався із кінця 60-х рр. ХХ ст. у роботах економістів і соціологів. Згідно з Оксфордським словником, слово «глобалізація» ще раніше використовувалося в публікації «Нова Освіта в 1952 р.» для позначення цілісного уявлення накопиченого досвіду в сфері освіти.

---

²⁴⁸Маслов О. Ю. Глобализация: этапы глобализации, доллар-глобализация, кризис-глобализация или процесс глобализации глазами мыслящих глобально. *Еженедельное независимое аналитическое обозрение*. URL: <http://www.polit.nnov.ru/> (дата обращения: 06.02.2019).

У 1985 р. американський соціолог Р. Робертсон виносить його в назву однієї зі своїх статей і подає його докладне тлумачення. Згідно з визначенням Р. Робертсона, глобалізація – це процес зростаючого впливу різних чинників міжнародного значення (наприклад, тісних економічних і політичних зв'язків, культурного та інформаційного обміну) на соціальну дійсність в окремих країнах²⁴⁹. Саме визначення Р. Робертсона в багатьох джерелах є основоположним. Це пов'язано з тим, що воно охоплює різні сфери: економічну, політичну, інформаційну й соціальну та є найбільш раннім і повним визначенням даного поняття.

Сьогодні, із огляду на розмаїття наукових досліджень, існують різні підходи до поняття «глобалізація». Науковий дискурс щодо практичного розуміння глобалізації підтримали Е. Гіденс, З. Бауман, німецький соціолог У. Бек, шведський соціолог Дж. Фрідман, австралійський соціолог М. Вотерс й інші. Наприклад, Р. Робертсон і М. Уотерс вважають, що глобалізація – це тривалий історичний процес. Початок глобалізації, формування її передумов відносять до XV і XVI ст. Г. Терборн, американський дослідник, виявляє в історії, принаймні, шість «хвиль» глобалізації, найбільш ранньою з яких він вважає експансію світових релігій в III–VII ст. н. е.²⁵⁰

Відомий американський соціолог 1970-х рр. І. Валлерстайн створив теорію глобалістського уявлення про сучасне суспільство. Він розуміє людство як взаємопов'язану спільноту. Такий цілісний підхід відрізняє світосистемну теорію від цивілізаційних теорій, у яких увага дослідників акцентується на самобутності регіональних систем світової спільноти²⁵¹.

З кінця 1980-х рр. більшість пошуків в області теорії змін зосереджено на новому генеральному напрямку – розробленні теорій глобалізації. Так, теорія І. Валлейстайна базується на глобальних процесах у суспільному житті людей, а не на економічних процесах, на яких, в свою чергу, базується більшість наступних теорій. Із його теорії можна зробити висновок про те, що людство завжди прагнуло глобалізації.

О. Зинов'єв у 1980-ті роки XX ст., паралельно з дефініціями американських дослідників, визначав глобалізацію як «грандіозний процес, який охопив усе людство. У ньому на «кон» поставлено саме долю людства як цілого, вся його подальша соціальна еволюція. Природно, прагнення осмислити цей процес вже породило і буде

---

²⁴⁹Robertson R., Lechner F. Modernization, Globalization and the Problem of Culture in the World-Systems Theory. *Theory, Culture & Society*. 1985. № 3. P. 103–117.

²⁵⁰Иванов Д. В. Эволюция концепции глобализации. URL: www.soc.pu.ru (дата обращения: 06.03.2019).

²⁵¹География, общество, окружающая среда. *География социально-экономического развития* / под ред. А. И. Алексеева, Н. С. Мироненко. Москва: Изд. дом «Городец», 2004. 672 с.

породжувати надалі безліч різноманітних суджень та оцінок. У нього залучені величезні маси людей, причому одні – в якості конкістадорів, інші – в якості підкорюваних... Розраховувати на академічну і моралізаторську одностайність у розумінні цього процесу було б наївно»²⁵².

Це визначення є одним їх найбільш розпливчастих, але й цікавих, тому що звертається увага на майбутнє людства і широту всього явища. У 1990 р. виходить програмний збірник статей «Глобальна культура»²⁵³, в якому опубліковані роботи провідних теоретиків І. Валлерстайна, М. Арчер, Р. Робертсона, М. Фезерстоуна, А. Аппадурі, Б. Тернера та ін. З цього часу одна за одною з'являються фундаментальні монографії про глобалізацію, написані Л. Склера, Р. Робертсоном, О. Іанні, М. Уотерсом, А. Аппадурі, У. Беком і т. д.

У 1990 р. англійський соціолог Е. Гідденс визначив поняття глобалізації як «інтенсифікацію, яка поширюється на весь світ (worldwide), соціальних відносин, які пов'язують віддалені місця (localities) таким чином, що локальні події формуються подіями, що відбуваються за багато миль від них, і навпаки»²⁵⁴. Е. Гідденс розглядає глобалізацію як безпосереднє продовження модернізації, вважаючи, що сучасності (Modernity) внутрішньо притаманна глобалізація. На думку Н. Мироненка, глобалізаційна модель розвитку світового господарства означає свободу переливу капіталу з країн із несприятливою кон'юнктурою (зі слабкими конкурентними перевагами) в країни, де може бути забезпечена стабільність в отриманні високої норми і маси прибутку. Процес глобалізації спирається на економічний потенціал держави. Під глобалізацією розуміють розширення меж інтернаціоналізації до загальносвітових, підвищення ступеня взаємозалежності держав²⁵⁵.

Процес глобалізації, насамперед, характеризується однорідністю цінностей, норм та ідеалів, тобто певним чином відбувається своєрідна уніфікація цих понять у суспільній свідомості не лише громадян однієї держави, а набагато ширшого загалу, тобто тих країн, які опинилися «під владою» глобалізації.

---

²⁵²Маслов О. Ю. Глобализация: этапы глобализации, доллар-глобализация, кризис-глобализация или процесс глобализации глазами мыслящих глобально. *Еженедельное независимое аналитическое обозрение*. URL: <http://www.poliit.nnov.ru/> (дата обращения: 06.02.2019).

²⁵³Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity / ed. by M. Featherstone. London, 1990. 411 p.

²⁵⁴Giddens A. The Consequences of Modernity. Stanford, 1990. P. 64.

²⁵⁵Пространственные структуры мирового хозяйства: сборник статей / под ред. Н. С. Мироненко. Москва: Пресс-Соло, 1999. С. 13.

Ще одна важлива риса глобалізації – це її експансивність: її складно уникнути. Залишається лише надія, як вважає Т. Фрідмен, що «кожна країна спроможеться розробити численні фільтри, щоб оборонити свою культуру від зовнішнього і внутрішнього тиску глобальної капіталістичної економіки, тиску, що призводить до нівелювання всяких культурних особливостей. Бо сучасна глобалізація така швидка й потужна, що культури, яким забракне снаги це зробити, просто позникають, як зникає кожен біологічний вид, нездатний пристосуватися до зміни середовища»²⁵⁶. Автор вважає, що найважливішим фільтром є здатність країни до «глокалізації».

На думку Р. Робертсона, глобальні та локальні тенденції «у кінцевому підсумку взаємодоповнюють і взаємопроникають одна в одну, хоча в конкретних ситуаціях можуть прийти у зіткнення»²⁵⁷.

Отже, під терміном «глокалізація» слід розуміти специфічні форми переплетення культур, традицій, ментальних характеристик і комунікативних практик, що з'являються в результаті залучення регіональних особливостей у глобальні потоки.

Оцінюючи глобалізацію, Р. Робертсон підкреслює: у більшості розмов щодо глобалізації остання зводиться до процесу, який стирає локальність, зокрема великомасштабну локальність, і таке тлумачення ігнорує той факт, що «локальне» значною мірою сконструйоване на транс- або надлокальній основі²⁵⁸.

Посилаючись на «Оксфордський словник неологізмів», Р. Робертсон переконує, що ідея «глокалізації» «наслідує японське поняття «дочакуки» (котре походить від «дочаку» – «жити на своїй землі»), яке спершу позначало сільськогосподарський принцип пристосування методів обробітку землі до локальних умов, а згодом було перейнято японським бізнесом для позначення глобальної локалізації – глобального світогляду, пристосованого до локальних умов». Вчений констатує: «Якщо точніше, терміни «глокальний» і «глокалізація» ввійшли до ділового лексику протягом 1980 р., а зародилися вони в Японії – у країні, яка протягом тривалого часу дбайливо плекала свою просторово-культурну значущість,

---

²⁵⁶Філософія глобальних проблем сучасності: конспект лекцій / Дорошкевич А.С., Сук О.Є., Смелянцев А. П. Харків: ХНАДУ, 2014. С. 16.

²⁵⁷Штепа В. Діалектика глокалізації. URL: www.inache.net/print/filos/510&ei (дата звернення: 05.02.2019).

²⁵⁸Робертсон Р. Глобалізація: часопростір і гомогенність–гетерогенність. *Глобальні модерності*. Київ: Ніка-Центр, 2008. С. 48–72.

і де проблема стосунків між партикулярним і універсальним загалом традиційно притягувала майже одержиму увагу вчених»²⁵⁹.

Розглядаючи глокалізацію як предмет наукового дослідження, вважаємо, що цей термін раціонально розповсюдити на всю сукупність змін процесів глобалізації, що викликані регіональною специфікою. При цьому, глокалізацію слід розглядати як специфічний регіональний сценарій глобалізації. З огляду на це, слід зазначити, що запропонований Заходом сценарій глобалізації наприкінці XIX – на початку XX ст. був свідомо адаптований, трансформований і реалізований японським суспільством, коли з початком реставрації Мейдзі (1868 р.) до влади в Японії прийшли динамічні політичні групи, які, взявши до уваги науково-технічні, економічні та інтелектуальні досягнення європейської цивілізації, почали процес національної модернізації, специфіка якої полягала в максимальному збереженні головних особливостей традиційної японської культури.

Зазначимо, що перша форма поняття «глокалізація» як локальність культур нині розповсюдилася майже на всі сфери людського життя і, насамперед, на сферу економіки. У цьому відношенні локальне і глобальне зливається в нові «глокальні» способи виробництва, що розтинають і переступають національні кордони, які невпинно і все сильніше щодня руйнують глокальні потоки товарів і послуг.

Відзначимо той факт, що глокалізація суттєво впливає на просування товарів у світі, оскільки примушує маркетологів розробляти бренди конкретних товарів з урахуванням культурних особливостей споживача не просто конкретної країни, а нерідко – й конкретної локальної території. Глокалізація зумовлює те, що за суттю глобальність виявляється не одномірним простором, а транс-локальністю і що місцеві виробники унікальних товарів і послуг на адаптацію глобальними монополіями своїх стандартів до місцевих особливостей відповідають глобальним просуванням власних локальних брендів.

Слід підкреслити, що процеси глокалізації у поєднанні з глобалізаційними поступово знищують міждержавні кордони, як чітко показано японським економістом К. Оме, який у книзі «Кінець національної держави: підйом регіональних економік» описав становлення і розвиток на континентах нашої планети особливих

---

²⁵⁹Робертсон Р. Глобалізація: часопростір і гомогенність–гетерогенність. *Глобальні модерності*. Київ: Ніка-Центр, 2008. С. 48–72.

економічних зон, що з'єднують регіони, які юридично належать різним державам, але практично набагато тісніше пов'язані між собою²⁶⁰.

Наскільки є важливими проблеми глокалізації, свідчить той факт, що у 2001 р. була створена міжнародна неурядова громадська організація «Glocal Forum» зі штаб-квартирами у м. Цюрих, Швейцарія (юридичний офіс) і м. Рим, Італія (оперативний офіс). Серед її головних завдань слід виокремити: піднесення ролі місцевого самоврядування у світовій управлінській системі, поширення зв'язків між локальними громадами та у сфері використання глобальних ресурсів на основі соціального покращання, демократичного зростання, миру і балансу між глобальними можливостями і локальними реальностями.

У світлі ескалації напруженості між культурами та цивілізаціями «Glocal Forum» розвиває пакет дій щодо підтримки і міжкультурного взаєморозуміння і гармонії, виходячи з положень Ankara Declaration, що була прийнята делегатами на щорічній конференції у 2006 році. При цьому програма BRIDGES (МОСТИ) має на меті залучення різного інструментарію для підтримки створення ефективних можливостей для міжкультурного і міжконфесійного діалогу всередині і між містами з фокусуванням на підтримці діалогу і співробітництва між цивілізаціями Західного та Ісламського світів. Мережа «Glocal Forum» включає 140 міст у всьому світі і співпрацює зі Світовим Банком, ФАО і програмами ООН по населенню і розвитку.

За словами вітчизняного дослідника М. Осійчука, «оскільки цінності культури і традиції визначають напрям, характер, зміст та інтенсивність суспільних перетворень, то переосмислення та визначення локального як аспекту глобального дає змогу зменшити уніфікувальні тенденції глобалізації»²⁶¹.

Деякими дослідниками робилися спроби взагалі відійти від поняття «глобалізація». Так, А. Бородаєвський у 2010 р. вводить термін «сіамізація». На його думку, це поняття краще описує ті процеси, що відбуваються в сучасному світі, ніж більш звичні – «глобалізація» й «інтеграція». «Глобалізація» в політичному «новозі» майже стала синонімом «американізації» (з усіма переважно негативними конотаціями), поняття ж «інтеграція» використовується найчастіше обмежувально – в контексті відносин країн-сусідів, для характеристики

---

²⁶⁰Ohmae K. The End of the Nation-State. The Rise of Regional Economics. London: Harper Collins Publisher, 1995. P. 39.

²⁶¹Осійчук М. Глокалізація як чинник модернізації державного управління. С. 4. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej12/txts/10omsmdu.pdf> (дата звернення: 05.02.2019).

злиття національних відтворювальних процесів в регіональні, як це відбувається в Європі і Північній Америці.

Що стосується «сіамізації», А. Бородаєвський вважає, що цей новий термін добре прояснює функціональні аспекти явища, завдяки чому і може виявитися вельми корисним. Арсенал економічної «сіамізації», – пише він, – дуже великий і включає в себе, зокрема, безліч інструментів, пов'язаних із міграцією капіталу і виробничою кооперацією (прямі і портфельні іноземні інвестиції, змішані суспільства, міжнародні злиття і поглинання, найскладніші мережі субконтрактних відносин – високорозвинений аутсорсинг, багатосторонні консорціуми для здійснення спецпроектів). Однак переважна більшість дослідників не поділяють точку зору А. Бородаєвського. В інших наукових працях, присвячених дослідженню процесів глобалізації та транснаціоналізації, термін «сіамізм» не зустрічається.

Дійсно, світовий простір поступово перетворюється на єдину зону вільного переміщення капіталів, товарів, послуг тощо. Але й з урахуванням цього й того, що сучасні інформаційні технології повністю обумовлюють процес глобалізації як процес загальної інтеграції, на основі чого буде досягнута повна однорідність людської спільноти, стверджувати зарано. Попри те, що відбуваються значні процеси світової трансформації, глобалізація не сприймається однозначно як процес уніфікації. Її все більше характеризують однобічно – як процес, завдяки якому відбувається поширення нерівності між країнами світу; виходячи із цього, на практиці прослідковуються тенденції до посилення фрагментації і дезінтеграції.

Отже, ще раз уточнимо наступні категорії:

Глобальний – загальнозначущий, той, що впливає на життєдіяльність усієї планети, торкається всіх областей громадського життя, включаючи економіку, політику, міжнародні відносини, соціальну сферу, культуру, екологію, безпеку й ін., вносить значні корективи у подальші перспективи розвитку усього світового співтовариства²⁶². Поняття «глобальний», як і інші поняття з цим коренем, походить від латинського слова *globus* (земна куля). Тобто, мається на увазі те, що життєвий простір людства – вся наша планета, відповідно, його проблеми є глобальними, загальнопланетарними. Поняття «глобальний», «глобальність», «глобалізм» тощо об'єднані розумінням того, що всі держави в цьому світі пов'язані одна з одною і не можуть бути відокремлені від інших.

---

²⁶²Корнієнко В. О., Буртяк Г. Я. Основні політико-ідеологічні доктрини та глобальні проблеми сучасності: навч. посіб. для студ. ВНТУ. Вінниця: Вінницьк. нац. техн. ун-т, 2003. С. 13.

Категорія «глобальний», з іншого боку, виступає основою парадигми цілісності і дотична до категорії «світ як ціле» із визнанням діалектичної єдності та зв'язку біосфери, ноосфери суспільства, що складають основні принципи світобудови.

Глобалізація – стрімке збільшення потоків товарів, інвестицій, кредитів, інформації, обмінів людьми й ідеями, а також розширення географії їхнього поширення²⁶³. Національні економіки держав, чи їх елементи (національне виробництво, споживання, фінансово-економічні інституції) безпосередньо інтегруються до загального світового економічного простору. Це пов'язано, по-перше, із виходом діяльності суб'єктів національної економіки за межі державних об'єднань. По-друге, глобального рівня набувають соціально-економічні й політичні проблеми різних країн, впливаючи на широкі спектр процесів в всьому світі. Потреє, актуалізується проблема загальносвітової координації державних національних політик як умова збалансованості світової економічної системи.

Глобалістика – під цим терміном слід розуміти методологію підходу до розв'язання найважливіших проблем існування людства із позиції наддержавного, планетарного, всесвітнього. З іншого боку, сьогодні глобалістика виступає як міждисциплінарна галузь наукового знання на межі філософських, природничих, технічних, суспільно-гуманітарних наук. У практичному аспекті цей термін пов'язаний із сукупністю конкретних дій суб'єктів державної політики та громадянського суспільства, спрямованих на розв'язання проблем загальнолюдського рівня. Події 1970–80-х рр. минулого століття слід вважати першою глобальною революцією, кульмінацією чого стала руйнація Берлінського муру в 1989 р.

Окрім цих важливих політичних подій, почалося формування у суспільній свідомості розуміння глобальних проблем, від яких залежить майбутнє усього людства. В організаційному плані було створено міжнародну комісію із навколишнього природного середовища й розвитку (1983 р.). Також у 1992 р. у Стокгольмі під егідою ООН відбулася конференція, на якій піднімалися питання стану навколишнього природного середовища.

Цей період також характерний тим, що почалися пошуки технічних засобів розв'язання глобальних проблем. Однак у період 1990-х – 2000-х років пріоритети було зміщено у бік проблематики соціально-політичної.

---

²⁶³Корнієнко В. О., Буртяк Г. Я. Основні політико-ідеологічні доктрини та глобальні проблеми сучасності: навч. посіб. для студ. ВНТУ. Вінниця: Вінницьк. нац. техн. ун-т, 2003. С. 13.

У науковому аспекті термін «глобалістика» фактично не застосовувався, йшлося лише про нову реальність, з якою зіткнулося людство; також через численні соціально-політичні дискурси відбувалося намагання її проаналізувати і дати адекватну оцінку. Але лише стосовно 1990-х років ми можемо говорити про розуміння глобалістики як нового наукового напрямку.

Теоретико-методологічні підходи до проблем глобалістики визначали в своїх працях як зарубіжні, так вітчизняні дослідники: І. Василенко, В. Вернадський, Д. Вільям, В. Воронкова, Д. Гвішиані, В. Данілов-Данільян, Б. Єрасова, С. Кара-Мурза, М. Кисельов, Ю. Козак, Л. Лєсков, Д. Лук'яненко, Д. Медоуз, Н. Моїсеїв, А. Моріс, А. Назаретян, В. Нордхаус, Е. Пестель, А. Печчеї, П. Самуельсон, С. Соколенко, А. Толстоухов, С. Удовіл, А. Урсул, О. Федотов, А. Філіпченко, Д. Форрестер, Г. Хозін, М. Хилько та інші.

Народження глобалістики як міждисциплінарної науки слід віднести до 1960-х – поч. 1970-х років. Предметом дослідження глобалістики стали походження глобальних проблем, їх прояви, динаміка та можливі шляхи розв'язання. Центром уваги цього наукового напрямку стали також найбільш загальні закономірності розвитку людства, взаємозв'язок екології, економіки, соціальних, кліматичних та інших процесів на планеті, а також знаходження моделей керованого, науково і духовно організованого світу з метою керування цими процесами задля збереження життя на планеті. Отже, в цілому глобалістику можна визначити як науку про глобальний світ і його проблеми²⁶⁴.

В аспекті історії ми виділяємо чотири основні епохи становлення глобальних зв'язків, що супроводжують історичний розвиток з часу виникнення спільноти і в доступному для огляду майбутньому²⁶⁵:

Епоха фрагментарних подій і локальних соціальних зв'язків – від появи людини 5–3 млн років тому і до завершення неолітичної революції, виникнення й формування перших держав 7–3 тис. років до н. е.

Епоха регіональних подій і територіально обмежених міжнародних відносин – від завершення неолітичної революції до Великих географічних відкриттів.

Епоха глобальних подій і всезагальної економічної й соціально-політичної залежності – від Великих географічних відкриттів – до середини ХХ ст., коли світ став цілісним у географічному, економічному, політичному й екологічному відношенні.

---

²⁶⁴Василенко І. А. Политическая глобалистика: учебн. пособ. Москва: Логос, 2000. С. 14.

²⁶⁵Зінченко В. В. Менеджмент. Системи управління в умовах інституційної глобалізації. Київ: Люксар, 2012. 862 с.

Епоха космічної експансії й космічних конфліктів – від запуску у 1957 р. першого штучного супутника Землі – до доступного для огляду майбутнього.

Еволюцію геобіосоціосистеми ми оцінюємо через поняття «епометаморфоз», розуміючи під ним епохальну видозміну, перехід на іншу стадію розвитку геобіосоціосистеми, який супроводжується фундаментальними змінами в цій системі на рівні форми й змісту, сутності й явища²⁶⁶. На підставі цих підходів В. Зінченко виділяє чотири поворотних пункти в еволюції геобіосоціосистеми²⁶⁷:

Перший епометаморфоз, пов'язаний із появою *Homo sapiens* 40–60 тис. років тому і до 1-го тисячоліття до н. е., якому відповідає початок історії.

Другий епометаморфоз – формування й виділення у середині 1-го тисячоліття до н. е. філософії як особливої форми історичного світоуявлення й поява перших симптомів глобалізації в період Перських війн, завойовницьких походів Олександра Македонського й становлення Римської імперії.

Третій епометаморфоз – безпосередньо пов'язаний із виділенням науки із філософії як самостійної форми суспільного усвідомлення й початком НТП. Ці перетворення іманентно пов'язані з епохою глобальних подій і становлення всезагальної економічної й соціально-політичної залежності, а головне – з початком реальної глобалізації та фундаментальним етапом її розвитку.

Четвертий епометаморфоз, в якому ми живемо, пов'язаний із процесом формування глобальної свідомості, початок якого коріннями в середині ХІХ ст., а найбільш виразно проявляється з другої половини ХХ ст., коли настає епоха космічної експансії, тобто з початком космічної ери й багатоаспектної глобалізації.

Крім того, слід виділити й п'ятий гіпотетичний епометаморфоз, з початком формування якого у більш віддаленій перспективі має відбутися кардинальний поворот до усвідомлення сутності людини, а основним поняттям стане термін «гуманізація» суспільної та індивідуальної свідомості. Усвідомлення процесів глобалізації розділимо на чотири етапи:

- Усвідомлення всезагальних зв'язків: друга половина ХVІІІ ст. – початок ХХ ст.
- Усвідомлення цілісності світу: 20–60-ті роки ХХ ст.

---

²⁶⁶Sintschenko V. V. Die ideologischen kriegler der globalisierung: feindschaft ideologische front des neoliberalismus gegen gesellschaftliche alternativen. *Dny vědy*. Dil 24. Praha: Publishing House «Education and Science», 2013. S.48.

²⁶⁷Зінченко В. В. Міжнародні економічні відносини: навч. посіб. Київ: Кондор, 2013. 630 с.

- Відкриття глобальних проблем: друга половина 60-х – кінець 80-х років ХХ ст.
- Усвідомлення глобалізації – почалося у другій половині 1990-х років і продовжується нині.

Постглобалізація – гіпотетичний етап, який розпочинається, на наше переконання, не раніше 2010–2020 рр., з формуванням або а) постімперіалістичної системи, з домінуючим й керівним/розпорядчим цивілізаційним центром (центрами), або – б) формування інститутів і структур глобальної деліберативної демократії («демократії обговорення-узгодження») – глобального демократичного суспільства, без чітко виражених «центрів», відносини між складовими частинами якого розвиватимуться на основі компромісу, консенсусу, рівноправного узгодження інтересів.

Глобалістику слід розуміти в широкому і вузькому значенні. У широкому значенні – це, насамперед, сукупність наукових і прикладних досліджень різноманітних аспектів глобалізації, а також їх реалізація у соціально-економічній, політичній та інших сферах в міжнародному масштабі. Глобалістика у вузькому сенсі – це система міждисциплінарних наукових досліджень, які спрямовані на з'ясування сутності процесів глобалізації, аналіз глобальних проблем, а також знаходження основ їх розв'язання як на локальному, так і на міжнародному й світовому рівнях.

Сьогодні варто вести мову не лише про розвиток теорії глобалістики, але й про формування нових напрямків її як науки: глобалістики економічної, соціальної, екологічної, політичної, нарешті, глобальної прогностики тощо. Сукупність цих напрямків дозволяє говорити про глобалістику як про науку інтегровану, яка охоплює царину міжнародної політики, а також економіки.

У глобалістиці сформовано кілька напрямів наукових досліджень: філософсько-методологічний, природничо-науковий, техніко-економічний, соціально-природничий, соціальний, політичний, культурологічний і прогностичний²⁶⁸. До перелічених напрямів, на нашу думку, слід додати також напрями цивілізаційний і релігійний.

Методологія глобалістики пов'язана із вивченням сучасних глобальних проблем і базується на відповідних принципах:

- застосування наукових підходів, які відповідають масштабним світовим проблемам, що відображають взаємопов'язаність усіх держав світу у межах планетарної системи;

---

²⁶⁸Sintschenko V. V. Ethik Weltbild, Moderne Wirtschaft und die Aufgabe der Politik. *Nauka & Studia*. NR 19 (87) 2013. S. 79.

- з'ясування конкретних наслідків глобальних проблем, а також ефективних рішень, пов'язаних зі знаходженням шляхів їх подолання;
- комплексний підхід до існуючих суспільних проблем соціально-політичного, економічного, технічного, природоохоронного характеру тощо, які слід віднести до глобальної проблематики.

Слід окреслити такі основні здобутки її становлення та розвитку:

- сформульованість наукової проблематики (феномена глобальних проблем);
- вивчення історичних передумов виникнення і характеру прояву глобальних проблем, їх систематизація та критерії, а також відмінність від проблем національних, локальних, релігійних тощо.
- з'ясування закономірностей виникнення глобальних проблем як наслідок розвитку світового співтовариства та його стосунків із навколишнім середовищем;
- визначення та систематизація проблем глобального характеру, їх субординація та співпорядкованість;
- сформованість авторських колективів і об'єднань щодо вивчення глобальних проблем сучасності та їх окремих аспектів – філософських, економічних, юридичних, політичних тощо;
- розуміння того, що глобальні проблеми можна подолати лише взаємними зусиллями націй, народів, держав – усього світового співтовариства. Чим далі будуть відкладатися вирішення глобальних проблем сучасності, тим більша соціальна ціна буде сплачена світовою спільнотою за їх розв'язання.

Зупинимось детальніше на такому понятті, як «глобальні проблеми». Глобальні проблеми (лат. *globus (terrae)* – куля земна) – це сукупність життєво важливих проблем людства, від розв'язання яких залежить його подальше існування, можливість соціоекономічного і культурного прогресу. Кожна глобальна проблема є породженням певних причин, які зумовлені особливостями розвитку кожної країни, обумовлені географічним середовищем та рівнем науково-технічного прогресу, природними та кліматичними умовами, юридичною, ідеологічною, політичною та іншими сферами суспільних відносин. Отже, глобальні проблеми зумовлені як розвитком людського суспільства, так і станом навколишнього середовища як наслідком діяльності людського співтовариства.

Сутність та розуміння глобальних проблем були запропоновані В. Загладіним і І. Фроловим ще у 80-ті рр. ХХ ст. Ними було виділено, насамперед, їх специфічні ознаки:

- глобальними проблемами є такі, які торкаються життєдіяльності та інтересів всіх людей на планеті Земля;
- глобальними є такі проблеми, які виступають як об'єктивний чинник існування життя для всіх людей планети;
- глобальними слід вважати такі проблеми, розв'язання яких потребує зусиль всього людства всіх націй та держав;
- глобальними слід вважати такі проблеми, невирішеність яких загрожує життю на планеті, руйнуванню всієї геобіосоціальної системи.

Значна кількість глобальних проблем, яка визначились вже до 1990 р. (в «Енциклопедії Світових проблем і людського потенціалу» нараховується 10 233 (!) глобальні проблеми), поставила питання щодо їх класифікації. Найпоширенішою класифікацією є така:

1. Глобальні проблеми, пов'язані із сферою міжнародних відносин (військово-політичні, подолання економічної, культурно-освітньої та медичної відсталості слаборозвинених країн та інші).

2. Глобальні проблеми типу «людина–суспільство» (демографічна, продовольча, ліквідація найнебезпечніших захворювань, боротьба із злочинністю, наркоманією, тероризмом та іншими соціальними явищами).

3. Глобальні проблеми типу «суспільство–природа» (екологічні, енергетичні, сировинні, кліматичні тощо).²⁶⁹

Сьогодні до цього переліку слід додати ще цілу низку глобальних проблем: проблеми науки і науково-технічного прогресу; розвиток самої людини, соціально-політичних змін глобального масштабу і цілий ряд інших. Найнебезпечнішою останнім часом за своїми наслідками і сутністю стала проблема міжнародного тероризму, яка набула багатьох форм²⁷⁰.

Водночас слід зауважити, що глобальною може стати така проблема, яка стосується спочатку не лише усього світу, але одного чи декількох регіонів. Наприклад, СНІД був розповсюджений спочатку на африканському континенті, а потім ця хвороба вийшла за локальні рамки і стала зростати до рівня глобальної проблеми. І навпаки, тероризм, який сьогодні вважається новою глобальною проблемою і заявив своїми

---

²⁶⁹Корнієнко В. О., Буртяк Г. Я. Основні політико-ідеологічні доктрини та глобальні проблеми сучасності: навч. посіб. для студ. ВНТУ. Вінниця: Вінниц. нац. техн. ун-т, 2003. С. 14.

²⁷⁰ Медвідь Ф., Димарчук О., Курчина І. Глобалізація засобів масової інформації: концептуальні засоби. *Наукові праці МАУП*. 2011. Вип. № 4 (31). С. 14.

жахливими проявами у США, Росії, а останнім часом – і в деяких країнах Європейського Союзу, може бути локалізованим в окремих регіонах, виходячи з інтересів терористичних угруповань тощо²⁷¹.

Однією з необхідних умов збереження і розвитку людського потенціалу як на індивідуальному, так і на соціальному рівні є стійкість людського розвитку. Концепція стійкого розвитку була запропонована, а точніше, сформульована на Конференції ООН з довкілля і розвитку (ЮНСЕД) в 1992 р. у Ріо-де-Жанейро. Спочатку ця концепція була орієнтована на вирішення глобальних проблем виживання людства на тлі взаємодії природи і суспільства. Історія терміна «стійкий розвиток» фактично почалася з Декларації Конференції ООН по довкіллю (Стокгольм, 1972 р.), а також із робіт Римського клубу, коли була значущо усвідомлена і позначена проблема негативних наслідків техногенних трансформацій соціоприродних систем. На думку А. Урсул, сучасний соціально-економічний розвиток стихійно продовжує розгортатися у формі загальноцивілізаційної кризи, яка вже істотно змінює якість і основні характеристики цього розвитку, створюючи як реальні можливості для переходу до сталого розвитку, так і труднощі й перешкоди на цьому шляху²⁷². Для створення умов сталого людського розвитку на підґрунті національно-культурних інтересів потрібен збалансований розвиток не тільки держави в цілому, але і будь-якого регіону, що зумовлює вирішення трьох основних задач:

1. Економічної – забезпечення збалансованого з екологічними і соціальними вимогами ефективного розвитку виробництва.

2. Екологічної – відновлення первинної якості стану природного середовища до рівня, що не шкодить здоров'ю людини і природним екосистемам, збереження його на цьому рівні, досягнення його максимально можливого поліпшення.

3. Соціальної – покращення умов життєдіяльності і відтворення населення, поліпшення його генوفонду, підвищення його матеріального забезпечення і якості життя^{273;274}. На переконання Б. Данилишина, сталий

---

²⁷¹Григор О. Еволюція глобалізаційних змін сучасного світу: до методології дослідження. *Нова парадигма. Філософія. Політологія. Соціологія: журнал наук. праць*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 127. С. 156–165.

²⁷²Урсул А. Д., Урсул Т. А. Глобалізація в перспективі устійного майбутнього. *Юридическе исследование*. 2013. № 5. С. 1–63. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=794 (дата обращения: 25.01.2019).

²⁷³Сонько С. П. Просторовий розвиток соціо-природних систем: шлях до нової парадигми: монографія. Київ: Ніка-Центр, 2003. С. 61.

розвиток потребує належного рівня демократії, поваги до основних прав і свобод людини, включаючи право на розвиток, транспарентного і підзвітного управління в усіх сферах суспільства. Відносини між сталим розвитком і демократією складні, неоднозначні, їх не можна спрощувати або абсолютизувати. Але досвід сталого розвитку, досягнутий за останні роки, досить переконливо засвідчує, що ефективна участь громадянського суспільства в сприянні сталому розвитку є очевидною, необхідною і перспективною²⁷⁵.

Вдосконалення технологій у поєднанні з домінуванням в інформаційному просторі створює уявлення про непорушність нового світового порядку. Проте багато політичних аналітиків розцінюють цей порядок скоріше як новий світовий безлад. У цьому зв'язку заслуговує на увагу теза О. Доброчеева щодо «вихрової глобалізації», згідно з якою новий світовий порядок більше схожий не на стійкий однополярний світ, а на соціальний смерч, в епіцентрі якого видима стабільність, а на периферії – масштабні руйнування. Спокій США як держави-лідера «нового світового порядку» досягається за рахунок нарощування криз на периферії²⁷⁶.

Сталий соціальний порядок – це той, щодо якого в суспільстві є консенсус. Як стверджують С. Дорогунцов, О. Ральчук, сталий розвиток як цивілізаційний діалог між природою та культурою повинен мати свій транскордонний метарівень, пов'язаний із втратою попередньої територіальності, і водночас безпосередньо має бути присутнім у свідомості кожної окремої людини – діяти на засадах справжньої самодостатньої глобалізації. А ті її види, які нині грізно насуваються на людство, – економічна, торговельна глобалізація тощо – мають підпорядковуватись їй на правах певних виконавчих механізмів. Важливо, щоб вони функціонували в межах тих принципів, які інституціалізуються як сценарій сталого розвитку, і строго дотримувалися окреслених параметрів порядку. Тоді з усієї множини можливих альтернатив розвитку обиратиметься єдиний оптимальний варіант. Із синергетичної точки зору це і є сталим розвитком²⁷⁷.

---

²⁷⁴Глобальне партнерство в парадигмі сталого розвитку: освіта, технології, інновації: монографія / А. І. Бойко, О. О. Григор та ін.; за заг. ред. О. Ю. Березіної, Ю. В. Ткаченко. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2017. 523 с.

²⁷⁵Данилишин Б. М. Сталий розвиток в Україні: реалії і проблеми. *Проблеми сталого розвитку України: зб. наук. доповід.* Київ: БМТ, 2001. С. 140.

²⁷⁶Овчинский В. Новый мировой беспорядок и его армии. Россия в глобальной политике. 2006. №2. URL: https://globalaffairs.ru/number/n_6564 (дата обращения: 25.02.2019).

²⁷⁷Дорогунцов С., Ральчук О. Сталий розвиток – цивілізаційний діалог природи і культури. *Вісник НАН України*. 2001. №10. С. 16–32.

На переконання Т. Кальченко, у ХХІ ст. можна відзначити наступні тенденції економічної динаміки цивілізацій четвертого покоління на фоні глобалізації.

По-перше, більша синхронізація економічних циклів і криз, які не матимуть штучних кордонів. Ймовірно, ще кілька десятиліть припаде на період становлення постіндустріального суспільства в авангардних цивілізаціях, а у тих, що відстають, перехідний період затягнеться на триваліший час. Збережеться ритм середньотермінових циклів з періодичними економічними кризами приблизно кожне десятиліття. Світова криза 2001–2002 рр. підтвердила цю тенденцію. Всі ці цикли і кризи носять глобальний характер, але в кожній цивілізації мають своєрідний прояв, причому сильні цивілізації, які є лідерами світового господарства, будуть намагатися перенести вагу криз на слабші цивілізаційні утворення.

По-друге, спостерігатиметься поетапне утворення постіндустріального економічного способу виробництва з характерним набором і співвідношенням устроїв: державного (в соціокультурному, оборонному секторах, стратегічних галузях), приватного і змішаного (в галузях важкої промисловості, в будівництві, банківській справі), дрібнотоварного (малий бізнес, середній), у сфері послуг, роздрібній торгівлі, частково в сільському господарстві; інтернаціонального – в частині секторів, безпосередньо втягнутих у глобальну економіку, і тих, що є власністю ТНК.

По-третє, більш чітко розмежується ринковий і неринковий сектори – за умов зростання частки і значення останнього у зв'язку з випереджальним розвитком соціокультурної сфери, яка не може функціонувати цілком на ринкових принципах, а також розвитку дрібного натурального господарства для власного споживання. Співвідношення ринкового і неринкового секторів істотно розрізняються за локальними цивілізаціями: частка неринкового сектору є найменшою у Північній Америці (де значна частка соціальних послуг має платний, ринковий характер) і Японії, але значно вища у Західній Європі і в решті цивілізацій, де суттєва частка потреби у продовольстві і послуг задовольняється за рахунок родинного і домашнього господарства.

По-четверте, можна очікувати на зміну співвідношення реальної і «віртуальної» економіки, що віддзеркалює пропорції відтворення у викривленій реальності фінансово-кредитних цінностей, які обертаються за власними законами. Потужний потік фінансового капіталу, посилений можливостями сучасних інформаційних технологій, розширює сферу спекулятивної гри на фондових біржах. Віртуальні

потоки перебувають під контролем потужних ТНК, які концентруються в західних цивілізаціях, і міжнародних фінансових організацій, які реалізують інтереси головних акціонерів і засновників – західної цивілізації і, перш за все, США. Проте така тенденція є вкрай несумісною з цивілізаційним поліцентризмом, який є характерним для постіндустріального суспільства²⁷⁸.

Таким чином, першим кроком на шляху планування майбутнього є усвідомлення загроз, що наближаються. Можна вважати, що його вже зроблено. Це підтверджується здійсненими під егідою ООН заходами, серед яких відзначимо такі:

- Всесвітня конференція щодо навколишнього середовища й розвитку (1992 р., Ріо-де-Жанейро), на якій було прийнято декларацію «Порядок денний на ХХІ століття»;

- Всесвітня конференція сторін Рамкової конвенції ООН у Кіото (1997 р.), що прийняла відомий Кіотський протокол;

- Саміт у Йоганнесбурзі (2002 р.), де було прийнято Йоганнесбурзьку декларацію та План виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку;

- Міжнародна конференція з фінансування розвитку в Монтерей (2002 р.).

Зазначені міжнародні заходи мають виключне значення для подальшого розвитку глобального суспільства. Зокрема, Йоганнесбурзька декларація зі сталого розвитку містить зобов'язання лідерів країн взяти на себе колективну відповідальність за посилення та зміцнення основ сталого розвитку – економічного та соціального, охорони довкілля – на місцевому, регіональному та глобальному рівнях²⁷⁹. Декларація фіксує ключові проблеми та завдання, що постали перед людством, серед яких:

- необхідність зміни моделей споживання і виробництва, а також забезпечення охорони і раціонального використання природної ресурсної бази з метою забезпечення сталого розвитку;

- визнання того, що згубні наслідки зміни клімату стають вже очевидними, а стихійні лиха – дедалі частішими;

---

²⁷⁸Кальченко Т. В. Глобальна економіка: методологія системних досліджень: монографія. Київ: КНЕУ, 2006. С. 212.

²⁷⁹Резолюції, прийняте на Всемирной встрече на высшем уровне по устойчивому развитию. Приложения «Йоханнесбургская декларация по устойчивому развитию», «План выполнения решений Всемирной встречи на высшем уровне по устойчивому развитию». URL:http://www.un.org/russian/conferen/wssd/docs/plan_wssd.pdf (дата обращения: 25.01.2019).

– існування загрози того, що глобальна нерівність закріпиться, і бідні верстви населення можуть втратити віру в своїх представників і в демократичні цінності (що й відбувається в українському суспільстві).

У Декларації визначено завдання для національної влади та бізнесу, поміж яких:

– у ході своєї законної діяльності приватний сектор зобов'язаний зробити свій внесок у формування справедливо організованих громад;

– корпорації приватного сектору мають бути підзвітними в умовах транспарентного і стабільного регулювання їхньої діяльності.

Сучасний період розвитку багатьох країн постійно змушує їх вирішувати одну проблему, від якої залежить подальший цивілізаційний хід багатьох регіонів планети. Йдеться про пошук консенсусу між різними, часто ворожими, національними, соціальними, політичними силами стосовно основних цінностей, які є базовими для розвитку демократії. Без такої згоди та забезпечення (завдяки їй) соціальної стабільності не може й бути мрій про успішне здійснення радикальних структурних реформ²⁸⁰.

Крім того, людина повинна гармонійно ставитися до природи. Я. Лінь стверджує, що для удосконалення відносин між природою та людиною необхідно сповідувати принципи спільної моралі, які зводяться до такого:

– принцип рівності, що заснований на праві всього живого на планеті користуватися умовами незабрудненого середовища;

– принцип збереження спільних інтересів. Людина та елементи системи «людина – навколишнє середовище» потребують сприятливих умов для власного життя;

– принцип відповідальності за життя майбутньої цивілізації;

– принцип, що спрямований на екологізацію економічної, технічної і суспільної діяльності²⁸¹.

Отже, як підсумок зазначимо, що глобалізація – це одночасно і об'єктивний процес, і відносини. Насамперед, глобалізації є тривалим процесом становлення біосоціальних структур, інститутів, стосунків і зв'язків між державами, який слід вважати еволюцією світового співтовариства. Виникнення глобальних проблем є своєрідним підсумком цього процесу. У свою чергу, глобалістика – це наука, завданням якої є

---

²⁸⁰Корольчук Ю. Громадянське суспільство: між конфліктом і консенсусом (крізь призму комунікативної філософії). *Ї: незалежний культурологічний часопис*. 2001. Число 21. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/korolchuk.htm> (дата звернення: 25.02.2019).

²⁸¹Сидоренко С.В. Філософія виживання людства у глобалізованому світі. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Київ: Центр духовної культури. 2006. № 55. С.130–137.

науковий підхід до визначення сутності глобальних проблем і знаходження можливих шляхів її розв'язання.

3.2 Проблеми пошуку політичного консенсусу в період глобального протистояння двох світових систем

Друга половина ХХ століття стала для всього людства яскравою ілюстрацією того, наскільки небезпечною і руйнівною може бути конфронтаційна позиція основних акторів, дієвих осіб на міжнародно-політичній арені. Особливо небезпечною виявилася конфронтація, заснована на ідеологічних засадах розуміння шляхів розвитку окремих суспільств і світу загалом. Протистояння Заходу і Сходу, США і СРСР, НАТО і ОВД, демократичного та тоталітарного способу життя перетворили на кілька десятиліть увесь світ на експериментальну площадку, де яскраво проявляла себе конфронтаційна, конфліктна, непримиренна позиція різних сторін. Глобального збройного конфлікту при цьому вдалося уникнути не стільки через дипломатичну і політичну мудрість, скільки через обопільний страх, пов'язаний із наявністю у обох сторін грандіозних арсеналів зброї масового знищення. «Варто підкреслити, що головними рушійними чинниками політики обох наддержав у другій половині 40-х–80-х рр. були взаємний страх і занепокоєння власною безпекою.

Таким чином, головна ознака «холодної війни» – це конфронтація в світовій політиці. Іншими ознаками були: ревізія узгоджених під час Другої світової війни рішень; формування військово-політичних блоків навколо двох великих держав; гонка озброєнь, в тому числі ракетно-ядерних; воєнно-силове мислення в зовнішній політиці; формування «образу ворога» засобами масової інформації. Оскільки обидві сторони уникали відкритого конфлікту, «холодна війна» велася в царині міжнародної політики та ідеології, економічного змагання, політичних і військових загроз, розвідки та підривної діяльності»²⁸².

Історія міжнародного ідеологічно-політичного протистояння другої половини минулого століття стала хоча й трагічним, але корисним уроком для всього людства. Зрозуміло, що в такій ситуації глобального протистояння формувалися і відповідний стиль, і культура суб'єктів політичного мислення та дії, засновані на необхідності постійного перебування у стані конфронтаційного напруження.

---

²⁸²Сич О. І. Доба «холодної війни»: основні тенденції світового розвитку: навч. посіб. Чернівці: Рута, 2008. С. 15.

Поведінка всіх акторів міжнародної глобальної шахівниці стала справжнім підручником того, наскільки руйнівним і небезпечним може бути безкомпромісне протистояння. Конфлікти в різних куточках земної кулі, що їх намагалися використати на свою користь головні противники – держави НАТО та СРСР, нерідко важко оцінити як перемогу чи поразку тієї чи іншої сторони»²⁸³. В той же час тривалі періоди неучасті у війнах як форма слабо виражених дружніх відносин можуть супроводжуватися наявністю серйозного конфлікту в латентному вигляді, як показує досвід відносин між СРСР та буржуазними національними режимами нейтральних країн²⁸⁴.

Такі гарячі точки по всьому світу, як Ізраїль, Куба, В'єтнам, Корея, Афганістан, різноманітні африканські держави, постійно використовувалися основними суб'єктами глобального біполярного протистояння виключно з метою переконання власного населення, міжнародних партнерів і зовнішніх супротивників у вірності обраного ідеологічно-політичного курсу стратегічного розвитку держави і соціуму. Особливо актуальним звернення до біполярного протистояння другої половини ХХ століття є сьогодні, коли знову формуються кілька центрів світового ідеологічно-політичного тяжіння (Росія, Китай, Європа, США). Всі центральні актори сучасної міжнародної політики мають пам'ятати про те, що конфлікт призводить виключно до обоюдоцінних втрат. «Перемога за допомогою аргументів зброї наносить шкоду не лише переможеним, але й переможцям. Вона відкриває шлях до трагічного розвитку подій, до марних втрат, посилення взаємної відчуженості і ворожості»²⁸⁵. Така ситуація є вкрай неприйнятною сьогодні, у зв'язку з чим особливо важливим сьогодні є налагодження процесу формування демократичного світогляду та культури суб'єктів політичного мислення і дії як умови досягнення та реалізації політичного консенсусу.

В цьому аспекті вивчення ідеологічно-конфронтаційної спрямованості поведінки дипломатів і політиків за часів «холодної війни» є надзвичайно корисним.

Одним із важливих уроків глобального біполярного протистояння стало формування одного з головних принципів сучасної теорії конфліктів, який полягає в тому, що надлишок могутності конфліктуючих сторін є не їх перевагою, а лише засобом консервації конфліктної

---

²⁸³Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ: АртЕк, 1998. С. 659.

²⁸⁴Уолфферс А. Противоборство и сотрудничество: очерк международной политики. Глава 2. Дружба и вражда между государствами. *Теория международных отношений / хрестоматия* / сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова. Москва: Гардарики, 2002. С. 348.

²⁸⁵Здравомыслов А. Г. Социология конфликта. Москва: Аспект-Прогресс, 1996. С. 207.

ситуації, з якої неможливо вийти без пошуку додаткових консенсусно-примирливих засобів комунікації. Ядерний характер протистояння часів «холодної війни» повністю трансформував сучасне ставлення до розуміння конфлікту, конфронтації, протистояння і війни. «При цьому, якщо раніше війна розглядалася як хоча й крайній, але все ж «нормальний» засіб досягнення політичних цілей, то величезна руйнівна міць ядерної зброї породила парадоксальну, з точки зору традиційних підходів, ситуацію.

З одного боку, держава, що нею володіє, отримує нові можливості для проведення своєї зовнішньої політики та здатність забезпечити власну національну безпеку (в військовому значенні цього поняття) – таким чином обеззброюючи будь-якого потенційного агресора. А з іншого боку, надлишок сили, який надає ядерна зброя, робить абсурдними будь-які думки про її застосування, про перспективу прямого зіткнення між її володарями. Звідси, головний акцент робиться не на військових, а на політичних аспектах ядерних озброєнь, не на стратегії збройного конфлікту, а на стратегії залякування супротивника»²⁸⁶.

Саме тому відомі західні, американські та європейські вчені вдавалися до критики тоталітаризму як основи протистояння народів і культур світового простору (К. Поппер, Х. Арндт, Г. Кіссинджер, Дж. Сорос та ін.). Демократія і тоталітаризм – два антагоністичні шляхи людства. Вони перебувають у діалектичній єдності і боротьбі між генетичною тягою до дикості і необхідністю її подолання – як єдиної можливості вижити в нових геофізичних умовах. Вони і в глобальному світі визначають сутність взаємин між державами й етносами²⁸⁷.

К. Поппер і його однодумці-демократи вважають диктатуру або тиранію за морально незносне зло. Люди відчувають, що вчиняють недобре, коли примиряються з цим. Проте вони не приречені так вчиняти. Із зазначених причин ми прагнемо мати справу з демократичними формами державності – і в цьому полягає їх єдине моральне виправдання. Таким чином, – доходить принципового висновку Поппер, – демократії не є народовладдям, натомість у головному вони є інституціями, обладнаними для самозахисту від диктатури. Вони не передбачають диктаторського правління і концентрації влади, прагнучи обмежити владу держави.

---

²⁸⁶Цыганков П. А. Международные отношения: учебн. пособ. Москва: Новая школа, 1996. С. 246.

²⁸⁷Зажигаев Б. В. Між демократією і тоталітаризмом? (Витоки, періоди і фази формування політичних режимів у світовій цивілізації). *Проблеми міжнародних відносин: зб. наук. праць / наук. ред. Канцелярук Б. І. та ін.* Київ: КИМУ, 2013. Вип. 7. С. 8.

Суттєво, що у цьому сенсі демократія мусить зберігати можливість усунення уряду без пролиття крові не тільки тоді, коли він припиняє поважати свої права і обов'язки, а й коли ми вважаємо його політику поганою чи помилковою²⁸⁸. Поппер запропонує розподіл суспільств на відкриті та закриті, зазначаючи, що будь-яке ідеальне суспільство, наприклад ідеї Маркса, чи Платона, не спроможне до життя саме тому, що є закритим по суті. «Закрите суспільство в його кращих зразках можна справедливо порівняти з організмом. Так звана органічна або біологічна теорія держави достатньо успішно застосовна до нього. Закрите суспільство подібне до стада чи племені в тому, що являє собою напіворганічну єдність, члени якої об'єднані напівбіологічними зв'язками – спорідненістю, спільним життям, участю у спільних справах, однаковими небезпеками, загальними задоволеннями і бідами.

Це – досить конкретна група конкретних індивідуумів, пов'язаних один із одним не тільки такими абстрактними соціальними відносинами, як поділ праці та обмін товарів, а й конкретними фізичними відносинами типу дотику, нюху і зору. І хоча таке суспільство може бути засноване на рабстві, наявність рабів не обов'язково створює проблеми, радикально відмінні від проблем догляду за домашніми тваринами. У закритому суспільстві відсутні як раз ті сторони, які унеможливають успішне застосування органічної теорії до відкритого суспільства»²⁸⁹.

У закритій системі соціальна структура формується цілеспрямовано; немає легітимної боротьби за владу; панує моноцентризм; замовчують, придушують конфлікти; формується єдина ідентичність, почуття колективізму; здійснюють контроль за громадянами через суспільні організації. Обмежуючи свободу слова, мітингів, демонстрацій, об'єднань, маніпулюючи свідомістю мас, формуючи певні стереотипи, міфи, створюючи умови для формування однорідного суспільства і т. ін., влада тим самим обмежує кількість викликів внутрішнього середовища. Однак «залізна завеса» зменшує кількість зовнішніх викликів. У недемократичному суспільстві стабільність зберігається значною мірою завдяки «закритості». Але конфлікти в закритому суспільстві можуть зруйнувати систему, адже їх придушують, а не розв'язують²⁹⁰.

---

²⁸⁸Тягло О.В. Роздуми Карла Поппера щодо теорії та практики демократичної держави. *Постметодика*. 2010. № 1 (92). С. 2–10.

²⁸⁹Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 2. Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. Москва: Феникс, 1992. С. 50. С. 129.

²⁹⁰Кіндратець О. Ризики українського суспільства. *Віче: теоретичний і громадсько-політичний журнал*. Київ: Верховна Рада України. 2009. №17. URL: <http://www.viche.info/journal/1623> (дата звернення: 25.01.2019).

Що стосується взаємозв'язку свободи і насильства, то, як підкреслює Поппер, «необмежена свобода» означає, що сильна людина вільна залякати того, хто слабший, і позбавити його волі. Це так званий парадокс свободи: свобода сама себе скасовує, якщо вона не обмежена. Тому у відкритому суспільстві насильство зведено до мінімуму. Право на мінімальне насильство для обмеження «необмеженої свободи» залишається за державою. Також право на насильство залишається, як не дивно, за самими громадянами, для захисту відкритого суспільства та демократичних цінностей. Громадяни повинні чинити опір, аж до насильства, всім спробам замаху на демократію, навіть з боку уряду. У більш глобальному сенсі Поппер виправдовує насильство тільки як насильницьку революцію при тиранії, але єдино з метою установа демократії (створення різноманітних суспільних інститутів, що дозволяють здійснювати громадський контроль за діяльністю і відставкою уряду, а також проводити реформи навіть всупереч волі уряду, але без насильства)²⁹¹.

Відома американська дослідниця Х. Арендт у своїй книзі «Витоки тоталітаризму» різко піддає критиці саму сутність тоталітарного устрою будь-якого суспільства. «Тоталітарна спрямованість до глобальних завоювань та до тотальної влади постає деструктивним способом виходу з усіх труднощів. Перемога тоталітаризму може співпасти з руйнуванням людства; де б він ні правив, він починав руйнувати саму сутність людини. І все ж буде замало користі, якщо ми просто повернемося спиною до руйнівних сил нашого століття»²⁹². У своїй роботі вона аналізує всі негативні витоки тоталітаризму ХХ століття, акцентуючи увагу на таких проявах, як антисемітизм, расизм, пропаганда. «І якщо вірно, що на заключних стадіях тоталітаризму є зло у своїй абсолютній формі (абсолютній, оскільки його вже не можна вивести з будь-яких по-людськи зрозумілих мотивів), то настільки ж вірно і те, що без цього ми б, імовірно, ніколи не дізналися про справді радикальну природу Зла»²⁹³.

У відомій праці «Дипломатія» Г. Кіссінджер переконливо доводить, що тільки така країна, як США може ефективно впливати на світовий устрій та протидіяти тоталітарним течіям. На його переконання, європейські держави вели незліченні війни, щоб запобігти виникненню держави, яка б правила усіма іншими. В Америці сполучення сили і відстані давало впевненість в тому, що будь-який виклик може бути

---

²⁹¹Журенков К. Открытое общество: утопия или проект. Информационная открытость органов местного самоуправления как основа социального партнерства. Москва, 2006. С. 36.

²⁹²Арендт Х. Истоки тоталитаризма. Москва: ЦентрКом, 1996. С. 31.

²⁹³Там само. С. 32.

певним чином знищений вже після того, як його буде зроблено. Європейські нації, що мали менший запас міцності з точки зору виживання, створювали коаліції проти самої можливості змін; Америка ж знаходилась достатньо далеко, щоб орієнтувати власну політику на протистояння змінам²⁹⁴.

Також глобалізацію як головну тенденцію сучасного світу науковець пов'язує із особливим становищем США. У Г. Кіссінджера навіть саме поняття «глобалізація» інтерпретується відверто однобічно: це експансія західної цивілізації на «інший світ»²⁹⁵. Полемізуючи з Г. Кіссінджером, Дж. Сорос зазначав, що, безумовно, США посідають домінуючу позицію в глобальній економіці. Якщо хтось і стоїть біля керма економічної політики, то це Сполучені Штати Америки. США не можуть робити все, що їм заманеться, однак практично нічого не може відбуватися без їх згоди. Однак привілеї, якими користуються США в економічній, фінансовій та політичній сферах, мають тенденцію до скорочення. І. Валлерстайн, зокрема, зазначав, що спроможність світового гегемона безперешкодно нав'язувати свою волю іншим «великим державам» триватиме щонайбільше 50 років. На його думку, США більше не володіють повною мірою тими потужними трьома складовими, які забезпечували їх військову могутність у минулому: грошовими засобами, готовністю населення країни відшкодувати витрати на воєнні дії, а також політичним контролем над Західною Європою і Японією. З цими міркуваннями погоджувався й Г. Кіссінджер; він стверджував, що відносно військового домінування США поступово зменшуватиметься. Те, що вже не існує чітко визначеного супротивника, приведе до тиску ізсередини, щоб спрямувати ресурси на виконання першочергових завдань, не пов'язаних з оборонною сферою. І цей процес вже розпочався²⁹⁶.

Демократизація сучасного світу являє собою складний поліфонічний процес, що зумовлює труднощі його періодизації. Концепція «трьох хвиль» С. Хантінгтона – це вдала спроба періодизації демократичного процесу відповідно до траєкторії його розвитку, що була здійснена на ґрунті статистичного методу. Сьогодні з'являється ідея так званої «четвертої хвилі». Основний методологічний недолік гіпотези «четвертої хвилі» полягає у спробі екстраполяції іншого підходу та інших критеріїв вирішення етапів демократизації на концептуальну конструкцію

---

²⁹⁴Кіссінджер Г. Дипломатія. Москва: Ладомир. 1997. 849 с.

²⁹⁵Сорос Дж. Криза глобального капіталізму (Відкрите суспільство під загрозою). Київ: Основи, 1999. С. 21.

²⁹⁶Сірий С. Чинники конфліктності в міжнародних соціально-економічних і політичних процесах. *Політичний менеджмент*. 2010. №2. С. 134.

С. Хантінгтона. Світовий демократичний процес складається з різних потоків, які утворюються позитивними та негативними змінами в окремих регіонах світу та групах країн, що мають спільні вихідні позиції (авторитаризм, тоталітаризм, колоніалізм тощо). Безумовно, специфічні особливості розвитку транзитивних процесів у окремих групах країн можуть стати підставою для іншої його періодизації, але при цьому не можна свої критерії штучно накладати на чужі концептуальні схеми²⁹⁷.

Як було зазначено вище, одним із найвпливовіших прикладів протистояння стала так звана «холодна війна», яка розділила світ на двополярний за принципом протистояння комуністичних (тоталітарних) та капіталістичних (демократичних) ідеологій та принципів. Як зазначав Г. Кіссінджер, у світі часів «холодної війни» традиційні концепції сили були істотним чином підірвані. У більшості історичних ситуацій мав місце синтез військової, політичної та економічної могутності, причому, в цілому наочно виявлялася певна симетрія. У період «холодної війни» різноманітні елементи могутності стали чітко відокремлюватися один від одного. Колишній Радянський Союз був у військовому відношенні наддержавою, а в економічному сенсі – карликом. Інша країна цілком могла бути економічним гігантом, а у військовому відношенні – мізерно малою величиною, як у випадку з Японією²⁹⁸.

Саме тому крах ідеології «холодної війни» й консенсусні двосторонні політичні ініціативи стали значною віхою у створенні політичних консенсусів. Деякі вчені вважають, що після розпаду СРСР світовий порядок був зруйнований і натомість утвердився «світовий безпорядок». Як стверджує Є. Баталов, міра керованості світовою системою нині на небезпечно низькому рівні²⁹⁹. Дехто називає це деградацією організованості сучасного світу. Однак, поряд із відцентровими тенденціями нині помітні й доцентрові. Вони проявляються в будь-якій системі і є природними. У. Ростоу вважає, що головним чинником, на який мають нині зважати всі нації у своїй політиці, є ймовірність не лише того, що світ ставатиме дедалі взаємопов'язанишим, а й того, що центри ефективної влади кількісно зростатимуть.

Тоталітарні тенденції – невід'ємна частина всіх сучасних суспільств. Спроби нових незалежних держав «втекти від історії» шляхом набуття

---

²⁹⁷Романюк О. І. «Четверта хвиля»? До питання про місце посткомуністичних трансформацій в процесі демократизації суспільства. *Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: Питання політол.* Харків, 2008. № 825. Вип. 13. С. 101–108.

²⁹⁸Кіссінджер Г. *Дипломатія*. Москва: Ладомір, 1997. 849 с.

²⁹⁹Баталов Э. Я. *Мировое развитие и мировой порядок (анализ современных американских концепций)*. Москва: Российская политологическая энциклопедия, РОССПЭП, 2005. С. 55.

членства в безпековому альянсі чи інтеграційному об'єднанні визначені тоталітарним історичним досвідом. Такі спроби також живляться бажанням абсолютного комфорту й страхом перед ризиками самостійної зовнішньої й внутрішньої політики³⁰⁰. Стався кардинальний злам диктату комуністичної ідеології на користь ідеологічного плюралізму. Такий стан ідеологічних відносин загалом відбиває якісно нові умови соціально-економічного і політичного розвитку країни, яка ступила на шлях розбудови ринкової економіки, демократії, відродження національних традицій і духовності.

Принцип ідеологічного плюралізму за умов відсутності інтегральної (консенсусної) ідеології та при занепаді інституціалізованих форм високоорганізованих систем суспільного регулювання вносить розбрат у суспільну свідомість, а у ряді випадків призводить до стагнації і навіть розкладання духовної, політичної, економічної, соціальної, сімейно-побутової сфер суспільства. Ситуацію, що виникла на перших етапах формування українського суспільства, відомі вітчизняні вчені Є. Головаха і І. Паніна назвали аномією³⁰¹. Досвід історії свідчить: в основі кризи будь-яких цивілізацій і суспільних систем лежить, насамперед, ідеологічна криза; точно так, як і будь-яке суспільне відродження починається з очищення й оновлення суспільних ідеалів, з утвердження нової системи цінностей, тобто – з формування нової ідеології.

Руйнування ідеалів і системи цінностей радянського періоду, вакуум конструктивної державницької ідеології за відсутності соціальних передумов розвитку демократичної особистості (яка мала б внутрішні потреби в державності і переймалася відповідним ступенем відповідальності за неї) – все це, безумовно, свідчить про нагальну потребу суспільства в новій ідеології. Тому посттоталітарним країнам потрібно вибудувати суто свою ідеологічну систему, із загальнозначущим стрижнем – ідеологією державотворення як глибоко обґрунтованою програмою суспільного розвитку з чітко вираженою соціальною спрямованістю.

За визначенням С. Хантінгтона, під час «холодної війни» світ був поділений на «перший», «другий» і «третій». Але потім такий розподіл втратив сенс. У багатополлярному світі набагато доречніше групувати країни, ґрунтуючись не на їх політичних чи економічних системах, не за

---

³⁰⁰Кононенко С. В. Політичний ризик і тоталітарний комфорт. *Наук. зап. Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 42. (Підсерія «Курасівські читання»). С. 48–57.

³⁰¹Козловець М. А. Ідеологія як фактор консолідації суспільства. *Вісник Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка*. 2004. № 18. С. 35–39.

рівнем економічного розвитку, а виходячи з культурних і цивілізаційних критеріїв³⁰².

Оприлюднена думка про необхідність боротьби проти міжнародного комунізму знайшла відображення в промові колишнього прем'єр-міністра Великої Британії В. Черчилля, з якою він виступив 5 березня 1946 р. у Вестмінстерському коледжі м. Фултон штату Міссурі (США) в присутності президента Трумена. Стверджуючи, що СРСР відокремив Східну Європу від усього світу «залізною завісою», Черчилль запропонував створити для боротьби проти СРСР і комунізму «асоціацію народів, котрі розмовляють англійською мовою», яка володіла б ядерною зброєю і могла б розраховувати на військову перевагу над Радянським Союзом. Ця промова вважається початком «холодної війни». Натомість, Радянський Союз взяв активну участь у розпалі «холодної війни». Він почав провадити активний зовнішньополітичний курс, розширювати зону свого впливу на сусідні держави, незважаючи на інтереси народів цих країн і світову громадську думку.

Сам перебіг становлення ідеології «холодної війни» також включав до себе низку консенсусних домовленостей. У липні 1953 р. у м. Паньмьнйчжоні було підписано договір про перемир'я у Кореї. Урегулювання корейського питання стало одним із основних пунктів Женевської наради міністрів закордонних справ п'яти держав (Англія, Франція, СРСР, США, КНР), яка розпочала свою роботу 26 квітня і тривала до 21 липня 1954 р. Однак досягти компромісу з корейського питання не вдалося. Більш успішними були дискусії з індокитайського питання, однак невдовзі ситуація в Індокитаї знову різко загострилася.

18–23 липня 1955 р. відбулася Женевська нарада керівників урядів чотирьох держав (США – Д. Ейзенхауер, СРСР – М. С. Хрущов, Англія – А. Іден, Франція – Е. Фор). На ній сторони займалися, скоріше, пропагандою власних ідей, а не вирішенням гострих проблем. Так, пропозиція американського президента Ейзенхауера про запровадження політики «відкритого неба» (тобто здійснення повітряної розвідки територій обох сторін) була відкинута Хрущовим. Не знайшли підтримки також пропозиція СРСР про підписання договору про ненапад між НАТО і ОВД та ідея про вільну для інспекції зону. Складалося враження, що лідери чотирьох держав зібралися для отримання точнішої інформації про найближчі наміри сторін. Як наслідок, ніяких

---

³⁰²Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? *Полис.* 1994. № 1. С. 33–48.

домовленостей з важливих питань досягнуто не було. Нарада зазнала невдачі³⁰³.

Найбільш загальним результатом історичного розвитку останніх років минулого століття став кінець «холодної війни». Внаслідок різко обмежилася вірогідність широкомасштабної збройної сутички із застосуванням засобів масового знищення. З карти світу зникла одна із супердержав, а розвиток світових процесів входить у річище, перерване жовтнем 1917 р. Європа втратила почесне звання центру світової політики і можливість породжувати конфлікти світового масштабу. Найістотніші зміни торкнулися європейського континенту: розпад Організації Варшавського Договору, об'єднання Німеччини, «оксамитова революція» у країнах Центральної і Східної Європи і, зрештою, дезінтеграція Радянського Союзу, Чехословаччини, Югославії – поява низки нових незалежних держав на карті Європи і світу – все це становить неповний перелік факторів, які у найближчі десятиліття впливатимуть на політичні, соціальні, економічні та військові тенденції в цьому регіоні. Водночас, аби усвідомити суть того, що відбувається, важливо уточнити, чи відбувся реальний перехід від біполярної схеми безпеки, що десятиріччями існувала в Європі, до багатополлярної. Ця теза популярна в певних політичних і наукових колах, хоча й не є достатньо аргументованою. Логіка вимагає, по-перше, розглядати нових суб'єктів європейської політики як самостійні одиниці, які мають власні інтереси й цілі, відмінні від інтересів та цілей не лише одне одного, але й головного полюсу сили в особі НАТО. А по-друге, їх має бути, як мінімум, більше двох. Лише тоді вони можуть фігурувати як самостійні полюси сили у багатополлярній системі. Реальна ж ситуація така, що держави Східної Європи або вже перебувають у НАТО, або готуються влитися в цю єдину систему безпеки, або зважують цю можливість як найближчу перспективу. Саме тому їх не можна розглядати як самостійні полюси сили, оскільки зовнішні аспекти їхньої безпеки збігаються з безпекою в рамках НАТО. На думку О. Бодрука, система біполярного протистояння в Європі збереглася з відповідними змінами радянського полюсу сили на російський³⁰⁴.

Кінець біполярності та крах комуністичної ідеології в тому форматі, в якому вона була присутня на радянському просторі, якісно змінив світ, позбавивши людство перманентного внутрішнього протистояння. Як і Друга світова війна свого часу, так і «холодна війна» підтвердили те, що

---

³⁰³Газин В. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002 роки): навч. посіб. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. Київ: Либідь, 2004. 622 с.

³⁰⁴Бодрук О. Україна в регіональних і глобальних системах безпеки. *Спостерігач*. 1996. №26. С. 4–5.

ідеї та світогляд можуть бути найсильнішим та найдієвішим мобілізатором людської активності, хоча ця активність не завжди є ефективною та може приводити не тільки до розвитку, але й до трагедій та занепаду. Як показує нам історія, ХХ століття стало апогеєм ідеологічного впливу на людей та часом спроб практичної реалізації утопічних ідей. На думку деяких вчених, ХХ століття можна вважати «століттям ідеологій», коли ідеологічний фактор грав значну роль у формуванні системи міжнародних відносин³⁰⁵.

Глобальне протистояння двох систем породило й відповідні системи безпеки. Ясність у розташуванні сил, наявність довготривалих зовнішніх загроз дозволяла формулювати довготривалі стратегічні цілі безпеки, передбачити певний набір випадковостей та вносити деякі корективи стосовно нових викликів. Така ситуація дозволила виробити певні правила гри, які хоча й не завжди дотримувалися учасниками, тим не менше, дозволяли підтримувати міжнародну стабільність. Найістотнішими досягненнями цього періоду стали розробки шести режимів, спрямованих на обмеження розповсюдження озброєнь та військових технологій. Йдеться про: 1) режим нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ); 2) режим біологічної зброї (конвенція про біологічну та отруйну зброю 1972 року); 3) режим хімічної зброї (всесвітня конвенція про хімічну зброю, яка відкрита для підписання 1993 року і набуває чинності 1995-го); 4) режим контролю над ракетними технологіями; 5) режим багатостороннього контролю експорту стратегічного товару (КОКОМ); 6) режим обмеження передачі звичайних озброєнь (переговори між постійними членами Ради Безпеки ООН «Перм-5»)³⁰⁶.

Ці домовленості постали як перші конструктивні ініціативи й філософські пошуки консенсусу в системі однополярного світу. У постбіполярній системі міжнародних відносин процес глобалізації набув нових форм. Після «холодної війни» новий світовий порядок формується як глобальний світоустрій з набагато більш інтенсивними та різнобічними внутрішніми зв'язками, ніж за попередньої міжнародної системи. Сучасна міжнародна система – це не суспільство у звичайному розумінні, але і не просто система держав. Це новий соціум, що поступово знаходить визначеність.

У статті американського політолога Ф. Фукуями «Кінець історії» була сформульована теза щодо майбутньої безконфліктності світу. Ф. Фукуяма

---

³⁰⁵Маслова Е. А. Эволюция представлений об идеологии в политической теории. URL: http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99999999_West_2011_6%281%29/53.pdf (дата обращения: 25.02.2019).

³⁰⁶Бодрук О. Україна в регіональних і глобальних системах безпеки. *Спостережач*. 1996. №26. С. 4–5.

стверджував, що крах фашизму, комунізму й інших «викликів» і остаточна перемога ліберальних цінностей зробить подальше життя суспільства вільним від подій³⁰⁷.

На переконання вченого, історія та її розвиток раніше відбувалися за рахунок нераціональних факторів, на зміну яким зараз поступово приходять закони розуму. Людство від темної епохи «закону сили» пересувається до найбільш логічного устрою, заснованого на досягненнях західної цивілізації, ринкової економіки та ліберально-демократичної ідеології. Ф. Фукуяма стверджує, що «виникає досить помітний консенсус щодо ліберальної демократії як системи правління, оскільки вона взяла верх над протилежними ідеологічними концепціями. Завершується процес формування нових цивілізацій. Починається новий етап розвитку єдиної світової цивілізації, який об'єднає світ в єдину раціонально функціонуючу систему»³⁰⁸.

Хоча Фукуяма, в основному, дотримувався оптимістичного бачення долі людства, однак не утримався від песимістичних нарікань: «Кінець історії сумний». Його пригнічує перспектива багатовікової нудьги постісторичної епохи, епохи без ідеологічної боротьби. З його точки зору майбутнє – досягнення Заходом бажаного кінця історії через закінчення ідеологічного протиборства у світовому масштабі, в результаті чого Схід теж виявиться в постісторії та зіллється із Заходом.

У своїй відомій праці «Третя хвиля. Демократизація наприкінці ХХ століття» С. Хантінгтон висунув концепцію, відповідно до якої процес демократизації сучасного світу відбувався внаслідок трьох «хвиль» переходів до демократії. Ряд авторитетних фахівців у галузі транзитології вважає, що внаслідок трансформацій посткомуністичних країн, почалася «четверта хвиля»³⁰⁹. С. Хантінгтон, досліджуючи процес демократизації сучасного світу, зрозумів, що він відбувається не лінійно, а хвилеподібно, бо за періодами збільшення кількості демократій настають періоди їх зменшення. Періоди збільшення демократій були визначені ним як «хвилі демократизації». «Хвиля демократизації, – підкреслює С. Хантінгтон, – це група переходів від недемократичних режимів до демократичних, що

---

³⁰⁷Назаретян А. П. В зеркале двух веков. Предварительные оценки и сценарии. *Общественные науки и современность*. 2001. № 1. С. 115–124.

³⁰⁸Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. Москва: ООО «АСТ»; Ермак, 2005. С. 118.

³⁰⁹Романюк О. І. «Четверта хвиля»? До питання про місце посткомуністичних трансформацій в процесі демократизації суспільства. *Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. Питання політол.* Харків, 2008. № 825. Вип. 13. С. 101–108.

відбувається у певний період часу, кількість яких значно перевищує кількість переходів у зворотному напрямку у даний період»³¹⁰.

Натомість періоди часу, за яких кількість сходів з колії демократії перевищує кількість переходів до демократії, він позначив як «відкати» (або «відпливи»). Оскільки за «відкатів» до автократії повертається відносно менша кількість країн, ніж за попередньої «хвилі» перейшло до демократії, С. Хантінгтон зробив висновок, що світовий демократичний процес відбувається за схемою: «два кроки вперед – крок назад».

Замість поняття «четверта хвиля», щоб пояснити відсутність «відкату», використовують поняття «керована демократія». У деяких посттоталітарних країнах зберігаються обмеження свободи слова, створюються несприятливі умови для роботи опозиційних політичних сил, не здійснюється контроль за владою з боку громадянського суспільства. У розвинених країнах демократією теж певною мірою «керують». «Керування демократією» має на меті зменшення кількості конфліктів в умовах політичного плюралізму. Воно здійснюється за допомогою утвердження важливих демократичних цінностей, стереотипів, а також шляхом створення певних міфів.

Однак із припиненням «холодної війни» світ із біполярного не перетворився на однополярний, а кінець історії так і не наступив, оскільки виникають інші, більш серйозні причини конфліктів. У своїй відомій статті С. Хантінгтон окреслює можливі майбутні варіанти конфліктів, які створюватимуться у багатополарній системі світу, що формується після розпаду системи біполярної з припиненням «холодної війни» та падінням соціалістичних режимів. «Я вважаю, що в світі, що народжується, основним джерелом конфліктів буде вже не ідеологія, і не економіка. Найважливіші кордони, які розділяють людство, і переважні джерела конфліктів будуть визначатися культурою. Нація-держава залишиться головною дійовою особою у міжнародних справах, але найбільш значущі конфлікти глобальної політики розгортатимуться між націями і групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів», – наголошує Хантінгтон³¹¹.

Майбутній конфлікт між цивілізаціями – завершальна фаза еволюції глобальних конфліктів у сучасному світі. Нині цивілізація має обрати шляхи подолання глобальних проблем, що не порушують природи

---

³¹⁰Хантінгтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. Москва: РОССПЭН, 2003. 368 с.

³¹¹Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций? *Полис*. 1994. № 1. С. 33–48.

існування *Homo sapiens*. Сучасна філософська наука пропонує такі сценарії виходу з кризи:

– інерційний – продовжуються традиційні тенденції: національний егоїзм, панування вузькоекономічних критеріїв у прийнятті господарських рішень, що призводить до апокаліптичної кризи;

– ультратоталітарний – абсолютно жорстка світова диктатура до світової цивілізації, нещадна соціальна та біологічна євгеніка тощо;

– трансформаційний – прийняття нового світогляду, нової системи цінностей, нової світової релігії, результат – усвідомлена колективна поведінка³¹².

Здається, останній сценарій більш привабливий для сучасної цивілізації; для його реалізації необхідно рухатися у чотирьох напрямках: охороняти екосистему; стабілізувати чисельність населення планети; раціоналізувати споживання; екологізувати сфери виробництва.

Зрозуміло, що в епоху екологічної кризи необхідні нові норми, що регулюють етичну поведінку людини. До таких норм слід віднести: гуманізацію рішень у сфері науки та техніки, розроблення нової етики, відродження ідеалів стоїків, повернення до віри. В цілому людству необхідно мінімізувати потреби, що завдають шкоди людині та природі. На переконання М. Надольного, «катастрофічні ознаки екологічної ситуації, що склалася сьогодні у світі, однозначно вимагають, щоб процес задоволення цих потреб був підпорядкований глобальному соціальному завданню – самозбереженню людства»³¹³.

На сучасному етапі розвитку людства відбувається перетворення світу на єдину структурно-функціональну систему. Утворилася нова градація цивілізацій, яку очолює Захід. У центрах випереджального розвитку – Західному, Північноатлантичному і, частково, Далекосхідному – відбувається утвердження постіндустріального, інформаційного типу суспільства. Саме вихід найрозвиненіших країн світу на рівень інформаційного суспільства і зумовив завершення процесу глобалізації, змістом якого стало перетворення людства на єдину, ієрархічно побудовану, структурно-функціональну систему³¹⁴.

Сутністю глобалізації є перетворення людства на єдину структурно-функціональну систему, в якій глобальна цивілізація характеризується

---

³¹²Сидоренко С. В. Філософія виживання людства у глобалізованому світі. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Київ: Центр духовної культури. 2006. № 55. С. 130–137.

³¹³Надольний М. Потреби людини: цивілізаційний аспект дослідження. *Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. праць*. Вип. 3. Київ, 1999. С. 29–50.

³¹⁴Андрущенко Т. В. Зближення цивілізацій в епоху глобалізації: можливості реальні і абстрактні. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич*. 2009. № 27. С. 314–321.

нерівноправністю компонентів³¹⁵. Це призводить до нерівності держав через нерівність технологій та умов життя країн «золотого мільярда» та архіпелагу територій, що формується на краю цивілізації, враженому соціальним хаосом. Глобалізація спричинила фундаментальні зміни в укладі і способі життя людей, у соціальному устрої та управлінні, у характері суспільних зв'язків. Відбувається зближення способу життя різних країн і регіонів під впливом універсалізації культури. Отже, нині спостерігаються дві основні закономірності, провідні тенденції щодо еволюції глобального суспільного процесу. До них належать глобалізація та фрагментація міжнародних відносин, становлення єдиного, цілісного світу та одночасна поява нових форм його розколу.

Переважно ці закономірності простежуються, з одного боку, в інтернаціоналізації економічного, політичного та всього суспільного життя, а з другого – у створенні та зміцненні суверенних держав, що намагаються реалізувати свої інтереси за межами національно-державних кордонів, об'єднуватися у потужні блоки навколо єдиного цивілізаційно-культурного ядра. «Так на межі третього тисячоліття, у взаємодії і зіткненні схем світоустрою, культурних архетипів, регіональних та національних інтересів, народжується Новий світ майбутнього сторіччя», – стверджує зарубіжний вчений О. Неклеса³¹⁶. Проте, окрім позитивних аспектів нівелювання відстаней, технологічного розвитку, розширення культурних взаємодій тощо, сучасний розвиток людства супроводжується ризиками та проблемами, які також за своїми масштабами стають глобальними. Ці тенденції зумовлені не лише суто політичними інтенціями та інтересами учасників глобального процесу, але й кореспондуються з економічними реаліями, поширенням інформаційно-комунікаційних технологій, загальносвітовими культурними тенденціями.

Певні ризики для світового політичного процесу несе гостре соціальне розшарування між народами, цивілізаціями та цілими регіонами світу, загрози екологічних катастроф та перспективи вичерпання ресурсів планети, що змушує держави та організацію корегувати не лише внутрішню політику, а й виробляти спільні норми та програми на рівні глобальних політичних взаємодій. В умовах глобалізації кардинально ускладнюється структура світового розвитку, трансформуються цінності

---

³¹⁵Воронов І. О. Глобалізація і політика: Реалії і перспективи соціальних трансформацій: монографія. Київ: Генеза, 2004. С. 40.

³¹⁶Неклеса О. І. Ordoquadro – четвертий порядок: пришестья постсучасного світу. *Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика: хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів* / укл.: І. Ф. Кононов, В. П. Бородачов, Д. М. Топольськов. Луганськ: Альма матер – Знання, 2002. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/2756> (дата звернення: 28.01.2019).

та норми життєдіяльності людей, видозмінюється система взаємодії між ними (глобальні відносини), утворюється нова модель відносин між суспільствами та цивілізаціями, встановлюються нові пріоритети у розв'язанні глобальних системних проблем.

У створенні постбіполярного періоду важливу роль починають відігравати країни Азії та Близького Сходу. Процеси, що відбуваються у Близькосхідному регіоні, мають важливе значення для розуміння динаміки трансформації проблеми, наприклад, ядерного стримування у постбіполярний період. На сьогодні у науковій літературі з'явилося поняття «комплексного стримування» (complex deterrence). Воно ґрунтується на розумінні поліморфічного характеру загроз, що формуються внаслідок руйнування біполярного світового ладу та необхідності диверсифікації підходів щодо стратегій, розроблених у роки «холодної війни».

Однією з таких стратегій (що базується на принципах відповідної наукової теорії) є стримування, до якого роки радянсько-американського протистояння додали ядерну компоненту. Випробування протягом багатьох криз у радянсько-американських відносинах надало ядерному стримуванню характеру універсальності, яку протягом постбіполярного періоду все частіше таврують як безґрунтовну. Піддається сумніву ефективність дії стримування серед акторів нехристиянських соціокультурних середовищ, у яких психологічний аспект теорії стримування не матиме адекватної адаптації³¹⁷.

Таким чином, сучасний постбіполярний світ не є однорідним, а навпаки – продукує ще більші загрози та конфлікти, які ґрунтуються вже не на політичному устрої, а на більш глибоких підґрунтях. Досягнення консенсусу за таких умов є необхідним не тільки для розвитку наддержав, а і для існування самого людства. Під консенсусом у сенсі громадянської згоди доцільно розуміти стан соціально-політичної системи, котрий характеризується значною підтримкою з боку населення існуючих державного устрою і політики, відсутність їх активного неприйняття, що дає змогу управляти суспільством ненасильницькими методами. Революції, соціальні потрясіння, безкомпромісні варіанти політичної поведінки розглядаються в рамках консенсусної парадигми як аномалія політичного життя.

Тому для свого органічного існування політика повинна запобігати конфліктам і кризам, підтримувати стан «соціальної солідарності»

---

³¹⁷Сіновець П. А. Динаміка трансформації ядерного стримування у постбіполярний період: близькосхідний аспект. *Стратегічні пріоритети*. 2010. № 3 (16). С. 76–82.

(Е. Дюркгейм), виявляти постійний «педагогічний» вплив суспільства на громадян (Д. Дьюї). Визнання верховенства культурних норм і цінностей у політичному і соціальному житті ґрунтується на впевненості у можливостях людини свідомо розпоряджатися і власними, і суспільними ресурсами. Гуманізм, впевненість у можливостях людини чинити опір руйнуванню влади та суспільства дістали у парадигмі консенсусу всебічне обґрунтування³¹⁸.

Прагнення уникати ризиків і забезпечувати комфортне існування є цілком природним для людей. Однак, якщо в суспільстві немає консенсусу щодо базових цінностей і цілей, узгодженого проекту майбутнього, зростає взаємна недовіра, то таке суспільство стає «суспільством ризику». На переконання О. Яницького, в «суспільстві ризику» соціальний порядок не може бути всезагальним. Він складається з «часткових» порядків, що формуються елітами і владними структурами, які конкурують між собою³¹⁹. Саме тому найактуальнішою стає потреба «стабільного світу», «стійкого людського розвитку», «екобезпечного розвитку» та «нової дипломатії»³²⁰.

Глобалізація в політичній сфері спричинила нові виклики. Демократичні здобутки відкритого суспільства опинилися під загрозою перманентної політичної нестабільності. Це стосується не лише України. В ЄС політична ситуація протягом останніх років далека від стабільності. Це засвідчують і провал референдуму щодо Європейської конституції; і масштабні акції протесту профспілок проти соціальних реформ, які організовує Єврокомісія; і зростання популярності євроскептиків³²¹ та ін.

Політичний порядок – це структура системи суспільних відносин, що матеріалізуються в різного роду інститутах, принципах, правилах і забезпечують цілісність тієї чи іншої соціетальної системи. Соціальний порядок часом називають каркасом суспільства. Існують різні точки зору на умови формування соціального, політичного порядку. Одні вчені розглядають порядок як стан суспільства, що має природний, самоорганізаційний характер. Інші, навпаки, вважають, що порядок виникає в результаті примусу, є штучним і керованим.

---

³¹⁸Москаленко О. М. Конфліктно-консенсусна парадигма регулювання суспільно-політичних відносин: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2000. С. 8.

³¹⁹Яницький О. Н. Соціологія ризику. Москва: LVS, 2003. С. 36.

³²⁰Григор О. Людство перед необхідністю стабільного світу: конструктивні ініціативи і філософські пошуки консенсусу. *Нова парадигма. Філософія. Політологія. Соціологія: журнал наук. праць*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 128. С. 82–95.

³²¹Сірий С. Чинники конфліктності в міжнародних соціально-економічних і політичних процесах. *Політичний менеджмент*. 2010. №2. С. 128.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що комунікативність і досягнення консенсусу кращі за самоізолюваність і диктат – це один із ідейно-політичних принципів сучасного політичного і, навіть, глобалізаційного процесу. Зближення поглядів і підходів є характерним для сучасної людини, й так чи інакше це проявляється у суспільній практиці³²². Перехід до демократичного устрою відзначився становленням політичної культури, ідейним плюралізмом, відкритим суспільством тощо. Вперше в історії абсолютна більшість людей поступово приходять до єдиного розуміння основних принципів життєустрою.

3.3 Вплив процесів глобалізації на природу політичних відносин

Однією з найважливіших ознак сучасного світу, як зазначалося вище, є розгортання процесів глобалізації, які суттєво впливають як на економіку, так і на політику світового співтовариства, трансформують напрями і визначають тенденції їх розвитку. З'явилась нова реальність, яка отримала назву «глобальна економіка». Це соціально-історичний процес, який обумовлений взаємозв'язком і взаємозалежністю економік різних держав, злиттям національних ринків у єдиний світовий ринок, що не може не позначитись на політичних стосунках між державами.

Політичний аспект глобалістики пов'язаний із проблемами встановлення нового світового порядку, глобальних реформ у міжнародних відносинах, стратегії світового розвитку.

У чому ж полягає вплив глобалізації на політичні процеси? Назвемо, принаймні, п'ять основних чинників.

По-перше, це посилення взаємозалежності між країнами. Країни не можуть існувати сьогодні ізольовано одна від одної, вони знаходяться постійно в тісному контакті, взаємодіють у різноманітних напрямках. Ми можемо спостерігати сьогодні, наскільки тісно переплелися економіки різних країн, як швидко інтернаціоналізуються фінансові ринки, поширюючи і зміцнюючи процеси глобалізації.

Перші ознаки, навіть форми глобалізації, можна було спостерігати ще у давнину. Манфред Б. Стегер вказував, що глобалізація фактично є ровесницею людства. Він виокремив п'ять історичних періодів її розвитку: 1) доісторичний (10 000 до н. е. – 3500 до н. е.); 2) досучасний (3500 до н. е. – 1500 н. е.); 3) ранньосучасний (1500 – 1750); 4) сучасний

---

³²²Дубовик Н. А., Мартинко Т. М. Консенсус політичних еліт як один із принципів становлення демократії. *Вісник Нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут»: Філософія. Психологія. Педагогіка.* 2009. №2. С. 36–40.

(1750 – 1970); 5) найновіший (із 1970-х рр.)³²³. Деякі дослідники вважають, що процеси глобалізації беруть початок ще за часів античності (С. Амін, А. Франк), з огляду на існування у стародавньому світі національних імперій, усталених торговельних шляхів. Ряд дослідників вважають початком глобалізаційних процесів епоху Відродження і Нового часу.

Дійсно, вже в рамках старогрецьких полісів й пізніше у Римській імперії можна спостерігати уніфікацію соціальних інститутів. Однак такого масштабного характеру, як сьогодні, безумовно, ці процеси не мали: вони носили обмежений, локальний характер, а величезні території залишались ізольованими одна від одної в плані економічних зв'язків. Цікавим є приклад своєрідної фінансової глобалізації, яка відбувалась у період античності.

Після перемоги Олександра Македонського над Дарієм при Іссі (333 р. до н. е.), за словами Плутарха, «македоняни вперше навчилися цінувати золото, срібло, скуштували принадність варварського способу життя і, наче пси, що почули слід, поспішали розшукати і захопити всі багатства персів...»³²⁴. Олександр Македонському вдалося сконцентрувати величезну кількість золота та срібла (близько 8840 т). Однак ці скарби після смерті Олександра знову розійшлися античним світом і викликали, мабуть, першу значну фінансову інфляцію в країнах Середземномор'я. Їх грошовий обіг був переповнений золотими та срібними монетами, що стало причиною інфляції, але, звісно, на той час це мало локальний характер, хоча вже тоді показало негативні наслідки цієї початкової «фінансової інтеграції» для багатьох країн.

Сьогодні ж політичні події, які відбуваються в одних країнах, спричиняють суттєві наслідки для інших. Найбільш яскравий приклад – події, які відбуваються на Близькому Сході. Революція в Тунісі сколихнула Єгипет. Масові протести в Єгипті призвели до подібних процесів на всьому близькосхідному просторі: в Ємені, Сирії, Лівані, навіть у інших країнах на африканському континенті. Безумовно, що є винятки, які сьогодні складно вважати альтернативними, і тим більш – протиставити глобалізації – це Північна Корея. Однак випадки подібних феноменів слід вважати поодинокими сьогодні. Має місце безпрецедентне взаємопроникнення внутрішньої і зовнішньої політики, яке спостерігається у всіх найважливіших сферах життя суспільства.

---

³²³Воронкова В. Г. Глобалізація як процес універсалізації стосунків між державою та ринком. URL: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_35_2.pdf (дата звернення: 30.01.2019).

³²⁴Плутарх. Александр. *Сравнительные жизнеописания. Александр и Цезарь*. URL: <https://military.wikireading.ru/28209> (дата обращения: 29.01.2019).

Політична глобалізація, на наш погляд, проявляється в наступних основних формах: в ослабленні суверенних держав (перш за все, зниження ролі національних урядів), появі нових впливових політичних сил, формуванні наднаціональних політичних інститутів і посиленні міжрегіональної взаємодії. В умовах глобалізації відбувається трансформація ролі держави, все більше проявляється протиріччя між зростаючою економічною та політичною залежністю держав і народів один від одного, і в той же час – збереженням національними державами суверенітету, ролі активного суб'єкта міжнародних відносин. Існує навіть думка, згідно з якою держава, яка традиційно була головним суб'єктом політики в сфері міжнародних відносин, в наші дні служить лише елементом, або навіть декорацією всесвітньої політичної системи.

По-друге, це посилення прозорості (транспарентності) кордонів. Передумовами політичної глобалізації стали закінчення «холодної війни», подолання ідеологічних розбіжностей між Сходом і Заходом; ослаблення жорсткості державних кордонів, полегшення свободи пересування громадян, товарів, послуг і капіталів; «інформаційна революція». Істотну роль в розвитку і зміцненні внутрішніх соціальних зв'язків, у тому числі політичної спрямованості і міжнародних відносин, стали відігравати нові інформаційні технології, що наочно демонструє, наприклад, досвід інтернет-проекту електронного уряду.

Яскравим прикладом слугує сьогодні Європейський Союз, в якому в межах 28 держав відбувається вільне пересування людей, інформації, капіталу тощо. Сама ідея організації світу на основі створення міжнародних інститутів, які б ефективно регулювали стосунки між державами та націями, була запропонована ще І. Кантом на основі його концепції «вічного миру».

Дійсно, глобалізація – це, насамперед, соціальний процес, наслідками якого є змінення географічних кордонів, соціально-культурних систем тощо. Це й зміна у суспільній свідомості багатьох громадян різних держав, які є свідками подібних змін і, певною мірою, на практиці сприяють цьому процесу. Політична глобалізація багато в чому підживлюється відповідною ідеологією, коли явища суспільного життя сприймаються через призму глобалізму – конгломерату поглядів, що зводиться в цілому до підкреслення ролі глобальних начал в житті сучасного людства, яке вбачає у цих засадах виключно позитивний зміст. При цьому залишаються осторонь конкретні питання соціально-політичної організації, глобальне розглядається як самоцінність і, по суті, єдиним засобом вирішення накопичених в світі проблем. Таке сприйняття глобального спирається на інтереси, можливості держав і їх інтеграційних

об'єднань. М. Кастельс зауважував, що процес глобалізації має власні кордони, з огляду на те, що національні держави намагаються проводити політику протекціонізму.

Включення країн до глобальної економіки це об'єктивний процес, імперативна вимога сучасного науково-технічного прогресу, який не можна зупинити штучно. Тому процес глобалізації не виключає виникнення конфліктів, зачіпаючи всі аспекти життєдіяльності суспільства, ламає його психосферу, докорінно змінює моральність, суттєво коригує соціально-культурні установки людей. Слід визнати, що найбільший удар по суверенітету наноситься економічною глобалізацією. Економіка в умовах глобалізації швидко виходить з-під політичного контролю: один раз прийнявши правила глобальної гри, практично переважна більшість країн не в змозі чинити опір фінансовому натиску ринків. Відбувається лібералізація економічних кордонів, багато важелів економічної політики держави втрачають свою ефективність. Однак країни з самодостатньою ресурсною базою, значним інтелектуальним потенціалом, розвинутою промисловістю і великими ринками збуту мають певні переваги. Вони можуть проводити відносно самостійну економічну політику, відстоювати суверенітет без оглядки на зовнішні сили. В кінцевому рахунку, глобалізація (перш за все, її найбільш впливові і зацікавлені сили) потребує «слабкої» держави, що відповідає інтересам, передусім, транснаціональних корпорацій, націлених на економічну експансію і отримання надприбутку. Відповідно, глобалізація сьогодні йде пліч-о-пліч із політичної фрагментацією, а інтернаціоналізації сприяє «подрібнення» національно-державної території, оскільки політичні та економічні вигоди найуспішніше витягуються саме з цього процесу.

Все це є істотними ознаками глобалізації, які в кінцевому підсумку впливають на політичні процеси в кожній країні, на їх внутрішньополітичне життя. Наприклад, одним із елементів глобалізації є посилення міграційних потоків. І сьогодні дуже значущою і актуальною є проблема адаптації мігрантів до соціально-політичних та культурних умов тих країн, у які вони прибули. Так, близько п'яти мільйонів арабів, які живуть сьогодні у Франції, являють собою виборчий електорат, думки якого неможливо не враховувати. А канцлер Німеччини Ангела Меркель взагалі зауважила, що жителі Німеччини повинні звикнути, що мечеті стають частиною загального вигляду їхніх міст³²⁵. Ми переконані, що

---

³²⁵Корнієнко В. О., Денисюк С. Г. Формування європейської ідентичності: аргументи для України. *Політологічний вісник*. Вип. 80. Київ: Київськ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2018. С. 20–35.

сьогодні глобальна економіка в остаточно сформовано вигляді ще не існує. Має місце господарська система, в якій соціально-економічний розвиток людства детермінований науково-технічним прогресом, наслідки якого можуть бути неоднозначними для світового співтовариства.

По-третє, відбувається так звана «економізація політики». Суть її полягає в зростанні впливу транснаціональних компаній і міжнародних організацій. Із 1950-х років минулого століття відбулося відтворення внутрішніх ринків промисловими корпораціями. Починаючи із 1960-х років, підприємства, які займалися сферою торгівлі та виробництвом, суттєво розширили свій капітал завдяки зарубіжним ринкам і міжнародній торгівлі. 1970-ті роки відзначилися тим, що підприємства, які реалізовували різні форми бізнесу, перетворилися на багатонаціональні, стали постійно брати участь у розподільчих центрах на міжнародному ринку. Мультинаціональні й багатонаціональні компанії за структурою власності трансформувалися у новий тип транснаціонального суб'єкта. 1980-і роки відзначалися швидким зростанням торгівлі між країнами.

Найбільш успішні фірми, особливо фінансові, й ті, які займалися торгівлею і виробництвом, почали поширювати сферу своєї діяльності до світових масштабів. Суттєві зміни в економіці країн і те значення, яке набули підприємства у міжнародних стосунках, поставили нові завдання перед керівництвом держав, міжнародними організаціями, політичними інституціями тощо. Виникнення нових форм міжнародної конкуренції сприяло процесам глобалізації. У той же час, значна кількість суб'єктів світогосподарських зв'язків не мала певної державної належності³²⁶.

Глобалізація стає постійно діючим фактором як міжнародного економічного середовища, так і внутрідержавного економічного життя. В рамках регіональних блоків відбувається не тільки економічна взаємодія суб'єктів, а і взаємодія суб'єктів, які формують попит на заходи регіонально-об'єднаної політики, і суб'єктів прийняття політичних рішень, які здійснюють пропозицію подібних заходів з метою отримання політичної підтримки від груп, зацікавлених в інтеграції. До числа цих груп відносяться, перш за все, представники ділових кіл, зацікавлених у зниженні витрат на ведення торговельних і фінансових операцій, а також у здійсненні виробничої діяльності. Широко відома, зокрема, роль таких організацій ділових кіл США, як National Association of Manufacturers, The Business Roundtable, The United States Council for

---

³²⁶Wallis St. A New Set of Economic Principles – Five Principles for the New Economy by 2020. This paper was developed by Stewart, Manfred Max-Neef and 20 other people over a 3-day period at the Tallberg Forum in 2008. New York: Byewart and Manfred Max-Neef, 2010. P. 29.

International Business, у виробленні угод по створенню НАФТА. При цьому здійснюється потужний політичний тиск на користь лібералізації регіонального торгового режиму і отримання вигоди для американського капіталу.

Ті зміни, які приніс розвиток глобалізаційних процесів в економіці, торкнулися і царини політики. Насамперед, із точки зору практики, змінилися суть поняття національного суверенітету. Сьогодні поняття національного суверенітету – це зовсім інше, ніж, скажімо, у XIX ст. Країни, які входять до міжнародних організацій, укладаючи міжнародні договори, вже самим зазначеним фактом передають цим організаціям частину свого суверенітету. Знову ж таки, найбільш яскравим прикладом цього є Європейський Союз. Можна констатувати, що сфера внутрішніх компетенцій держави, в яку ніхто не втручається і яка регулюється тільки національним правом і звичаями, звужується, а міжнародне право або право певної спільноти (колективної участі) – розширюється³²⁷. Це є наслідком того, що в умовах глобалізації разом із суверенними національними державами активними суб'єктами міжнародних відносин виступають транснаціональні структури, які активно впливають на характер і тенденції розвитку міжнародних відносин і сприяють виробленню та утвердженню комплексу правил поведінки держав у рамках світового співтовариства. Вони визначають принципи співробітництва і вирішення конфліктів, запобігання воєн, забезпечення глобального економічного зростання тощо.

Доволі часто ті важливі рішення, які приймаються транснаціональними корпораціями, відбиваються на житті громадян окремих країн навіть більше, ніж рішення, прийняті національними урядами. Це, фактично, означає, що внутрішньополітичне життя кожної держави значною мірою залежить від того, які рішення приймаються на наднаціональному рівні. Сьогодні міжнародні організації, передусім – економічні (Міжнародний валютний фонд, Світовий банк тощо), визначають не тільки економічні, а й політичні процеси всередині деяких країн за допомогою фінансового тиску, а, часом – і відверто шантажуючи їх керівництво: диктуючи ціни на нафту, газ, вартість комунальних послуг тощо.

Існує й інший найважливіший елемент глобалізації – транснаціональні корпорації як інституційна форма глобальної економіки. Це найбільші міжнародні організації, виручка яких часом може перевищувати ВВП деяких держав, навіть економічно розвинених. Ці транснаціональні

---

³²⁷Гринин Л. Е. Глобализация и национальный суверенитет. История и современность. *Полис*. 2005. № 1. С. 6–31.

компанії концентрують у себе величезні кошти, організаційні ресурси, а отже – і політичні можливості. Таких корпорацій у світі існує близько 60 тис. Частка їх у світовому виробництві сягає 30 %, а у світовій торгівлі – до 70 %. Серед лідерів серед ТНК можна назвати «Дженерел моторс», «Форд», «Міцубісі», «Тойота», «Майкрософт» та інші. Показово, що успішні ТНК, здійснюючи свої глобальні стратегії, працюють здебільшого на регіональних рівнях. У глобальній економіці домінують фінансові послуги, страхування, біотехнології, ЗМІ³²⁸.

За рахунок лобювання власних інтересів вони можуть реалізовувати їх по всьому світу, впливати на прийняття політичних рішень у різних державах. Особливо це актуально сьогодні для країн третього світу, які гостро відчують потребу в іноземних інвестиціях. Без них розвивати нафтову промисловість, наприклад, у Нігерії або Габоні неможливо. Транснаціональні корпорації диктують свої умови цим країнам, їх урядам, тим самим істотно знижуючи їх національний суверенітет. Фактори економізації політики фактично розмивають суверенітет національної держави, заміщуючи прийняття найважливіших політичних рішень своїми економічними інтересами.

За могутністю і впливом ТНК ховається могутність і вплив конкретних країн, їх геополітична і геостратегічна лінія поведінки. У зв'язку з цим на зустрічах і консультаціях між керівниками найбільш розвинених держав світу питання підтримки і стимулювання ТНК традиційно займають чільне місце. Така практика отримала широке поширення, насамперед, у відносинах між країнами «великої фінансової сімки». При цьому форми підтримки національних корпорацій дуже різні. Так, у Китаї є спеціальна програма такої підтримки. Відповідно до її цілей, китайські корпорації досягли значних успіхів на міжнародній арені на початку ХХІ ст. Державне стимулювання діяльності ТНК пов'язано з різними податковими пільгами.

Це можна продемонструвати на прикладі США, де із загальної суми оподаткування материнських компаній податки, які сплачуються філіями американських корпорацій у країнах, що розвиваються, віднімаються. Із суми оподаткованого закордонного доходу дозволяється списувати багато операційних витрат філій у державах (рекламу, ділові поїздки, представницьку діяльність, внески на соціальне страхування і деякі інші види платежів). Допускається також відстрочка сплати податків. Все це дозволяє американському уряду розраховувати на зустрічні кроки

---

³²⁸Філософія глобальних проблем сучасності: конспект лекцій / Дорошкевич А.С., Сук О.Є., Смелянцев А. П. Харків: ХНАДУ, 2014. С. 58.

великого бізнесу в багатьох питаннях, в тому числі – що стосуються забезпечення національної безпеки.

У зв'язку з викладеними вище реаліями можна стверджувати, що політичний суверенітет сьогодні не збігається з економічним, глобалізація повсюдно цьому сприяє. Як наслідок, іде інтенсивне впровадження в національно-правові системи держав законодавчих норм, які не завжди збігаються з національними інтересами.

По-четверте, це міжнародний поділ праці. Особливу роль в цьому процесі відіграє Північно-Західна Європа, яка стала економічним центром міжнародного розподілу праці. Американський історик і соціолог І. Валлерстайн³²⁹ підкреслив важливість двох факторів: торгівля зерном із Східної Європи та імпорт дорогоцінних металів із південноафриканських колоній. Саме завдяки імпорту зерна відбулася концентрація сільського господарства на виробництві тієї продукції, яка була особливо цінною – м'ясо та овочі. Оборотно платіжні кошти з'явилися завдяки імпорту дорогоцінних металів, що суттєво сприяло спеціалізації виробництва.

Сьогодні світ майже повністю є спеціалізованим. Існують країни, які займаються виробництвом товарів, є країни, які займаються експортом сировини тощо. Частина країн розробляє нові технології, машинне обладнання, якісь країни намагаються поєднувати ці сфери. Але в цілому можна говорити про спеціалізацію навіть деяких окремих районів світу в певній сфері, що безпосередньо визначає суть їх економічної і політичної діяльності всередині кожної країни.

З іншого боку, супротивники глобалізації стверджують, що саме регіоналізацію економічної діяльності слід вважати певним гальмом глобалізації. Частково з цим варто погодитися. Регіоналізація обмежує масштаби глобальних процесів. Вона охоплює групу країн, в яких відбувається рух капіталів, робочої сили і лібералізується торгівля, але в межах певного інтеграційного угруповання.

І. Валлерстайном у науковій праці «Світ-система»: минуле, сьогодні, майбутнє» викладено структурні і динамічні параметри світу. Його основною тезою є те, що існуючий світ інтегрувався в таку систему, яка структурно представлена трьома секторами: метрополією (Захід); напівпериферією (Китай, Індія, Бразилія); периферією (країни «третього світу» – африканські країни, країни Південно-Східної Азії). Валлерстайн вважає, що світосистеми із початку свого виникнення постійно зміцнюються і зростають, незважаючи на різноманітні процеси, які відбуваються у світі. Він також вважав, що центрами світової економічної

---

³²⁹Валлерстайн І. Кінець знаомого мира: Социология XXI века. Москва: Логос, 2004. 368 с.

і політичної активності є Нью-Йорк і Вашингтон, Лондон, Париж, Франкфурт-на-Майні, Токіо.

Сьогодні, принаймні, можна виділити три центри регіоналізації в контексті, насамперед, модернізаційних процесів. З цієї точки зору, модернізація сьогодні відбувається у країнах Великого Сходу – в одній із частин світу, де, між іншим, авторитарні партії прекрасно справляються з економічними проблемами. Це Китай, напівавторитарна Індія, яка є формально демократичною, і В'єтнам. Сьогодні у В'єтнамі (де збирають два-три врожаї на рік), окрім усього іншого, навколо Ханоя будуються величезні заводи електронного складання, де застосовуються найсучасніші модерні технології. Країна дуже швидко рухається вперед, причому, – під керівництвом комуністичної партії. Гармонія між багатими і бідними забезпечується правлячою авторитарною партією. Регіон зростає, показуючи всьому світу свої можливості в нову науково-технічну епоху. Сюди ж слід віднести Південну Корею і Сінгапур. Весь регіон – великий Далекий Схід – стає сьогодні фактично регіоном номер один – регіоном модерну.

Існує інший регіон – назвемо його умовно Великий Захід, до якого належать, перш за все, Сполучені Штати Америки та інші розвинуті капіталістичні держави. Можна говорити про те, що цей регіон сьогодні фактично відмовився від модерну, «присягнувши» постмодерну. Тут не спостерігається нині суттєвого зростання індустріального руху, основний акцент робиться не на індустрію, а на сервіс. Фактично – це гігантський фінансово-інформаційно-сервісний регіон.

Сьогодні активно формується і третій регіон. Якщо перший регіон умовно можна назвати «регіоном модерну», а другий – «постмодерну», то третій назвемо регіоном «контрмодерну», де сам по собі модернізм як факт заперечується, вважається мало не злом. Цей регіон, в основному, ісламський, де залишилися яскраво виражені національні традиції, які підтримуються століттями і дуже консервативні. Однак існують різновиди ісламу: є іслам, який дійсно прагне до модернізації, існує іслам напівсвітський, фактично вже модернізований, нарешті, існує контрмодерністський, радикальний ісламізм. Останній ревно проповідує і підтримує те, що вважає своїми сакральними традиціями, благом і своєю істиною, залишаючись на консервативних позиціях із точки зору як модернізації, так і глобалізації.

Тобто, сьогодні існує нерівномірний розвиток регіонів світу з огляду на сприйняття глобалізаційних процесів. В цілому зв'язність, яка властива процесу глобалізації, залишається досить високою, проте координація між різними регіонами – роз'єднаною. В результаті ситуація сьогодні

складається таким чином що, наприклад, Китай – це промислова світова майстерня, а США – фінансовий та інноваційний центр; тому вони можуть виявитися в ситуації торгової війни, бо такий організм не може гармонійно існувати: це може сприяти уповільненню глобалізаційних процесів.

При цьому гіпотетично можна припустити кілька виходів із ситуації: або треба розробляти дуже тонку систему координації між провідними державами, або, як другий варіант, який може здатися парадоксальним – дещо відступити від процесу глобалізації, зібратися в деякі регіональні блоки і здійснювати координацію в рамках цих блоків. Нині частково ми можемо спостерігати цей процес. Прикладом є прагнення Великої Британії вийти з Європейського Союзу. Серед різних причин Брекзиту (виходу Великої Британії) однією з найважливіших є та, що позиція Німеччини і Франції з фінансового регулювання не є прийнятною для Великої Британії.

Наприклад, Україна сьогодні існує на розломі між двома регіональними блоками. Зрозуміло, що для євразійського простору наша країна є дуже важливим елементом. Справа навіть не тільки в тих промислових активах, які є в Україні, а в тому рівні розвитку, який набагато більше відповідає рівню Росії, Білорусі і Казахстану, ніж, наприклад, Таджикистан чи Вірменія.

По-п'яте, глобалізаційні процеси мають не лише економічні основи, а специфічно співвідносяться із політичним спектром з огляду на те, що глобалізація передбачає співвідношення економічних і політичних аспектів. З позиції економіки – глобалізація є теорією і практикою ринкових стосунків. З позиції політичної – глобалізація суттєво коригує теорію і практику стосунків політичних, вносить нові аспекти в теорію демократії³³⁰. Сьогодні можна спостерігати становлення нового світового порядку, в основі якого знаходяться ліберальні, економічні, політичні та ідеологічні стандарти.

Сучасний глобалізований світ характеризується утворенням однорідних стабільних структур. Які приклад слід назвати такі організації, як ООН, НАТО, ЮНЕСКО та ін. Більше того, ряд великих регіональних організацій (ЄС) по мірі включення у свій склад нових членів проявляють все більше ознак глобальності.

---

³³⁰Григор О. Глобалізаційні зміни сучасного світу і їх значення для трансформації природи й технологій політичного спілкування. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 15. С. 116–121.

Не можна не відзначити повсюдне, якщо не всесвітнє, розповсюдження демократичних цінностей і ліберальної ідеології. На практиці це все ще не означає, звичайно, що весь світ безумовно сприймає демократію, однак такі важливі демократичні цінності, як свобода, чесні демократичні вибори, політична толерантність, політичний консенсус, правова держава, контроль суспільства над державою тощо стають важливими політичними цінностями не тільки в загальнолюдському плані, але і конкретно в кожній окремій країні³³¹.

Окремі дослідники глобальними культурними трансформаціями називають формування культурної однорідності світу на основі гібридизації різних цивілізаційних духовно-моральних цінностей. З позиції суб'єктивного глобалізму це: по-перше, відокремлення духовної складової культури від її цивілізаційних витоків; по-друге, комерціалізація духовного виробництва; по-третє, підміна національних інтересів у розвитку культур інтересами світової олігархії³³². Навіть країни із фактично диктаторськими режимами формально заявляють, що вони є країнами демократичним, захищають права і свободи громадян своєї країни. Тобто, поширення схожого по суті політичного режиму в багатьох країнах також є ознакою глобалізації політичних процесів.

Спільна думка, що характерно, нерідко позиціонує себе від імені світової спільноти, проте часто вона може бути сумнівного походження, безликою і безвідповідальною, але, тим не менше, такою, що впливає на уми і серця людей. Так, у 1999 р. на Заході було сформовано стійку громадську думку про геноцид сербами албанців у Косово, що послужило приводом для розв'язання американцями і їх союзниками по блоку НАТО агресії проти Югославії. Тільки після її завершення з'ясувалося, що більшість албанців загинули, беручи участь у бойових діях проти Югославської армії. Але серби, за винятком деяких анклавів, змушені були залишити Косово, де згодом була проголошена незалежність і розміщена американська військова база.

Отже, глобалізацію не можна оцінювати однозначно, вона несе в собі амбівалентні тенденції. Насамперед потрібно відзначити, що існують різні аспекти глобалізації: економічні, інформаційні, комунікаційні, політичні, дії транснаціональних корпорацій тощо.

Політична глобалізація являє собою протиріччя між принципом політичного суверенітету, втіленому в нації-державі, з одного боку, і універсальною детермінантою загальнолюдських цінностей – з іншого.

---

³³¹Григор О. Глобалізаційні зміни сучасного світу. *Глея: науковий вісник: зб. наук. праць* / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, 2015. Вип. 94 (3). С. 339–342.

³³²Лукашевич В. М. Глобалістика: навч. посіб. Львів: Новий Світ-2000, 2007. С. 343.

Вирішення цього протиріччя не на користь суверенної держави може сприяти втраті нею політичної ідентичності, розширенням загрози і викликів національній безпеці.

3.4 Детермінуюча роль міжкультурних комунікацій у впровадженні консенсусного підходу

На межі тисячоліть стає все більш очевидним, що людство йде шляхом посилення взаємозв'язку і взаємозалежності різних країн, народів і культур. Цей процес, що охопив різні сфери суспільного життя всіх країн світу, як вже зазначалось, отримав назву глобалізації. Одним із найбільш значущих аспектів цього процесу є культурна глобалізація: процес наростання взаємозв'язку і взаємодії культур, що протікає у всесвітньому масштабі. Розвиток процесів глобалізації пов'язаний із інтенсифікацією міжкультурних комунікацій, що охоплюють весь світ і перетворюють його на єдиний комунікативний простір.

Основою розуміння детермінуючої ролі (для впровадження консенсусного підходу) інтенсивних міжкультурних комунікацій є те, що в результаті розвитку й удосконалення культури, яка зародилася з появою перших людей, починаючи з епохи неолітичної революції, виникли цивілізаційні зв'язки, які породили перші осередки цивілізації, а в епоху Відродження і Великих географічних відкриттів цивілізаційний розвиток привів до початку реальної глобалізації, яка в останнє століття переросла в глобалізацію багатоаспектну, формування якої було зумовлено формуванням світової спільноти і появою у другій половині ХХ ст. глобальних проблем людства.

Навпаки, сутністю альтерглобалізму (фр. *altermondialisme*, буквально «інший глобалізм», від лат. *alter* – «інший») є виведення з-під приватного контролю і передача в громадське ведення таких громадських благ, як природні ресурси, громадська інфраструктура, культурні блага, знання і засоби їх отримання, а також створення власного всесвітнього соціального господарства, коли до «цивілізованої інтеграції» будуть допущені лише ті країни, в яких: 1) забезпечений соціально гарантований мінімум; 2) введений прогресивний податок на прибуток; 3) гарантоване загальнодоступне медичне обслуговування й освіта; 4) профспілкам і громадським організаціям надані широкі права щодо контролю за бізнесом та ін.

Підтримуючи такі підходи, ООН у 1999 р. опублікувала щорічну Доповідь про розвиток людини з показовою назвою «Глобалізація з людським обличчям», в якій наголошувалося, що головна проблема глобалізації у майбутньому столітті – не в тому, щоб зупинити експансію

глобальних ринків, а в тому, що головною задачею є знайти норми та інститути, які б забезпечили ефективне управління на місцевому, регіональному і глобальному рівнях, щоб зберегти переваги глобальних ринків і конкуренції і водночас залишити достатньо місця для людини, громади і ресурсів навколишнього природного середовища, щоб глобалізація служила інтересам людини, а не тільки зростанню прибутків компаній. При цьому, на думку ООН, таку глобалізацію мають відрізняти:

- етика – менше, а не більше порушень прав людини;
- справедливість – менша, а не більша різниця у рівні життя людей в одній країні і в різних країнах;
- інтеграція – зменшення, а не збільшення маргіналізації народів і країн;
- безпека людини – менше, а не більше нестабільності в суспільстві;
- сталість – менше, а не більше злиденності та нестатків.

Таким чином, можна стверджувати, що розпочавшись з виступів мексиканських індіців, антиглобалістський рух пройшов важкий шлях від протестних акцій, які нерідко супроводжувалися програмами, до консолідації (без наявності керівних органів) близько 6500 громадських організацій і груп, які мають власний Маніфест, достатньо чітку програму дій, спрямовану на перетворення глобалізації для багатих на глобалізацію з «людським обличчям» для жителів планети Земля.

Оскільки в основі глобалізації знаходяться об'єктивні тенденції світового розвитку, то на етапі, коли глобалізація стала фундаментальною й багатоаспектною, її процеси мають бути доповнені розумною діяльністю людини й стати, врешті-решт, ноогеосферними.

Слід акцентувати увагу на окремих поняттях «культура» і «цивілізація», хоча взаємозв'язок цих термінів безперечний, оскільки культура породжує цивілізацію і, навпаки, цивілізація впливає на культуру. Тому вважаємо за необхідне використовувати об'єднаний термін «культурно-цивілізаційний», і під цим кутом зору розглядати процес глобалізації.

З огляду на це, необхідним виявляється об'єднання трьох вимірів: культури, цивілізації й глобалізації – в одному контексті, в системному усвідомленні, щоб зрозуміти, як, у принципі, можливо досягнути взаєморозуміння між народами, зближення культур і цивілізаційного розвитку Заходу і Сходу, Півночі і Півдня, виходячи з того, що це реальний процес, який набуває все більшого практичного значення в умовах тотальної глобалізації для всього світу і для кожної людини.

На наше переконання, головний напрям досліджень глобалізації й глобальних проблем визначається таким чином: культура, цивілізація й глобалізація є тими трьома найважливішими характеристиками

суспільного організму як єдиної цілісності відносно всієї планети, які дозволяють побачити світову спільноту в трьох вимірах, тобто «об'ємно», характеризуючи людство з точки зору його змісту, форми й динаміки розвитку та дозволяючи побачити глобальну спільноту людей цілісно, з трьох сторін – внутрішньої, зовнішньої і з боку вектора розвитку.

Далі знову підкреслимо тісну взаємозумовленість цих понять та їх особливість, яка, на нашу думку, пов'язана з тим, що будучи найважливішими категоріями соціальної філософії, вони водночас є ланками одного ланцюга, сходинками живої мови, що розвивається, і які намагаються пояснити духовний і матеріальний світ науки, безкінечне розмаїття й сутність суспільних відносин, а також відносин спільноти й природи.

На основі оцінки кількох десятків визначень поняття «культура» – від простих – «спосіб людської діяльності», «технологія діяльності», «стан духовного життя спільноти» – до складних – «система виробництва духовних цінностей, що історично змінюється в процесі суспільного розвитку, їх зберігання, розподілу і споживання», «система, яка забезпечує на кожному етапі розвитку людства визначення, диференційоване, відповідне конкретно-історичним соціальним умовам духовне (інтелектуальне, емоційне, моральне) формування людей як діяльних членів громади й задоволення духовних потреб» – сформуємо таке власне визначення цього поняття: «сукупність звичаїв, традицій, вірувань, цінностей, етичних норм та ін., що складають духовну основу життєдіяльності людей; творча діяльність людей у всіх сферах буття, спрямована на усвідомлення й перетворення дійсності, а також духовні й матеріальні результати діяльності».

Слід зазначити, що культура цілком і повністю, прямо чи опосередковано бере участь у процесі глобалізації, породжує такі явища, як «масова», «елітарна» культура, актуалізуючи діалог і конфлікт різних культур у глобальному світі.

Торкаючись поняття «цивілізація», погоджуючись із тим, що культура виникла раніше за цивілізацію, розуміємо її як історично визначений рівень, досягнутий у розвитку спільноти, початок якого характеризується поділом праці й виникненням класів, держави, а також урбанізацією суспільного життя.

На основі аналізу світового досвіду вивчення цивілізацій сформулюємо найбільш важливі відмінні риси цього явища.

Цивілізація є визначеною характеристикою спільноти, соціосистеми, коли у неї з'являються підсистеми: політична, економічна, культурна,

соціальна, і встановлюється відповідна для даного типу спільноти форма відносин між цими підсистемами, а також система управління ними.

Цивілізація – це така спільнота, яка організована за визначеними юридичними законами і нормами моралі, спрямованими на забезпечення основних прав особи, в тому числі прав на життя, свободу, власність і рівність усіх перед законом.

Цивілізація – це такий сучасний тип організації суспільного життя, досягнутий у високорозвинених країнах і деяких інших регіонах планети, де має місце передовий рівень економічного виробництва, що базується на високих технологіях.

Цивілізація акумулює в собі результати НТП і матеріальної людської діяльності.

Цивілізація припускає визначений рівень розвитку світогляду, в якому значну роль відіграють релігійні вірування.

Сьогодні можна стверджувати щодо цілком реального формування з середини ХХ ст. «Єдиної світової цивілізації», яку з повним правом можливо назвати також гіперцивілізацією, макро- або мегацивілізацією, а краще – геоцивілізацією, тобто цивілізацією усєї Землі. При цьому глобальна цивілізація виражає стан і характер зв'язків окремих елементів цілісної громадської системи в масштабах усєї планети, тоді як глобалізація – процес формування цієї системи.

Об'єднавши терміни «культура» і «цивілізація» у запропонованому понятті «культурно-цивілізаційна система», розглянемо таблицю 1, яка дозволяє побачити культуру й цивілізацію в їх єдності й відмінності, спираючись на дослідження сучасного українського науковця В. Зінченка 333; 334; 335;336; 337

---

³³³Зінченко В. В. Глобализация, постмодернизация экономики и трансформации менеджмента в транзитивном развитии. *Vědecký průmysl evropského kontinentu*. 2011. Díl 12. Ekonomické vědy. Praha: Publishing House «Education and Science» s.r.o., 2011. S. 78–84.

³³⁴Зінченко В. В. Социально-политическая и экономическая трансформация современных транзитивных обществ Европы. *Проблемы современной экономики: Евразийский междунар. научно-аналитич. журнал*. Санкт-Петербург, 2009. № 4. С. 299–304.

³³⁵Зінченко В. В. Постиндустриализм и альтернативы глобального развития. *Вестник Воронежского государственного университета*. №2 (4)2010. Воронеж: Изд-во ВГУ, 2010. 190 с.

³³⁶Зінченко В. В. Общественные и институциональные трансформации в современных индустриальных системах. *Политические институты в современном мире*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургск. гос. ун-т; ООО «Аплегро», 2010. 406 с.

³³⁷Зінченко В. В. Інституційні тенденції глобалізації та регіоналізації у трансформаціях суспільно-економічного розвитку. *Наука й економіка: наук.-теоретич. журнал*. Вип. 2 (22). Хмельницький: Хмельницьк. економіч. ун-т, 2011. 207 с.

Таблиця 1– Порівняльне зіставлення феноменів культури і цивілізації

Культура	Цивілізація
Має загальнолюдську основу, але завжди виступає у конкретних локальних і навіть приватних формах. Як всезагальне явище, і в той же час тісно пов'язана з расовою і національно-етнічною специфікою різних співтовариств людей і соціальних груп, вона виступає для них як об'єднувальним, так і роз'єднувальним началом.	Має локальні і регіональні прояви, але тяжіє до уніфікації і, в кінцевому результаті, прагне до загальнолюдських, глобальних масштабів, що робить її важливим засобом інтеграції світового співтовариства.
Виникла як антитеза, протидія природній природі.	Виникла як антитеза, протидія варварству.
Асоціюється, в першу чергу, з особистістю і її творчою активністю.	Асоціюється, перш за все, із суспільством, його устроєм і рівнем розвитку.
Являє собою сукупність духовних можливостей суспільства на певному етапі його розвитку.	Являє собою сукупність умов, необхідних для здійснення духовних можливостей людини.
Породила мораль і релігію, які у своїй основі мають почуття, емоції і базуються на переконаннях.	Породила право, що спирається на усвідомлення, раціональність, за яким обов'язково повинна стояти сила, направлена на невідворотність покарання за порушення правових норм.
Відображає рівень духовного розвитку суспільства, який відомою мірою детермінований рівнем розвитку техносфери.	Відображає рівень технічного розвитку суспільства, який обумовлений рівнем розвитку сфери духу.

Продовження таблиці 1

Культура	Цивілізація
Семантично широке поняття, оскільки застосовано до різних сфер суспільного життя (духовна, матеріальна культура), до малої народності (культура ханти, чукчів, аварців), до окремих соціальних груп (культура виконавчої майстерності), і до цілих континентів (європейська культура, африканська культура).	Семантично відносно вузьке поняття, яке застосовується для позначення форми устрою і системи управління, а також характеру і встановлених порядків тієї чи іншої соціальної системи.
Обов'язково передбачає наявність у суспільному житті якогось конкретно вираженого релігійного начала, що є стрижнем духовності будь-якого суспільства.	Якщо і враховує релігійне начало, то тільки як форму, оболонку для встановлення суспільних структур і інститутів, системи відносин і форм управління.
Як правило, пов'язана з постановкою і реалізацією людських цілей, а тому завжди має цінність.	Встановлює правила людського спілкування, в яких знаходить більш-менш адекватне вираження мети та ідеалів культури.
Включає досягнення науково-технічного прогресу і забезпечує духовно-гуманістичну спадковість між поколіннями.	Орієнтована на розвиток науково-технічного прогресу і висуває на перший план матеріальні і виробничі пріоритети.
Являє собою напрям думок і дій людей, їх побут і життєдіяльність, виявлені у тих чи інших конкретних умовах, які розглядаються як самодостатня сутність.	Являє собою співтовариство людей, об'єднаних загальними духовними цінностями та ідеалами, які мають загальну культуру, економіку, політичну систему і психологічне почуття приналежності до певного співтовариства.
Орієнтує на пошук сутності й мети загального побуту та особистого існування.	Встановлює форми соціальної організації, регламентує суспільні відносини і забезпечує комфортні умови існування.

Як влучно зазначив свого часу американський філософ С. Хантінгтон, ідентичність на рівні цивілізації буде ставати все більш важливою, і

вигляд світу буде значною мірою формуватися в ході взаємодії семи-восьми великих цивілізацій³³⁸. У цілому до культурно-цивілізаційних систем (ойкумен), за нашою оцінкою, відносяться: Північноамериканська, Центральноамериканська, Південноамериканська, Австралійська (включаючи Нову Зеландію), Південноафриканська, Центральноафриканська, Північноафриканська, Західноєвропейська, Східноєвропейська, Російська, Близькосхідна, Середньосхідна, Центрально-азіатська, Індійська, Китайська, Японська, Південно-Східної Азії, Тихоокеанська. Можна припустити, що найбільш значні конфлікти у майбутньому можуть відбутися між цивілізаціями за дії таких чинників.

По-перше, очевидними є суттєві відмінності між цивілізаціями за багатьма ознаками: мовними, культурними, історичними, релігійними тощо.

По-друге, сьогодні очевидним є те, що посилюється взаємодія між націями, народами поза межами конкретної цивілізації. У свою чергу, це спричиняє зміну суспільної свідомості в тому аспекті, насамперед, що світ стає тіснішим в силу посилення взаємодії між різними цивілізаціями.

По-третє, глобальні процеси, які відбуваються у цілому світі, і процеси, пов'язані із економічною й політичною модернізацією, також змінюють сутність поняття ідентичності. Сьогодні на конкретній практиці ми можемо спостерігати процеси послаблення ролі національних держав як суттєвого джерела ідентифікації.

По-четверте, загальне зростання самосвідомості поза межами конкретної цивілізації пов'язане також із новим розумінням ролі Заходу, який все ще знаходиться на вершині своєї могутності. Разом із тим, сьогодні можна спостерігати, що серед цивілізацій не західних відбувається навернення до власних джерел і до власного коріння самотності.

По-п'яте, особливості культури окремих націй, окремих цивілізацій є менш схильними до змін, на відміну від процесів, які відбуваються в економіці й політиці. Внаслідок цього культурні відмінності набагато складніше звести до компромісних стосунків³³⁹.

Та, незважаючи на певну ізольованість, роздільність культур і цивілізацій в часі і просторі, між ними виникали численні мережі торгово-економічних, культурних зв'язків з різним ступенем інтенсивності в різні століття. Ще А. Тойнбі в книзі «Цивілізація перед судом історії» називає

---

³³⁸Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? Полис. 1994. № 1. С. 33–48.

³³⁹ Там само.

кілька прикладів експансії розвинених цивілізацій: сирійська, греко-римська, шумерська і остання – західноєвропейська експансія³⁴⁰.

Як вже зазначалося, на думку ряду вчених, у глобальній історії, за всієї різноманітності розвитку різних регіонів світу, можна спостерігати ритми («цикли») інтеграції і диференціації, що складаються із «хвиль», тривалість кожної з яких становить близько 500 років. Перша хвиля кожного тисячолітнього ритму означає домінування процесів політичної, економічної, соціальної диференціації, а наступна за нею друга хвиля – домінування процесів інтеграції.

Глобальні хвилі диференціації відповідають періодам бурхливого розширення світу, залучення в міжнародне співтовариство нових регіонів, територій, народів. А глобальні хвилі інтеграції, в основному, відповідають періодам економічного, політичного і культурного освоєння вже залучених регіонів і територій.

В цілому ж у світовій історії виділяють три цикли глобалізації: Античний, Середньовічний, Нового часу (таблиця 2).

Таблиця 2 – Цикли глобалізації

Цикли	Хвилі диференціації	Хвилі інтеграції
I. Античний цикл (VIII ст. до н.е. – II ст. н.е.)	VIII – IV ст. до н.е. (пік VI – V ст. до н.е.)	III ст. до н.е. – II ст. н.е. (пік I ст. до н.е. – I ст. н.е.)
II. Середньовічний цикл (III – XIII ст. н.е.)	III – VII ст. н.е. (пік V – VI ст. н.е.)	VIII – XIII ст. н.е. (пік IX – X ст. н.е.)
III. Цикл Нового часу (XIV – XXI (XXII) ст.)	XIV – XVIII ст. (пік XV – XVI ст.)	XIX – XXI (XXII) ст.

Чимало дослідників описують постіндустріальне суспільство як останню «формацію» в еволюційному ряді природно-стихійного розвитку людства, як західну модель, «захід» євроатлантичних цінностей. У цьому, по суті, фіксується неможливість функціонування моделі нестійкого розвитку і вірогідність глобального катаклізму. Постіндустріальне суспільство, зростаючи із суспільства індустріального, значною мірою детерміноване своїм минулим³⁴¹.

Разом із тим, стійке суспільство багато в чому залежить від образу уявного майбутнього, що і визначає, зокрема, методологічний спектр

³⁴⁰Тойнбі А. Дж. Цивілізація перед судом історії. Москва: Прогресс – Культура, 1996. С. 100.

³⁴¹Белокрылова О. С. Трансформація інституціональної середовища в глобалізуючому світі. Москва: Содействие-XXI век, 2009. С. 48.

вивчення даних процесів. Якщо до постіндустріального суспільства застосовні традиційні методи дослідження цивілізаційного процесу як природно-історичного розвитку, то до подальшого стійкого розвитку необхідно підходити певною мірою з позицій творчо-конструктивного і ноосферно-футурологічного підходу. В світі відбувається глобальна революція в інформаційному просторі, швидкість і масштаб якої безпосередньо характеризується конкретною ситуацією в кожній державі. Причому, її темпи і глибина не завжди опиняються в прямій залежності від рівня науково-технічного розвитку конкретного суспільства.

Слід констатувати, що прорив в постіндустріальне суспільство обтяжений різною мірою індустріальним минулим, що дісталось в спадок від модерну. Зауважимо, що демократія – найживучіше дітище не тільки модерну, а й класики, якщо розуміти під останньою цілісний цикл розвитку цивілізації від Античності і до 60-х років ХХ століття. Цей цикл характеризується раціональним способом світовідчуття, в контексті якого демократія природна й органічна.

Повернемося до глобалізації в її культурно-цивілізаційному контексті. В. Зінченко уявив глобальну метасистему у вигляді піраміди, основою якої є культура, в середині – цивілізація, і зверху – глобалізація³⁴². Слід пригадати, що культура – це колективна свідомість і спосіб (форма) відображення, розуміння, пояснення й засвоєння світу, в тому числі внутрішнього світу людини; цивілізація – результат етичного, правового й науково-технічного процесу, який виступає як визначеним чином організована міжкультурна взаємодія, що з різних сторін характеризує історичну форму організації соціумів та рівень їх розвитку; глобалізація впливає з екстенсивного розширення всіх сфер людської діяльності та є тенденцією й історичним процесом формування і досягнення граничної цілісності людства.

Таким чином, вступ світової спільноти в нове століття – це, на думку автора, принципово нова сторінка її історії, новою темою якої буде завершення зовнішніх процесів глобалізації світу, становлення його цілісності та єдності, коли культурно-цивілізаційна інтеграція домінуватиме над усіма іншими процесами формування глобального людства.

Соціокультурна глобалізація зачіпає такі сфери, як наука, освіта, культура, етика, ідеологія і т. д., породжує не тільки взаємопроникнення, а й взаємовідштовхування культур. Глобалізація веде до серйозних змін у

---

³⁴²Зинченко В. В. Общественные и институциональные трансформации в современных индустриальных системах. *Политические институты в современном мире*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургск. гос.ун-т; ООО «Алперго», 2010. 406 с.

культури – змін, які мають як позитивний, так і негативний характер. З одного боку, глобалізація сприяє прискоренню соціокультурної динаміки, значному збільшенню обсягу інформації, яка споживається індивідом. Вона долає, здавалося б, непорушні протягом багатьох століть політичні кордони та ідеологічні бар'єри, формуючи єдиний духовний простір, у якому представлені цінності всіх народів і цивілізацій.

З іншого боку, глобалізація створює і нові небезпеки, особливо загрозливі для людства в довгостроковому плані. Увесь перелік загроз, які нависають над людською цивілізацією, можна розділити на певні групи. До першої групи слід віднести загрози природного характеру, які є об'єктивними. Це, наприклад, дефіцит енергії та ресурсів. Так, до 2030 р. очікується збільшення споживання енергоносіїв на 37–50 %, а наявні запаси можуть вичерпатися вже через 50–60 років. Наслідком цього є утворення такого енергетичного ринку, на якому будуть конкурувати не виробники а, насамперед, споживачі. Тому цілком очевидно стає проблема об'єднання світової спільноти задля унеможливлення кризи в енергетиці, симптоми якої ми вже можемо спостерігати в наш час.

Особливо нагальними, поміж інших, стають кліматичні проблеми, пов'язані з руйнацією озонового шару атмосфери, що викликає так званий «парниковий ефект» – перегрів планети. Сьогодні відсутня єдність думок науковців стосовно того, як унеможливити це явище. З іншого боку, ті заходи, які здійснює світова спільнота щодо вирішення кліматичних проблем, слід вважати недостатніми. На це особливу увагу звертає вітчизняний дослідник Ф. Санін³⁴³.

До другої групи слід віднести конфлікти світового масштабу, які є з позицій цивілізація суб'єктивними за своїм характером. Насамперед, це проблема цивілізаційного протистояння, загострення стосунків і виникнення суттєвих протиріч між самими цивілізаціями, які, по суті, мають різний характер, наприклад, протиріччя між християнами і мусульманами. В подальшому це може призвести до протиріч значного масштабу, або навіть і до руйнування цивілізації.

Особливу небезпеку слід вбачати у розповсюдження технологій розробки зброї масового ураження (ЗМУ). Ця небезпека є суттєвою ще і в тому сенсі, що ця зброя може опинитися в руках різноманітних терористичних угруповань, дії яких контролювати світова спільнота не здатна. Крім цієї загрози ми можемо також спостерігати процес формування нових центрів сил, які претендують на світове лідерство: ЄС,

---

³⁴³Космос и технологии : учеб. пособ. / Ф. П. Санин, Е. А. Джур, А. Ф. Санин, В. В. Хуторный; Нац. косм. агентство Украины, Нац. центр аэрокосм. образования молодежи Украины, Укр. НИИ технологии машиностроения. Донецк: АРТ-ПРЕСС, 2007. С. 18.

Китай, Індія, Бразилія та Росія. Сумарний обсяг ВВП країн БРІК (Бразилія, Росія, Індія, Китай) до 2050 р. перевищить обсяг ВВП країн «великої сімки». Світ перетвориться на багатополарний з можливими конфліктами між центрами сили³⁴⁴.

Існує й така думка, що до ери глобалізації існували міцні зв'язки між географічним місцем і культурним досвідом, ідентичність була колективним надбанням локальних спільнот. Сьогодні процеси глобалізації сприяють розмивання системи цінностей, які знаходяться в основі етнокультурних ідентичностей, створюють гомогенний і раціоналізований контекст, що слід вважати негативним. М. Степанянц звертає увагу на три аспекти міжкультурного діалогу: претензія на гегемонію однієї культури, діалог заради синтезу культур, діалог як шлях досягнення єдності при збереженні різноманіття. Науковець вважає, що саме у межах третьої позиції здійснюється «пошук шляхів до збереження культурної ідентичності, уникаючи при цьому ізоляції, а тим більше прямої конфронтації. Виявлення та підтримка того, що об'єднує людей різних культур, не допускаючи в той же час уніфікації в інтересах якої-небудь однієї цивілізації»³⁴⁵.

Натомість насильницькі культурні впливи призводять до порушення традиційних ціннісних установок. Промислова революція на початку ХІХ ст. дала людству нові привабливі соціальні і культурні можливості в порівнянні з минулим способом життя. Їх руйнівний вплив яскраво проявився в середині ХХ ст. із появою ринкових відносин – як наслідків глибинних змін життя суспільства. Ринкова економіка стала причиною руйнування сформованих соціальних інститутів тих цивілізацій, які мають принципово іншу організацію.

Відомі соціологи Л. Поланьї і А. Здравомислов стверджують, що результатом стає втрата почуття самоповаги і криза традиційних поведінкових норм – незалежно від того, йдеться про народ чи класи, чи є першоджерелом процесу так званий «конфлікт культур» або зміни в становищі певного класу усередині суспільства^{346; 347}. Можна частково погодитися з тим, що в наш час глобалізація фактично знищила культурні кордони між державами, але, тим не менше, не стандартизувала життя

---

³⁴⁴Шевцов А. І. Майбутнє людства необхідно спланувати: глобальні загрози і довгострокова стратегія розвитку України. *Стратегічні пріоритети*. 2007. № 1(2). С.187–193.

³⁴⁵Stepaniants M. T. Rossiia v globalizatsii i ruiushchetsia mire. *Filos. zhurnal*. № 1. Moscow: IF RAN, 2008. URL: <http://iph.ras.ru/page47689426.htm> (дата звернення: 30.01.2019).

³⁴⁶Поланьї К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени; пер. с англ. А. А. Васильева [и др.]. Санкт-Петербург, 2002. 320 с.

³⁴⁷Здравомыслов А. Г. Социология конфликта. Москва: Аспект-Прогресс, 1996. 317 с.

людей в різних регіонах світу, так як чітко простежуються культурні відмінності. Перетворивши масову культуру на головний засіб духовної експансії, глобалізація призводить до уніфікації, руйнування культурної ідентичності та традиційних цінностей самобутніх культур.

За словами англійського соціолога і філософа З. Баумана, – «ідентичність є концепцією, яка гаряче оспорується». «Кожного разу, коли ви чуєте це слово, можете бути впевнені, що там іде битва. Поле бою є рідною домівкою для ідентичності. Ідентичність існує тільки в шумі битви; вона засинає і її не чути, коли шум битви стихає... Ідентичність – це боротьба одночасно проти розпаду і фрагментації; спроба поглинути і, в той же час, – відважний опір пожиранню»³⁴⁸.

За словами французького соціолога А. Турена, існують «оборонна» і «наступальна» ідентичності. Насамперед науковець звертається до розуміння оборонної ідентичності, яка здатна захистити її наявні форми:

1. У доіндустріальній економіці «оборонна ідентичність» повинна стояти на захисті виробництва і способу життя, а також на захисті традиційних еліт.

2. Другий тип заклику до оборонної ідентичності пов'язаний із кризою колективності, яка намагається розв'язати свої конфлікти за рахунок зовнішньої загрози задля збереження ідентичності.

3. Розуміння третього типу оборонної ідентичності пов'язане із особливою формою «омасовлення» і деструктуризації суспільства з метою позбутися абсолютної влади держави. «Ідентичність виявляється тоді переривчастою серією ідентифікацій із моделями, виробленими масовою культурою»³⁴⁹.

Деякі дослідники, в їх числі М. Кастельс, вважають, що ідентичність не є жертвою глобалізації, а навпаки – її продуктом³⁵⁰. Глобалізація спровокувала актуалізацію протестних рухів на захист етнокультурної ідентичності, на тлі глобальних процесів ідентичності почали, навпаки, більше проявлятися і репрезентувати себе, щоб чинити опір загальному етнічному рівнянню. Процеси глобалізації структурно ускладнюють і змістовно збагачують ідентичності, в результаті чого ідентичність стає багатозаровою, структурно поєднує глобальний і етнокультурний рівні. В цьому сенсі слід вважати, що процес глобалізації не знищує ідентичності, а фактично сприяє їх збагаченню і зміцненню.

---

³⁴⁸Bauman Z. Identity. Conversations with Benedetto Vecchi. Cambridge; Malden: Polity Press, 2004. 104 p.

³⁴⁹Турен А. Возвращение человека действующего. Москва: Научный мир, 1998. С. 103.

³⁵⁰Castells M. The power of identity. Oxford, 1997. Vol. 2: *The information age: economy, society and culture*. P. 2. 461 s.

Візьмемо проблеми міграції. Неминуча розбіжність на рівні базових норм і цінностей між іммігрантами та громадянами старих національних держав досягає критичного рівня в умовах масової міграції населення в Європу з країн Магрибу, Середньої Азії, мусульманських країн Середземноморського басейну. «Мігрують не тільки економічні суб'єкти — робоча сила – в іншу країну, а й люди з культурними звичаями і цінностями»,³⁵¹ – зауважує К. Хафец.

Хоча вчені виявляють неоднорідність етнічних груп і наголошують на неприпустимості узагальнення різних поколінь при обговоренні інтегрованості іммігрантів у суспільство, вимога «навчання базовим цінностям» логічно виводиться із людської психіки. П. Бергер і Т. Лукман описують взаємодію людини з іншими як таку, що базується на вірі в можливість порозуміння та діалогу: «Я знаю, що моя природна установка по відношенню до цього світу відповідає природній установці інших людей, що вони теж розуміють об'єктивації, за допомогою яких цей світ є впорядкованим»³⁵².

Теоретичні підходи припускають різне прочитання консенсусу в суспільстві, і для аналізу фрагментації сучасного суспільства варто вказати на різницю між дискурсивним і ліберальним підходом. Дискурсивний підхід має на увазі, що комунікація повинна бути спрямована на досягнення консенсусу: «люди заохочуються думати в термінах загального блага, а не особистого блага, і шукати області згоди в атмосфері взаємної поваги»³⁵³. Згідно з ліберальним підходом, у публічному просторі відбувається боротьба інтересів, і кожен раз консенсус є вираженням тільки тимчасово стабілізованого балансу сил в суспільстві³⁵⁴. Демократичність проявляється в можливості зміни цього балансу цивілізованим шляхом, в той час як кожне досягнення тимчасового консенсусу є неминучою поразкою демократії. Критики дискурсивного підходу вважають, що диференціація суспільства є, швидше, зміцнюючим демократію фактором³⁵⁵.

---

³⁵¹Hafez K. Zwischen Parallelgesellschaft, strategischer Ethnisierung und Transkultur: die rksische Medienkultur in Deutschland. *B deutsche und internationale Politik*, jg. 45, h. 6, 2000, P. 730.

³⁵²Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности : трактат по социологии знания. Москва: Медиум, 1995. С. 43 с.

³⁵³Ferree M. M., Gamson W. A., Gerhards J., Rucht D. Four models of the Public Sphere in Modern Democracies. *Theory and Society*, 2002. Vol. 31. No 3. P. 305.

³⁵⁴Бодрунова С. С. Концепции публичной сферы и медиакратическая теория: поиск точек соприкосновения. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2011. Т. 14, № 1. С. 123.

³⁵⁵Dahlberg L. Rethinking the Fragmentation of the Cyberpublic: From Consensus to Contestation. *New Media & Society*. 2007. Vol. 9. No 5. P. 827–847.

У сучасній соціогуманітарній науці існує кілька концепцій, що описують процес міжкультурної взаємодії в умовах глобалізації. Одна з них – концепція глокалізації Р. Робертсона, про яку вже йшлося вище. Як у минулому, так і сьогодні глобалізація відбувається поряд з «глокалізацією», тобто пристосуванням запозичених культурних елементів до різних локальних умов на основі місцевої традиції³⁵⁶. Отже, уніфікація і гомогенізація культур в одних аспектах (економіка, матеріальна культура і побут) супроводжуються локалізацією, зростанням культурного розмаїття, ренесансом колишніх культурних форм – в інших (релігія, мистецтво, духовне життя і т. д.).

У глокалізації знаходять своє вираження тенденції опору локальних культур процесам уніфікації і намагання зберегти власну ідентичність, попри постійний тиск західноєвропейської цивілізації, яку слід вважати лідером глобалізаційних процесів. У рамках концепції «зіткнення цивілізацій» американського політолога С. Хантінгтона цей процес трактується як «індигенізація». Аналізуючи ситуацію в світі, С. Хантінгтон зазначає, що процеси модернізації різних країн (якщо, звичайно, вони успішні) ведуть до ослаблення західного впливу і відродження, зміцнення законності і самоствердження місцевих традицій – до індигенізації національних культур. «Вони стають привабливими, коли в них бачать корінь матеріального успіху і впливу країни», – відзначає С. Хантінгтон³⁵⁷.

Так, свого часу комуністична ідеологія приваблювала людей, але ця привабливість випарувалася разом зі стагнацією радянської економіки і ослабленням її військового потенціалу. Жителі Південно-Східної Азії приписують свій економічний успіх не імпорту західної культури, а прихильності власній національній традиції. Сьогодні разом із занепадом могутності Заходу зменшується привабливість західних цінностей для інших цивілізацій і посилюється орієнтація на власну культуру. Отже, в доступному для огляду майбутньому не виникне єдина універсальна цивілізація, а навпаки, посиляться опір культур тенденціям уніфікації, конкуренція і зіткнення цивілізацій.

Таким чином, міжкультурні комунікації в сучасному світі характеризуються тісним переплетенням і боротьбою двох тенденцій – глобалізації та локалізації, що мають одне загальне джерело. Пошук розумного балансу між двома тенденціями соціокультурної динаміки – передумова успішного розвитку національних культур у сучасних умовах,

---

³⁵⁶Сравнительное изучение цивилизаций: хрестоматия. Москва: Аспект Пресс, 2001. 556 с.

³⁵⁷Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций? *Полис*. 1994. № 1. С. 33–48.

що дозволяє їм, з одного боку, зберігати свою самобутність і ідентичність, з іншого – включатися в світові цивілізаційні процеси, брати участь у продуктивному діалозі культур і освоювати їх досягнення для реалізації власних цілей розвитку. А отже, локальні і глобальні тенденції повинні перебувати у відносинах комплементарності, взаємодоповнюваності.

Другою відомою концепцією міжкультурної взаємодії в сучасну епоху є концепція гібридизації Я. Пітерса, яка може трактуватися як доповнення і розвиток концепції «глокалізації» Р. Робертсона. Культурна гібридизація – це змішання, взаємопроникнення і переробка елементів різних культур в певному соціокультурному просторі. Інтенсифікація міжкультурних комунікацій у сучасному світі не обов'язково веде до загальної стандартизації та уніфікації на основі європейської культури. Локальні культури здатні адаптувати глобальні тренди до своєї «місцевої» специфіки, поєднуючи культурну гомогенність і гетерогенність.

Подібна гібридизація можлива в точках дотику глобального і локального, загальнонаціонального та регіонального. Культурна гібридизація може трактуватися і негативно – як нездатність до творчого переосмислення інокультурного (в даному випадку, західного) досвіду, селективного сприйняття і освоєння культурних елементів в процесі взаємодії, наслідком чого стає механічне перенесення західних форм організації суспільного життя на «рідний ґрунт» і втрата культурної самобутності.

Третя концепція міжкультурної взаємодії – концепція макдональдизації американського соціолога Дж. Рітцера³⁵⁸, яка являє собою розвиток веберівської ідеї інструментальної раціоналізації сучасних суспільств і визначається Дж. Рітцером як впровадження принципів ресторанів швидкого обслуговування в інші сфери суспільства: медицину, освіту, кіно, телебачення і т. д. Найважливішим фактором наскрізної формальної раціоналізації стають гроші, які підпорядковують єдиній логіці і єдиному сенсу всі сфери суспільного життя: економіку, політику, культуру, повсякденне життя людини.

Найбільш яскравим виразом формальної раціоналізації в епоху модерну стає фордизм, суть якого полягає в широкому використанні поточних принципів і технологій³⁵⁹. Як показав сам Дж. Рітцер, така примітивна модель упорядкування сучасних спільнот має свої особливості. По-перше, вона призначена відсталим суспільствам, а також

---

³⁵⁸Рітцер Дж. Макдональдизация, глобализация / американизация и новые средства потребления. *Современные социологические теории*. 5-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2002. С. 497–506.

³⁵⁹Зарубина Н. Н. Трансформации рациональности в глобализирующемся мире: влияние денег. *Социс*. 2009. №4. С. 38–48.

масам, далеким від кваліфікації, необхідної для сучасного технотронного століття. По-друге, уніфікації піддається, перш за все те, що відповідає спрощеним схемам раціональності, наприклад, масова культура, яка виступає сьогодні як основний інструмент руйнування традиційної ідентичності³⁶⁰.

Названі концепції відображають принципово різні оцінки тих процесів, які розвиваються в сучасному світі. З одного боку, примітивізація і спрощення в результаті уніфікує вплив західної цивілізації, з іншого – зростання культурного розмаїття, ускладнення і диференціація.

Однак, на наш погляд, розглянуті моделі міжкультурної взаємодії – глокалізація, гібридизація і макдональдизація – існують у сучасному соціокультурному просторі не як альтернативні, а як такі, що конкурують одна з одною. Баланс цих тенденцій виявляється в залежності від багатьох факторів: культурної специфіки країни, її минулого історичного досвіду, культурної політики держави, особливостей взаємодії з іншими соціокультурними системами тощо.

Глобалізація культури не означає, що групи і індивіди стають однаковими в культурних відносинах, швидше за все, відбувається поява нових культурних відмінностей і акцентуації в контексті взаємодії локальне – глобальне. Таким чином, глобальні зміни в сфері культури не пов'язані з втратою державою своєї національної неповторності, нав'язуванням певних стандартів всьому світу і тотальною уніфікацією. Саме в період глобальних змін у всіх сферах життя суспільства посилюється почуття національної ідентичності і відбуваються процеси локалізації та глокалізації.

Саме таке розуміння культури притаманне дослідникам міжкультурних комунікацій у сучасному світі, наприклад, С. Бенхабіб. З позиції цього автора, будь-яка культура не є «зв'язним нарративом, який легко викласти»³⁶¹, а сукупністю конкуруючих нарративів, межі яких проникні, непостійні, динамічні і мінливі. «Ніколи не буває єдиної культури, однієї логічно вивіреної системи вірувань, символів і звичаїв, яка поширювалася би по «всьому колу людської діяльності...» У будь-який момент часу існують конкуруючі колективні наративи і позначення, що тягнуться поверх інститутів і формують міжкультурний діалог»³⁶². Будь-яка культура – поліфонічна, багаторівнева, децентралізована і

---

³⁶⁰Федотова В. Г. Хорошее общество. Москва: Прогресс–Традиция, 2005. С. 342.

³⁶¹Бенхабиб С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру. Москва: Логос, 2003. С. 164.

³⁶²Там само. С. 71–72.

розколота на частини система, що несе в собі безліч різноманітних, часто суперечливих смислів й існує в умовах безперервного діалогу з іншими культурами.

Проте цілком ймовірно, що найближчим часом процеси глобалізації відбуватимуться не як рівноправний діалог культур, а як активна одностороння дія сучасних західних цінностей на культури інших країн. Прагнення країн-лідерів західного світу зберегти своє домінуюче положення в просторі світового ринку може стимулювати консервацію існуючого положення справ і активний захист традиційних цінностей західної техногенної цивілізації, що спричинить наростання екологічної, антропологічної й інших глобальних криз. Відсутність згоди між членами світової спільноти щодо ідеалів і механізмів, що посилюється на планеті, може призвести до небезпеки наростання як прихованого, так і все більш відкритого суперництва нових історичних проєктів, міжнародних систем і соціальних мотивацій.

Труднощі у переговорах, зазначають фахівці, виникають у зв'язку з розбіжностями у сподіваннях, які, у свою чергу, зумовлені розбіжностями культур. Саме цей факт зумовив актуальність розроблення концепції діалогу між цивілізаціями. Саме діалог між цивілізаціями сприяє забезпеченню міжнародної та регіональної безпеки, розвитку двосторонніх відносин між державами на міжнародному рівні.

Концептуальний підхід до розуміння і необхідності діалогу відображено у важливих документах Організації Об'єднаних Націй. Це, насамперед, резолюції Генеральної Асамблеї ООН. Однією із перших резолюцій, в якій відображено принцип діалогового співробітництва, слід вважати резолюцію Генеральної Асамблеї ООН – 53/22 від 1998 р. Вона проголосила 2001 рік «Роком діалогу між цивілізаціями під егідою Організації Об'єднаних Націй». Іншою резолюцією, яка проголосила діалоговий принцип стосунків між цивілізаціями, стала Резолюція Генеральної Асамблеї ООН – 56/6. Вона чітко визначила мету, принципіві основи діалогу, коло учасників, а також відповідну програму дій.

Складно переоцінити і важливість такого документу ООН, як «Декларація тисячоліття». В цьому документі діалоговий принцип стосунків між цивілізаціями визначено як важливий імператив XXI ст. Загальна декларація про культурне розмаїття стала іншим важливим документом, який був прийнятий ЮНЕСКО у 2001 р. із метою сприяння розвитку діалогічних стосунків між різними країнами. Концептуальні основи міжцивілізаційного діалогу визначені також у Конвенції ЮНЕСКО про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження 2005 р. Наявність цих документів свідчить про постійні пошуки нових

дієвих та ефективних моделей розвитку діалогічних стосунків між різними цивілізаціями, які фактично стали характерною ознакою нашого часу. Їх наслідком стало формування транснаціональних структур.

Простір співіснування різноманітних культур глобалізованого світу також зазнає певних гомогенних трансформацій, орієнтованих на утвердження пріоритету «наднаціонального» культурного середовища, формування єдиної культури для всіх народів світу³⁶³. Але, як стверджує Р. Губань, концепція діалогу між цивілізаціями перебуває в стадії розвитку і потребує розроблення нових міжнародно-правових та національних механізмів її реалізації в контексті процесів глобалізації³⁶⁴.

Отже, на межі третього тисячоліття, у взаємодії і зіткненнях схем світоустрою, культурних архетипів, регіональних і національних інтересів, народжується багатовимірний Новий світ майбутнього століття. Йдеться про відмову від поділу цивілізацій на вищі і нижчі, передові і відсталі, про визнання самодостатності кожної з них зі своїм типом культури, своєю системою цінностей, етичних ідеалів, розумінням особистого і сімейного щастя^{365;366}.

У багатополлярної структури, яка формується, поки що немає чітких меж. Вона може мати як первинні, базові елементи, так і свої підсистеми. Сюди можуть увійти США, включаючи (тією чи іншою мірою) інші американські країни, Європа (у вузькому або широкому розумінні, включаючи «Велику Європу»), Китай і Японія з різною конфігурацією їхніх сфер, Індія, що набирає світової ваги, ісламський світ, а також інші регіони. Росія з багатьма традиційно пов'язаними з нею країнами може або опинитися в рамках «Великої Європи», або сформувати за певних умов свій відносно самостійний центр багатополюсного світу. Існують також інші варіанти розкладу сил у новому світовому порядку і міжнародній економіці, які пропонують науковці^{367; 368;369}.

---

³⁶³Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI сторіччя / авт. кол.: В. Литвин (кер.), В. Андрущенко, А. Гуржій та ін. Київ: Навч. кн., 2004. Кн. 2: Освіта і наука: творчий потенціал державо- і культуротворення. 2004. С. 296.

³⁶⁴Губань Р. В. Міжнародно-правові аспекти розвитку діалогу між цивілізаціями: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2009. 20 с.

³⁶⁵Каллинікос А. Антикапиталистический манифест. Москва: Праксин, 2005. 192 с.

³⁶⁶Саїд Е. Культура й імперіалізм. Київ: Критика, 2008. 608 с.

³⁶⁷Дальтерглобализм и антиглобалистские движения в современном мире. Социальные и экономические аспекты глобализации: антология. Москва: ИНИОН РАН, 2006. 152 с.

³⁶⁸Гезалов А. А. Трансформация общества в эпоху глобализации. Социально-философский анализ. Москва: Канон+РООИ «Реабилитация», 2009. 288 с.

³⁶⁹Трансформация институциональной среды в глобализирующемся мире. Москва: Содействие-XXI век, 2009. 344 с.

Глобалізація сучасного світу актуалізувала низку процесів, які знаменують собою зміну його природи, конфігурації, сутності. Серед них – крах блокової системи розмежування (локалізації) держав, мінімізація тоталітарного мислення і світобудови, зростання сили і значення філософії миру та співробітництва, зростання авторитету та активізація діяльності демократичних інститутів тощо. Ці зміни потребують встановлення нових «правил гри» у вирішенні проблем, які виникають. З огляду на це, зміни світових реалій об'єктивно детермінують формування консенсусу як принципу політичної взаємодії, досягнення якого слід розглядати нині і як головну мету, і як технологію розв'язання актуально-гострих політичних ситуацій. Процес глобалізації насамперед характеризується однорідністю цінностей, норм та ідеалів, тобто відбувається певним чином своєрідна уніфікація цих понять у суспільній свідомості не лише громадян однієї держави, а набагато ширшого загалу, тобто тих країн, які опинилися «під владою» глобалізації.

Під терміном «глобалістика» слід розуміти методологію підходу до розв'язання найважливіших проблем існування людства із позиції наддержавного, планетарного, всесвітнього. З іншого боку, сьогодні глобалістика виступає як міждисциплінарна галузь наукового знання на межі філософських, природничих, технічних, суспільно-гуманітарних наук. У практичному аспекті цей термін пов'язаний із сукупністю конкретних дій суб'єктів державної політики, а також громадянського суспільства, спрямованих на розв'язання проблем загальнолюдського рівня.

У глобалістиці сформовано кілька напрямів наукових досліджень: філософсько-методологічний, природничо-науковий, техніко-економічний, соціально-природничий, соціальний, політичний, культурологічний і прогностичний.

Друга половина ХХ століття стала для всього людства яскравою ілюстрацією того, наскільки небезпечною і руйнівною може бути конфронтаційна позиція основних акторів, дієвих осіб на міжнародно-політичній арені. Особливо небезпечною виявилася конфронтація, заснована на ідеологічних засадах розуміння шляхів розвитку окремих суспільств і світу загалом. Поведінка всіх акторів міжнародної глобальної шахівниці стала справжнім підручником того, наскільки руйнівним і небезпечним може бути безкомпромісне протистояння. Саме тому крах ідеології «холодної війни» й консенсусні двосторонні політичні ініціативи стали значною віхою у створенні політичних консенсусів.

Сьогодні ми є свідками процесу перетворення світу на єдину структурно-функціональну систему. Основними ризиками, які загрожують світовому цивілізаційному процесу, стають загрози екологічного характеру, вичерпання енергетичних ресурсів, відсутність розуміння між представниками різних народів і країн, суттєве соціальне розшарування всередині окремих країн за матеріальною ознакою тощо. Ці та інші фактори спонукають керівництва країн знаходити шляхи виходу з цієї ситуації. Одним із ефективних шляхів є, безумовно, налагодження процесів діалогічного співробітництва як між країнами, так і всередині країн. Для людей є цілком природним жити у комфортному середовищі. Разом з тим, якщо в суспільстві не існує консенсусу стосовно базових ціннісних засад існування і зростає взаємна недовіра, то таке суспільство постійно знаходиться на межі ризику існування.

Політичний аспект глобалістики пов'язаний із проблемами встановлення нового світового порядку, глобальних реформ у міжнародних відносинах, стратегії світового розвитку.

По-перше, це посилення взаємозалежності між країнами. Країни не можуть існувати сьогодні ізольовано одна від одної, вони знаходяться постійно в тісному контакті, взаємодіють у різноманітних напрямках. По-друге, це посилення прозорості (транспарентності) кордонів. По-третє, відбувається так звана «економізація політики». Суть її полягає в зростанні впливу транснаціональних компаній і міжнародних організацій. По-четверте, це міжнародний поділ праці. Особливу роль в цьому процесі відіграє Північно-Західна Європа, яка стала економічним центром міжнародного розподілу праці. По-п'яте, глобалізаційні процеси мають не лише економічні основи, а й специфічно співвідносяться із політичним спектром з огляду на те, що глобалізація передбачає співвідношення економічних і політичних аспектів. З позиції економіки – глобалізація є теорією і практикою ринкових стосунків. З позиції політичної – глобалізація суттєво коригує теорію і практику стосунків політичних, вносить нові аспекти в теорію демократії.

Сьогодні ми говоримо про світовий порядок, заснований на ліберальних економіко-політичних стандартах. Основою розуміння детермінуючої ролі (для впровадження консенсусного підходу) інтенсивних міжкультурних комунікацій є те, що в результаті розвитку й удосконалення культури, яка зародилася з появою перших людей, починаючи з епохи неолітичної революції, виникли цивілізаційні зв'язки, які породили перші осередки цивілізації, а в епоху Відродження і Великих географічних відкриттів цивілізаційний розвиток привів до початку реальної глобалізації, яка в останнє століття переросла в глобалізацію

багатоаспектну, формування якої було зумовлено формуванням світової спільноти і появою у другій половині ХХ ст. глобальних проблем людства. Цілком ймовірно, що найближчим часом процеси глобалізації відбуватимуться не як рівноправний діалог культур, а як активна одностороння дія сучасних західних цінностей споживацького суспільства на інші культури. Прагнення країн-лідерів західного світу зберегти своє домінуюче положення в просторі світового ринку може стимулювати консервацію існуючого положення справ і активний захист традиційних цінностей західної техногенної цивілізації, що спричинить наростання екологічної, антропологічної й інших глобальних криз. Відсутність згоди між членами світової спільноти щодо ідеалів і механізмів, що посилюється на планеті, може призвести до небезпеки наростання як прихованого, так і все більш відкритого суперництва нових історичних проєктів, міжнародних систем і соціальних мотивацій.

У третьому розділі використані матеріали, оприлюднені у попередніх публікаціях автора: «Глобалізаційні зміни сучасного світу і їх значення для трансформації природи й технологій політичного спілкування» (2014) [101]; «Людство перед необхідністю стабільного світу: конструктивні ініціативи і філософські пошуки консенсусу» (2015) [106]; «Критика тоталітаризму як режиму протистояння народів і культур» (2015) [107]; «Глобалізаційні зміни сучасного світу» (2015) [113]; «Еволюція глобалізаційних змін сучасного світу: до методології дослідження» (2015) [117].

РОЗДІЛ 4

ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ КОНСЕНСУСНОГО ПІДХОДУ ДО ВИРІШЕННЯ ГОСТРИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОГО СВІТУ

4.1 Утвердження демократичного розвитку як детермінанти політичного консенсусу

Межа і початок століть, тим більше – тисячоліть, дозволяє підвести підсумки пройденого шляху певного періоду світової історії, а також із деякою надією і тривогою подумати про завтрашній день міжнародних відносин, світової економіки, людського суспільства в цілому, і України – зокрема. Важливий висновок полягає в тому, що політичний досвід ХХ століття однозначно заперечує ідеологію й політику протистояння, конфлікту та зіткнення, і натомість пропонує для практичної реалізації концепцію демократичного розвитку, в основі якої лежать взаємодія і співпраця між народами та культурами. І хоча сучасна політична практика розв'язання різноманітних конфліктів свідчить про те, що їх кількість зменшується несуттєво, необхідність демократичного шляху розвитку, встановлення толерантних стосунків все активніше заявляють про себе як на державному, так і на міжнародному рівнях.

Для сучасного світу характерним є прагнення держав до створення і розвитку демократичних систем. Трансформація світопорядку і суспільної свідомості, що відбулася за останні двісті років, істотно змінила зміст демократії: існуюча дійсність внесла свої корективи – тероризм, занепад світової економіки змушують переглянути погляди на демократію. Коротко розглянемо певні етапи її становлення як принципової базової основи для налагодження політичного консенсусу у сучасному світі.

З'явившись більше двох з половиною тисяч років тому, демократія не раз змінювала свою сутність: досить згадати хоча б сенс таких її видів, як пряма і представницька демократія. Із часів Аристотеля вона розглядається як форма правління, режим, при якому стверджується суверенність народу, а держава управляє від його імені.

Імпульс до демократичного способу правління виходить, за висловом Р. Даля, з «логіки рівності»³⁷⁰, коли члени співтовариства прагнуть виробляти рішення спільно. Такі умови стали складатися близько 500 р.

---

³⁷⁰Даль Р. О демократии. Москва: Аспект Пресс, 2000. 208 с.

до н. е. у Стародавній Греції і Стародавньому Римі. Головна цінність давньогрецької демократії – прагнення до загального блага. Однак її нестійкість пояснювалася відсутністю системи стримувань і противаг, які захищали меншість від більшості, і навпаки. Громадянські чесноти повинні були підтримуватися силою закону, конституцією міста і соціальним порядком, який робить справедливість досяжною.

Римляни інакше розуміли демократію: вони визнавали самоцінність закону і необхідність захисту прав та інтересів кожного громадянина, тобто, демократія розумілася ними як влада закону³⁷¹. Новою хвилею відродження демократії стало створення в Європі політичних інститутів, які згодом привели до створення системи, яка поєднувала в собі демократію на місцевому рівні і всенародно обраний парламент на вищому рівні.

Ці політичні інститути стали прообразами парламентів, які включають і виборних представників, і всенародно обрані місцеві уряди (або в сучасній інтерпретації – органи місцевого самоврядування), які підпорядковувалися національному уряду. Першими європейськими країнами, які почали культивувати такі політичні інститути, стали Англія, скандинавські країни, Швейцарія, Нідерланди та ще кілька регіонів, які знаходяться північніше від Середземного моря.

Основою консенсуальних стосунків слід вважати те, що вільні громадяни і аристократія починають брати безпосередню участь в місцевих зборах. До них додаються регіональні і національні збори представників, обраних повністю або частково. Процеси демократизації характерні і для міст Північної Італії (Венеція, Флоренція, Генуя та ін.), де у XIII ст. виникли міста-республіки. У діяльності органів влади зазначених міст брали участь спочатку вищі верстви суспільства, а потім і представники середніх верств – так званий «середній клас».

Реформація стала першим в історії Європи успішним соціальним рухом, який висунув народні маси на авансцену політичного розвитку. З цього часу масова участь у політиці стала набувати широкого розмаху. У цей період закладалися також основи політичного консенсусу, які в подальшому стали визначальними для розвитку демократичних принципів суспільного життя.

За словами В. Лобера, «історія парламенту Англії – це історія переговорів між королівською владою і суспільством. Спочатку в ці переговори були втягнуті лише вищі рівні феодальної ієрархії – барони і

---

³⁷¹Бегунов Ю. К., Лукашев А. В., Пониделко А. В. 13 теорій демократії. Санкт-Петербург: Бизнес Пресса, 2002. С. 201.

прелати церкви»³⁷². Необхідно відзначити поєднання цих консенсусних переговорів із наявністю в Англії самоврядних громад. Перший орган влади, який мав ознаки парламенту, був створений 1258 р. в Англії. Потім демократичні практики починають поширюватися, захоплюючи значні верстви суспільства. У традиційний процес формування консенсусних переговорів короля і вищих феодалів у другій половині XVII ст. включається ще один рівень – між членами партій у парламенті і тими, хто підтримує їх представників поза парламентом. Демократичні практики, з'явившись як консенсус із проблеми обмеження влади короля всередині еліт суспільства, спочатку інституалізуються на елітному рівні, а потім розростаються вище, «перетворюючи все суспільство на складну систему інституціалізованих переговорів»³⁷³.

Інституалізація демократичних практик мала як політичні, так і економічні наслідки. Вже до XVIII ст. система консенсусних переговорів всередині англійського суспільства дозволила створити високий рівень довіри до дій уряду з боку населення. Цей факт відразу ж вплинув на фінансову сферу – з'явилася можливість вирішувати фінансові проблеми держави за рахунок зростання державного боргу, причому швидке зростання цього боргу, який зробив можливою промислову революцію і перетворення Великої Британії у найбільшу світову державу, обходилося практично без інфляції. Таким чином, у Великій Британії консенсусна демократія пройшла органічний шлях розвитку, чого не можна сказати про інші держави.

Яскравим прикладом конфліктного шляху демократії стала Велика Французька революція, в результаті якої стався колапс еліти суспільства і спроб побудувати державну владу знизу, «із нічого». Нові політики, позбавлені традиційної легітимації нагромадженого поколіннями досвіду державного управління, намагалися заповнити цю нестачу побудовою привабливих ідеологічних конструкцій, заснованих на «демократичній міфології», здатних, як вони вважали, забезпечити легітимацію влади в нових умовах. Проте коли в країні відсутні розвинені демократичні практики політичного консенсусу, але диференціація суспільства є суттєвою, коли інституційна система не відповідає складній структурі інтересів, рано чи пізно виникає конфлікт. Це абсолютно точно відображає процеси, що відбувалися у Франції і привели країну до революції.

---

³⁷²Лобер В. Л. Демократія: от зародження ідеї до наших днів. Москва, 1991. С. 28.

³⁷³Там само. С. 29.

Намагання королівської влади у 1787–1788 рр. вирішити фінансові проблеми шляхом обмеження привілеїв вищих верств суспільства призвели до перевороту, здійсненого аристократією і духовенством. Спроба розгону зборів викликала народне повстання: 14 липня 1789 р. штурм Бастилії, як символу деспотизму, був початком Великої Французької революції. Однак революція 1789 р. продемонструвала гостру нестачу демократичних практик у французькому суспільстві, нездатність старої і нової влади налагодити консенсус щодо принципів політичного життя, створила певний «ідеальний тип» розвитку подій, які повторилися згодом у Росії, Китаї, Іспанії та інших країнах. Історичний приклад Великої Французької революції показав, що відмова від принципів консенсусного підходу не тільки всередині суспільства в цілому, але і всередині політичної еліти веде до катастрофічних наслідків – терору, а потім до авторитаризму.

Сучасні демократії, наслідуючи багато в чому традиції історичних демократій, отримують нові сутнісні й процедурні риси. Вони ґрунтуються на політичних ідеях Відродження, Реформації, Просвітництва. Епоха Нового часу характеризується початком процесу модернізації, під якою слід розуміти політичні, економічні і соціальні зміни, що переводять суспільство із традиційного в сучасний стан. У зазначений період виникають суверенні держави, які передбачали на своїй території відносно однорідний режим владних відносин і закріпили за собою монополію на застосування насильства. Однак, як вказує Ж. Бешлер, «на противагу державі виникає громадянське суспільство, яке стверджує ненасильницьку договірну (консенсусну – *О. Григор*) самоорганізацію відповідно до норм природного права і свобод людини»³⁷⁴.

Питання співвідношення індивідуальної свободи та інтересів й мирного співіснування громадян та їх об'єднань є центральною темою проблематики теорії демократії. Якщо для Т. Гоббса та Ж.-Ж. Руссо питання індивідуальної свободи є тим, чим людина жертвує заради збереження безконфліктного стану в державі, то для значно ліберальніших представників теорії демократії пошук балансу між свободою та миром видається більш значущим.

Наприкінці XVIII ст., після утворення Сполучених Штатів Америки, вперше були визначені і законодавчо закріплені деякі формальні механізми політичного консенсусу, які пізніше відіграли важливу роль у

---

³⁷⁴Бешлер Ж. Демократия: аналитический очерк. Москва: Ин-т всеобщ. истории Рос. АН, ЮНЕСКО, 1994. С. 72.

консолідації сучасних варіантів демократії. Ранній конституціоналізм Англії і США сприяв виникненню теперішніх форм демократичного державного устрою, і цей процес триває досі.

У ХХ ст. фокус наукових досліджень зосереджується на сутності демократії, яка містить у собі не лише гарантії індивідуальних свобод людини, але й консенсусні потенції в контексті розв'язання різноманітних конфліктів як всередині окремої держави, так і за її межами. Проблемам формування консенсусу присвячені праці відомих науковців: Г. Алмонда, М. Амстутца, К.-О. Апеля, Д. Аптера, С. Верби, Ю. Хабермаса, Д. Горовіца, Р. Даля, А. Етционі, В. Кульмана тощо. У контексті теорій політичної модернізації та транзиту заслуговують на увагу роботи Д. Растоу, А. Лейпхарта, Н. Лумана, Ш. Ейзенштадта, Ф. Шміттєра, Д. Хелда, Г. О'Донелла, Л. Даймонда та інших.

Демократію не можна розуміти поза соціальним контекстом, а її природу – лише з її ідеї. Форми й інститути демократії в соціально-історичному аспекті мало чим відрізняються за своїми зовнішніми ознаками. Проте як тільки ми розглянемо їх під кутом зору інтересів і цілей, котрим вони служать, то одразу помітимо їх суттєву розбіжність. Форма організації влади завжди вторинна щодо змісту влади. Без розуміння природи і соціальної цінності демократії важко з'ясувати її взаємозв'язок з управлінням, залежність ефективної державної діяльності від наявності й дієвості демократичних інституцій³⁷⁵.

Досить детальне раціонально-утилітарне обґрунтування демократії можна побачити в системній теорії (Н. Луманн, К. Дойч). Системні версії демократії обґрунтовують її не з гуманних міркувань, а як найкращу можливість збереження й розвитку соціальної системи, її адаптації до середовища, що безупинно змінюється. Висока пристосованість демократичної системи пов'язана із низкою важливих її принципів. Завдяки принципу плюралізму забезпечується різноманітність суспільних явищ, духовних і соціальних альтернатив. За його допомогою розширюється можливість політичного вибору й імовірність знаходження найбільш оптимальних шляхів суспільного розвитку. Принципи демократичної співучасті дозволяють проаналізувати різноманітні погляди на можливості виходу на оптимальне рішення й, у кінцевому висновку, зробити оптимальний вибір.

Дослідження таких науковців, як Дж. Кейнс, Г. Ласкі, М. Оріу та інших вчених соціал-реформістського спрямування також засвідчують

---

³⁷⁵Цветков В. В. Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика: монографія. Київ: Юридична думка, 2007. 336 с.

зміщення пріоритетів від громадянських та політичних прав до соціально-економічних, від свободи приватної власності, підприємницької діяльності до соціальної захищеності, злагоди і партнерства при розгляді соціальної злагоди та справедливості. В їхніх концепціях робиться акцент на соціальній справедливості та кооперації, частковому перерозподілі соціальних благ заради збереження суспільного консенсусу. Отже, демократія як суспільний феномен являє собою доволі складне і синтетичне явище. Значення і ефективність основних принципів її впровадження постає основою для сучасного соціально-політичного, філософського і правового дискурсу.

Більш того, саме зміни в економіці змінюють склад суспільства і його світогляд, а отже, і ставлення до демократії, і сенс, який вкладається в неї. Як відомо, циклічність економіки, яка детально досліджена М. Кондратьєвим, має відношення і до демократії. Зокрема, М. Кондратьєв вважає, що «хвилеподібність – це ті процеси змін, які в кожен момент мають свій напрямок і, отже, постійно змінюють його, за яких явище ... рано чи пізно може знову повернутися до вихідного стану»³⁷⁶. Закони статичності і динаміки, хвилеподібних процесів можна застосовувати і при розгляді демократії.

Поняття «хвилі демократизації» було введено на початку 90-х рр. минулого століття С. Хантінгтоном³⁷⁷. Він, як вже зазначалося, виділяє три хвилі демократизації як переходи групи країн від недемократичних режимів до демократичних. Період «хвилі» характеризується перевагою країн, що встали на демократичний шлях, перед країнами, чий розвиток відбувається в протилежному напрямку. Крім того, в цих країнах відбуваються ідентичні процеси лібералізації та демократизації політичних систем. Зворотні процеси, або «хвилі відкату («відпливу») від демократизації» – це періоди руху держав у напрямку, протилежному демократії, коли у великій групі країн домінують недемократичні тенденції, які характеризуються встановленням або розширенням сфери впливу авторитарних або тоталітарних режимів.

З початку XIX ст. і до кінця XX ст. С. Хантінгтон визначає три довгі хвилі демократизації і стільки ж «відпливів» – т. зв. «хвиль відкату», повернення. На його думку, перша хвиля демократизації охоплює майже сторічний період (1828–1926 рр.), а хвиля повернення («відкату») – 20 років (1922–1942 рр.). Друга хвиля швидкоплинніша (1943–1962 рр.), хвиля повернення («відкату») становить 18 років (1958–1975 рр.). Третя

---

³⁷⁶Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Москва: Академический проект, 2016. С. 24.

³⁷⁷Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. Москва: РОССПЭН, 2003. С. 26.

хвиля почалася у 1974 р. (демократичні перетворення в Португалії, з 1975 р. – у Греції і т. д.).

Цінність дослідження С. Хантінгтона полягає в тому, що він охарактеризував причини хвиль демократизації, їх умови і наслідки, а також визначив їх періодизацію. На його думку, чинниками хвиль демократизації є рівень і характер економічного, соціального, культурного і релігійного розвитку держави, позиція правлячої еліти, міжнародна обстановка й ін. Причинами «відкату» від демократизації він називає слабкість демократичних цінностей в елітах і суспільстві; економічний спад і кризи, що ведуть до соціальних конфліктів і зростання популярності ідей авторитарного правління; соціальну і економічну поляризацію суспільства; зовнішній вплив тощо.

На думку американського політолога Ф. Шміттєра, в той же період часу пройшло чотири хвилі демократизації³⁷⁸: перша бере початок з революцій 1848 р., після яких до 1852 р. багато країн (Франція, Німеччина, Австро-Угорщина) повернулися до автократичних форм правління; друга – після Першої світової війни, коли в Східній і Центральній Європі виникли нові держави, в ряді яких встановилися демократичні форми правління; третя почалася після Другої світової війни, коли на карті світу з'явилася велика група країн, які поетапно звільнилися від колоніальної і напівколоніальної залежності; четверта бере початок із військового перевороту 1974 р. в Португалії, що привело до демократичних перетворень. Не можна не погодитися із думкою Я. Пляйс, що «найбільш продуманою і обґрунтованою є періодизація Ф. Шміттєра, хоча й у С. Хантінгтона чимало переконливих аргументів. Особливо – в частині аналізу причин і наслідків хвиль демократизації...»³⁷⁹.

Таким чином, аналіз історичних етапів у становленні держав показує хвилеподібний розвиток демократії: періоди «хвиль» змінюються періодами занепаду і «відкату». Кожна хвиля демократизації була викликана новим станом суспільства, але не руйнувала його, а вела до розвитку громадянського суспільства, особливо – до зростання числа партій і громадських рухів, що, в свою чергу, вело до нових демократичних «припливів». У той же час опір консервативних сил призводив до «відпливів» («відкатів»).

Історичний досвід показує: чим ближче до нашого часу, тим хвилі демократизації стають потужнішими, тим глибший і фундаментальніший

---

³⁷⁸Ирхин Ю. В. Политология: учеб. для вузов. Москва: Юрист, 2006. С. 307–308.

³⁷⁹Пляйс Я. А. Глобальные волны демократизации и Россия. *Обозревателю*. 2007. № 9. С. 38.

їх вплив на світ. Якщо на початку історії людства, пов'язаної з демократією, такі «хвилі» відбувалися через століття, то в сучасному світі «хвилі» і «відкати» чергуються із періодичністю в десяток років. Політичний розвиток в сучасному світі, як видається, може йти по безлічі різноспрямованих траєкторій. У країнах, дотичних до «третьої хвилі демократизації», складається надзвичайно широкий спектр політичних режимів, структур розподілу і відтворення влади, формуються різні політичні системи. Однак тенденція, яка полягає в тому, що держави, які, в основному, прагнуть до демократичного політичного режиму, застосовують у своєму розвитку принципи політичного консенсусу як чинника налагоджування суспільної злагоди, зберігається³⁸⁰.

Під впливом економічних факторів формуються нові верстви суспільства, які потребують політичної влади. Прагнучи реалізувати свої амбіції, новий клас апелює до народу, виборців, до демократії. Однак демократія сприймається новим класом не більше, ніж засіб для досягнення влади. Народ же, який вірить певний час обіцянкам нового класу, також прагне стати суб'єктом політичного життя. Але реалізувати суспільно-політичний ідеал і досягти економічного благополуччя без політичного консенсусу між провідними суб'єктами політики неможливо³⁸¹. Лише народ, який досяг високого рівня життя, не тільки має те, що треба захищати, а й стає мотивованим на такий захист.

Тому визначальної ролі набуває консенсус у вирішенні проблеми взаємодії влади й опозиції. Існування опозиції є невід'ємною рисою демократичного устрою та громадянського суспільства. Ефективність управління залежить від того, наскільки влада здатна домовитися з суспільством, організувати з ним своєчасний і ефективний діалог.

Позитивне ставлення громадян до політичної влади та її рішень постають необхідними умовами й показниками її легітимності. Публічність – неодмінна передумова демократії, оскільки перехід до публічного управління відбувається разом із демократизацією відносин між інститутами і суб'єктами політики. Держава має використовувати якісно новий інструментарій, яким може стати консенсус, тобто суспільно-політична згода, відповідно до якої політичні актори

---

³⁸⁰Григор О. Громадянська демократія в сучасному глобалізованому світі. *Політологічний вісник: зб. наук. праць*. Київ: Вадекс, 2015. Вип. 77. С. 282–293.

³⁸¹Корнієнко В. О. Політичний ідеал як проблема вибору. *Людина і політика: український соціально-гуманітарний журнал*. 2001. № 2. С. 139–150.

зобов'язалися б не використовувати аморальні засоби досягнення політичних цілей³⁸².

Головними акторами у межах держави постають як влада, так і опозиція, тому пошук консенсусу у вирішенні проблеми взаємодії між ними має бути обоюсторонньою метою.

Опозиції потрібно гарантувати можливість не лише висловлювати альтернативні погляди, а й діяти як рівноправному суб'єкту політичних процесів. Статус політичної опозиції пред'являє до неї особливі вимоги. Насамперед, це налаштованість на політичний діалог із чинною владою, реалізація конституційних способів протистояння з метою формування політичного консенсусу з приводу важливих питань.

Велику роль у наданні статусу опозиції відіграють і політичні традиції, політико-правова культура нації та її схильність до пошуку консенсусу в суспільстві³⁸³. Опозиційна діяльність водночас є діяльністю, в основі якої лежить протидія органам влади. Деякі науковці діяльність опозиції пов'язують із функцією контролю як своєрідною формою конфлікту. Підсумовуючи різні точки зору, А. Крига визначає політичну опозицію як організовану політичну силу, яка критикує чинну владу та здійснює її контроль³⁸⁴.

Тому дослідники вважають, що демократія народжується саме в пошуках ефективних механізмів вирішення конфліктів між владою та політичною опозицією. Динамічний процес демократизації запускається завдяки тривалій боротьбі, що необхідно для демократії, яка зароджується. Відносини між владою й опозицією у переважній більшості випадків є напруженими, непоступливими, а подекуди – й конфліктними. Проте рівень напруження між ними не повинен сягати апогею кожного разу, коли влада ініціює ту чи іншу пропозицію, і не ділити відповідним чином суспільство на два ворожі табори. Пошук консенсусу з ключових питань державного устрою і функціонування – ось головна мета взаємодії між владою та опозицією³⁸⁵.

У демократичних суспільствах зазвичай виділяють три об'єкти можливої згоди, які можуть бути трансформовані у відповідні їм рівні консенсусу:

---

³⁸²Блінов Є. М. Державна політика у сфері політичних технологій: роль консенсусу. URL:http://archive.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Трpdu/2011_3/doc/1/12.pdf. (дата звернення: 10.02.2019).

³⁸³Чумак В. Діяльність парламентської опозиції: корисний досвід для України. URL:<http://icps.com.ua/pub/files/46/79/VChumak-ed11.pdf>. (дата звернення: 30.01.2019).

³⁸⁴Крига А. А. Інституціоналізація опозиції в Україні – шлях до демократизації державного управління. URL:<http://www.academy.gov.ua/ej/ej11/txts/10kaaddu.pdf>. (дата звернення: 30.01.2019).

³⁸⁵Цимбал Д. Теоретико-методологічні підходи до дослідження інституту політичної опозиції. URL:<http://www.social-science.com.ua/article/724>. (дата звернення: 20.02.2019).

– перший рівень показує, чи поділяє певне суспільство однакові цінності й цілі; означає згоду за базовими нормами і принципами більшості членів суспільства;

– другий рівень встановлює правила політичної поведінки, що фіксуються в конституціях; означає згоду більшості відносно головних «правил гри» (наприклад, визнання результатів виборів, що відбулися);

– третій рівень висуває на перший план проблему відносин між владою та опозицією; означає згоду більшості відносно основних форм організації політичної влади (наприклад, визнання певної форми правління) – розбіжності можуть виникати щодо ставлення до певних членів уряду, а не до форми правління.

Головним серед правил взаємовідносин між гілками влади і силами, які перебувають за ними, має бути правило, що визначає порядок урегулювання конфліктів (зокрема – між владою та опозицією). Якщо політичне співтовариство не зуміє визначити такий порядок, воно конфліктуватиме з будь-якого приводу, створюючи загрозу політичній нестабільності й громадянських зіткнень. Успішність урегулювання конфліктів, що виникають у процесі взаємодії влади і опозиції, на нашу думку, визначається їх готовністю до пошуку політичного консенсусу. Вітчизняний дослідник В. Бусленко вказує, що консенсусний характер демократії забезпечується завдяки коаліційності органів влади, пропорційному представництву в них різних соціальних груп і меншин суспільства, високому рівню політичної культури, організованості населення, структурованості його групових інтересів³⁸⁶.

В аспекті вирішення проблеми взаємодії влади й опозиції політичний консенсус інтерпретується як готовність влади визнавати інакомислення в суспільстві, діяльність опозиції в рамках конституції, здатність гідно приймати поразку в політичній боротьбі. Консенсус забезпечує легітимність та ефективність політичної системи, а також мінімальний ступінь ухвалення й добровільного прийняття демократичних правил і норм політичної поведінки. Він передбачає гомогенність політичних цінностей, а також лояльність населення до влади³⁸⁷.

Одним із небезпечних для політичної системи наслідків ситуації домінування політичних клубів та мафіозних структур у світовій політиці стає втрата довіри до політичних цінностей з боку членів суспільства, що

---

³⁸⁶Бусленко В. В. Досягнення консенсусу між владою і політичною опозицією в контексті процесів євроінтеграції (зарубіжний досвід та українські реалії). *Наукові праці Чорноморського державного університету*. 2010. Т. 131. Вип. 118. Політологія. С. 88–92.

³⁸⁷Мармазова Т. І. До проблеми вдосконалення механізмів урегулювання політичних конфліктів. URL:http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/dakk/2011_1/45.pdf. (дата звернення 30.01.2019).

знаходить вияв у відстороненні людини від активної участі в політичному житті, породжує різні форми історичної пасивності і політичного відчуження. Тим самим у суспільстві втрачається реальний консенсус – як соціальний, так і політичний. Запобігання такому розвитку подій актуалізує проблему зовнішніх впливів («транзит демократій») на перебіг внутрішньополітичних процесів і суперечностей та досягнення політичного консенсусу. Розповсюдження подібних впливів зумовлює потребу характеристики феномена демократичного транзиту з метою визначення його місця в розвитку сучасної цивілізації.

У 90-х роках ХХ ст. З. Бжезинський акцентував увагу на тому, що швидкість руху до демократії у різних регіонах посткомуністичного світу значно відрізняється. Так, для країн Центральної Європи він складе приблизно 10 років, для пострадянських країн цей період розтягнеться на 15–20 років³⁸⁸.

На сьогодні осмислення проблем демократизації та переходів до демократії у сучасній політичній науці відбувається, в основному, в рамках саме транзитологічного підходу, що виник у ході неоінституційного повороту 80–90-х рр. Транзитологічна парадигма акцентує увагу не на об'єктивних умовах і передумовах демократії, а на діяльності основних політичних акторів – перш за все, на стратегічні вибори та дії політичних еліт. Процесуальна динаміка демократичних переходів залежить, на думку транзитологів, передусім, від тих чи інших варіантів взаємодії різних політичних сил³⁸⁹.

Поняття транзиту демократій охоплює процес переходу від авторитарних режимів до демократії. Д. Растоу наголошує, що попередньою умовою переходу до демократії є національна єдність – усвідомлення громадянами спільної ідентичності, відсутність у них сумнівів, до якої політичної спільноти вони належать³⁹⁰. На переконання Ф. Шміттєра, початком транзиту демократії є той історичний момент, коли учасники (актори) політичного процесу усвідомлюють, що попередній режим більше не може слугувати основою їх дій. Завершення процесу транзиту визначається неможливістю повернення до вихідного стану: перехід завершується, коли політичні актори усвідомлюють незворотність змін, що відбулися.

---

³⁸⁸Бжезинский З. Демократія перед лицем глобалізації (виступ на колоквиумі Кастельгондольфо улітку 1998 р.). *Ї: незалежний культурологічний часопис*. №19. Львів, 2000. С.42–59.

³⁸⁹Климова І. І. Культура парламентської діяльності: світовий досвід та українські реалії: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2011. 303 с.

³⁹⁰Наливкина Н. В. Демократические переходы и неудача демократического транзита России. *Вестник Томского государственного педагогического университета*. 2006. Вып. 12. С. 83–88.

Перша стадія демократичного переходу – лібералізація, що поступово переростає в демократизацію. Критичний момент цієї стадії перехідного процесу – установчі вибори. Періоди транзиту та консолідації демократії не розділені між собою: сутність процесу консолідації – вибір, що веде до формування зводу правил політичної гри, зазвичай є результатом домовленостей на основі взаємної згоди. Ці правила і норми в підсумку закріплюються в конституції. Якщо демократичний транзит нав'язаний (певною частиною елітарних груп або зовнішніми стосовно країни силами), то зазначені правила можуть бути задані режимом, що відходить у минуле³⁹¹.

Позиціонуючи процедурний характер політичного процесу в центрі власного підходу до розуміння політики, американські дослідники Х. Лінц і А. Степан відзначають наступне: «Демократичний транзит – це реалізований процес консолідації і досягнення консенсусу відносно політичних процедур для забезпечення виборного правління, коли інститут влади наділяється повноваженнями в результаті незалежного голосування; коли вибране правління де-факто володіє прерогативами моделювання нових курсів політики; коли виконавча, законодавча і судова гілки влади сформовані новою демократією, не повинні ділити владу з іншими елементами соціально-політичного процесу де-юре»³⁹². Отже, демократичний транзит уже передбачає наявність певного політичного консенсусу в суспільстві, а його здійснення виводить цей консенсус на якісно новий рівень.

Погляди згаданих нами зарубіжних дослідників знайшли помітну підтримку в сучасній політичній науці. Як стверджує А. Мельвіль, значна частина науковців, визначаючи тенденції розвитку сучасного світу, сприймає сучасні політичні трансформації у вигляді єдиного лінійного вектора – від розпаду тих чи інших різновидів авторитаризму до поступового вибудовування консолідованої демократії ліберального типу. Відповідно до парадигми демократичного транзиту, усі «перехідні» країни неминуче мають пройти через типологічно єдині стадії демократизації: ерозія та розпад авторитаризму, режимна лібералізація, інституційна демократизація, етап неконсолідованої демократії і, нарешті, демократична консолідація. Хоча вважається, що швидкість просування до консолідованої ліберальної демократії залежить від сукупності внутрішніх та зовнішніх обставин, сам вектор руху вбачається згаданими дослідниками цілком визначеним.

---

³⁹¹ Шмиттер Ф. Процесс демократического транзита и консолидации демократии. *Полис*. 1999. №3. С. 30–33.

³⁹²Linz J., Stepan A. *Levels of Socio Economic Development Theory*. JHUPress, 2011. P. 3.

Модель демократичної консолідації була покликана слугувати теоретико-методологічним обґрунтуванням виходу з невизначеності в парадигмі лінійного транзиту. Нині, однак, стає зрозумілим, що сучасний політичний розвиток може відбуватися за різноспрямованими траєкторіями; відповідно, посткомуністичний транзит може бути не лише поступальним (революційним або еволюційним), а й регресивним, інволюційним. Це спостереження стосується не тільки посткомуністичного світу. У південних та східних країнах «третьої хвилі» складається надзвичайно широкий спектр політичних режимів, структур розподілу й відтворення влади, формуються різні політичні системи: в одних – завершується консолідація ліберальних демократій, закріплюються демократичні інститути і практики, у других – вони поєднуються з недемократичними, авторитарними, у третіх – формальні демократичні процедури використовуються як фасад, за яким приховуються нові різновиди авторитарного правління³⁹³.

Сьогодні суспільні процеси мають такі характеристики, як «інтенсифікація глобалізації, зростання неолібералізму і нових правих, зниження довіри до соціал-демократії, процес детрадиціоналізації, швидкий розвиток інформаційних і комунікаційних технологій і зростання нових соціальних рухів»³⁹⁴, які описують їх складність і унікальність саме в наш час. Зазначені процеси приводять, за М. Кастельсом, до становлення диференційованого, поляризованого «мережевого суспільства».

Разом із тим, дослідники стали відзначати зниження рівня участі в традиційних формах соціальних організацій: «Люди належать до меншої кількості організацій, аніж раніше, голосують рідше, менше працюють волонтерами і дають менше грошей на благодійність»³⁹⁵. Поліпшення загального добробуту і поява соціальної держави привели до зростання диференціації стилів життя: до традиційного конфлікту поколінь додалося розмаїття поведінкових стратегій всередині одного покоління. Криза старих демократій кінця 1980-х – початку 1990-х рр., в цілому, виявилась сьогодні у зростанні політичної апатії, зниженні зацікавленості і залученості громадян у процеси управління. Хоча мається на увазі, що «демократичні процедури стають способом організації і пов'язування мінливих конкуруючих інтересів, проектів і цінностей всередині

---

³⁹³Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты. *Политология: Лексикон*. Москва: РОССПЭН, 2007. С. 123–134.

³⁹⁴Fenton N., Downey J. Counter Public Spheres and Global Modernity. *Javnost – The Public*. 2003. Vol. 10. № 1. P. 16.

³⁹⁵Там само.

неоднорідних товариств»³⁹⁶, криза зачіпає одну з найважливіших умов демократії – участь громадян.

За словами В. Зінченка, кастова і ієрархічна структура, яка володіє ексклюзивною інформацією і зберігає свої секрети за паролями, не підвладними ніяким хакерам, стає відмінною рисою класу, що формується³⁹⁷. І відомий принцип демократії – легітимність – тут не працює: адже те, чого бажає більшість, практично ніколи не співпадає з тим, що необхідне для найбільш ефективного розвитку. І тому влада при постіндустріалізмі вирізняється не майстерністю ситуативного компромісу, а кваліфікацією, заснованою на унікальному освітньому проекті, професійному досвіді або неабияких особистих здібностях³⁹⁸. Такий новий лад можна назвати постдемократією, яка орієнтована на особу і її професійну майстерність, не доступну для інших. Тому постдемократія в цьому аспекті не відрізняється від демократії, побудованої на електорально-постановочному антуражі, знеособленості, маніпулятивності, тоталітарній політкоректності, шахрайстві і обмані, зведених в ранг державотвірних принципів³⁹⁹. З формуванням нового ладу – постдемократії – відбуваються зміни і в соціальній структурі суспільства. Важелі реального управління переходять до нового класу – експерткратії, який володіє ексклюзивною інформацією, доступною для обраних професіоналів.

Зміни у світогляді і суспільній психології не менш важливі, ніж зміни в матеріальному, подієвому житті суспільства, оскільки перші є основним чинником соціальних революцій, що породжує грандіозні трансформації економічного і політичного статусу світу. З розвитком капіталізму людина вступила в епоху бездуховності і втрати релігійних сенсів. Соціокультурна реальність постіндустріалізму, як і раніше, характеризується органічною ціннісною ієрархією, занепадом високої культури і мистецтва і звироднілістю релігії. Тому цей етап свого розвитку людство, ймовірно все ще не виграло⁴⁰⁰.

---

³⁹⁶Dahlgren P. *Television and the Public Sphere: Citizenship, Democracy and the Media*. SAGE, 1995. P. 3.

³⁹⁷Зінченко В. В. Постіндустріалізм, управлінська демократія і перспективи векторів глобального розвитку. *Менеджмент. Системи управління в умовах інституційної глобалізації*: монографія. Київ: Люксар, 2012. 864 с.

³⁹⁸Зінченко В. В. Постіндустріалізм та альтернативи суспільного розвитку *Політологічний вісник: зб. наук. праць*. Київ, 2010. Вип. 49. С. 16–31.

³⁹⁹Зинченко В. В. Системные альтернативы общественного развития и модель институционального делиберативного самоуправления в социально-экономических трансформациях глобальной современности. *Актуальные проблемы экономики, права, образования: история и современность*. Часть II. Екатеринбург: Изд-во Уральск. ин-та экономики, управления и права, 2012. С. 211.

⁴⁰⁰Rau J. *Lust auf Zukunft. Unsere gesammelten Werke*. Essen: Klartext, 2006. P. 61.

Неокласична демократія, як запевняють дослідники,^{401; 402; 403; 404; 405} стає організованою суспільною владою, якій підкорятиметься меншість, чимось нагадуючи на глобальному суспільному рівні демократію полісного типу часів античності. Демос використовуватиме її для захисту від класів-експлуаторів, що залишаються або народжуються. Але така демократія буде безголовою: державою без глави держави, без ієрархії, яка вирізняє державу, що ґрунтується на класовій експлуатації. Різні органи суспільної влади контролюватимуться громадянським суспільством⁴⁰⁶. У таких випадках регуляторні ради повинні розширити своє представництво, щоб включати переважну більшість громадян, які обираються жеребкуванням для того, щоб представляти суспільні інтереси⁴⁰⁷.

При швидких змінах в сучасному соціальному житті виявляються вади демократії, які орієнтують владу більше на тактичні, ніж на стратегічні програми. В умовах глобалізації, що змінює сьогодні стан світу, необхідна інша аксіологічна стратегія. У новій системі цінностей має бути присутня відповідальність перед природою, перед майбутніми поколіннями. Пошук таких ціннісних орієнтирів – завдання індивідів, соціумів, всього людства. Він може здійснюватися з урахуванням культурно-національних особливостей у формі діалогу. У цьому аспекті на особливу увагу заслуговує деліберативна модель демократії. У сучасному розумінні термін «деліберация» (лат. – «*deliberare*» – зважувати (в ідейному сенсі), міркувати, радитися або слухати поради). Ще у 1774 р. в Брістолі у виступі перед виборцями ірландський державний діяч Едмунд Берк назвав британський парламент дорадчим органом (*deliberative assembly*)

---

⁴⁰¹Зінченко В. В. Деліберативні моделі модернізації інституційних процесів громадянського суспільства в глобальних умовах суспільних, освітніх та політико-економічних трансформацій. *Соціальна філософія менеджменту і освіти в інституційному вимірі глобального розвитку (інтегративна концептологія)*: монографія. Київ: Люксар, 2011. 664 с.

⁴⁰²Зінченко В. В. Деліберативні моделі процесів управління в умовах суспільних та економічних трансформацій. *Актуальні проблеми економіки: наук. економічн. журнал*. 2011. № 5(119). 396 с.

⁴⁰³Зінченко В. В. Інституціалізація демократичного самоуправління в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні. *Вісн: журнал Верховної Ради України*. 2009. № 19. С. 34–37.

⁴⁰⁴Зінченко В. В. Институциональная глобализация и deliberативные модели общественного развития. *Vědecký průmysl evropského kontinentu*. Díl 14. Filosofie. Politické vědy. Historie. Administrativa. Praha: Publishing House «Education and Science» s.r.o., 2011. 88 s.

⁴⁰⁵Kockshott P. W., Kotrell A. Alternativen aus dem Rechner. Für sozialistische Planung und direkte Demokratie. Köln: PapyRossa Verlag, 2006. 267 s.

⁴⁰⁶Зінченко В. В. Деліберативні моделі модернізації інституційних процесів в глобальних умовах суспільних, освітніх та політико-економічних трансформацій. *Філософія освіти. Philosophy of Education: наук. журнал*. 2014. №2 (15) С.108–130.

⁴⁰⁷Kockshott P. W. Alternativen aus dem Rechner. Für sozialistische Planung und direkte Demokratie. Köln: PapyRossa Verlag, 2006. P. 72.

нації: «Парламент – не з'їзди (congress) послів від різних і ворожих держав, інтереси яких вони зобов'язані захищати; парламент – це дорадчий орган нації з єдиними інтересами, де керувати мають не місцеві проблеми і місцеві заботони, а загальне благополуччя країни, що виходить із загального розуму народу»⁴⁰⁸.

Делібератія – це «акт роздумів, зважування та вивчення причин за і проти вибору», це «ретельні обговорення і експертиза», обачність і обережність у процесі вибору найбільш прийнятного і ефективного вирішення. Це поняття прийшло до нас із римського права. Ще римському мімічному поету часів Цезаря і Августа Публію Сіпу (I ст. до н. е.) приписують «деліберативний» принцип «*Deliberandum est diu quod statuendum est semel*» («Над тим, що передбачається заснувати на дуже довгий термін, майже назавжди, слід міркувати так само дуже довго»). Попередником нормативної моделі деліберативної демократії можна вважати Джона Дьюї (1859–1952 рр.) – американського філософа, психолога та реформатора освіти. Він підкреслював значення громадських дискусій, дебатів і дискусій, в ході яких «домовляються» між собою різні соціальні спільності. Значний внесок у їх розробку і обґрунтування теорії деліберативної демократії зробили Джозеф М. Бессет, Джон Ельтер, Юрген Хабермас, Сейла Бенхабіб, Джемс Фішкін, Джошуа Коен, Джон Ролз, Джон Драйцек і інші.

Відповідно, існують різні підходи і визначення деліберативної демократії і деліберативної політики. Так, наприклад, Дж. Фішкін як їх фундамент розглядає різні форми дорадчих опитувань. Раймер Шульце акцентує увагу на їх нормативному характері: «Деліберативна демократія – це нормативна демократична модель, яка ґрунтується на доказовій силі систематичних міркувань і висновків у громадських дебатах, а також у комунікативній, орієнтованій на угоду (домовленість) діяльності громадян»⁴⁰⁹.

Американські політичні психологи Д. Джонсон і Р. Джонсон вважають, що політичний дискурс є методом прийняття рішень в умовах демократії. Він призначений для залучення всіх громадян у прийнятті рішень, переконання інших (через достовірну інформацію і логіку),

---

⁴⁰⁸Burke B. Speech to the Electors of Bristol 3 Nov. 1774 Works 1, p.446–448. URL: <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/documents/v1ch13s7.html> (дата звернення: 17.02.2019).

⁴⁰⁹Schultze R. Deliberative Demokratie. *Lexikon der Politikwissenschaft*, Theorien, Methoden, Begriffe. Band I. A. M., Munchen, 2002. P. 119.

а також уточнення, які дії будуть найефективнішими у вирішенні соціальних проблем⁴¹⁰.

Заперечуючи практику розгляду політичного процесу як результату змови для реалізації вузькокорпоративних інтересів, Джозеф М. Бессет доводить, що деліберативні процедури були і залишаються одним із найважливіших інструментів здійснення влади. При цьому, на відміну від Ю. Хабермаса, деліберативний процес Джозеф М. Бессет розглядає прагматично. Для нього деліберация полягає в дискурсивному виявленні громадської користі і суспільного блага. «У загальноприйнятому і традиційному розумінні деліберативний процес – логічне міркування, – зауважує він, – коли учасники ретельно розглядають незалежну інформацію і докази, а потім прагнуть самостійно визначити те, що становить належну державну політику і намагаються переконати в цьому одного»⁴¹¹.

Отже, деліберативну демократію фактично слід розглядати як інституціалізований діалог влади і соціуму, держави і громадянського суспільства. На відміну від сучасної електоральної демократії, де голосування є центральним елементом демократичного процесу, суть деліберативної демократії пов'язана із розумінням, що справжня легітимність законодавчих актів виникає лише завдяки попередньому публічному обговоренню, відкритості, терпимості до чужої думки, готовності скорегувати свою точку зору, якщо в процесі дискурсу визначився найкращий аргумент.

Сьогодні деліберацию, тобто переговори людей з метою знаходження консенсусу, укладення угод і договорів, можна розглядати як інструмент для вирішення навіть найгостріших соціально-політичних конфліктів. В умовах розвитку сучасного світового процесу зрозуміло, що витрати на війну можуть бути дорожчими вартості питання щодо встановлення консенсусу. При цьому слід також розуміти, що в будь-якому суспільстві деліберативні практики вирішення конфліктів конкурують із насильницькими. І чим вища деліберативна культура соціуму, тим нижчий рівень насильства, й навпаки. Ця обставина може бути цілком застосовна до аналізу ситуації в Україні, де деліберативна теорія і практика поки що знаходяться на досить низькому рівні свого розвитку. Зворотним боком цієї обставини є ескалація міжнаціональних конфліктів, насильства і терористичних актів. Спроби вирішити ці проблеми без

---

⁴¹⁰Johnson D. W., Johnson R. T. (University of Minnesota) Civil Political Discourse in a Democracy: The Contribution of Psychology. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*. Vol. 6, № 4, 2000.

⁴¹¹Джозеф М. Бессет. Деліберативная демократия и американская система государственной власти. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2011. С. 71.

опори на принципи деліберативної демократії і консенсус, лише посилюючи ситуацію, що склалася, за допомогою виключно силових заходів – приречені на провал.⁴¹²

Сучасні західні дослідники демократії (Д. Хелд, Е. Макґрю, У. Бек, С. Хантінгтон, Зб. Бжезинський та ін.) на тлі процесів глобалізації також продовжують дискутувати про перспективи та можливості існування демократії у міжнародному масштабі та її потенційній безконфліктності^{413;414}. Прихильники сучасного неоліберального підходу обґрунтовують ідею глобального консенсусу, що базується на суверенітеті держав, які підтримують територіальну єдність і політичну незалежність країн і утримуються від застосування сили або насильства. Один із прихильників цього підходу Р. Джексон у своїй роботі «Глобальна згода» апелює до релігійних й ідеологічних аспектів системи глобальної згоди, оцінюючи їх з погляду потенційного внеску в забезпечення безпеки глобального світоустрою, а саму систему глобальної згоди – як таку, «що зменшує ризики політичної конфронтації, заснованої на конфлікті цінностей»⁴¹⁵. Неоліберальна ідеологія, що обґрунтовує демократизацію усього глобального політичного процесу, обстоює формальну рівність держав, які є його суб'єктами, пріоритетність прав людини тощо. На користь окресленої позиції свідчить горизонтальна глобалізація демократичного процесу, його розгортання за принципами «від держави до держави», «експорту демократичних цінностей»⁴¹⁶. На думку більшості ідеологів та дослідників глобальної неоліберальної демократизації, саме в повсюдному встановленні демократичних процедур, дотриманні прав людини і принципів свободи особи полягає не лише ідеал, але можливий спосіб розвитку людства, а саме поняття «глобалізації» приблизно дорівнює демократизації.

Відомий дослідник Р. Кохан підкреслює збереження плюральної природи міжнародної системи, представляє демократію на міжнародному рівні як форму «добровільного плюралізму за умови максимальної прозорості». Більш плюралістичний світовий порядок, відповідно до

---

⁴¹²Біденко Ю. М. Суб'єкти політичного процесу глобального рівня та Україна: деякі тенденції. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Питання політології*. Харків, 2008. №810. С. 54–60.

⁴¹³Clark I. *Globalization and International Relations Theory*. Oxford: Oxford University Press, 1999. P. 38.

⁴¹⁴Макґрю Э. Транснациональная демократия: теории и перспективы *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология*. 2008. № 2 (3). С. 174–199.

⁴¹⁵Jackson R. *The Global Covenant: Human Conduct in a World of States*. Oxford: Oxford University Press, 2000. P. 182.

⁴¹⁶Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. *Методологічні аспекти: монографія*. Київ: Либідь, 2006. С. 292.

цього уявлення, є також і більш демократичним світовим порядком. Основа цієї філософії полягає у прихильності деяким із центральних принципів класичного плюралізму: акцент на політичних і громадянських правах, представництво через організоване вираження інтересів, розділення влади, обмеження публічної влади і панування згоди. Д. Хелд пропонує витончене формулювання розвитку космополітичної демократії, яка, покладаючись на існуючі принципи ліберального міжнародного порядку (наприклад, на принцип панування прав людини), включає в себе створення нового глобального конституційного регулювання, у якому твердо встановлені демократичні принципи⁴¹⁷.

Питання аксіологічного виміру міжнародних відносин є важливим, адже Друга світова війна, яка мала жахливі наслідки для святової спільноти, привела до необхідності виробити і застосувати політичну волю для того, щоб людство ніколи вже не зіткнулось із подібним явищем. Важливою подією стало утворення після Другої світової війни Організації Об'єднаних Націй. В цілому одним із її головних завдань було затвердження у практичній діяльності стосунків між державами гуманістичних принципів поваги до кожної людини та її основних прав і свобод, унеможливлення проявів дискримінації стосовно людини, в якій би країні є вона не проживала. У подальшому на практиці ця принципова основа була закріплена в багатьох міжнародних документах. Насамперед, слід назвати Загальну декларацію прав людини (1948 р.), Декларацію ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1963 р.), міжнародні пакти про права людини, які були прийняті ООН у 1966 р.

Зазначені документи і зобов'язали глав держав і урядів дотримуватися цих прав. Так, у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права визначено: «зокрема в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступове повне здійснення визначених у цьому пакті прав...»⁴¹⁸. Права, які визначаються цим документом, – насамперед, права на працю, соціальне забезпечення, високий життєвий рівень тощо – не лише мають програмний характер, але й заохочують кожну державу щодо їх реального втілення на практиці.

У Міжнародному пакті про громадянські та політичні права проголошується необхідність дотримуватися цих прав: «Кожна держава... зобов'язується поважати і забезпечувати усім особам, що перебувають у межах її території та під її юрисдикцією, права, визначені у цьому Пакті,

---

⁴¹⁷Хелд Д. Глобальные трансформации. Политика, экономика, культура. Москва: Праксис, 2004. 576 с.

⁴¹⁸Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 28.02.2019).

без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини»⁴¹⁹. У цьому документі права людини знайшли свою чітку конкретику: недоторканість особи, право на вільне пересування й свободу вибору місця проживання, право на свободу думки, совісті і релігії, безперешкодного дотримувannya своїх поглядів.

По-перше, у міжнародному праві проголошено мету унеможливити розв'язування війн, скоординувати дії суверенних держав задля підтримки співробітництва і знаходження спільної вигоди.

По-друге, висувається мета, не лише пов'язана із встановленням сталих демократичних стосунків між державами, досягнення безпеки та миру між ними, а подальше здійснення важливих соціальних і політичних задумів завдяки створенню міжнародних організацій і організацій регіонального рівня.

По-третє, створення міжнародного правового дієвого механізму, який би захищав права людини. Більше того, підвищення її правового статусу на рівні міжнародного права.

По-четверте, удосконалюються механізми реалізації норм міжнародного права як на рівні національної держави, так і на інтернаціональному рівні.

По-п'яте, затверджується дуже важливий принцип, суть якого полягає в тому, що лише держава, яка відповідає демократичним стандартам, може бути повноправним членом міжнародної спільноти. І хоча зараз мало хто заперечує, що демократія стала майже універсальним політичним стандартом, для багатьох нових демократичних держав прагнення і політична риторика перевершують реалізацію ефективної демократії. У всесвітньому масштабі 65 % населення не вважають, що їхні країни керуються волею своїх народів, а в країнах колишнього радянського блоку такої думки дотримуються троє з кожних чотирьох громадян. Ці вражаючі цифри були отримані в ході одного з найбільших всесвітніх опитувань громадської думки, проведеного у 2005 р. соціологічним центром «Геллап Інтернешнл», яким було охоплено понад 50 000 осіб у 68 країнах, які репрезентували думки 1,3 млрд людей з усього світу⁴²⁰. Втім, ці цифри не здивували ні політиків, ні політологів,

---

⁴¹⁹Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 28.02.2019).

⁴²⁰Міжнародна практика заходів, спрямованих на зміцнення довіри між державою та організаціями громадянського суспільства. Київ: ОБСЄ, 2010. С. 8. URL: <https://www.osce.org/uk/ukraine/75885?download=true> (дата звернення: 28.02.2019).

оскільки проблема «втраченої довіри» вже, принаймні, два десятиліття залишається предметом гарячих дискусій. Проте отримані результати перемістили це питання на чільне місце в міжнародному порядку денному.

Незважаючи на подібні недоліки, і старі, і нові демократичні держави ставали все більш чутливішими до слабого демократичного мандату існуючих структур глобального та регіонального управління, які безпосередньо посягають на інтереси їхніх громадян. Оскільки демократичні держави становили більшість у глобальних установах тиску, – зазначає Е. Макгрю – то необхідно було зробити, щоб в таких інститутах збільшилися прозорість і відповідальність⁴²¹. Захисники радикального демократичного плюралізму стверджують, що ефективні умови реалізації транснаціональної демократії вимагають створення альтернативних форм глобального управління, відсутність яких є порушенням існуючих принципів світового порядку.

Проте сучасні реалії не знімають, а навпаки – актуалізують питання державної та громадянської демократії в системі міжнародних відносин. Сьогодні глобалізація та безпека стали своєрідними мегатрендами загального світового розвитку. Ці процеси торкаються також і соціально політичної сфери, стають частиною прийняття важливих політичних рішень. Система міжнародних відносин позначена слабким ступенем інтеграції та автономністю її учасників, що зумовлено відсутністю єдиної інстанції ухвалення рішень, чи «верховної влади».

Для втілення демократичних принципів та їх реалізації на практиці важливе значення має знаходження таких форм демократичного транзиту, який би унеможливив, чи, принаймні, мінімізував конфлікти, які імовірні у суспільствах «другої» та «третьої» хвиль демократизації з приводу різних політичних інтересів. Розвиваючи теорію С. Хантінгтона, Ф. Закарія стверджує, що вибір, який мають зробити для себе країни, що розвиваються, – це вибір між неліберальною демократією і ліберальною автократією⁴²².

Інші дослідники, які розглядали процеси переходу до ліберальної демократії не західних суспільств (Т. Карл та Ф. Шміттер), дійшли висновку, що значного успіху досягають ті країни, які беруть на озброєння власну модель демократії, внаслідок чого вони досягли значних успіхів в економічному розвитку, причому, набагато стійкішої та

---

⁴²¹Макгрю Э. Транснациональная демократия: теории и перспективы. *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология*. 2008. № 2 (3). С. 184.

⁴²²Закарія Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами. Москва: Ладомир, 2004. С. 97.

ефективнішої⁴²³. Як зазначає з приводу цього досвідчений практик міжнародної дипломатії Г. Кіссінджер: «Політики, які перебувають під тиском електорату, неохоче звертаються до проблем, саме існування яких виходить за межі виборчого циклу»⁴²⁴.

Демократія як основа управління має більшу стримуючу силу тільки в тих країнах, де існує спільність інтересів і фундаментальних цінностей, які поділяються переважною більшістю громадян. Саме це робить можливим життя демократичного, парламентського правління. Занепад демократії настає тоді, коли розпадається єдність цінностей та інтересів, коли не існує більше загальної згоди стосовно основних принципів і завдань, коли прихильники тих чи інших партій більше не прагнуть працювати разом з державою, але самі хочуть стати державою⁴²⁵.

Ефективність демократії, у порівнянні з іншими формами суспільного устрою, полягає в тому, що її інститути здатні розв'язати проблеми, які виникають між громадянським суспільством і політичною владою, застосовуючи консенсусний підхід. Попри ті труднощі, з якими стикається демократія в процесі реалізації власних принципів, актуальною залишається думка Р. Даля: «...демократична ідея не втратить своєї привабливості для людей у недемократичних країнах, і в міру того, як у цих країнах будуть формуватися сучасні, динамічні і більш плюралістичні суспільства, їх авторитарним урядам стане все важче протидіяти устремлінням до розширення демократії»⁴²⁶.

Український вчений В. Бебик розглядає глобальне громадянське суспільство як планетарну сукупність усіх громадян світу, їх вільних об'єднань і асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що перебувають за межами новостворюваної глобальної держави (наддержавних, міждержавних і державно-національних політичних структур), її директивного регулювання і регламентації, що гарантуються й охороняються політичними структурами глобального світу. Таке розуміння формальних і неформальних структур, на переконання В. Бебика, дає підстави говорити про такий специфічний об'єкт

---

⁴²³Карл Т. Л., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций. *Полис*. 2004. 4. С. 6–27.

⁴²⁴Кіссінджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? Москва: Ладомир, 2002. С. 260.

⁴²⁵Хэллоуэлл Дж. Х. Моральные основы демократии. Москва: ППП (Проза, Поэзия, Публицистика), 1993. 144 с.

⁴²⁶Даль Р. Демократия и ее критики. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. С. 482.

дослідження політології, як глобальне громадянське суспільство⁴²⁷. Західні і пострадянські аналітики також вказують на проблему «дефіциту демократії в епоху глобалізації». Крім того, демократизація покликана зробити світ більш передбачуваним в результаті повсюдного встановлення демократичних процедур, а на практиці результати незавершеної демократизації породили цілу когорту гібридних режимів, що зробило сучасний світ ще більше некерованим. Хоча управління (government) і керованість (governance) розглядаються як політичний імператив в умовах глобалізації⁴²⁸.

Регулювання глобалізації стало основною політичною проблемою, і це, в свою чергу, спричинило багато обговорень про точну форму, яку має прийняти таке регулювання, саме як про нормативні принципи та цінності. На думку Н. Вудса, саме реформа головних установ глобального управління, як було відзначено на саміті Тисячоліття ООН, тепер стоїть на світовому політичному порядку денному⁴²⁹. Прозорість, відповідальність, участь і законність не завжди швидко стають цінностями, пов'язаними з домінуючими дискусіями про цю реформу. Таким чином, демократія як глобальний універсальний феномен ще залишається проектом, а не реальністю, хоча людство все більше рухається в бік переважання консенсусу та кооперації над конфліктом.

4.2 Роль політичного консенсусу в розв'язанні конфліктних ситуацій у сучасному світі

XX століття увійшло в історію як століття найбільш жорстокого політичного зіткнення народів і культур як усередині окремих держав, так і на міжнародній арені. Вершиною цього зіткнення слід вважати жовтневий переворот 1917 р. у колишній царській Росії, Першу й Другу світові війни, лєвова частка яких прокотилась теренами Європи. Між тим, не зважаючи на конфліктність і військові зіткнення, конфліктогенну політичну практику тієї драматичної епохи, протистояння двох систем у період «холодної війни», пошуки найбільш ефективного способу розв'язання політичних конфліктів не припинялись. Переосмислення політичної практики минулого привело до глибокого розуміння потреби у

---

⁴²⁷Бебик В. Глобальне громадянське суспільство: теорія, методологія, менеджмент. *Політичний менеджмент*. 2006. № 2 (17). С. 140–147.

⁴²⁸Ильин М. Политическая глобализация: институциональные изменения. *Грани глобализации: трудные вопросы современного развития*: сб. науч. статей. Москва: Альпина Паблишер, 2003. 592 с.

⁴²⁹Woods N. Good governance in International Organization. *Global Governance*. 1999. № 5. P. 32.

консенсусі, який би міг замінити собою політичні протистояння й стати засобом вирішення будь-яких політичних конфліктів.

XX століття стало для історії людства справжнім випробуванням на здатність до виживання. Численні військові і політичні конфлікти поставили питання знаходження розумних рішень щодо їх розв'язання. Зокрема, учасники найбільших міжнародних форумів XIX ст. (Віденського конгресу 1815 р., Паризького конгресу 1856 р., Берлінського конгресу 1878 р.), приймаючи рішення, застосовували неофіційні консультації, принцип загальної згоди, характерні для сучасної консенсуальної процедури. Загалом, спільною рисою процедур прийняття рішень на рівні міжнародних організацій, створених до Другої світової війни, була вимога щодо «відсутності заперечень» як необхідної умови прийняття рішень. Цій вимозі відповідали як прийняття рішень більшістю голосів за наявності права вето у кожного учасника, так і одностороннє прийняття рішень, за якого передбачено можливість утримання при голосуванні⁴³⁰.

Європейська політична арена, що її охоплювала ця система, являла собою концерн гомогенних імперій – монархій, що тримався на принципі балансу сил. Проте поразка Росії у Кримській війні, поява об'єднаних Італії й Німеччини і формування ворожих блоків звели нанівець баланс сил та існуючі у системі традиції. Все це призвело до Першої світової війни, з якою розпалася Віденська система⁴³¹.

До речі, у розпал Першої світової війни існували таємні домовленості між Великою Британією і Францією про розмежування сфер впливу в Османській імперії. Було вирішено, що Велика Британія буде керувати Палестиною, у зв'язку з чим у 1917 р. було підписано угоду Сайкса-Піко. Британія мала свою стратегічну теорію по відношенню до зазначеної території. Вона була стурбована міграцією євреїв з Росії та Східної Європи, які піддавалися гонінням, і використовувала у своїй програмі розширення на Близькому Сході. У зв'язку з цим вона спробувала конвоювати іммігрантів у Палестину і дала обіцянку, що надасть їм захист і допомогу. Міністр Англії (Артур Бальфур) особисто виконав обіцянку від імені королеви лідерам руху сіонізму і 2 листопада 1917 року заснував єврейську державу в Палестині⁴³².

---

⁴³⁰Касьян Н. Ф. Консенсус в современных международных отношениях: *Международно-правовые вопросы*. Москва: Международные отношения, 1983. 128 с.

⁴³¹Коппель О. А. Пархомчук Е. С. Міжнародні системи і глобальний розвиток/ Київ: ФАДА, ЛТД, 2005. 314 с.

⁴³²Абуржейла С. Політичний компроміс як засіб подолання конфліктних і кризових ситуацій: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2017. 190 с.

Після завершення Першої світової війни відбулася трансформація змісту самої системи міжнародних відносин. Виникає Версальсько-Вашингтонська система, яка характеризувалася певними особливостями. Насамперед, США, Британії та Франції закріпили своє лідерство у цій новій системі. Переможені країни залишились на другому плані. В результаті приєднання цими країнами значних територій та зміни їх політичного й економічного статусу після війни виникла можливість для цих країн колегіально змінювати саму систему міжнародних відносин.

Ліга Націй стала гегемоністичним інструментом збереження статус-кво у системі відносин між державами. Фактично будучи підконтрольною Франції та Великій Британії, Ліга Націй виявилася неефективною щодо виконання своєї головної стабілізаційної функції. Основною причиною стала відсутність реальної договірно-правової бази у стосунках між державами. Як наслідок, міжнародна система поступово стала перетворюватися на глобальну, а світ перестав бути євроцентристським.

Систему міжнародних відносин після закінчення Другої світової війни визначала Ялтинсько-Потсдамська система. В її основі лежали домовленості між державами-переможцями, насамперед США і СРСР. Велика Британія поступово відійшла на другий план. Доволі тривалий час домовленості з між цими країнами щодо сфер впливу зберігалися. Однак багато країн, чия роль значно применшилася, постійно виявляли незадоволення й обурення. Характерними рисами Ялтинсько-Потсдамської системи стали «холодна війна», гонка озброєнь, що досягла дійсно критичної межі, і постійна напруженість⁴³³.

Зі створенням Організації Об'єднаних Націй консенсуальний метод набув широкого застосування для розробки й прийняття резолюцій та рішень. У 1987 р. Управління з правових питань Секретаріату ООН підготувало правовий висновок із цього питання. У цьому документі було зазначено, що під консенсусом зазвичай розуміють прийняття рішення без офіційних заперечень і без голосування; це можливо лише в тому випадку, якщо жодна з делегацій офіційно не заперечує проти включення до протоколу запису про досягнення консенсусу, хоча у тих чи інших делегацій при цьому можуть виникати застереження щодо сутності питання в цілому або його частини. Сам факт внесення до протоколу запису про досягнення консенсусу не обов'язково позначає одностайність думок: відомо багато випадків, коли держави роблять заяви або застереження з розглянутого питання, але при цьому не заперечують

---

⁴³³Худолей К. ООН нужны реформы. *Невское время*. 1999. № 36(1917). URL: <http://www.pressa.spb.ru/newspapers/nevrem/indexes/nevrem-1917-index.html#ART10> (дата звернення: 17.01.2019).

проти занесення до протоколу запису про прийняття рішення шляхом консенсусу.

У правовому висновку з питання прийняття рішень консенсусом, підготовленому Управлінням з правових питань Секретаріату ООН у 2003 р., було наголошено: практика знаходження консенсусу означає, що за відсутності заявленого заперечення або конкретної вимоги провести голосування проекти резолюцій та рішень приймаються без голосування.

Будь-яка делегація може блокувати консенсус, заявивши заперечення або конкретно зажадавши провести голосування за пропозицією в цілому; вона при цьому має сформулювати підстави свого заперечення⁴³⁴.

До другої половини 80-х років ХХ ст. міжнародна політика характеризувалася двома тенденціями. Одна із них була уособленням «холодної війни», визначалась постійним балансуванням між війною та миром. Інша тенденція була пов'язана із пошуками своєрідного «модусу вивенді», маючи за мету зменшити напружені стосунки між державами світової спільноти. У певні проміжки часу переважала то одна, то інша тенденція. Відповідно, міжнародні відносини між країнами то покращувалися, то погіршувалися.

Нагальна необхідність розв'язання повоєнних проблем змушувала країни шукати нових форм консенсусної угоди. Результатом стало виникнення цілої групи міжнародних організацій, діяльність яких була спрямована на вирішення цієї проблеми. Військово-політичною організацією демократичних країн Західної Європи та Північної Америки став утворений 4 квітня 1949 р. Північноатлантичний пакт (НАТО). Договір про його утворення підписали США, Канада, Англія, Франція, Італія, Бельгія, Голандія, Люксембург, Норвегія, Данія, Ісландія, Португалія. Пізніше до НАТО приєдналися Греція, Туреччина (1952), Західна Німеччина (1955), Іспанія (1982). У березні 1999 р. членами НАТО стали Польща, Угорщина, Чехія; згодом – інші країни «Нової Європи». Характерною ознакою блоку було те, що він створювався на добровільних засадах: ніхто туди нікого не зтягував силою, ніхто нікого не карав за вихід з нього. «Атлантичний союз, – зауважував Г. Кіссинджер, – не будучи насправді союзом, претендував на якусь універсальність. Він об'єднав світову більшість, що протистояла неспокійній меншості». Слідом за НАТО з'явилися й інші об'єднання, наприклад, у 1951 р. – АНЗІОС (Австралія, Нова Зеландія, США).

---

⁴³⁴Гершиноква Д. А. Ответственность в рамках международных соглашений и многосторонних переговоров. О нарушении правил процедуры на конференции ООН по климату в Дохе в декабре 2012 г. URL: <http://iorj.hse.ru/data/2013/07/10/1289632166/6.pdf>. (дата обращения: 30.01.2019).

Механізм прийняття рішень в НАТО базується на основі консенсусу як єдиного принципу прийняття рішень в НАТО із 1949 р. Тобто, коли оголошувється «рішення НАТО», це означає, що в ньому виражена колективна воля всіх суверенних держав, які входять до його складу. Це також означає, що голосування в НАТО не відбувається. Консультації проводяться доти, доки країни не дійдуть загальної згоди. Час від часу країни-члени розходяться в думках з того чи іншого питання або, навпаки, дотримуються спільної думки⁴³⁵.

Принцип консенсусу закладений у механізмі функціонування Європейського Союзу, в якому інститути влади слугують не механічному втіленню волі більшості, а реалістичному включенню національних та наднаціональних політичних інститутів до процесу прийняття рішень, встановлення між ними конструктивного діалогу. Зокрема, в Європейському Парламенті, як правило, утворюються дві найбільші парламентські групи, які не мають абсолютної більшості. У такій ситуації дві партії вирішують кооперуватися, щоб не допустити блокування діяльності парламенту і тим самим розвіяти сумніви серед інших інституційних партнерів стосовно ефективності парламенту в процесі прийняття рішень. Результатом такої самоорганізації-конкуренції є збалансована й ефективна робота Європарламенту. Діяльність ЄС як наднаціональної організації постає яскравим прикладом досягнення консенсусу у сфері міжнародних відносин.

У європейських державах існує ще й такий шлях вирішення політичних конфліктів та дотримання консенсусу, як національний «круглий стіл». Особливого поширення ця форма консенсусу набула у світовій політичній практиці наприкінці ХХ ст. Першим хрестоматійно успішним прикладом національного «круглого столу», як зазначає С. Хенкін, можна вважати переговори між урядом та усіма парламентськими політичними силами в Іспанії у 1977 р., які закінчилися підписанням низки угод, що отримали назву «Пакту Монклоа».

Після смерті диктатора Ф. Франко у 1975 р. у країні зберігся потужний блок колишньої старорежимної бюрократії, реакційних військових та церковних кіл, що являв собою небезпеку для досить хистких демократичних структур. Соціально-політична напруженість підкріплювалась регіональним, ультраправим та лівим тероризмом. Інфляція та безробіття в країні, висока зовнішня заборгованість та дефіцит торговельного балансу, економічна криза тощо дестабілізували розвиток країни. За такої ситуації в жовтні 1977 р. однопартійний

---

⁴³⁵Корнієнко В. О. Україна в Європі і світі: навч. посіб. Вінниця: ВНТУ, 2017. С. 89.

правоцентристський уряд Союзу демократичного центру (СДЦ), що не мав парламентської більшості, пішов на укладання домовленості з усіма репрезентованими у законодавчому органі партіями – т. зв. «Пакт Монклоа», який містив програму економічних та політичних заходів, необхідних для завершення перехідного етапу. Лідер СДЦ А. Суарес зазначав, що політика широкого міжпартійного співробітництва має тимчасовий характер і, розпочавшись після всезагальних виборів, завершиться прийняттям конституції. Проте, всупереч своєму ситуативному характеру, угода практично відразу позитивно вплинула на політичне середовище. У низці партій відбулося розмежування: на авансцену вийшли політики та фракції, які стояли на позиціях здорового глузду; «непримиренних» же було відсунуто на другий план⁴³⁶.

За своєю суттю «Пакт Монклоа» став реальною основою подальших демократичних перетворень в країні. Він уособлював реалізацію принципів широкої коаліції в ім'я національного примирення, сприяв утворенню бажаного і необхідного морально-психологічного клімату у країні. Процес примирення, в основі якого лежала політична воля партійних лідерів та уряду, базувався на своєрідній техніці укладання консенсусу. Його важливими елементами стали такі:

- переговори вели представники всіх зацікавлених груп, причому, склад представників постійно змінювався залежно від характеру переговорів;

- кількість учасників переговорних груп була обмежена з метою більш швидкого знаходження консенсуального політичного рішення;

- переговори були закритими і конфіденційними, завдяки чому учасники були відокремлені від тиску ззовні, легше йшли на поступки⁴³⁷.

Показовим слід вважати те, що після того, як пакт втратив чинність, основні принципи цього консенсусу були збережені у реальній політичній практиці, а спільні цінності та ідеї стали пріоритетними, замість інтересів окремих політичних груп. В результаті дотримання основних принципів консенсусу, насамперед, із боку політичних еліт країни, нова Конституція не стала відображенням інтересів лише окремих політичних груп та партій, спираючись на згоду абсолютної більшості. Конфліктність у суспільстві значно зменшилась.

Отже, національний «круглий стіл» є важливим інструментом, за допомогою якого виникає можливість розв'язувати складні політичні

---

⁴³⁶Хенкин С. М. Испания после диктатуры. Социально-политические проблемы перехода к демократии. Москва: Наука, 1993. С. 58.

⁴³⁷Климкова І. І. Політичний консенсус та практики його втілення *Політологічні записки*. 2012. №6. С. 90–99.

питання. Головною особливістю національних круглих столів є те, що основні проблеми, які виникають у суспільстві, і конфліктні суперечки між представниками великих соціальних груп розв'язуються за допомогою діалогу. Як показала історична практика, найбільш ефективно ця форма консенсусної взаємодії провила себе у Польщі, Угорщині та Болгарії.

Після розпаду СРСР і зникнення Організації Варшавського Договору міжнародна та європейська безпека докорінно змінила свій ландшафт. Перед міжнародною спільнотою постало завдання переосмислити сутність подій, які відбулися, і знайти нові форми загальної безпеки, що мали б відповідати реаліям сучасності.

Людство набуло певного досвіду у розробленні механізмів здійснення різноманітних сценаріїв майбутнього. Разом із тим, найбільш очевидним виявився сценарій збереження цивілізації. Першочерговим стало завдання його реалізації як на національному, так і на глобальному рівнях. У найближчій перспективі практичне втілення цього сценарію в життя повинно було гарантувати країнам спокій і можливість подальшого розвитку. Його основою став також футурологічний підхід із розумінням ефекту інформаційного зворотного зв'язку в соціальному середовищі, відомий як «теорема Томаса»: якщо людина визначає дійсність обставин, то вони стають також дійсними у своїх наслідках.

Початок ХХІ століття ознаменувався кардинальними змінами природи конфліктів на макрорівні. На перший план виступають конфлікти ідеологій, ідентичностей у контексті конфесійної та цивілізаційної приналежності⁴³⁸. Колишня конфліктологічна парадигма вже не може адекватно пояснити їх сутність та шляхи подолання. Нова концепція знаходиться поки що в стадії розроблення⁴³⁹. Більш того, в новому тисячолітті причини соціально-політичних конфліктів залишилися актуальними не тільки для перехідних суспільств, а й для економічно розвинених країн. Терористичні акти 11 вересня 2001 року і подальша військова акція США та їх союзників в Афганістані є свідченням цього.

Узагальнюючи, ще раз зазначимо, що сучасна політика в певному сенсі народжується із конфлікту, з пошуків демократичних механізмів вирішення таких конфліктів. Саме прийняття таких механізмів також є частиною процесу осмислення місця конфлікту в політичному процесі. Як зазначалося раніше, конфлікт буде вважатися нормою за умови

---

⁴³⁸Глухова А. В. Социально-культурный конфликт как фактор современного политического процесса. *Логос*. 2005. №4. С. 185–200.

⁴³⁹Лапкин В. В. Универсальная цивилизация: болезнь роста и ее симптомы. *Политический институт на рубеже тысячелетий*. Москва, 2001. 234 с.

попередження можливої його ескалації. Досягнення консенсусу в цьому випадку є першочерговим завданням. Тому виникає потреба в аналізі різних аспектів консенсусу – не як статичних передумов, але як активних елементів стабільного політичного процесу у сучасному світі.

Простежити зовнішні впливи на перебіг внутрішньополітичних процесів та суперечностей і досягнення політичного консенсусу дає змогу, зокрема, аналіз подій «трояндової революції» у Грузії, «тюльпанової революції» у Киргизії; Помаранчевої революції – в Україні.

Чинниками становлення сильної політичної опозиції у Грузії стали, на думку дослідників, порівняно м'який авторитарний режим, криза правлячої еліти, низький рівень життя населення, консолідація опозиційних сил. Усе це дало змогу відбутися «трояндовій революції» 2003 р., коли опозиція виступила проти визнання результатів парламентських виборів у країні, згідно з якими перемогу здобули провладні сили. Гомогенність грузинського суспільства в цьому випадку була запорукою успіху в реалізації технології практично ненасильницького державного перевороту. Пізніше ця ж гомогенність забезпечила новому президенту М. Саакашвілі переобрання на другий термін.

Суттєвого поштовху до подальшого досягнення політичного консенсусу у грузинському суспільстві «трояндова революція», однак, не надала. Грузинська опозиція в постреволюційний період фактично опинилася в тих самих умовах, що й за президентства Е. Шеварднадзе. Обмеження медіапростору для опозиції, розгін кількатисячної демонстрації та запровадження надзвичайного стану в листопаді 2007 р., вигнання опонентів влади за кордон засвідчили збереження недемократичних, авторитарних тенденцій нової влади⁴⁴⁰. Вони посилювалися у 2007–2012 рр., коли відбувалися тортури й убивства ув'язнених, жорстокі розгони протестних акцій, у яких брали участь неформальні угруповання, силове захоплення телекомпанії «Імеді», передавання інших незалежних телекомпаній у підпорядкування владних структур.

Одночасне посилення поліції й армії, реформи державних установ, знищення дрібної корупції, полегшення для громадян процедур отримання паспортів створювали лише ілюзію того, що Грузія вже

---

⁴⁴⁰Ткаченко Т. В. Формування політичної опозиції в Україні та країнах пострадянського простору: теоретико-порівняльний аналіз. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2009. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Вип. 1. С. 109–117.

сформувалася як суверенна демократична держава⁴⁴¹. Проте парламентські вибори 2012 р., на яких правляча партія «Єдиний національний рух» зазнала поразки, довели, що режим М. Саакашвілі втратив підтримку з боку більшості суспільства, не зумівши створити реального політичного консенсусу.

Помаранчева революція в Україні у 2004 р. відбулася в умовах практично однакової підтримки конкуруючих політичних лідерів. Гостра боротьба, що розгорнулася між двома кандидатами, які вийшли до другого туру президентських виборів – В. Ющенком та В. Януковичем – перейшла у відкрите протистояння, що проявилось у масових виступах після проведення другого туру 21 листопада 2004 р. Прибічники В. Ющенка заявили про його перемогу ще до оголошення офіційних результатів, закликавши до невизнання переможцем виборів В. Януковича, про що йшлося в оприлюднених попередніх результатах голосування. У Києві на Майдані Незалежності було розгорнуто наметові містечка, розпочалися мітинги, на яких лунали заклики до бойкоту діючої влади; у деяких містах Західної України представники органів державної влади заявили про визнання президентом України В. Ющенка. Заява ЦВК 24 листопада 2004 р. про перемогу В. Януковича у другому турі виборів (49,46 % проти 46,61 %) була вороже зустрінута опозицією.

У цих умовах Верховна Рада України 27 листопада 2004 р. приймає рішення про неможливість встановлення результатів другого туру і проведення повторного голосування. За результатами переголосування переможцем президентських виборів було оголошено В. Ющенка (51,99 % проти 44,2 %) ⁴⁴².

Події Помаранчевої революції засвідчили, що всередині правлячого класу України то розпалюється, то затухає, але не припиняється боротьба за власність, ресурси і вплив на суспільство. З 2004 р. вона особливо загострилася, наслідком чого став фактичний розкол всього українського суспільства. Вперше за роки незалежності український народ став свідком запеклої боротьби за владу не тільки політичних опонентів, а й не менш запеклої боротьби і розколу усередині так званої «помаранчевої коаліції», що опинилася при владі ⁴⁴³.

---

⁴⁴¹«Революция роз». Итоги. Независимый экспертный доклад. / И. Арчвадзе, Г. Векуа, Н. Девдариани, Л. Осидзе, Г. Рцхиладзе. URL: <http://georgiamonitor.org/up-load/medialibrary/b5c/b5c8c33130a95-841803763449aa98e34.pdf>. (дата обращения: 10.02.2019).

⁴⁴²Сайт «Вибори Президента України» Центральної виборчої комісії України.URL:<http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wr0011>. (дата звернення: 10.02.2019).

⁴⁴³Пахарев А. Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні: навч. посіб. Київ: ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 182 с.

Порівнюючи досвід «трояндової революції» й Помаранчевої революції, варто зазначити, що їх специфіка пояснюється відмінностями соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку кожної країни. Грузія – невелика країна як за чисельністю населення, так і за площею території. Там немає сильних регіональних еліт, оскільки не існує серйозної регіональної диференціації промисловості, а галузеві еліти своїм корінням пов’язані з певними секторами економіки. Українські ж еліти, насамперед, є регіональними, оскільки окремі галузі економіки зосереджені в конкретних регіонах.

Певну специфіку мали події «тюльпанової революції» 2005 р. у Киргизії. Її виникнення було пов’язане з підбиттям підсумків попередніх парламентських виборів (депутатів Жогорку Кенеш), а саме – незгодою значної частини населення з їх проведенням й оголошеними результатами. Як зазначають дослідники, важливість парламентських виборів у Киргизії визначалася кількома чинниками: подальшим погіршенням внутрішньої соціально-економічної ситуації, психологічними очікуваннями еліти та політично активної частини населення після попередніх подій у Грузії та Україні, а також завершенням наприкінці 2005 р. останнього за чинною конституцією терміну перебування при владі президента А. Акаєва. Опозиція виголошувала, що опрацюється варіант дестабілізації ситуації в країні і продовження повноважень президента за рахунок уведення надзвичайного стану.

Внаслідок впливу зазначених чинників за скандальністю киргизькі парламентські вибори 2005 р. перевершили всі попередні виборчі кампанії у країні. Проведення парламентських виборів у березні 2005 р., під час яких спостерігачами було зафіксовано низку порушень, які перешкоджали вільному волевиявленню громадян, спричинило масові виступи в різних регіонах країни. Як наслідок – у Киргизії відбувся фактичний саморозпад колишньої влади. До керівництва прийшла коаліція різних груп, що в різний час опинилися в опозиції до колишнього президента А. Акаєва; фактично, вони заповнили той вакуум влади, що виник у країні. Лідером цієї коаліції став колишній прем’єр-міністр Киргизії К. Бакієв; саме він здобув перемогу на президентських виборах у липні 2005 р. Проте, як засвідчили подальші події, зміна керівництва не вирішила серйозних проблем, характерних для Киргизії, як і загалом для країн Центральної Азії: наявності адміністративно-силової політики, клановості й трайбалізму, відсутності традицій легальної політичної боротьби. Зазначені обставини призвели до повалення режиму К. Бакієва у квітні 2010 р., що відбулося під тиском опозиції.

Аналіз подій «кольорових революцій» на території колишніх республік дає змогу визначити два основні підходи до їх причин та наслідків, які по-різному інтерпретують місце політичного консенсусу в цих подіях. Прибічники першого підходу вважають: події в Грузії, Україні, Киргизії зумовлені тим, що з розпадом СРСР замістити радянську політичну культуру і відповідний стиль взаємовідносин влади і суспільства фактично було нічим. Власну систему державних інститутів, що відповідала б реальним проблемам розвитку кожної країни й інтересам більшості населення, тільки належало створювати, і найпростішим варіантом уявлялося збереження колишніх методів управління, але вже у формально демократичній оболонці.

Проте нова система не могла задовольнити як тих громадян, чие соціальне становище істотно погіршилося, так і тих, хто був готовий до вільної конкуренції в нових умовах, але зіткнувся з протидією кланово-корпоративних механізмів. Накопичення соціального невдоволення і зростання неадекватності політичної еліти призвело до «кольорових революцій», хоча «революцій» у традиційному розумінні цього поняття – як зміни суспільного ладу (або хоча б зміни форми політичного режиму) – ні в Грузії, ні в Україні, ні в Киргизії не було. У цих країнах відбулася навіть не зміна еліт (ті, хто прийшов до влади, теж були частиною еліти), а лише зміна вищого державного керівництва. Тому «кольорові революції» визначаються прибічниками першого підходу як ознака принципової незавершеності постсоціалістичного переходу (транзиту демократій) у колишніх радянських республіках, як наслідок недооцінки важливості побудови адекватної системи органів державної влади, невміння формування ефективного апарату державного управління, хибного розуміння самої цієї ефективності⁴⁴⁴.

Прибічники другого підходу переконані в тому, що визначальну роль у подіях в Грузії, Україні, Киргизії відіграли політичні технології, передусім – маніпулятивного характеру. Саме тому у жодній з цих країн не відбулося кардинальних трансформацій соціально-економічної системи, радикальних позитивних змін парадигм суспільного розвитку. «Кольорові революції» полягали у зміні конкретних політичних режимів шляхом розхитування вертикалі влади на всіх рівнях адміністративної ієрархії, в масовому порядку; паралельно послідовно формувалася відповідна громадська думка (хоча б для деяких соціальних груп, категорій, які згодом поставали як знаряддя головного удару, нанесеного

---

⁴⁴⁴Кынев А. В. Кыргызстан до и после «тюльпановой революции». URL: <http://igpi.ru/info/peor-le/kynev/1128082583.html>. (дата обращения: 10.02.2019).

стихією натовпу). Реалізація зазначених технологій відбулася за підтримки численних неурядових організацій (фондів, інститутів, видавництв), що перебували під впливом країн Заходу, передусім – США⁴⁴⁵.

Суперечливий характер зазначених подій свідчить про необхідність подальшого пошуку консенсусу в умовах продовження «транзиту демократій». Американські дослідники Х. Лінц і А. Степан зауважують: «Демократичний транзит – це реалізований процес консолідації і досягнення консенсусу відносно політичних процедур для забезпечення виборного правління, коли інститут влади наділяється повноваженнями в результаті незалежного голосування; коли вибране правління де-факто володіє прерогативами моделювання нових курсів політики; коли виконавча, законодавча і судова гілки влади, сформовані новою демократією, не повинні ділити владу з іншими елементами соціально-політичного процесу де-юре».

Як приклад, розглянемо також процес узгодження позицій країн Європейського Союзу при виробленні санкційної політики щодо Росії – як наслідок подій, пов'язаних із анексією Криму й військовими діями на сході України. На сучасному етапі рішення про введення обмежувальних заходів приймається на основі консенсусу в Раді Європейського Союзу або в Європейській Раді за пропозицією Верховного представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки і Європейської комісії на основі консенсусу.

Європейські санкції виробляються регіональними робочими групами у складі Ради ЄС, Робочою групою радників з міжнародних справ (англ. – Foreign Relations Counsellors Working Party, RELEX / Sanctions), Комітетом з політичних питань і безпеки (англ. – Political and Security Committee, PSC), Комітетом постійних представників (англ. – Committee of Permanent Representatives, COREPER)⁴⁴⁶. Консensusний тип прийняття рішень в Раді ЄС і Європейській Раді, з одного боку, ускладнює і уповільнює процес узгодження, з іншого – дозволяє найбільш впливовим країнам Союзу, таким як Німеччина, координувати діяльність ЄС і впливати на цей процес, або прискорюючи його, або ветоуючи рішення. Для інтеграційного об'єднання 28 держав консолідовані економічні санкції, особливо щодо одного з найбільших торгових партнерів і постачальника енергії, яким є Росія, стали безпрецедентно жорсткою

---

⁴⁴⁵Князев А. А. Государственный переворот 25 марта 2005 г. в Киргизии. Бишкек: Общественный фонд Александра Князева, 2007. 272 с.

⁴⁴⁶Санкции. Российский Совет по Международным делам. URL: <http://russiacouncil.ru/sanctions> (дата обращения: 28.02.2019).

мірою. Крім того, в цьому випадку Європейський Союз застосував новий для себе тип санкцій.

Традиційно саме з урахуванням складності узгодження позицій всіх країн-членів Європейського Союзу було застосовано, в основному, лише обмежувальні заходи неекономічного характеру, такі як візові обмеження і заборона на пересування конкретних осіб. Із торгово-економічних заходів Європейський Союз донедавна масово застосовував тільки ембарго на зброю, і навіть питання обмеження торгівлі товарами подвійного призначення викликало гарячі суперечки серед членів ЄС.

Санкції проти Ірану стали першим прикладом європейських секторальних заходів, прийнятих на наднаціональному рівні, і, крім того, послужили полем для «відпрацювання» санкційних схем, які пізніше були застосовані до Росії. Напередодні прийняття антиросійських санкцій в Європейському Союзі не спостерігалось єдності з питання адекватної і скоординованої відповіді на дії Росії у Криму та на сході України. Незважаючи на підвищення в попередні роки ролі наднаціональних структур ЄС, поступове формування спільної зовнішньої політики, політики безпеки і здатність виробити єдину позицію з багатьох зовнішньополітичних питань, роль національних інтересів країн-членів Європейського союзу є, як і раніше, високою. Насамперед країни ЄС мають різний історичний досвід, різний рівень економічних зв'язків і різний ступінь енергетичної залежності від Росії. З огляду на це в Європейському Союзі виділилося кілька груп держав, які виражали різні думки: від рішучої підтримки – до неприйняття політики антиросійських санкцій.

По-перше, українська криза знову яскраво висвітила давній розлом – поділ на «Стару» і «Нову Європу», позначений ще у 2003 р. у зв'язку з розбіжністю думок щодо вторгнення до Іраку. Через десять років після вступу країн «Нової Європи» до НАТО і Європейського Союзу їм вдалося істотно змістити фокус в рамках самого ЄС і домогтися підтримки своєї (проамериканської) позиції у великих «староєвропейських» державах.

По-друге, в центрі дискусій з антиросійських санкцій гостро стояло питання енергетичної безпеки Європейського Союзу, що також поділило країни ЄС на протиборчі групи. Енергетика і енергетична безпека є найважливішою складовою політичного життя Європейського Союзу і Європи в цілому. Європа імпортує більше 50 % всіх споживаних енергоносіїв, а за прогнозом Європейської комісії, незважаючи на активну підтримку розвитку відновлюваних джерел енергії, до 2030 року частка

імпортованих енергоносіїв зросте до 70 %⁴⁴⁷. При цьому Росія забезпечує до 90 % поставок енергоносіїв до країн Центральної та Східної Європи.

В цілому можна виділити такі групи держав із різними позиціями щодо антиросійських санкцій. Відкриту підтримку введенню обмежувальних заходів проти Росії надали країни Вишеградської групи на чолі із Польщею, а також прибалтійські держави Латвія, Литва, Естонія⁴⁴⁸. До цієї ж групи країн приєдналися Швеція, Данія, Нідерланди. Країни ж Південної Європи, такі як Італія, Греція і Кіпр, навпаки, висловлювали різку критику санкцій політики щодо Росії, бо зберігають із нею тісні економічні та фінансові зв'язки.

Іспанія і Португалія не мають особливо тісних зв'язків з Росією, більше зосереджені на власних фінансових труднощах і усуненні наслідків кризи, тому не проявляли інтересу до санкційної політики і, скоріше, вважали б за краще уникнути цього заходу. Що ж стосується найбільших країн Євросоюзу, то і серед них не було безумовної єдності. Велика Британія довгий час вкрай неохоче реагувала на санкційні ініціативи, в першу чергу тому, що в Лондоні, як найбільшому фінансовому центрі, зберігалася чимала частина активів російських «олігархів» і «близьких до Путіна людей», як їх охарактеризували в офіційних документах ЄС. Замороження цих активів було для Великої Британії небажаним.

Франція також протягом тривалого часу була на роздоріжжі щодо антиросійських санкцій. Слід зважити на те, що у випадку з Францією також виявилися вузьконаціональні, в першу чергу, економічні інтереси. Зокрема, найбільша угода з продажу вертольотоносців типу «Містраль» залишалася в силі аж до 2015 року, незважаючи на тиск з боку Німеччини і США. У підсумку Німеччина взяла всю ініціативу на себе.

Консолідація країн-членів Європейського Союзу навколо антиросійських санкцій при німецькому лідерстві стала, таким чином, інструментом об'єднання Європи і спробою в черговий раз продемонструвати самостійність, ініціативність і здатність союзу ефективно діяти для врегулювання кризи з використанням принципів політичного консенсусу.

---

⁴⁴⁷A policy framework for climate and energy in the period from 2020 to 2030. Communication from the commission to the European Parliament, the Council, the European economic and social committee and the Committee of the regions. 22.01.2014. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN-ALL/?Uri=CELEX:52014DC0015> (дата звернення: 28.02.2019).

⁴⁴⁸Воротников В. В. 25 лет независимости государств Балтии: из Советского в Европейский Союз. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. Т. 9. Вып. 5. 2016. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/25-let-nezavisimosti-gosudarstv-baltii-iz-sovetskogo-v-evro-peyskiy-soyuz> (дата обращения: 28.01.2019).

Здатність виступати в якості європейського лідера А. Меркель з успіхом продемонструвала у попередні роки в умовах фінансової кризи 2008 р., кризи Єврозони і ситуації в Греції. В ситуації кризи на сході України А. Меркель лише підтвердила і посилила свою позицію. Для реалізації своєї політики їй необхідно було, в першу чергу, домогтися підтримки всередині країни, де думки розділилися на два полюси. Один із полюсів, який рішуче підтримував політику антиросійських санкцій, представляла сама Меркель. На іншому полюсі виявилися віце-канцлер Німеччини Зігмар Габріель і міністр закордонних справ Німеччини Франк-Вальтер Штайнмаєр, представники Соціально-демократичної партії Німеччини (СДПН), які разом з ХДС/ХСС входили до складу правлячої коаліції, а також впливові представники бізнес-кіл і широка громадськість, яка виступала проти конфлікту з Росією. Меркель намагалася забезпечити безпеку своєї позиції і йшла на поступки. Політичні «перетягування канату» між Меркель і Штайнмаєром склали досить успішний тандем, що лягло в основу двотрекового підходу до Росії (діалог + санкції).

Що стосується широкої громадськості, то, згідно з опитуваннями громадської думки, негативне ставлення німців до Путіна компенсувалося неприйняттям економічних санкцій і небажанням нової конфронтації з Росією. Так, незважаючи на те, що 70 % громадян Німеччини негативно ставилися до Путіна⁴⁴⁹, тільки 43 % схвалювали санкції щодо цієї країни, а 36 % висловлювалися з різкою критикою економічних заходів⁴⁵⁰.

Однак з часом думка громадськості Німеччини змінилася: до грудня 2014 р. вже 58 % населення Німеччини підтримували санкції, а 76 % громадян схвалювали курс Ангели Меркель щодо Росії⁴⁵¹.

Незважаючи на те, що розбіжності за цими двома лініями зберігалися, А. Меркель вдалося відстояти свою позицію на внутрішньополітичній арені Німеччини і забезпечити собі підтримку для дій в рамках Європейського Союзу.

У зовнішній політиці А. Меркель також зайняла ініціативну лідерську позицію. Зокрема, вона була єдиним європейським політиком, який підтримував регулярне спілкування протягом найгострішої фази кризи і з

---

⁴⁴⁹Stokes B. Russia, Putin Held in Low Regard around the World. Pew Research Center, Global Attitudes and Trends, August 5, 2015. URL: <http://www.pewglobal.org>. (дата звернення: 28.02.2019).

⁴⁵⁰Russia sanctions: Public Support weaker in France and Germany. YouGov Eurotrack Survey, 2014. URL: <https://yougov.co.uk/news/2014/04/01/russia-sanctions-public-support-france-and-germany> // (дата звернення: 28.03.2019).

⁴⁵¹Politbarometer 2014. Forschungsgruppe Wahlen E.V. URL: http://www.forschungsgrup-pe.de/Umfragen-Politbarometer/Archiv/Politbarometer_2014/ // (дата звернення: 28.02.2019).

Володимиром Путіним, і з українськими лідерами. За перші кілька місяців української кризи канцлер Німеччини провела не менше 30 телефонних розмов з Путіним⁴⁵², ставши єдиною сполучною ланкою між Росією і Європою, який перервав всі інші дипломатичні канали.

Таким чином, порушивши режим «ізоляції» Росії, вона показала унікальні можливості політичного консенсусу, вміння домовлятися і обговорювати ситуацію. Меркель доклала багато зусиль для консолідації європейських країн з різними національними інтересами навколо своєї позиції про необхідність введення і посилення санкцій проти Росії. Зокрема, Німеччина зайняла принципову позицію і виступала «рупором» консолідованої західної позиції з перших днів кризи, реагуючи на офіційному рівні на кожну значущу подію на сході України.

При цьому А. Меркель довелося, з одного боку, подолати внутрішні розбіжності, з іншого – знайти прийнятну для різних груп європейських країн позицію. Результатом узгодження на внутрішньополітичному полі Німеччини став двотрековий підхід, який поєднує націленість на переговори і економічний тиск. На європейському напрямку Німеччина відтіснила на другий план інші провідні європейські держави, які демонстрували або нездатність до рішучих дій (Франція), або радикальний настрій (Польща), і доклала зусиль до пошуку збалансованої позиції.

Важливим моментом у сучасному світі стає інституалізація політичного консенсусу через виборче законодавство і політичне представництво, відповідні структури законодавчої і виконавчої влади. В ході трансформації мають бути вирішені протиріччя між конфліктом і консенсусом, між включеністю і керованістю; між демократичним схваленням і ефективністю політичної системи. Країнам Східної Європи, в цілому, вдалося впоратися з цими проблемами, наслідком чого став м'який, еволюційний політичний розвиток, незважаючи на деяке невдоволення мас результатами економічних реформ і глибоку культурну травму.

Одним із головних протиріч трансформації, на думку Ф. Рюба, є протиріччя між конфліктом і консенсусом⁴⁵³. Демократія, за визначенням, є інституціалізованою системою для виникнення і розв'язання всіляких

---

⁴⁵²Dempsey J. After the Sanctions, a Strategy for the East. *Carnegie Europe*. August 18, 2014. URL: <http://carnegieeurope.eu>. (дата звернення: 28.02.2019).

⁴⁵³Рюб Ф. В. Три парадокса консолидации в новых демократиях Центральной и Восточной Европы. *Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей*: в 2 т. Санкт-Петербург; Москва; Берлин, 2003. Т.1. Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы. С. 435–473.

конфліктів, що виникають при розподілі дефіцитних ресурсів – влади, соціального статусу, матеріальних ресурсів тощо. Для цього необхідні жорстко фіксовані правила гри, завдяки яким і досягається стабільність політичної конкуренції. Фактично це означає досягнення так званого процедурного консенсусу, тобто згоди щодо демократичних процедур, заснованої на визнанні справедливості інституційних правил. На рівні програм або політичного курсу саме конфлікти є необхідною умовою демократії.

Друге протиріччя виникає між включеністю і керованістю, тобто між стабільною і дієздатною політичною владою, яка вмела б справлятися із проблемами трансформації і представницькими політичними інститутами, що забезпечують соціальну інтеграцію суспільства. У трансформаційних процесах в Центральній і Східній Європі домінує система пропорційного представництва, що забезпечує фрагментацію партійної системи. Вона в певному обсязі уможливилася представництвом найважливіших політичних сил в парламенті. «Саме в етнічно гетерогенних державах Центральної та Східної Європи відповідне представництво етнічних або інших меншин має велике значення для консолідації», – вважає німецький дослідник Ф. Рюб⁴⁵⁴.

Однак широке представництво різноманітних інтересів повинно доповнюватися ефективною керованістю, формулу якої досить важко визначити в умовах значної політичної фрагментації. Нерідко виникають ситуації, коли сама виборча система (змішана або мажоритарна) дозволяє трансформувати відносну більшість голосів, отриманих на виборах, в абсолютну більшість у парламенті, що створює реальну небезпеку «конституційної диктатури». Інституційні механізми в таких випадках сприяють не консенсусу, а, навпаки, домінуванню однієї або двох політичних сил над іншими, що посилює політичні конфлікти щодо інститутів, оскільки відлучає від участі в них занадто великі групи виборців і карає тих, хто програв.

Стосовно керованості, то в країнах Центральної та Східної Європи було випробувано кілька моделей виконавчої влади. Жодна країна (крім Росії) не взяла на озброєння так званий суперпрезидентський режим, витрати на якого давно і добре відомі. Створюючи дієздатну виконавчу владу, такий режим схильний до авторитарної ремісії, оскільки

---

⁴⁵⁴Рюб Ф. В. Три парадокса консолидации в новых демократиях Центральной и Восточной Европы. *Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей*: в 2 т. Санкт-Петербург; Москва; Берлин, 2003. Т.1. Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы. С. 435–473.

передбачає слабку парламентську систему і нерозвинений механізм відбору політичних лідерів, що веде до політичного авантюризму і задоволення персональних владних амбіцій. Інший варіант президентіалізму – президентсько-парламентська система, заснована в Хорватії, яка справедливо вважається однією з найбільш конфліктогенних. Але парламентська система здатна забезпечити більш-менш сумлінне політичне суперництво і надати інституційні стимули для кооперації і консенсусу.

Третя проблема полягає в протиріччі між демократичним схваленням і ефективністю політичної системи, тобто її здатністю до безперерйного виробництва і реалізації послідовних рішень. Політичний вибір на користь ринкової економіки неминуче пов'язаний із високими соціальними витратами. Безробіття, інфляція, підвищення цін через зниження субсидій, недостатні мережі соціального захисту і пов'язана з цим висока незахищеність громадян є тією ціною, яку доводиться платити за очікуване в майбутньому економічне процвітання. Якщо терпіння населення скінчиться або соціальні витрати будуть занадто великі, то демократичні політичні інститути можуть допомогти заблокувати послідовну економічну політику. Разом з тим, це може обернутися затягуванням економічної кризи, оскільки часта зміна популістської і ліберальної політики може виявитися найбільш згубною для економічної стабілізації.

Рішення цього парадоксу знову-таки може забезпечити лише політичний механізм консенсусу, а саме – відкрита і конкурентна політична система. Політичні партії і державний апарат за допомогою інституційної адаптації повинні надавати доступ до політичної влади новим групам і відкрити їм канали для представництва їх інтересів. Крім того, необхідно забезпечити всім доступ до інститутів соціального захисту, які надають потерпілим достатні кошти для виживання, що особливо актуально для безробітних і людей похилого віку.

В реальності сьогодні країни Центральної і Східної Європи стикаються з протилежною ситуацією. Залучення нових акторів до держави в політичній системі є недостатнім. Замість цього спостерігачі говорять про «надмірну політизацію», «надмірну парламентаризацію» і «надмірну партизацію» політики. Ці визначення характеризують стратегію політичних партій по виключенню з політичного процесу всіх інших акторів. Доступ до економічних ресурсів є незрозумілим і невизначеним, виходячи зі спірного положення щодо приватизації, неясних відносин власності тощо. Інститути соціального захисту також не міцні, вони все ще знаходяться на стадії становлення і не забезпечують фінансову і

правову надійність, незважаючи на те, що було прийнято безліч відповідних законів тощо.

В цілому ж, з урахуванням досвіду як східноєвропейської, так і латиноамериканської трансформації, можна сформулювати висновок про те, що успіх або поразка економічних і соціальних реформ залежить не від суті окремих політичних заходів, а від цілісності й тривалості їх реалізації. Цілісні і тривалі реформи тільки тоді можуть бути доведені до кінця, коли політичні партії – незважаючи на зміну урядів – зберігатимуть незмінним основний набір здійснюваних заходів, і якщо вони в змозі реалізувати їх, не зважаючи на мінливі популістські настрої населення. А ця умова, в свою чергу, повертає до проблеми консенсусу щодо проведеної економічної і соціальної політики, до питання про дієздатність політичної системи в цілому.

У ХХІ столітті роль держави, можливо, і посилюватиметься, а всі розмови про її швидке відмирання, як показав весь досвід ХХ століття, – поки що непереконаливі. В даний час держава невинувато ослабила свій вплив із деяких важливих напрямів суспільного розвитку. Людина втратила право на захист від злочинності, насильства, проявів сексуальної революції, примітивної культури і уніфікації. При цьому держава повинна забезпечити і певну міру свободи кожного громадянина. Всі основні національні і державні ідеї майбутнього можуть базуватися на принципах синергетики і системності⁴⁵⁵. У першому випадку загальнолюдські цінності необхідно адаптувати до етнічних і державних особливостей народів. Згідно з другим принципом, національно-державні ідеї мають бути цілісними і динамічно урівноваженими в структурі: окремі елементи систем – держава (її суб'єкти) і держава (суб'єкти) – навколишнє середовище.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку цивілізації консенсус набуває важливого значення як технологія розв'язання зовнішньополітичних суперечностей. Ефективний механізм прийняття та реалізації зовнішньополітичних рішень – це одна з ключових умов ефективної зовнішньої політики. Суб'єктивні рішення, розраховані лише на найближчу перспективу, засновані на кон'юнктурних міркуваннях, у цій сфері є абсолютно неприпустимими, оскільки кожен крок може мати стратегічний характер і довготривалі наслідки⁴⁵⁶. Тому всі розвинені

---

⁴⁵⁵Хакен Г. Информация и самоорганизация. Макроскопический подход к сложным системам. Москва: Мир, 1991. 234 с.

⁴⁵⁶Григор О. Консенсус как технология решения внутривполитических и внешнеполитических противоречий. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, 2015. Вип. 97 (6). С. 352–356.*

країни прагнуть докласти максимум зусиль для того, щоб створити й удосконалити механізм прийняття зовнішньополітичних рішень. Велику роль у цьому процесі, що має забезпечити успішність розв'язання зовнішньополітичних суперечностей, відіграє саме технологія консенсусу.

Дослідники виокремлюють наступні ключові ознаки механізму розв'язання зовнішньополітичних суперечностей:

- колегіальний характер вироблення і прийняття зовнішньополітичних рішень, залучення до цього процесу всіх (або максимально можливу кількість) суб'єктів міжнародної діяльності;

- опора при виробленні зовнішньополітичних рішень на глибоку аналітику, на експертизу, яка забезпечується не тільки урядовими дослідними центрами, а й неурядовими організаціями, тобто – на широке експертне співтовариство;

- застосування стратегічного планування, яке ґрунтується на короткостроковому, середньостроковому і довгостроковому прогнозуванні;

- прозорість механізму прийняття зовнішньополітичних рішень, яка визначається співробітництвом із ЗМІ, зокрема, проведенням регулярних брифінгів суб'єктами міжнародної діяльності (насамперед, зовнішньополітичними відомствами). У розвинених країнах світу вважається, що досягнення консенсусу можливо лише за умов прозорого прийняття рішень із важливих політичних питань. Така процедура дозволяє широкій громадськості розуміти логіку представників влади, а також відкриває шлях для контролю за діяльністю влади;

- суворі виконавчі дисципліни у реалізації зовнішньополітичних рішень. Дискусії щодо правомірності та ефективності прийнятих рішень можуть проводитися лише всередині країни, але зовсім неприпустимим є, коли подібні дискусії проводяться за її межами, і рішення влади певної країни підлягають публічному обговоренню. Наприклад, у США вважають, що американці, які виїждять за кордон і беруть участь у міжнародних конференціях, повинні єдиним фронтом відстоювати національні інтереси США, з приводу яких існує якщо не національний консенсус, то, принаймні, широка національна згода всередині країни⁴⁵⁷.

Усі зазначені ознаки, на наше переконання, відповідають характеристикі консенсусу як технології розв'язання зовнішньополітичних суперечностей. Тому перспективними для політичної стабільності та ефективної зовнішньополітичної діяльності

---

⁴⁵⁷Кортунов С. В. Современная внешняя политика России: стратегия избирательной вовлеченности. Москва: ГУ ВШЭ, 2009. С. 478.

країни видаються досягнення консенсусної демократії як особливого типу політичної культури, яка змушує політичних діячів домовлятися, шукати ефективних компромісів, шляхів конструктивного співробітництва з усіма політичними силами, формуючи при цьому «вирішальну меншість», забезпечивши її активну участь в управлінні суспільством.

4.3 Дипломатія як ефективний засіб досягнення політичного консенсусу

Із розвитком глобалізації швидко зростають масштаби зовнішньоекономічних та політичних зв'язків, збільшується число їх безпосередніх учасників, оновлюються і ускладнюються форми цих зв'язків. В умовах стихії ринкового господарства із загостренням міжнародної конкуренцією все частіше виникають загальні проблеми, що потребують спільних пошуків рішення, і конфлікти, які можуть бути врегульовані лише на регіональному та багатосторонньому рівнях.

Колективними зусиллями учасники міжнародних організацій за допомогою механізмів дипломатії знаходять консенсус між керівництвом держав, який дозволяє отримати багатьом країнам вигоди за допомогою використання відповідних механізмів та процедур. Завдяки консенсусному підходу до прийняття важливих рішень виникає можливість мінімізувати негативні наслідки процесів глобалізації.

В цілому дипломатію можна охарактеризувати як засіб здійснення зовнішньої політики держави, що являє собою сукупність мирних заходів, пов'язаних із здійсненням міжнародних відносин; це офіційна діяльність державних органів, що здійснюють функцію представництва держави, спрямованої на реалізацію своєї зовнішньої політики⁴⁵⁸.

У науковій літературі термін «дипломатія» має міждисциплінарний характер і застосовується у політології, правових та філологічних дисциплінах. Тому зміст цього терміна розкривається саме з позиції цих галузей знання. Дипломатія у практичному розумінні означає офіційну діяльність відповідних державних органів у сфері міжнародних стосунків. Завдяки дипломатії діяльність цих органів спрямовано на реалізацію зовнішніх функцій держави, забезпечення охорони прав та інтересів держави, а також її фізичних та юридичних осіб за межами держави.

Сам термін «дипломатія» (грецьк. «diploma» – документ, складений удвоє), у Стародавній Греції вживали стосовно здвоєних дощечок, на яких

---

⁴⁵⁸Політологія. Навчально-методичний комплекс: підручник / за ред. Ф. М. Кирилюка. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. С. 54.

завичай писався текст певних міжнародних документів, які мали важливе значення. Ці дощечки складали відповідним чином, щоб не пошкодити написане. У Стародавньому Римі «дипломатом» звався той, хто мав рекомендаційну грамоту. Римський сенат видавав її особам, які направлялися у провінції чи за межі держави виконувати особливу місію нагодження стосунків і укладання угод із керівниками інших держав.

В Англії вперше слово «дипломатія» використано у 1645 р. А 1693 року відомий німецький філософ, математик Лейбніц опублікував працю «Зведення дипломатичного права», де використав латинське слово «diplomaticus», яке означало: «той, що стосується міжнародних відносин». У сучасному розумінні термін «дипломатія» вперше подав Франсуа де Кальєр, який був французьким дипломатом за часів Людовика XIV, й ужив цей термін у книзі «Про способи ведення переговорів з монархами», яка була опублікована у 1716 році⁴⁵⁹.

Оксфордський словник англійської мови визначає дипломатію як здійснення міжнародних відносин шляхом переговорів; сукупність засобів, що їх використовують послы й посланники з метою забезпечення переговорного процесу; праця або мистецтво дипломата. Саме ефективна дипломатія є одним із найдієвіших засобів та механізмів досягнення консенсусу, збереження його упродовж певних відрізків історичного часу, досягнення на цій основі стабільності, миру і співробітництва. Навіть у стародавні часи між різними племенами налагоджувалося певні відносини, велися перемовини щодо укладання різноманітних союзів та в угод, які мали політичний, військовий і економічний характер.

Інститут дипломатії є одним із найстаріших у міждержавних стосунках. Такі держави, як Вавилон, Єгипет, Ассирія а також Греція і Рим, багато зробили для його розвитку. Значення інституту дипломатії можна показати на прикладі стародавнього Єгипту, де в одному з поховань, за свідченням археологів, знайдено зображення міністра закордонних справ, а також його канцелярія і архів. Це поховання датується XIV ст. до н. е., що свідчить про наявність широкої дипломатичної діяльності, яку проводив Єгипет із представниками сусідніх держав. За свідченням істориків, саме до часів стародавнього Єгипту відносяться і перші міжнародні договори. Один із них був укладений приблизно XIII ст. до н. е. між хетським царем Хатгасілем і фараоном Єгипту Рамзесом II⁴⁶⁰.

---

⁴⁵⁹Дипломатична та консульська служба: навч. посіб. / Я. Б. Турчин, О. Н. Горбач, Л. О. Дорош та ін. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2014. С. 216.

⁴⁶⁰Гуменюк Б. І. Основи дипломатичної та консульської служби: навч. посіб. Київ: Либідь, 2004. С. 57.

За стародавніх часів дипломатична діяльність між державами не мала ustalеного статусного характеру. Угоди між державами уклалися, виходячи з їх безпосередніх інтересів, задля розв'язання певної проблеми. Дипломатична діяльність мала тимчасовий ситуативний характер, а тому чіткого розуміння статусу послів, ustalених юридичних правил ведення переговорів тоді ще не існувало. Після укладання певних міжнародних договорів послы припиняли свою діяльність і поверталися додому.

У стародавній Греції ми вже можемо спостерігати приклади формування системної дипломатичної діяльності. Так, у 482 р. до н. е. у Спарті відбувся конгрес делегатів Пелопоннеського Союзу. В. Репецький зауважує, що такі знані діячі Стародавньої Греції, як Фемістокл, Арістід, Перикл, Філіп Македонський, використовували мистецтво дипломатії з метою зміцнення Греції⁴⁶¹.

В епоху Середньовіччя в жорсткій боротьбі відбувалося формування національних держав. Середньовічна дипломатія мала візантійське коріння: у Візантії було започатковано відомства з іноземних справ, існувала посада Першого міністра (Magister officiorum), працював доволі великий штат перекладачів із різних мов; вироблялися відповідні правила дипломатичної діяльності, які потім були започатковані й у інших країнах. Так, посол мав дотриматися у своїй діяльності лише тих засобів, які сприяли досягненню певної дипломатичної мети. Якщо він їх порушував чи виходив за межі своїх повноважень, то за це міг бути жорстоко покараний.

Вже на той час дипломатична діяльність стала набувати розвідницьких відтінків: дипломати намагалися визначити настрої відставників інших держав, довідатися про якісь їхні таємниці, переконання тощо.

Поступово стали з'являтися постійні дипломатичні представництва. Вони з'явилися спочатку в таких італійських містах, як Венеція, Мілан, Неаполь, а також у Франції. У XV ст. постійні дипломатичні представництва з'явилися у Парижі й Лондоні. Цей період характерний появою професійних дипломатів, а сама дипломатична діяльність завдяки цьому стала набагато ефективнішою з точки зору досягнення порозуміння між державами.

Власне інститут посольства також набув професійного статусу, особливо після 1648 р. – після укладення Вестфальського миру, який сприяв утворенню системи політичної рівноваги в Європі. Паралельно із цим розпочинається формування дипломатичних корпусів як корпорацій дипломатів іноземних держав.

---

⁴⁶¹Репецький В. М. Дипломатичне і консульське право: підручник. Київ: Знання, 2006. 372 с.

До XVIII ст. відноситься початок формування норм дипломатичного права, розуміння привілеїв та імунітетів. Кримінальна, цивільна та адміністративна юрисдикція держави не поширювалась на дипломатичних представників іноземних держав. Почали застосовуватися «екстериторіальний» принцип щодо житла послів та право дипломатичного притулку.

Особливого розвитку дипломатичне право набуло після Віденського конгресу 1815 р., який провів першу кодифікацію норм. Було прийнято Регламент, у якому підтверджено принципи суверенної рівності держав, чого раніше не було.

Принципи суверенної рівності було зафіксовано у статтях 5, 6 та 7 Віденського протоколу. Згідно зі ст. 5, у всіх державах встановлювався однаковий порядок прийому дипломатичних агентів кожного класу. Причому, ні родинні, ні сімейні зв'язки, ні політичні союзи між Дворами, згідно зі ст. 6 протоколу, не дають дипломатичним агентам жодних особливих переваг. Це ж стосується і політичних союзів. Старшинство решти послів встановлюється за хронологічним порядком. Цим самим було усунуто гострі суперечки про старшинство у дипломатичному корпусі. Водночас потрібно зазначити, що Віденський Регламент не містить жодних положень стосовно дипломатичного корпусу. Із 1815 р. дипломатична служба стає окремою галуззю державної служби кожної країни.

Перша світова війна сприяла суттєвим змінам у розвитку дипломатичних стосунків між державами. Від європейської дипломатії першість переходить до прогресивної дипломатії США. Крім цього, стара міжнародна дипломатія певною мірою була виведена з рівноваги внаслідок російської революції 1917 р. Радянський Союз заявив про свою незгоду з існуючою на той час системою міжнародного права та дипломатією, не визнаючи чинності старого звичаєвого права та договорів, укладених царським урядом. Внаслідок цієї позиції країна перебувала осторонь усіх найважливіших міжнародних справ, однак Друга світова війна докорінно змінила її статус, і СРСР постав значною політичною силою на міжнародній арені.

Відлік нової дипломатії XX ст. вчені визначають від Версальського договору 1919 р. і створення Ліги Націй. Важливим етапом її розвитку слід вважати заключення Паризького мирного договору 1928 р., за яким війну було заборонено як знаряддя державної політики. Разом з тим, цей договір не став реальною завадою для розв'язання Другої світової війни.

Ефективність системи політичної безпеки пов'язували із створенням Статуту ООН, які був ініційований США, Великою Британією, СРСР і Китаєм. Його метою було внесення у систему міжнародних відносин, а

також у дипломатичні відносини принципів міжнародного права і порядку.

У 80–90-х роках ХХ ст. відбулися суттєві зміни у міжнародній політиці. «Оксамитові» революції у країнах Європи, об'єднання Німецької Демократичної Республіки і Федеративної Республіки Німеччини, припинення існування СРСР привели до розпаду соціалістичної системи. Склалася принципово нова соціально-економічна і правова основа у сфері дипломатії, яка була зорієнтована на принципи партнерства, розумного суперництва, взаємовигідного співробітництва держав у всіх галузях.

Сьогодні на дипломатію і її характер впливає сам стан міжнародних відносин, процеси глобалізації та інтеграції. З'являються нові виклики і загрози безпеці, підвищується роль і значення багатосторонніх інститутів у запобіганні та вирішенні конфліктних ситуацій. Суттєво впливають на сучасну дипломатію також науково-технічний прогрес і поява нових технологій у сфері комунікацій. Все це привносить у дипломатію нові методи і напрямки розвитку⁴⁶².

Характерні риси сучасної дипломатії виділили закордонні фахівці цієї галузі. Наприклад, К. Гамільтон і Р. Лангхорн, говорячи про особливості сучасної дипломатії, виділяють дві основні речі. По-перше, її більшу, в порівнянні з минулим, відкритість. З одного боку, це означає залучення до дипломатичної діяльності представників різних верств населення, а не тільки представників еліти, як раніше, з іншого – широке висвітлення в ЗМІ угод, що підписуються державами.

По-друге, інтенсивний розвиток багатосторонньої дипломатії^{463;464} ХХІ ст., яке названо «століттям глобального інформаційного суспільства», разом із його новими інформаційно-комунікаційними технологіями (ІТ), інтернетом і комп'ютеризацією зв'язку сприяє швидкому обміну інформацією, а також змінює колишні уявлення про час і простір. Сьогодні «інформаційна революція» безпосередньо впливає на становлення сучасної дипломатії.

У літературі останнього десятиліття зазначаються й інші особливості сучасного світу, які так чи інакше впливають на дипломатію. Проте видається, що існує загальний фактор розвитку, який обумовлює параметри політичного життя. Насамперед, сучасний розвиток

---

⁴⁶²Григор О. Ефективна дипломатія як чинник досягнення політичного консенсусу. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич*. Київ, 2015. Вип. 95 (№ 4). С. 356–360.

⁴⁶³Hamilton K., Langhorne R. *The Practice of Diplomacy: Its Evolution, Theory and Administration*. London: Routledge, 2000. VII.

⁴⁶⁴Sharp P. Who Needs Diplomats. *International Journal*. 1994. V. 52. № 4 (Autumn).

міжнародних відносин переживає період турбулентності, епоху невизначеності, суперечливості. Політологи відзначають нездатність багатьох національних держав адекватно реагувати на ті нові виклики, які породжені як новою системою відносин між державами, так і глобалізаційними процесами, які підривають суверенітет національних держав. Проблему впливу глобалізації на державний суверенітет розглядали як вітчизняні дослідники: Т. Кремень, Ю. Ткачук, А. Міносян, І. Коршунова, Н. Лисак, так і зарубіжні – С. Краснер, І. Духачек, А. Кузнецов, С. Кузнецова, О. Реут, Н. Пастухова, Є. Янюк та багато інших науковців.

Глобалізація суттєво впливає на статус національної держави. У свій час американський футуролог Е. Тоффлер зазначав, що «національні держави виконують у процесі глобалізації особливу роль, оскільки саме вони багато в чому визначають рівень поширення глобалізаційних процесів і напрям їхнього розвитку»⁴⁶⁵. Насамперед процеси глобалізації впливають на зміну внутрішньої політики національної держави. Вони активніше реагують на ті зовнішні фактори, які спричиняють процеси глобалізації, а з іншого боку, намагаючись укріпити власний статус, вдаються до радикальних дій. Відкритість кордонів піднімає проблему «пошуку ідентичності»^{466; 467}.

Процеси, спричинені глобалізацію, ставлять нові завдання перед дипломатією. З'являються її нові форми, такі як «громадянська дипломатія», або «народна дипломатія». Проблеми підтримання суверенітету держав, поява нових технологій дають змогу непрофесійним дипломатам (неурядовим організаціям, групам і індивідам) виходити на міжнародну сцену, минаючи держапарат⁴⁶⁸. У зв'язку з цим зростає роль багатосторонніх інституцій дипломатії у регулюванні міжнародних відносин.

Дипломатію дослідники розглядають у широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні дипломатію можна охарактеризувати як офіційну діяльність органів зовнішніх відносин з метою представництва суб'єкта міжнародного права, захисту мирним шляхом прав та інтересів

---

⁴⁶⁵Плигин В. Суверенное государство – жертва глобализации. 2007. URL: <http://www.kreml.org/opinions/150591136> (дата обращения: 01.02.2019).

⁴⁶⁶Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? *Полис*. 1994. № 1. С. 33–48.

⁴⁶⁷Корнієнко В. О., Денисюк С. Г. Формування європейської ідентичності: аргументи для України. *Політологічний вісник*. Вип. 80. Київськ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2018. С. 20–35.

⁴⁶⁸Зонова Т. В. Дипломатия: Модели, формы, методы: учебник для вузов. Москва: Аспект Пресс, 2013. 348 с.

суб'єкта міжнародного права і реалізації зовнішньополітичних функцій держави.

У вузькому розумінні дипломатія – це мистецтво ведення переговорів та укладення договорів. В основі цього мистецтва знаходиться аналіз і знання принципів міжнародних відносин і, знання історії держави, існуючих в них традицій, правової системи тощо. Дипломатичний процес лежить в основі укладення міжнародних договорів, більше того, він сприяє утворенню норм міжнародного права завдяки цим договорам незалежно від їх сутнісного наповнення. Процес ведення міждержавних переговорів вбирає в себе різні позиції сторін, різний рівень стосунків між державами, різні інтереси і саму конфліктну ситуацію. Міжнародний договір, по суті, являє собою значущу для обох сторін компромісну угоду. Таке узгодження виражається в нормах міжнародного договору⁴⁶⁹.

Дипломатична діяльність здійснюється через систему організаційних форм, які поділяють на внутрішньодержавні та зовнішньодержавні. До системи внутрішньодержавних органів, які беруть участь у дипломатичному процесі, відносять: парламент, главу держави, главу уряду та уряд, міністерство закордонних справ⁴⁷⁰.

Сьогодні процеси глобалізації змінюють форми міжнародних відносин. Якщо до Першої світової війни стосунки між державами мали двосторонній характер, і країни узгоджували власні інтереси тільки між собою, то сьогодні проблеми, які спричинили глобалізаційні процеси, потребують одночасно зусиль багатьох держав. Тому, відповідно, дипломатія нині має багатосторонній характер.

Розвиток багатосторонньої дипломатії, зокрема багатосторонніх переговорів, відкриває значні можливості для країн. Так, спостерігаємо розмаїття форм багатосторонньої дипломатії: від різних конгресів, наприклад, Вестфальського (1648 р.), Карловицького (1698–1699 рр.), Віденського (1815 р.) тощо – до нових форм дипломатичної взаємодії між країнами, серед яких слід назвати:

– міжнародні універсальні організації (ООН), регіональні організації (ЄС, ОБСЄ);

– конференції, комісії тощо, метою яких є розв'язання різноманітних проблем. Як приклад можна навести Паризьку конференцію з проблем В'єтнаму, Спільну комісію із урегулювання конфліктів у Південно-Західній Африці;

---

⁴⁶⁹Правовий статус дипломатичних представництв. URL: <http://studentu5.com/in-dex.php?work=1184>. (дата звернення: 01.02.2019).

⁴⁷⁰Тимченко Л. Д., Кононенко Л. Д. Міжнародне право: підручник. Київ: Знання, 2012. 631 с.

– багатосторонні зустрічі лідерів провідних країн світу (т. зв. «великої сімки» – «G7» чи «великої вісімки» – «G8»), які відносяться до найвищого рівня;

– дипломатична діяльність держав на рівні посольств, у ході якої знаходять спільні рішення і виходи з конфліктних ситуацій у сучасному світі. Як приклад слід навести розв'язання проблем на Корейському півострові, коли посольство США у КНР спільно з китайськими та японськими дипломатами доклали багато зусиль для виходу з цього конфлікту.

Процеси міжнародної співспівпраці між державами через засоби багатосторонньої дипломатії створюють нові форми взаємовідносин між державами, але й породжують певні нюанси. Наприклад, збільшується кількість сторін у процесах обговорення важливих рішень на міжнародному рівні, що, відповідно, породжує певний конфлікт інтересів між державами.

Крім цього, на міжнародних переговорах майже завжди виникає ціла низка організаційних, процедурних та технічних проблем, пов'язаних, наприклад, із погодженням порядку денного перемовин, місця їх проведення, опрацюванням та ухваленням рішень, головуванням на форумах, розміщенням делегацій, забезпеченням їх необхідними умовами для роботи, копіювальною та іншою технікою, автотранспортом тощо. Все це, в свою чергу, сприяє бюрократизації переговорних процесів, особливо тих, які ведуться в рамках міжнародних організацій⁴⁷¹.

Процеси глобалізації посилюють зв'язок між країнами в усіх регіонах світу. Це накладає свій відбиток і на дипломатичні стосунки, які постійно удосконалюється, відбувається пошук нових форм дипломатії тощо. Ці нові форми дипломатії, а також нові методи та інституції партнерства між країнами мають на меті адекватно відповідати на виклики сучасного світу, формувати механізми ефективнішого розв'язання конфліктних ситуацій між країнами в області політики і економіки.

Особливого значення в останній час набуває розвиток економічної дипломатії⁴⁷². Зростаюче значення економічної дипломатії в сучасних умовах пов'язано із низкою важливих факторів, а саме:

– загальним зростанням темпів розвитку сучасної світової економіки та її глобалізацією (насамперед, посиленням наднаціонального характеру економіки);

---

⁴⁷¹Гуменюк Б. Дипломатія доби глобалізації: нові виклики та завдання. *Світгляд*. №1. 2009. С. 23–33.

⁴⁷²Фліссак К. А. Глобалізація і нові виклики економічної дипломатії. URL:<http://soskin.info/ea/2012/1-2/20124.html> (дата звернення: 01.02.2019).

– подальшим загостренням глобальних проблем, які потребують від країн значних матеріальних витрат, більш тісної співпраці між країнами задля їх подолання чи мінімізації негативного впливу на економічний розвиток;

– появою на світовому рівні нових акторів, які почали відігравати вирішальну роль у світовій економіці, насамперед – транснаціональних корпорацій;

– розвитком регіональних економічних інтеграційних об'єднань;

– зростанням ролі капіталу національних держав у тих країнах, які мають на меті зайняти головні позиції у світовій економічній системі⁴⁷³.

Урегулювання міжнародних конфліктів та кризових ситуацій завжди було актуальним завданням дипломатії. На початку XXI ст. перед дипломатією постала низка нових важливих проблем, які пов'язані із необхідністю розв'язання політичних конфліктів міжнародного характеру. Насамперед, це грузинсько-південноосетинський конфлікт 2008 р. за участю Грузії і Російської Федерації. З огляду на ці події, особливої актуальності та практичного значення набув термін «кризова дипломатія». Суть кризової дипломатії полягає в тому, щоб у якомога коротші терміни, за допомогою консенсусного підходу розв'язати чи зменшити напругу між державами, які знаходяться в стані конфлікту.

У практичному розумінні важливу роль у сучасних умовах поряд із кризовою дипломатією набуває так звана «превентивна дипломатія». Уперше цей термін застосував у своїй доповіді Генеральний секретар ООН Б. Бутрос-Галі на Генеральній асамблеї ООН у червні 1992 року, яка називалась «План для досягнення миру. Превентивна дипломатія, забезпечення та збереження миру» («An Agenda for Peace. Preventive diplomacy, peacemaking and peace keeping»). Застосування принципів превентивної демократії стало актуальним в умовах міжнародної напруженості. Було розроблено концептуальні підходи до цього феномена дослідниками Е. Меландером та К. Пігаче.

Сьогодні існують різні аспекти превентивної демократії; одним із важливих є військовий аспект. Він включає: обмін інформацією військового призначення, створення запобіжних систем від несанкціонованого втручання в автоматизовані (комп'ютерні) системи управління військами та військовою технікою, проведення навчань з інформаційних операцій; забезпечення відновлення демократичних прав і свобод у постконфліктний період. Інформаційними чинниками

---

⁴⁷³Щодо шляхів вдосконалення організації роботи в галузі економічної дипломатії: стратегічні аспекти: аналітична записка. URL:<http://www.niss.gov.ua/articles/975/> (дата звернення: 01.02.2019).

превентивної дипломатії слід вважати такі: аналіз багатоаспектних даних про потенційні або триваючі конфлікти, підготовка рекомендацій для прийняття рішень на рівні Ради Безпеки ООН, реалізація прийнятих рішень у формі міжнародних механізмів врегулювання конфліктів, впровадження ідеї толерантності і культури миру в міжнародних відносинах⁴⁷⁴.

Дещо іншу концепцію превентивної демократії запропонував американський дослідник М. Лунд⁴⁷⁵. В основі його концепції лежить необхідність своєчасного попередження і недопущення агресивних військових дій з боку іншої держави. Ця концепція містить розуміння військових і невійськових факторів. До невійськових факторів М. Лунд відносить доволі широкий перелік заходів, які включають: переговори, врегулювання конфліктної ситуації, санкції та заходи примусу, які спрямовані проти держави-агресора, ультиматуми, які включають погрозу застосування сили і визначають певний час супротивнику на роздуми. До важливих невійськових факторів автор також відносить тісну співпрацю із дружніми державами, міжнародними організаціями тощо.

Ще одним варіантом дипломатичної діяльності є іміджева дипломатія, яку визначають як діяльність держави, спрямовану на створення власного позитивного іміджу в очах широкої громадськості та міжнародної спільноти. Значна роль у цьому процесі відводиться засобам масової інформації, які повинні висвітлювати діяльність держави у позитивному ракурсі, розкривати мету її діяльності в міжнародному просторі, направлену на забезпечення загальнолюдських інтересів, а також підтримку контактів з іншими народами у сфері освіти і культури⁴⁷⁶.

Розвиток інформаційного суспільства сьогодні також встановлює свої «правила гри» в процесі проведення дипломатичних переговорів між країнами. З'явився новий термін – «віртуальна» дипломатія, що набуває все більшого практичного розповсюдження у царині соціальних, економічних і політичних відносин, які здійснюються за допомогою комп'ютерної мережі, але не передбачають безпосередніх контактів.

Як нове явище, віртуальна демократія ще потребує своєї концептуалізації, необхідності виявлення закономірностей і ефективності

---

⁴⁷⁴Галі Б. Порядок денний для миру. Превентивна дипломатія, миротворчість і підтримання миру. Нью-Йорк, ООН, 1992. 500 с.

⁴⁷⁵Lunde M. Undertaking preventive diplomacy. URL: <http://www.foreignaffairs.com/articles/51214/michael-s-lunde/undertaking-preventive-diplomacy> (дата звернення: 01.02.2019).

⁴⁷⁶Швець О. Формування політичного іміджу України у міжнародному інформаційному просторі. URL: http://search.ukr.net/cache/?q=cache:nd0nN-xsKJ4J:http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2006/06sovmpip.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1 (дата звернення: 01.02.2019).

результатів її застосування. Один із сучасних дослідників цього явища О. Греч зауважує, що «інформаційні системи підтримки переговорів можуть стати в нагоді на різних етапах переговорного процесу»⁴⁷⁷.

Потужним і вагомим доповненням дипломатичних відносин, а також різновидом дипломатії віртуальної сьогодні є твітер-дипломатія. Її ефективність і значущість пов'язані, насамперед, із тим, що вона має здатність охопити широкі маси, різноманітні аудиторії і фактично підпорядкувати собі інші традиційні види демократії, в цілому їх не замінюючи. Твітер-дипломатію слід вважати справжньою революцією у сфері дипломатичних стосунків, яка широко використовує технології ХХІ століття для розв'язання важливих міжнародних питань: Facebook, Twitter, Skype, You Tube тощо^{478; 479}.

Отже, сьогодні потенціал електронної дипломатії є вельми значним. Її вдале застосування робить ефективними наслідки дипломатичних переговорів, а також проведення політики всередині кожної країни. Прикладом може слугувати застосування веб-майданчика саміту «великої двадцятки» у Лондоні, що відіграло важливу роль у формуванні громадської думки. Віртуальна присутність британських дипломатів дозволила швидко відстежити реакцію громадян на ті чи інші рішення, які приймалися дипломатами, і висловлювати свою оцінку. Для України досвід Великої Британії, як і інших країн, в яких отримала широке розповсюдження електронна дипломатія, має велике значення. Створення подібних віртуальних платформ Україна може використати, наприклад, під час головування в ОБСЄ. Віртуальними платформами можна скористатися для донесення Україною свої позиції стосовно тих чи інших міжнародних питань, створення власного іміджу на політичній арені.

Сьогоднішня дипломатія все частіше звертається до практики переговорів для розробки і координації загальних політичних, економічних або гуманітарних акцій, що мають міжнародний або регіональний характер. Політичні переговори – «...специфічний вид політичної міжособистісної взаємодії сторін і спільної діяльності, який орієнтований на вирішення політичних конфліктів або організацію

---

⁴⁷⁷Grech O. Virtual Diplomacy. Diplomacy of the Digital Age. University of Malta, 2006. P. 37. URL: <http://uscpublicdiplomacy.org/pdfs/Grech.pdf> (дата звернення: 01.02.2019).

⁴⁷⁸Літра Л. Твітер-дипломатія: Як новітні технології можуть посилити міжнародні позиції України? URL: http://iwp.org.ua/img/policy_brief_1_01_23_ok.pdf (дата звернення: 01.02.2019).

⁴⁷⁹Leading Through Civilian Power: Quadrennial Diplomacy and Development Review (2010). The State Department of the United States of America. URL: <http://www.state.gov/documents/organization/153108.pdf> (дата звернення: 01.02.2019).

співробітництва, що припускає спільне ухвалення рішення, оформленого письмовою угодою або договором»⁴⁸⁰.

У сучасній дипломатичній практиці широко застосовуються кілька видів міжнародних переговорів, серед яких на першому місці стоять дипломатичні (або політичні) переговори, які поділяють на два види – двосторонні або багатосторонні.

До основних напрямів роботи дипломатичних і консульських установ віднесено: представництво акредитуючої держави в державі перебування, захист інтересів акредитуючої держави та її громадян у межах, що допускаються міжнародним правом, у веденні переговорів з урядом держави перебування, з'ясування всіма законними засобами умов і подій у державі перебування та повідомлення про них уряду акредитуючої держави, заохочення дружніх відносин між акредитуючою державою і державою перебування та розвиток їх взаємовідносин у галузі економіки, культури і науки⁴⁸¹.

Дипломатичний діалог передбачає, в першу чергу, визнання того факту, що в іншій сторони також є власні інтереси та цілі. Визнання цього є не лише закономірним, а й продуктивним моментом у контексті розвитку міжнародних відносин. Тому головним у комунікаційно-інформаційній функції дипломатії сьогодні є не директивне нав'язування власної точки зору, а пошук взаємоприйнятної рішення через діалог. Ідеї розвитку міждержавного діалогу знайшли своє відображення і в теоретичних дослідженнях з питань ведення перемовин, де на зміну концепції жорсткого торгу, коли кожен із учасників турбується винятково про власні інтереси та подає свою позицію як край непохитну, прийшла концепція спільного з партнером аналізу проблеми. І хоча обидві концепції майже ніколи не реалізуються на практиці у «чистому вигляді», все ж тенденція до спільного з партнером аналізу міжнародних проблем починає превалювати⁴⁸².

З урахуванням зазначеного вище підкреслимо, що особливі вимоги сьогодні пред'являються до особистості політика-дипломата. Політик, зорієнтований на досягнення консенсусу, за визначенням В. Ханстантинова, має нагадувати досвідченого дипломата, який чудово

---

⁴⁸⁰Василенко І. А. Политические переговоры: учеб. пособ. 2-е изд., испр. и доп. Москва: ИНФРА-М, 2011. С. 16.

⁴⁸¹Чекаленко Л. Д. Діяльність Міністерства закордонних справ України на сучасному етапі. *Зовнішня політика України*. URL: http://pidruchniki.ws/12281128/polito-logiya/diyalnist_minister-stva_zakor-donnih_sprav_ukrayini_suchasnomu_etapi (дата звернення: 01.02.2019).

⁴⁸²Григор О. Багатостороння дипломатія як чинник урегулювання міжнародних конфліктів і кризових ситуацій. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць* / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, 2015. Вип. 99(8). С. 351–356.

розуміє необхідність, неминучість компромісів, що покликані сигналізувати соціуму про об'єктивну потребу в забезпеченні конкретних умов для дотримання загальнолюдської солідарності і функціональної єдності суспільства⁴⁸³.

Ідеологічно-конфронтаційна спрямованість підготовки дипломатів та політиків в епоху біполярного протистояння, «холодної війни» була обумовлена також своєрідною безвихідністю глобальної конфліктно-політичної ситуації. Підготовка дипломатів на той час була спрямована на формування у них здатностей пояснювати ту чи іншу позицію власної держави на основі пафосної риторики, яка насправді прикривала звичайну політичну, економічну, ідеологічну доцільність. «Питання толерантності й моралі у політиці в період «холодної війни» розглядалися в контексті політичної доцільності»⁴⁸⁴.

Політичні (та дипломатичні) провокації в період тоталітаризму стають одним з головних інструментів внутрішньоідеологічної та міжнародної комунікації. Провокація, брехня, ідеологічне обстрікування опонентів були за часів «холодної війни» чи не найголовнішою зброєю з обох боків. І це зрозуміло, адже лише така зброя найефективніше відповідала на ті виклики, що зумовлювалися протистоянням двох загальносвітових ідеологічних таборів⁴⁸⁵. Форми цієї боротьби та протистояння, яке набуло глобального характеру, були такими:

- загальне військове протистояння, в т. ч. взаємне ядерне залякування;
- пропагандистська війна, аж до ідеологічних диверсій включно;
- боротьба за розширення власних сфер впливу, насамперед у «третьому світі», через участь у регіональних конфліктах, зазвичай – опосередковану, але іноді й пряму (як, наприклад, у Кореї);
- економічне та технічне суперництво, конкуренція у галузі космічних досліджень;
- нарощування ракетно-ядерних та звичайних озброєнь, змагання в галузі оборонної науки;
- протиборство розвідувальних служб⁴⁸⁶.

Однією з найрозповсюдженіших форм провокаційної поведінки дипломатів за часів «холодної війни» стала відверта брехня. Особливо це

---

⁴⁸³Ханстантинов В. Сутність толерантності. *Наукові праці Чорноморського державного університету*. 2010. Т. 131. Вип. 118. Політологія. С. 30–34.

⁴⁸⁴Зонова Т. В. Конфликты или консенсус: дипломатия как средство достижения мира. *Общественные науки и современность*. 2003. № 1. С. 122–129.

⁴⁸⁵Григор О. Критика тоталітаризму як режиму протистояння народів і культур. *Політологічний вісник: зб. наук. праць*. Київ: Вадекс, 2015. Вип. 79. С. 394–401.

⁴⁸⁶Сич О. І. Доба «холодної війни»: основні тенденції світового розвитку: навч. посіб. Чернівці: Рута, 2008. С. 15.

було притаманно радянській дипломатії, представники якої іноді навіть не здогадувалися, що вони ведуть себе провокаційно і брехливо, адже передавали офіційну інформацію, що надходила від московського уряду. «Так, протягом багатьох років радянські дипломати на основі офіційних заяв уряду неодноразово повторювали, що СРСР не володіє хімічною зброєю»⁴⁸⁷.

Такі заяви не стільки вводили в оману офіційних представників інших держав, адже інформація про наявність в СРСР такої зброї надходила з інших джерел, скільки саме провокували зарубіжних політиків і дипломатів до продовження конфронтаційної, недружньої лінії стосунків із радянською державою. Іншим класичним прикладом вимушеної дезінформації, яку повідомляли радянські дипломати, були їх запевнення під час Карибської кризи 1962 р. І радянський міністр закордонних справ, і посол в США, і представник в ООН заявляли, що на Кубу завозилося лише «оборонне озброєння», а отже, не ядерні ракети. В результаті, коли розкрилося зворотне, американці, а потім й іноземні дипломати були обурені заявами радянського уряду і дипломатів.

До речі, кубинська криза показала, що відверта брехня навіть відносно ворогуючої сторони в умовах наявності зброї масового знищення може призвести до непоправних наслідків. Підводячи підсумок цим подіям, посол у США А. Ф. Добринін справедливо підсумував: «Дипломатична гра, звичайно, завжди присутня, але свідомо дезінформація неприпустима, адже рано чи пізно вона виявиться, і канал зв'язку втратить будь-яку цінність... Кубинська криза мала серйозні негативні наслідки довгострокового характеру»⁴⁸⁸.

Сьогодні одним з найважливіших завдань політологічної думки є визначення шляхів формування нових, демократично-гуманістичних і консенсусно-комунікативних основ соціально-державної і міжнародної життєдіяльності⁴⁸⁹. Нові політичні гравці мають навчитися на основі нових демократично-гуманістичних цінностей модерувати діяльність нових міжнародних суб'єктів. Глобалізація вивела на міжнародну арену нову групу акторів. До них відносять ТНК, неурядові організації, нові міжнародні інститути, котрі «витискають» держави з позиції головних

---

⁴⁸⁷Попов В. И. Современная дипломатия: теория и практика: курс лекций. Ч. 1: Дипломатия – наука и искусство. Москва: Научная книга, 2000. С. 69.

⁴⁸⁸Добринин А. Ф. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962–1986). Москва: Автор, 1996. 688 с.

⁴⁸⁹Білецька Т. В. Механізми регулювання соціально-політичних конфліктів в умовах трансформації українського суспільства. Політологічні студії: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільськ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. Вип. 1. С. 90.

елементів системи міжнародних відносин. Глобалізація змінила парадигму міжнародної безпеки, висунувши цілий комплекс нових глобальних загроз⁴⁹⁰.

Фактично, внутрішні проблеми найменшої країни сьогодні можуть викликати глобальні наслідки, у зв'язку з чим політики, дипломати, громадські діячі, а також прості громадяни навчалися відчувати власну особистісну відповідальність за долю людства. Дипломат як носій нових політичних і соціокультурних цінностей має стверджувати в кожній своїй дії невинне прагнення до формування демократичного світогляду та культури суб'єкта політичного мислення та дії як умови досягнення й реалізації політичного консенсусу на всіх рівнях в кожному окремому випадку. Це відображається і на ролі дипломатії в сучасному світі⁴⁹¹. За таких умов саме від дипломатії залежить, чи відбудеться перебудова міжнародних відносин, чи буде вона мати підконтрольний характер, або ж стане хаотичною, з непрогнозованими кінцевими результатами.

Зрощування нової формації політиків, дипломатів, громадських діячів – завдання сучасної української системи освіти, від виконання якого залежить не просто благополуччя тих, хто отримує якісну освіту, але й уся подальша доля нашої держави і суспільства, їх культурно-цивілізаційний, історично-формаційний вибір⁴⁹². У виконанні такого глобального завдання для нашого суспільства важливу роль відіграє саме світоглядно-ціннісна та професійно-компетентнісна підготовка дипломатів. Саме на них покладається відповідальність за облаштування майбутньої глобальної системи сталого розвитку для всіх народів і соціумів.

«Шлях до сталого розвитку, до вирішення конфесійних та етнічних конфліктів лежить через організацію глобального діалогу, в основі якого – утвердження принципів справедливості і прав людини, толерантність і культура миру. Саме дипломатія покликана стати найефективнішим інструментом такого діалогу»⁴⁹³. В цьому аспекті надзвичайно актуалізується як на глобальному, так і на національному рівнях проблематика формування демократичного світогляду та культури

---

⁴⁹⁰Гаврилова Н. В., Кухалейшвили Г. Р. Превентивна дипломатія в сучасній теорії міжнародних відносин. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. Маріуполь: МДУ, 2011. Вип. 2. С. 84–89.

⁴⁹¹Григор О. Формування демократичного світогляду та культури суб'єкта політичного мислення та дії як умова досягнення та реалізації політичного консенсусу. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич*. Київ, 2019. Вип. 141 (2). С. 19–24.

⁴⁹²Григор О. Гуманітарна освіта як чинник формування загальної культури дипломата-політика. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич*. Київ, 2018. Вип. 137 (10). С. 311–316.

⁴⁹³Зонова Т. В. Конфликты или консенсус: дипломатия как средство достижения мира. *Общественные науки и современность*. 2003. № 1. С. 122–129.

суб'єкта політичного мислення та дії як умови досягнення й реалізації політичного консенсусу. Таким чином, у новій, глобальній системі міжнародних відносин надзвичайне значення мають світоглядно-ціннісні орієнтації кожного суб'єкта політичної свідомості й діяльності як на інституційному, так і на особистісному рівнях.

Кожен дипломат, політик, громадянин, бізнесмен, корпоративний топ-менеджер, експерт міжнародних організацій, рейтингових офісів тощо має глибоко усвідомлювати, що від його рішень, дій, думок залежить глобально-політичний консенсус, взаєморозуміння у великій глобальній сім'ї народів. У цьому аспекті надзвичайної ваги набувають такі цінності й орієнтири професійної роботи дипломатів, як правдивість, довіра, взаєморозуміння. «Ще Кальєр підмітив схильність дипломатії до еволюції в залежності від зміни суспільних відносин і міжнародних зв'язків. Він був категорично проти теорії, що панувала на той час, що основним методом дипломатії були хитрість і обман. Кальєр вважав, що дипломатія має будуватися на основі довіри партнерів і бути солідною, а не базарною, дрібноторгашеською. Дипломат повинен пам'ятати, що довіра вибудовується на відвертості вашій і вашого партнера»⁴⁹⁴. У міжнародній діяльності від такої довіри між дипломатичними працівниками різних рівнів залежить надзвичайно багато, в тому числі – і здатність ворогуючих сторін віднаходити спільні консенсусні принципи виходу з того чи іншого конфлікту. Звідси, однією з найважливіших компетенцій сучасного політика і дипломата є вміння вибудовувати відносини взаємодовіри і взаєморозуміння з партнерами, конкурентами і навіть із представниками ворогуючих сторін.

Важливим є те, що саме критичне мислення – це вагомий чинник існування і формування демократичного суспільства, оскільки в демократичному суспільстві на перше місце виходить здатність та готовність оцінювати ситуацію критично, критичне мислення виявляється необхідною умовою досягнення успіху у вільному демократичному суспільстві⁴⁹⁵.

В той же час, професійна позиція політика і дипломата – для того, щоб бути потенційно консенсусною та комунікативною – має збігатися з його особистісними переконаннями, спиратися на його світоглядно-ціннісну орієнтацію на гуманізм, толерантність, міжсуб'єктне та міжкультурне взаєморозуміння. Сучасний дипломат має вміти віднаходити засоби такої

---

⁴⁹⁴Попов В. И. Современная дипломатия: теория и практика: курс лекций. Ч. 1: Дипломатия – наука и искусство. Москва: Научная книга, 2000. С. 69.

⁴⁹⁵Корнієнко В. О., Бобрук А. М. Політична мімікрія: витоки, смисли та засоби протидії в українському суспільстві: монографія. Вінниця: ВНТУ, 2018. С. 141.

гармонізації шляхом поєднання волі і прагнень багатьох різнорівневих і різноорієнтованих суб'єктів соціального, громадського, міжнародного життя. Вміння віднаходити ефективні шляхи консенсусної взаємодії стає ключовою професійною компетентністю політика і дипломата.

Політик, дипломат, громадський діяч має бути не просто всебічно освіченою і культуротворчою особистістю, але й на основі власних особистісно-професійних компетенцій вміти відобразити консолідуючі, інтегративні, єднальні, комунікативні цінності і прагнення власного народу, а також різних народів, соціумів і держав світу⁴⁹⁶. Тільки за умов підготовки політиків нової формації, дії і гасла яких будуть знаходитися в єдиному неімітаційному соціальному континуумі, в Україні може початися справжня демократизація, справжні реформаційні зрушення, що можуть привести до загальносуспільного, загальнонаціонального консенсусу європейського характеру⁴⁹⁷.

Політик, дипломат має на професійно-особистісному рівні вміти виводити будь-яку проблематику в консенсусне, компромісне річище. З цього приводу слушно відзначає Р. Арон: «Погодитися на компроміс – означає частково визнати справедливість чужих аргументів, знайти рішення, що буде прийнятним для більшості»⁴⁹⁸. Саме таке вміння має бути результатом освітнього, просвітницького, соціокультурного виховання майбутніх українських дипломатів і політиків міжнародників.

Сьогодні в українському політикумі та інших сферах соціальної життєдіяльності багато говориться про необхідність суспільного порозуміння на основі демократичних цінностей. На наше переконання, тільки тоді, коли з'являться політичні лідери, дипломати, громадські і партійні діячі нової формації, виховані справді в дусі ідей консенсусу і толерантності, Україна може стати на шлях політичного саморозвитку європейського типу. Перед провідними акторами нині – актуальні завдання вироблення ефективних механізмів координації у цьому просторі для уникнення проєкції його конфліктного потенціалу на відносини між ними»⁴⁹⁹. Уникнути міжцивілізаційного конфлікту Україні не вдалося і навряд чи вдасться в найближчі десятиліття.

---

⁴⁹⁶Корнієнко В. О. Діяч державний. *Політологія: навч. енциклопед. довідник для студ. ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. наук Н. Н. Хоми, В. М. Денисенко, О. М. Сорба [та ін.]*. Львів: Новий Світ-2000, 2014. С. 169–170.

⁴⁹⁷Лобанова А. С. Політична мімікрія в сучасному українському суспільстві: Чи є ремедіум проти її деструктивних наслідків? (Або про те, як протистояти маскувальним політичним іграм). *Соціальні технології*. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2010. № 45. С. 26–35.

⁴⁹⁸Арон Р. Демократія і тоталітаризм. Москва: Текст, 1993. С. 45.

⁴⁹⁹Шаповалова О. Європейські трансформації – українські дилеми. *Зовнішні справи: наук. журнал*. 2011. № 3. С. 12–19.

Політик-дипломат нової формації повинен володіти професійно-особистісною компетентністю та вмінням встановлювати плідні і партнерські, довірливі і чесні комунікативні зв'язки як у внутрішній політиці, так і в міжнародному вимірі. «Встановлення ефективної комунікації між сторонами конфлікту, яка підтверджувалася б точністю отримуваної інформації, саме по собі є проблемою. Ініціативи кожної зі сторін можуть стримуватися через пересторогу, що вони будуть розцінені іншою стороною як прояв слабкості чи поразки»⁵⁰⁰.

Пошук консенсусу має різні форми здійснення: суспільні форуми, конференції, «круглі столи», приватні бесіди, дискусії у пресі, в інтернеті, створення міжнародних тимчасових суспільних об'єднань для вирішення конкретних завдань»⁵⁰¹. Таким чином, формування політика, дипломата, громадського лідера нової формації має спрямовуватися на прищеплення йому вмінь і компетенцій до використання якнайширшого спектру засобів та форм пошуку консенсусних інструментів вирішення тієї чи іншої проблемної ситуації. Такий політичний лідер має мислити і діяти виключно у руслі демократично-консенсусної аксіологічно-культурної комунікації⁵⁰².

***

Для сучасного світу характерним є прагнення держав до створення і розвитку демократичних систем. Трансформація світопорядку і суспільної свідомості, що відбулася за останні двісті років, істотно змінила зміст демократії: існуюча дійсність внесла свої корективи – тероризм, занепад світової економіки змушують переглянути погляди на демократію.

У ХХ столітті феномен демократії набуває особливого статусу. Її розглядають як гаранта реалізації індивідуальної свободи громадян, що містить, за своєю природою, значні консенсусні можливості з метою розв'язання конфліктів будь-якого рівня. Сучасні демократії, наслідуючи багато в чому традиції історичних демократій, набувають нових сутнісних і процедурних рис. Вони ґрунтуються на політичних ідеях Відродження, Реформації, Просвітництва. Епоха Нового часу характеризується початком

---

⁵⁰⁰Бертон Дж. В. Конфликт и коммуникации: Использование контролируемой коммуникации в международных отношениях. Гл. 4. Установление коммуникации. *Теория международных отношений: хрестоматия / сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова. Москва: Гардарики, 2002. С. 359.*

⁵⁰¹Андрущенко Т. В. До питання про методи діяльності громадської (народної) дипломатії. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: ВІР УАН, 2011. Вип. 45. С. 569–575.*

⁵⁰²Плевако Н. С. Конфликт и консенсус в политике и на рынке труда. *Полис. 1995. № 6. С. 151–156.*

процесу модернізації, під якою слід розуміти політичні, економічні і соціальні зміни, що переводять суспільство із традиційного у сучасний стан.

Аналіз історичних етапів у становленні держав показує хвилеподібний розвиток демократії: періоди «хвиль» змінюються періодами занепаду, («відкату» чи «відпливу»). Кожна «хвиля» демократизації була викликана новим станом суспільства, але не руйнувала його, а вела до розвитку громадянського суспільства, особливо до зростання числа партій і громадських рухів, що, в свою чергу, вело до нових демократичних «припливів». У той же час, опір консервативних сил призводив до «відкатів» – повернення, реваншу.

Під впливом економічних факторів формуються нові верстви суспільства, які потребують політичної влади. Прагнучи реалізувати свої амбіції, новий клас апелює до народу, виборців, до демократії. Але без політичного консенсусу між провідними суб'єктами політики, економічного благополуччя, високого рівня життя реалізувати суспільно-політичний ідеал неможливо. Тому визначальної ролі набуває консенсус у вирішенні проблеми взаємодії влади і опозиції. Існування опозиції є невід'ємною рисою демократичного устрою та громадянського суспільства. Ефективність управління залежить від того, наскільки влада здатна домовитися з суспільством, організувати із ним своєчасний і ефективний діалог.

Принципи консенсусної угоди були реалізовані на практиці у діяльності міжнародних організацій, мета яких пов'язана з розв'язанням військових конфліктів. Однією з цих організацій став Північноатлантичний альянс (НАТО), утворений 4 квітня 1949 р. Сьогодні його складі 29 держав-учасниць.

Принципи консенсусного підходу закладено також у механізм діяльності Європейського Союзу, де національні та наднаціональні політичні інститути включено до процесу прийняття рішень; між ними встановлено конструктивний діалог. Зокрема, в Європейському Парламенті, як правило, утворюються дві найбільші парламентські групи, які не мають абсолютну більшість.

Показовим прикладом формування консенсусної угоди є проведення національних «круглих столів» як інструменту розв'язання найгостріших політичних криз. Національний «круглий стіл» став важливим інструментом розв'язання конфліктів через консенсусний підхід. Його головною конструктивною складовою став політичний діалог між конфліктуючими сторонами, завдяки якому розв'язувалися гострі політичні проблеми, знаходилися рішення, певною мірою прийнятні для всіх. Найбільш ефективним цей консенсусний захід виявився у Польщі,

Угорщині та Болгарії. Своєрідним хрестоматійним прикладом проведення «круглого столу» стала Іспанія, де у 1977 р. переговори між урядом та парламентськими політичними силами закінчилися підписанням так званого «Пакту Монклоа».

Коротко підсумовуючи, ще раз зазначимо, що сучасна політика, у певному сенсі, народжується із конфліктів, які у сучасних умовах потребують ефективних демократичних механізмів розв'язання; розроблення і впровадження таких механізмів у реальне політичне життя водночас допомагає осмислити місце політичних конфліктів у житті суспільства. Конфлікт слід вважати нормою за умови попередження можливої його ескалації. Досягнення консенсусу в цьому випадку є першочерговим завданням, що потребує подальшого осмислення різних його аспектів як важливого елемента політичної стабільності у сучасному світі.

Завдяки співпраці представників різних країн на різноманітних міжнародних форумах видається можливим за допомогою інструментів дипломатії налагоджувати консенсусні стосунки між урядами. Саме консенсусний підхід, який враховує інтереси членів світового співтовариства, допомагає представникам країн мати вигоду від взаємної співпраці та унеможливити негативні наслідки глобалізаційних процесів, які відбуваються у світі.

Ефективна дипломатія є одним з найдієвіших засобів та механізмів досягнення консенсусу, збереження його упродовж певних відрізків історичного часу, досягнення на цій основі стабільності, миру і співробітництва. Сьогодні на дипломатію, її розвиток та характер впливає доволі багато чинників, головними з яких слід вважати глобалізаційні процеси, які відбуваються у світі, нові виклики і загрози безпеці країн. Зростаючий вплив на сучасну дипломатію також чинять науково-технічний прогрес, поява нових технологій у сфері комунікацій.

Дипломатію дослідники розглядають у широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні її можна охарактеризувати як офіційну діяльність органів зовнішніх відносин з метою представництва суб'єкта міжнародного права, захисту мирним шляхом прав та інтересів суб'єкта міжнародного права і реалізації зовнішньополітичних функцій держави. У вузькому розумінні дипломатія – це мистецтво ведення переговорів та укладення договорів, що ґрунтується на вивченні міжнародних відносин, історії держав, міжнародного права, існуючих традицій, конституційного права окремих держав. У сучасних міжнародних умовах, головний тренд яких визначають процеси глобалізації, виникає необхідність не лише у вдосконалюванні вже існуючих форм і методів ведення переговорів, які

становлять суть дипломатії, а шукати нові форми співспівпраці між країнами на основі взаємних інтересів в ім'я миру і стабільного існування людської цивілізації.

Актуальними завданнями сучасної дипломатії, як і раніше, залишаються урегулювання, унеможливлення переходу гострих конфліктних ситуацій у більш серйозні наслідки для країн. З іншого боку, діалог, який знаходиться у центрі дипломатичних перемовин, має враховувати інтереси різних сторін, що слід вважати продуктивним моментом у розвитку міжнародних стосунків. У цьому контексті слід зауважити, що головною функцією дипломатії є постійне вдосконалення форм проведення політичного діалогу і пошук взаємоприйнятних рішень між суб'єктами конфлікту. Тому головним у комунікаційно-інформаційній функції дипломатії нині є не директивне нав'язування власної точки зору, а пошук взаємоприйнятного рішення через діалог.

У четвертому розділі використані матеріали, оприлюднені у попередніх публікаціях автора: «Досвід політичних консенсусів ХХ ст.» (2015)[103]; «Ефективна дипломатія як чинник досягнення політичного консенсусу» (2015) [104]; «Гуманітарна освіта як чинник формування загальної культури дипломата-політика» (2018) [109]; «Багатостороння дипломатія як чинник урегулювання міжнародних конфліктів і кризових ситуацій» (2015) [110]; «Громадянська демократія в сучасному глобалізованому світі» (2015) [116].

РОЗДІЛ 5

ПОЛІТИЧНИЙ КОНСЕНСУС В УКРАЇНІ: ЦІННІСНІ ОСНОВИ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ

5.1 Культура політичного консенсусу в Україні як світоглядна і практична проблема

У сучасному світі в умовах глобалізації, зростання конфронтаційних тенденцій між різними країнами, посилення міжкультурних розбіжностей і конфліктів, нестійкості національної і політичної ідентичності людини виникає загроза руйнування цілісності як окремого суспільства, так і всього людства. Сьогодні громадяни все більше відчують потребу ідентифікації власного «я», знаходження засобів етнічної, соціальної, політичної адаптації саме у глобалізованому світі.

Наприклад, для України проблема національної ідентичності завжди була актуальною, зважаючи на те, що на її території проживають представники понад 130 національностей та народностей, і кожен із цих представників, – за словами М. Степико, – вважає той чи інший регіон нашої держави своєю Батьківщиною⁵⁰³. Отже, українське суспільство потребує формування довготермінового стратегічного партнерства в усіх сферах з метою побудови соціуму, в якому б культивувалися толерантні стосунки, тобто прийняття стратегії побудови «консенсусного суспільства» в Україні.

За цих умов культура політичного консенсусу для українського суспільства, яке обрало шлях демократичного розвитку і, внаслідок певних обставин, зіткнулося з проблемами конфесійних, партійних, регіональних, етнічних протистоянь, забарвлених жорсткою нетерпимістю та насильством – стає об'єктивною необхідністю.

Під яким кутом зору слід розглядати культуру політичного консенсусу? Цей термін не часто використовується в політичній науці. У сучасних наукових дослідженнях частіше можна зустріти термін «консенсусна політична культура» (Г. Щедрова)⁵⁰⁴, «культура

---

⁵⁰³Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ: НІСД, 2011. С. 5.

⁵⁰⁴Щедрова Г. П., Щедров С. В. Формування політичної конкуренції еліт в сучасній Україні: монографія. Луганськ: Елтон-2, 2013. С. 147.

толерантності» (О. Кіндратець)⁵⁰⁵, «консенсусний потенціал»^{506;507;508}. В той же час, вітчизняний дослідник П. Вознюк, аналізуючи основи формування консенсусних стосунків в українському суспільстві, підкреслює, що існуючі механізми, необхідні для побудови консенсусу в Україні, не відповідають характеру українського суспільства. Негативний вплив на перспективи реалізації принципу консенсусу справляють посттоталітарна політична культура, – зазначає він, – відсутність консенсусних традицій, слабкість політичних партій та еліт тощо.

У культурології та філософії культури під культурою консенсусу розуміють «готовність визнати за іншою стороною законність її інтересів і пов'язане з цим мистецтво компромісу. В основі культури консенсусу лежить філософія плюралізму – розуміння природності й законності соціального розмаїття, відмінностей інтересів, позицій і вірувань»⁵⁰⁹. Зрозуміло, що культура консенсусу, насамперед, сприяє встановленню мирних відносин між конфліктуючими сторонами, вона є культурою мирних стосунків, а її змістом є примирення. Гармонійно розвинене суспільство, в основі якого знаходиться баланс інтересів між громадянами і державою, за необхідністю послуговується принципами солідарності і субсидіарності.

Солідарність передбачає цілеспрямоване об'єднання різних груп суспільства навколо основних визначених державою цілей, цінностей – як поточних, так і на тривалу перспективу; вона ґрунтується на допомозі сильніших слабшим, на обопільній підтримці та взаємних обов'язках громадян перед державою та один перед одним⁵¹⁰. Субсидіарність визначає легітимні повноваження певних соціальних інституцій і відповідальність держави в межах її повноважень⁵¹¹.

Стабільне існування цих принципів у практиці соціально-політичного життя водночас визначає стабільність існуючої гармонії між владою

---

⁵⁰⁵Кіндратець О. Форми та умови неконфліктної взаємодії влади і опозиції. *Політичний менеджмент*. 2007. № 6. С. 47–57.

⁵⁰⁶Вознюк П. Ф. Консенсус як принцип сучасної демократії: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Київ: нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2004. 14 с.

⁵⁰⁷Потураєв М. Р. Консенсусний потенціал політичної комунікації в умовах ідеологічного плюралізму: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2005. 18 с.

⁵⁰⁸Герасіна Л., Погрібна В. Проблема політичного консенсусу крізь призму сучасної політичної моралі. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2015/2015-2-2/16.pdf>. (дата звернення: 28.01.2019).

⁵⁰⁹Хоруженко К. М. Культурологія: енциклопедич. словарь. Ростов-на-Дону: Фенікс, 1997. С. 214.

⁵¹⁰Сковронський Д. М. Концепції соціально-правової держави та їх реалізація в сучасних умовах. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2011. №4. С. 3–9.

⁵¹¹Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації. Київ: ППС–2002, 2007. С. 114–115.

та громадянським суспільством і є суттєвою характеристикою якості як політичних інститутів, так і державної влади в цілому.

В цьому аспекті світоглядно-культурний потенціал політичного консенсусу пов'язаний із такими категоріями, як «згода», «політична толерантність», «політичні цінності», «політичний діалог» тощо. Він за необхідністю пов'язаний із розумінням єдності, соціального партнерства, а також із етикою ненасильства тощо. І сама категорія «консенсуалізм» (від лат. *consensus* – згода, узгодження, єдність, однотайність, домовленість, співучасть, гармонія) визначає певну форму духовної організації особистості чи суспільства, яка відповідає поведінковій стратегії соціального партнерства⁵¹².

Зрозуміло також, що консенсус є стратегією, протилежною конфлікту. Якщо конфлікт є безпосереднім протиставленням сторін, в основі якого знаходяться різноманітні погляди, інтереси, позиції, то консенсус базується на їх узгодженні, пошуку варіантів зближення, порозуміння, співпраці. Погодимося із думкою Л. Герасіної та В. Погрібної в тому, що конфлікт є доволі типовим виміром політики, в основі якого знаходиться протиставлення конфліктуючих сторін на основі власних ціннісних установок і переконань. Розв'язання конфліктної ситуації виходить з усвідомлення негативних, а можливо – й катастрофічних наслідків конфлікту в разі його невирішення. Це потребує переосмислення власних радикальних позицій, бажання налагодити консенсусні стосунки в ім'я загальної справи збереження миру і гармонійного соціального буття.

Отже, культура політичного консенсусу в українському суспільстві має, насамперед, відповідати таким формам людських взаємин, основою яких є згода (злагода). Словник української мови тлумачить термін «згода» як «позитивну відповідь, дозвіл на що-небудь»⁵¹³. Згода неможлива в умовах протистояння і боротьби, вона сприяє встановленню безконфліктних відносин ненасильницьким шляхом, тобто, виключає примус. Вона ґрунтується на презумпції довіри і принципі діалогу, тому вимагає взаємної відповідальності. Без згоди неможливо обійтися у жодній зі сфер людського життя, особливо у політиці. Причому, однієї лише згоди громадян відстоювати свої інтереси замало. Необхідною є і відповідна реакція держави на стимулювання адаптації суспільної системи до нових політичних змін, співпраця влади і громадянського суспільства, підтримка владою паростків соціальної довіри, виховання у

---

⁵¹²Словник термінів з правової конфліктології / за заг. ред. М. І. Панова, Ю. П. Битяка, Л. М. Герасіної. Харків: Одісей, 2006. С. 76.

⁵¹³Академічний тлумачний словник української мови: в 11 томах. Т.3. 1972. С. 516. URL: <http://sum.in.ua/p/3/516/2> (дата звернення: 21.02.2019).

громадян почуття громадянської відповідальності тощо. Консенсус можна назвати актом порозуміння між суб'єктами конфлікту, що виходять на новий рівень взаємостосунків один із одним у процесі розв'язання конфліктної ситуації.

З іншого боку, культуру політичного консенсусу слід розглядати як спосіб персональної й групової політичної ідентифікації, за допомогою якої відбувається єднання з іншими, а також усвідомлення, збереження і зміцнення власної політичної позиції на новому «консенсусному» рівні. У цьому розумінні «консенсус» є технологією реалізації демократичного способу життя, а його базисною основою слід вважати терпимість і толерантність. За словами В. Шаліна, терпимість і толерантність самі по собі не є достатніми умовами подолання конфліктів. Але вони постають необхідними умовами суспільної злагоди та пошуку виходу із проблемної ситуації⁵¹⁴.

Аналізуючи поняття терпимості й толерантності як передумови консенсусу всередині держави й суспільства, слід зазначити, що практичне існування цих якостей у сторін, що конфліктують, дозволяє скоріше налагодити консенсусні стосунки. Вони сприяють певному «пом'якшенню» самого конфлікту і виходу на загальні інтереси. Працюючи в єдиному «консенсусотвірному» напрямі, ці терміни, за своєю суттю, все ж мають певні відмінності.

Дослідники вважають, що поняття «терпимість» означає доброзичливе ставлення до точки зору опонента, внутрішнє почуття поваги до його власних інтересів. Дотичними до поняття терпимості є такі якості, як вміння прощати, забувати погане тощо.

Толерантність є науковою категорією, з якою тісно взаємопов'язане поняття «консенсус». Вона визначає здатність суб'єкта реагувати на будь-який несприятливий чинник; вона не передбачає прощення, оскільки орієнтована на настанову свідомості в напрямі відсутності ворожості до «іншого», «не свого». Толерантність постає найважливішою умовою знаходження компромісів, подолання конфліктів. Нетерпимість веде до загибелі, через що проблема толерантності нині набуває глобального значення⁵¹⁵. Особливу роль терпимість і толерантність відіграють у

---

⁵¹⁴Шалин В. В. Толерантность (культурная норма и политическая необходимость). Ростов-на-Дону, 2000. С. 207.

⁵¹⁵Лесечко М., Тертишна О. Соціальна технологія і політика. *Ефективність державного управління*. 2009. Вип. 21. С. 21–27.

процесі формування сучасної національної ідеї, яка об'єднувала б фрагментоване суспільство⁵¹⁶.

Деякі фахівці вказують на субординаційні зв'язки між поняттями «толерантність» і «консенсус», стверджуючи, що сама ідея консенсусу, яка набула широкої популярності, на практиці трансформується в ідею толерантності як складову консенсусу⁵¹⁷. Саме застосування принципів толерантності повинно стати найпродуктивнішою стратегією примирення сторін будь-якого конфлікту. Толерантність не пов'язана лише із проявом суб'єктивних властивостей людини, яка проявляє терпеливість у тій чи іншій ситуації стосовно інших. Толерантність також є своєрідною мірою допуску, відхилень від певних нормативів поведінки і ставлення до існуючої ситуації, але так чи інакше її прояв свідчить про налаштування на діалог і встановлення порозуміння між суб'єктами конфлікту⁵¹⁸.

Сутнісне розуміння толерантності стосується всіх сфер суспільного життя й не змінюється в залежності від предмета обговорення чи ситуації. Аналогічно це поняття трактується і в енциклопедичному словнику з політології – як «позиція тих або інших політичних сил, що виражає їхню готовність припускати існування інакомислення у своїх рядах; у випадку, якщо ці сили, знаходяться при владі»⁵¹⁹.

Деякі науковці говорять про складність розуміння поняття толерантності і про те, що її сутнісне розуміння співпадає з іншими поняттями, які, в той же час, не є адекватними її змісту. За словами М. Хом'якова, толерантність – це повага до особистості. В Декларації принципів толерантності (ЮНЕСКО) її розуміють як повагу до розмаїття культур⁵²⁰. Невипадково Ф. Гайек – австрійський економіст, послідовний захисник ідеалів економічної свободи, трактує толерантність як прояв вільної особистості⁵²¹. О. Грива розглядає толерантність як повагу і визнання рівності, відмову від проявів насильства, як різноманітність і

---

⁵¹⁶Чернишова М. В. Толерантність як складова національної ідеї та національного інтересу сучасного українського соціуму. *Гуманітарний часопис*. 2012. №4. С. 75–81.

⁵¹⁷Консенсус і Толерантність. URL: http://the-law.at.ua/publ/politologija/geopo-litika/konsensus_i_tolerantnist/12-1-0-93. (дата звернення: 24.01.2019).

⁵¹⁸Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии Российской акад. наук; [гл. ред. В. С. Степин]. Москва: Мысль, 2000–2001. Т. 4: Т–Я. С. 75–76.

⁵¹⁹Политология: энциклопедический словарь /общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. Москва: Изд-во Московск. коммерч. ун-та, 1993. С. 375.

⁵²⁰Хомьяков М. Б. Толерантность и ее границы: размышления по поводу современной англо-американской теории. *Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности*: коллективная моногр. Москва: ОЛМА ПРЕСС, 2005. С. 15–25.

⁵²¹Гайек Ф. А. Право, законодательство та свобода. Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: в 3 т.: пер. з англ. Т. 1. *Правила та порядок*. Київ: Сфера, 1999. С. 54.

багатовимірність людської культури. Основою толерантності він вважає власну унікальність кожної особистості, її неповторність⁵²².

За словами Лі Же, ціннісна характеристика є важливою складовою толерантності як соціально-культурного гештальту, що визначає конструктивний вектор у комунікативному поліетнічному просторі⁵²³. На важливість толерантності як складової ціннісної системи, звертають увагу П. Саух та Ю. Саух. Автори підкреслюють значення толерантності як морально-практичного орієнтиру в діяльності політичних партій, різноманітних етнічних груп тощо. Наголошуючи на важливій ролі толерантних стосунків у суспільстві, науковці вважають, що його нормальна життєдіяльність без толерантності неможлива: вона ототожнюється із морально-гуманістичною суттю суб'єктів взаємин, без якої буття людини і життя суспільства можливі лише у деструктивній формі⁵²⁴.

За словами О. Голубовича, за допомогою толерантності узгоджуються суперечності, що мають антагоністичний характер і стосуються широкого кола проблем: як соціально-економічних, так і політичних. Науковець підкреслює, що толерантність повинна мати місце там, де справа стосується узгодження інтересів, задоволення і узгодження певних суспільних потреб⁵²⁵.

Вітчизняний дослідник В. Ханстантинов, аналізуючи значення толерантності у політичних відносинах, вважає її органічною нормою демократичної організації влади. За його словами, саме толерантність є важливою складовою демократичних стосунків у суспільстві, без якої стають неможливими демократичні засади політичного процесу. Толерантність репрезентує інтереси різноманітних суспільних груп у царині політики. Вона є важливою умовою існування ринку політичних програм та ідей, створюючи чесну конкуренцію між ними. Завдяки принципам толерантності політичні програми, стратегії розвитку, нові політичні ідеї стають надбанням широкого загалу, з'являються

---

⁵²²Грива О. А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища: автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.10. Київ, 2008. 32 с.

⁵²³Лі Же. Концепт толерантність у сучасному російському політичному дискурсі: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.13. Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2009. 20 с.

⁵²⁴Саух П., Саух Ю. Толерантність у контексті сучасних духовно-ціннісних трансформацій. *Історія. Філософія. Релігієзнавство*. 2008. №2. С. 2–7.

⁵²⁵Голубович О. Толерантність як чинник міжособистісної взаємодії у XXI сторіччі. *Вісник Львівського університету*. 2012. Серія: філософсько-політологічні студії. Вип. 2. С. 49–58.

можливості їх широкого обговорення, оцінки, знаходження оптимальних варіантів⁵²⁶.

Саме в цьому контексті нетерпимість як антипод толерантності слід кваліфікувати в якості найвищого ступеня несправедливості у політичній діяльності і політичних стосунках⁵²⁷.

Сучасний німецький філософ Р.Форст також стверджує, що застосування принципів толерантності і терпимості у політичних стосунках – це ознака поваги до протилежної позиції. Толерантність можна кваліфікувати як форму співіснування, яка є основою для налагодження консенсусних стосунків. Однак толерантність, яка базується на прогматичних інтересах, існує доти, допоки одна зі сторін не відновить боротьбу за досягнення поставлених цілей⁵²⁸. Р. Форст вважає, що прагматична основа прояву толерантності породжує вкрай нестабільну ситуацію. В цьому відношенні вона може виступати як страждання і створює в подальшому можливості для застосування насильства. Толерантність не створює умови для поваги та взаємної довіри, таке її існування фактично скасовує сутнісну основу самої толерантності.

За словами І. Киянки, толерантність може виступати як надія подолати конфліктну ситуацію. На його думку, це можливо на основі «інтелектуального зусилля до толерантності, зокрема – групового раціонально-вольового самостримання»⁵²⁹.

Нарешті, на думку Є. Бистрицького, «принципи толерантності та політичної коректності свідомо покладено в основу нинішнього цілеспрямованого виоформлення європейсько-атлантичної цивілізації. Стає масовим обстоювання права на сповідування своїх культурних цінностей кожною етнічною групою, навіть кожним громадянином». Толерантність розглядають не тільки як основу примирення ворогуючих сторін у локальних конфліктах: так само до толерантності звертаються, закликаючи до громадянської терпимості, національної згоди, припинення

---

⁵²⁶Ханстантинов В. Сутність толерантності. *Наукові праці Чорноморського державного університету*. 2010. Т. 131. Вип. 118. Політологія. С. 30–34.

⁵²⁷Григор О. Проблеми досягнення консенсусу між державою і суспільством на підставі терпимості й толерантності. *Глея: науковий вісник: зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Васькевич*. Київ, 2015. Вип. 98 (7). С. 340–345.

⁵²⁸Ковадло Г. Толерантність як вимога розуму та взаємного самообмеження. *Філософські діалоги'2010*. Київ: Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, 2010. Вип. 4. С. 159–168.

⁵²⁹Киянка І. Виховання принципу толерантності під час викладання політології. URL: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/11739/1/26_18Ukr_nac_ideya.pdf. (дата звернення: 30.01.2019).

насильства з боку владних структур для подолання внутрішніх конфліктних ситуацій⁵³⁰.

Саме за таких умов можливе нівелювання егоїстичних інтересів конфлікуючих сторін стосовно тих чи інших важливих політичних питань: релігійних, етнокультурних тощо. Результатом цього може стати поява толерантної свідомості суспільства як нового соціального феномена, коли діалектично сам консенсус буде формувати відповідну суспільну думку щодо процесів як політичного, так і юридичного характеру, які відбуваються у суспільстві.

Щодо українського суспільства, деякі науковці вважають, що представники української нації визначально мають особливі риси, які відрізняють їх від інших: неагресивність до представників інших націй, працелюбність, потяг до освіти, мужність, здоровий оптимізм, повага до старших поколінь, гостинність тощо. За словами І. Дзюби, «український народ ніколи не був агресивним і нетерпимим до інших, ніколи в своїй історії не поневолював інших народів. Переважній більшості української інтелігенції внаслідок її демократизму завжди був чужий вузький націоналізм і зовсім не властивий шовінізм»⁵³¹.

Відомий український філософ М. Попович зауважував: «сьогодні ми набагато толерантніші, ніж 30 чи 70 років тому. Нас змінює історія. Поблажливість і повага до інших – наша національна риса. Якщо згадати, навіть за давніх часів в українських селах люди називали одне одного на «ви», у стосунках були чемні, бешкетували дуже рідко. Ідея толерантності завжди домінувала в українському суспільстві»⁵³².

Але представникам української нації притаманні й такі риси, як підвищена адаптивність, здатність до пристосування, політична мімікрія тощо. Звернімося, однак, до соціологічної конкретики.

Так, за результатами соціологічних досліджень, проведених Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова у 2017 р., в Україні більшість (62 %) опитаних відповіли, що не довіряють представникам інших національностей. Це більше, ніж в усіх інших порівнюваних країнах, де частка таких становить від 50 % у Росії та Нідерландах до 31 % у Польщі⁵³³. 65 %

---

⁵³⁰Быстрицкий Е. К. Конфликт культур и философия толерантности. Демоны мира и боги войны. *Социальные конфликты в посткоммунистическом мире*. Київ: Політична думка, 1997. С. 146–154.

⁵³¹Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? Мюнхен: Сучасність, 1968. С. 30.

⁵³²Колесникова К. Толерантність – наша національна риса. *Вісник Пенсійного фонду України*. Листопад, 2014. С. 30–31. URL: http://www.nas.gov.ua/text/pdf/News/pens149_30-31_ukr_.pdf (дата звернення: 23.02.2019).

⁵³³Національна безпека і оборона: журнал. №1–2. 2017. С. 4.

українців не довіряють людям іншої релігії, віри, тоді як в інших порівнюваних країнах – від 50 % у Росії до 33 % у Польщі. Серед жителів різних регіонів України найчастіше висловлюють довіру людям іншої національності жителі Західного регіону (54 %, тоді як недовіру – 46 %), те ж стосується і представників інших релігій (відповідно, 52 % і 47 %).

Показником нетолерантності до соціальної групи є згадування її серед тих, з представниками яких респонденти не хотіли б жити по сусідству. Як таких, жителі України найчастіше згадували наркоманів (94 % не хотіли б жити з ними по сусідству), алкоголіків (82 %), гомосексуалістів (67 %), людей, хворих на СНІД (43 %).

Небажання жити поряд з наркоманами виражене приблизно такою ж мірою, як і в Нідерландах (92 %) та Росії (93 %); поряд з алкоголіками – також на рівні Нідерландів (85 %) і Росії (84 %) ⁵³⁴. Нетолерантність до гомосексуалістів виражена на тому ж рівні, що і в Росії (66 %), в інших порівнюваних країнах частка таких є істотно нижчою (від 40 % у Польщі до 7 % у Нідерландах).

За рівнем нетолерантності до хворих на СНІД Україна поступається лише Росії – у цій країні 54 % опитаних не хотіли б жити з ними по сусідству, в інших країнах – від 26 % (у Польщі) до 10 % (у Нідерландах). Рівень нетолерантності до іммігрантів (20 %) в Україні перебуває приблизно на тому ж рівні, що і в Нідерландах (20 %), Німеччині (21 %), є нижчим, ніж у Росії (32 %) і вищим, ніж у Польщі (7 %). Небажання жити по сусідству з людьми іншої раси (12 %) виражене меншою мірою, ніж у Росії (17 %) та Німеччині (15 %), але більшою мірою, ніж у Польщі (6 %) та Нідерландах (8 %).

Високий рівень толерантності в Україні спостерігається стосовно пар, які живуть разом, але не одружені (лише 3 % не хотіли б жити з ними по сусідству, нижчий показник лише в Нідерландах – 0,6 %), до людей, які говорять іншою мовою (7 %, нижчий показник лише в Польщі – 3 %), до людей іншої релігії (7 %, нижчий показник лише в Нідерландах (3 %) та в Польщі – 5 %). Останній результат певною мірою суперечить високому рівню недовіри до представників інших релігійних конфесій в Україні ⁵³⁵.

Серед соціальних інститутів найбільшу довіру українців мають Збройні Сили (70 % повністю або певною мірою їм довіряють), Церква (66 %), гуманітарні та добродійні організації (64 %), університети (52 %). Також 40 % і більше опитаних довіряють жіночим організаціям (48 %), екологічним організаціям (45 %), телебаченню (43 %) та пресі (40 %).

---

⁵³⁴Національна безпека і оборона: журнал. №1–2. 2017. С. 4.

⁵³⁵Там само.

Найменше українці довіряють політичним партіям (9 %), Парламенту (10 %), судам (12%), Уряду (13 %), банкам (15 %) ⁵³⁶.

Ще раз зауважимо, що толерантність є базовою цінністю відкритого суспільства, тому, доповнюючи її, – критичне мислення, свобода і відповідальність особистості у відкритому суспільстві становлять фундамент демократії і створюють умови для розвитку і руху суспільства вперед. З іншого боку, наведені вище соціологічні показники викликають певні роздуми. Тому є цілком логічним, що в «Концепції формування загальнонаціональної ідентичності громадян України» ⁵³⁷ ставиться завдання «подолання існуючих негативних стереотипів сприйняття громадянами з різних регіонів і спільнот одних одними, зміцнення довіри між ними, підвищення толерантності до існуючих відмінностей, створення умов для вироблення загальнонаціонального порядку денного» ⁵³⁸.

На цьому зрізі слід зауважити, що Україна може виконувати місію толерантної держави у світі, якщо її громадяни будуть благополучними і щасливими, й тоді зможуть проявити свої найкращі якості. Але поки що досить мало кроків зроблено урядом щодо сприяння утвердженню толерантності в суспільстві. Це підтверджують і результати міжнародного дослідження рівнів політичної толерантності, що проводилось серед жителів 23 країн організацією World Public Opinion. Україна займає 21 місце із 23 країн (опісля йдуть Азербайджан і Росія), вона нагадує розірване на частини політичне поле і співіснування – нетолерантних – діаметрально протилежних ідентифікаційних практик ⁵³⁹.

Безумовно, культура політичного консенсусу в Україні має бути зорієнтована на формування спільних моральних і політичних цінностей. Консенсус за своєю суттю передбачає єднання суспільства довкола базових цінностей та принципів, тому його справедливо прийнято вважати важливою політичною цінністю суспільства. Як зазначає Г. Вижлецов, «цінності виражають певні типи відносин між людьми, які не відчужують одних людей від інших, не роз'єднують їх, а навпаки – об'єднують людей в спільноти, такі як сім'я, нація, суспільство в цілому» ⁵⁴⁰. На думку вітчизняної дослідниці Г. Палій, загальносуспільні

---

⁵³⁶Національна безпека і оборона: журнал. №1–2. 2017. С. 4.

⁵³⁷Там само.

⁵³⁸Там само. С. 90.

⁵³⁹Денисюк С. Г. Толерантність в просторі політичної комунікації: від теоретичних основ до практичного втілення. *Політичний менеджмент: наук. журнал* [гол. ред. Ю. Ж. Шайгородський]. Київ: Центр соціальних комунікацій, 2011. № 6 (51). С. 20–29.

⁵⁴⁰Выжлецов В. Г. Аксиология культуры. Санкт-Петербург: СПбГУ, 1996. С. 74.

цінності мають безпосередньо співвідноситись із пріоритетною низкою фундаментальних національних інтересів України. Адже національні інтереси не лише визначаються суто матеріальними потребами країни, а певною мірою є похідними від цінностей, інтересів, прагнень і формуються на основі досягнутого суспільного консенсусу.

У політологічній науці, в свою чергу, давно узвичаївся термін «ціннісний консенсус»^{541; 542; 543; 544; 545; 546}. Цим терміном позначаються різні феномени. Один із них виражається у згоді осіб всередині спільноти з якимось твердженням (Парсонс, Шилз й інші структурні функціоналісти), і в цьому випадку йдеться про ступінь подібності в даному співтоваристві думок або оцінок без урахування того, чи усвідомлюють самі індивіди схожість або розбіжність своїх думок і оцінок. Таке трактування терміна відрізняється від інтеракціоністської традиції (Дьюї, Мід), в рамках якої консенсус визначається в більш рефлексивному ключі, який передбачає усвідомлення людьми або групами своєї згоди або розбіжностей, а часто і процес їх взаємодії між собою, в ході якої ця згода формується⁵⁴⁷.

Більшість прихильників структурного функціоналізму розглядали консенсус щодо базових цінностей і норм як безумовне благо для існування суспільства. Толкотт Парсонс ставив цінності і норми в центр дискусії про консенсус і стверджував, що саме ціннісно-нормативний консенсус в суспільстві забезпечує соціальний порядок⁵⁴⁸. На його думку, максимальне поширення базових цінностей і норм, які не перебувають в конфліктних відносинах, а в ідеалі – їх інституціалізація, може забезпечити злагоду в суспільстві, його стабільне і чітке функціонування. Парсонс розглядав диференціацію цінностей і норм як основну тенденцію соціально-еволюційного процесу, але обов'язково за умови підтримки

---

⁵⁴¹Руднев М., Магун В. Ценностный консенсус и факторы ценностной дифференциации населения России и других европейских стран. *Вестник общественного мнения*. 2011. №4(110). С. 81–96.

⁵⁴²Горбатенко В. П. Громадянськість. *Політологічний енциклопедичний словник* / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. 736 с.

⁵⁴³Колодій А. Громадянська нація: сутність, шляхи і стадії її формування в Україні. *Народознавчі зошити*. 2004. № 5–6. С. 12–25.

⁵⁴⁴Нестеренко Г. О. Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення: монографія. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. 360 с.

⁵⁴⁵Козаков В. М. Соціально-ціннісні засади державного управління в Україні: монографія. Київ: Вид-во НАДУ, 2007. 284 с.

⁵⁴⁶Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2011. 272 с.

⁵⁴⁷Scheff T. J. Toward a Sociological Model of Consensus. *American Sociological Review*. Vol. 32. № 1. Feb. 1967. P. 32–46.

⁵⁴⁸Parsons T. *The Social System*. Glencoe: Free Press, 1951. P. 12, 36–37.

основ соціального порядку, що будується на консенсусі базових цінностей. У більшості емпіричних досліджень ціннісний консенсус вимірюється величиною відмінностей між цінностями індивідів або соціальних груп, що входять в те чи інше співтовариство. Високі значення цієї величини вказують на менший, а низькі – на більший ціннісний консенсус.

Актуальною проблемою для сучасної України є формування ціннісного консенсусу за умов морального плюралізму. З одного боку, таке явище, як моральний плюралізм, науковці вважають характерною рисою постмодерністського суспільства, виходячи з того, що глобалізація знаменує кінець великих соціальних груп⁵⁴⁹, натомість набирають силу різноманітні неполітичні рухи – правозахисні, екологічні, феміністські.

З іншого боку, у сучасному українському суспільстві, на жаль, відчувається криза моралі, моральні цінності не є загально визнаними. Глобальні зміни у внутрішній та зовнішній політиці України, – зауважує вітчизняний науковець Т. Тимошенко, – призводять до потрясінь в економіці, що зумовлює ще більш катастрофічні явища в морально-культурній сфері. Низький культурний і моральний рівень суспільства в цілому і всіх його структурних елементів зокрема призводить до створення системи утилітарних цінностей, виходячи з яких, людина чи певна спільнота турбується лише про свої власні корисливі інтереси, не враховуючи потреби інших людей і суспільства в цілому⁵⁵⁰.

За словами відомого українського політолога О. Бабкіної, «політика і духовність – це дві системи організації соціуму, де одна її частина допускає і доповнює можливості та дієвість іншої»⁵⁵¹. Інакше – норми моральності втрачають імперативний характер, спрощується ставлення людей до таких понять, як почуття обов'язку, поблажливе ставлення до неправедних справ тощо. Тому погодимось із вітчизняним дослідником Ю. Шайгородським в тому, що суспільство, у якому досягнуто консенсусу відносно того, що є моральним, що вважати цінністю, а що ні, може розглядатися як стабільна система, оскільки ліквідується головне джерело протиріч, які породжують нестабільність і потрясіння⁵⁵².

---

⁵⁴⁹Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 384 с.

⁵⁵⁰Тимошенко Т. С. Основні чинники зміцнення ролі моральних засад в українському суспільстві. URL: [file:///Users/macbook/Downloads/Nvdau_2004_10\(2\)_18%20\(1\).pdf](file:///Users/macbook/Downloads/Nvdau_2004_10(2)_18%20(1).pdf) (дата звернення: 02.02.2019).

⁵⁵¹Бабкіна О. В. Політика та духовність в умовах глобальних викликів (до підсумків міжнародної науково-практичної конференції). *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2014. Вип. 14. С. 119–121.

⁵⁵²Шайгородський Ю. Суспільна мораль як система цінностей. *Правові засади захисту особистісних цінностей та суспільної моралі: зб-к нормативних актів України / уклад.: Ю. Ж. Шайгородський, К. П. Меркотан*. Київ: Укр. центр політ. менеджменту, 2007. С. 5–20.

На жаль, прогалини, які існують в правовому просторі, дають можливість громадянам порушувати закони, розвиваючи негативну інноваційність, а соціально-альтруїстичні ініціативи сприймаються суспільством як виняток. Законодавство здатне стати своєрідним носієм духовних, культурних і моральних цінностей суспільства та держави, якщо воно будуватиметься на відповідних ідеологічних, природно-правових засадах⁵⁵³.

Варто зауважити, що успіх в пошуках консенсусу залежить і від того, чи дотримується рівновага між цінностями неморальними і вищими, в яких втілена моральність. Якщо переважають перші, то суспільство, яке схильне до впливу мінливих переваг і дає волю слабкостям, може скотитися до беззаконня. Якщо відбувається спроба нав'язати людям норми, яких дотримується певна соціальна група, то можливі прояви екстремізму та неморальних уявлень, а також застосовуються жорсткі заходи реагування щодо будь-яких осіб, які засуджуються з точки зору моральності. Але з позиції практичного розуміння таких норм – не все так просто.

Наприклад, на початку березня 2019 р. в Українському Домі у Києві відбувся IV Всеукраїнський Форум сім'ї⁵⁵⁴. Форум було організовано Всеукраїнським Собором, його підтримали Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій а також міжфракційне депутатське об'єднання «За духовність, моральність та здоров'я України». До роботи форуму підключилися й українські політики. Ю. Тимошенко у своєму виступі таким чином подала проєкт майбутньої України: «Створити з вами країну, суспільство, яке покаже і Україні, і світові, що Україна може змінювати і своє життя, і світ так, щоб це було прикладом для інших, тому що це буде побудовано на правильних (!) законах і на правильній (!) вірі і на правильних (!) цілях. Я в це свято вірю і хочу, щоб ми всі були єдиною українською національною командою в цьому⁵⁵⁵».

Однак залишається відкритим питання: що таке «правильна віра» і «правильний закон»?

У Законі України «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003 р. № 1296-IV, ст. 1, визначено суспільну мораль як «систему етичних

---

⁵⁵³Корнієнко В. О., Денисюк С. Г., Буряченко О. В. *Партійна ідеологія: система цінностей, або синдром «суспільної кататонії»? Гілея:науковий вісник: зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: ВІР УАН, 2017. Вип. 117. С. 253–269.*

⁵⁵⁴Відбувся IV Всеукраїнський форум сім'ї. *Християнська служба порятунку. 2019. 6 березня.* URL: <http://crs-center.org/vidbuvsya-iv-vseukrayinskiy-forum-sim-yi/> (дата звернення: 11.03.2019).

⁵⁵⁵Мацука О. *Вибори-2019. Сімейні цінності на службі української еліти. Українська правда. 2019. 11 березня.*

норм, правил поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість».

У листопаді 2004 р. Конституційний Суд України прийняв рішення щодо тлумачення принципу верховенства права: «...Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема, *норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства*» (виділено мною – *О. Григор*)⁵⁵⁶.

Однак і сама держава визначає «жорсткі кордони» суспільного консенсусу. Свого часу Г. Гегель та інші представники німецької класичної філософії вважали, що держава має бути наділеною особливою моральністю, бо висловлює волю й інтереси більшості громадян. Д. Локк навпаки – обгрунтував моральність поза політики. На його думку, державна машина стає осередком байдужого інтересу щодо речей і людей⁵⁵⁷. Філософом І. Ільїним держава також не розглядалась як дійсність моральної ідеї⁵⁵⁸. Вона пропонує суспільству цінності в прагненні до будь-якої мети (реформа галузі життєзабезпечення, мобілізація людей на виконання важливого проекту), застосовує санкції, якщо зневага до моралі поєднується із порушенням закону. Хоча, як було зазначено вище, прогалини, наявні в правовому просторі, дають людям можливість порушувати постанови, прийняті органами влади.

Наприклад, Основний Закон держави закріплює фундаментальні цінності народу, які формувалися протягом тривалого історичного часу. В їх основі – рівні права людей та їх матеріальне благополуччя, розвиток духовного потенціалу, творчих здібностей і фізичної досконалості⁵⁵⁹. Така ідеологія не базується на пріоритетах та сподіваннях окремих суспільних груп. Вона не містить рис інноваційності в розумінні якихось нових прав і свобод людини чи інноваційних політичних трендів держави. Принцип

---

⁵⁵⁶Рішення Конституційного Суду України № 15-рп/2004 від 02 листопада 2004 р. по справі № 1-33/2004 за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). URL: <http://zakon3.ra-da.gov.ua/laws/show/v015p710-04>. (дата звернення: 23.02.2019).

⁵⁵⁷Локк Дж. Сочинения в трех томах: Т. 3. Москва: Мысль, 1988. С. 64.

⁵⁵⁸Ільїн І. А. Путь духовного обновления. *Путь к очевидности*. Москва: Республика, 1993. С. 257–267.

⁵⁵⁹Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

рівності перед законом не означає створення певним особам чи групам осіб яких-небудь привілеїв, що дозволяли б порушувати закон⁵⁶⁰.

Однак українські вчені-юристи стверджують, що поняття «рівні права та обов'язки» не означає «однакові права та обов'язки». Зокрема, слід вказати на існування принципу диференціації, який передбачає визнання факту відмінностей між людьми, що має враховуватися правом; та принцип позитивної дискримінації, що виходить з факту природної нерівності між людьми⁵⁶¹. Так, у проєкті Розділу II Конституції України, який підготувала робоча група із справ людини станом на 15 липня 2015 р., було видалено терміни «чоловік» і «жінка» стосовно визначення шлюбу, як це нині є у ст. 51 чинної Конституції України⁵⁶². Таким чином, шлюб сьогодні – це не лише згода жінки і чоловіка, а згода двох осіб – і не обов'язково протилежної статі. Додатком до Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 р.»⁵⁶³ вилучено поняття «гендерна рівність», а проголошено рівність відповідно до сексуальної орієнтації і гендерної ідентичності. Так, у п. 62.1 передбачено розроблення та підготовку спецкурсу за напрямом «інтерсексуальність»; у п. 105.6 – розроблення законопроекту про легалізацію в Україні зареєстрованого цивільного партнерства для різностатевих і одностатевих пар; у п. 105.7 – передбачається усунення дискримінаційних заборон щодо усиновлення дітей, зокрема ВІЛ-позитивними людьми, людьми з інвалідністю та трансгендерними людьми; у п. 105.8 – розроблення проекту Порядку здійснення заміни офіційних документів особам, яким встановлено клінічний діагноз «транссексуальність» і т. ін.⁵⁶⁴.

А спроба легалізувати проституцію⁵⁶⁵ як вид підприємницької діяльності частиною суспільства розглядається негативно. Є думка, що при цьому фактично узаконюється ставлення до людини як до товару, лібералізується можливість торгівлі людським тілом, принижується суть

---

⁵⁶⁰Богинич О. Л. Реалізація принципу рівності в сучасних реаліях. Принцип рівності у праві: теорія і практика: монографія / за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ: Юридична думка, 2014. С. 198, 200.

⁵⁶¹Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістова характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. С. 84.

⁵⁶²Проєкт Розділу II Конституції України, підготовлений Робочою групою з прав людини станом на 15 липня 2015 р. *Конституційна комісія: офіційний сайт*. URL: <http://constitution.gov.ua/work/item/id/9> (дата звернення: 17.02.2015).

⁵⁶³Додаток до розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1393-р.

⁵⁶⁴Там само.

⁵⁶⁵Легалізація проституції в Україні: юристи назвали головні нюанси. *Сьогодні*. 18 грудня 2018. URL: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/legalizaciya-prostituticii-eksperty-rasskazali-o-plyusah-i-minusah-takogo-resheniya-1198785.html> (дата звернення: 26.02.2019).

жінки як матері і дружини, знецінюються важливі етичні поняття – любові, вірності, сімейних стосунків.

Таким чином, система взаємних зобов'язань у суспільстві виробляється в умовах взаємодії різноманітних форм морального життя. Але вплив неморальних цінностей на пошук консенсусу і компромісу з окреслених вище й інших проблем є настільки ж суперечливим, як і вплив політичних сил на цей процес. Г. Матвеева слушно зазначає, що дисбаланс в розумінні політики як боротьби і політики як пошуку компромісу на користь першої призводить до реалізації політичних цілей та задач неправовими засобами⁵⁶⁶.

Сьогодні на культуру політичного консенсусу в українському суспільстві впливають різноманітні чинники. Очевидним є один із них – це погіршення матеріального стану, добробуту населення. За словами німецького соціолога Р. Мюніха, – мораль підпорядковується диктату, оскільки ставить в центр суспільного життя розподіл добробуту⁵⁶⁷, що часто призводить до переважання матеріальних потреб над духовними. Згідно з соціологічними опитуваннями, що проводилися центром О. Разумкова у 2019 р., «обміняти» свободу і громадянські права на достаток готові 28 % українських громадян⁵⁶⁸. Отже, це свідчить про те, що сприятливими умовами для пошуку консенсусу є підвищення рівня життя, скорочення безробіття, формування професійних кодексів, які є компонентами суспільної моралі тощо.

Інший чинник, що й не дивно, – це вибори в Україні. Під час кожних виборів політики, на жаль, апелюють до таких цінностей, які роз'єднують людей, підкреслюючи різницю між Сходом і Заходом, і це не сприяє підвищенню толерантності⁵⁶⁹. У політичній сфері будь-яка ідеологія може захищати деякі позаморальні або аморальні цілі і цінності, за якими стоять приватні, корисливі інтереси. На думку вітчизняного дослідника М. Потураєва, процес досягнення суспільного консенсусу з приводу базисних дефініцій політичної реальності відбувається внаслідок відносного ідеологічного домінування в системі масової комунікації, яка формулює принципи і норми артикуляції і маніфестації групових

---

⁵⁶⁶ Матвеева Г. Проблема деформації правосвідомості в контексті політичної культури України. *Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: матеріали Міжнародного круглого столу (м. Львів, 4–5 грудня 2009 року). Львів: Край, 2009. С. 196–203.

⁵⁶⁷ Munch R. *Understanding Modernity*. London: Routledge, 1988. P. 125.

⁵⁶⁸ Реформи в Україні: громадська думка населення. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslizhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennia> (дата звернення: 23.02.2019).

⁵⁶⁹ Чи існує толерантність в Новій Україні? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/954791.html> (дата звернення: 23.02.2019).

інтересів, що не виходять за межі цінностей «здорового глузду»⁵⁷⁰. Слід сказати точніше – не повинні виходити.

Змагальність стимулюють, наприклад, мас-медіа, які націлені на пошук актуальної інформації для зацікавлення громадян, але яка є прихованою від них суб'єктами політики. З іншого боку, ці цінності часто замінюють моральні. Тим не менше, важливим залишається те, що голосуючи за ту чи іншу політичну силу або кандидата на високу державну посаду, громадяни надають перевагу особистостям, які пропонують нові й перспективні шляхи розвитку країни. Тут виборців об'єднує спільний інтерес: вони бажають процвітання державі. Але, зрештою, як показала українська практика, слід розмежовувати обіцянки політика при владі й політика в опозиції, політика-переможця та переможеного політика, професійного політика та людину, яка випадково потрапила на «політичний олімп». Ця оцінка покладається на рівень політичної культури громадян. Крім того, політична етика повинна містити ціннісно-нормативне орієнтування політичної діяльності, за умов чого формуються конкретні рекомендації щодо поведінки політика за різних обставин: етика боротьби, етика успіху, етика поразки, етика очікування, етика опозиції, етика компромісу тощо⁵⁷¹.

Культура політичного консенсусу, як уявляється в ідеалі, несумісна з наявністю у суспільстві такого явища, як патерналізм (від лат. *pater* – батько – система політичних відносин, за яких політична свобода полягає у сліпому і безумовному виконанні державних законів, джерелом яких виступає сама держава). Патерналізм фактично унеможливує саму суть консенсусних стосунків у суспільстві, тому що фактично виводить за рамки суспільний дискурс чи конфлікт, апіорі обумовлюючи ієрархічність, нерівність суб'єктів, що сприймається як суспільна норма. Бо навіть конфлікт є одним із можливих варіантів взаємодії політичних суб'єктів. Через відмінності у поглядах і позиціях здебільшого саме він лежить в основі змін поведінки індивідів та груп, трансформації владних структур, розвитку політичних процесів⁵⁷².

Однак, на жаль, патерналізм (не зважаючи на позитивну динаміку зменшення патерналістських поглядів) залишається і сьогодні суттєвою характеристикою масової свідомості українських громадян. Дослідження

---

⁵⁷⁰Потураєв М. Р. Консенсусний потенціал політичної комунікації в умовах ідеологічного плюралізму: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2005. 18 с.

⁵⁷¹Герасіна Л., Погрібна В. Проблема політичного консенсусу крізь призму сучасної політичної моралі. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2015/2015-2-2/16.pdf> (дата звернення: 28.01.2019).

⁵⁷²Зимогляд В. Я. Конфлікт і консенсус у процесах формування громадянського суспільства в Україні. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Вип. 16. 2008. С. 85–95.

соціологічної служби Центру Разумкова спільно із Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у 2019 р. виявили, що у порівнянні із 2018 р., у суспільстві істотно зросло усвідомлення того, що «держава повинна забезпечити людям однакові «правила гри» у житті, а далі сама людина несе відповідальність за те, як вона ці шанси використає»: так вважають 61 % громадян (у травні 2018 р. їх було 45 %).

Натомість істотно менше громадян сьогодні поділяють думку, що «держава повинна нести повну відповідальність за забезпечення кожної людини усім необхідним» – 29% (у 2018 р. було 44 %) ⁵⁷³. Такі поняття, як «справедливість» і «повага до прав особистості», 47 % громадян, на жаль, не асоціюють із Україною ⁵⁷⁴.

Соціологічні дослідження, проведені перед президентськими виборами 2019 р., показали, що відповіді на запитання «Що з переліченого ви хотіли б, щоб наступний президент зробив у свої перші 100 днів?» такі: на першому місці громадяни бачать зниження тарифів на комунальні послуги (39,1 %); далі – подання до парламенту законопроєкту про зняття недоторканості з депутатів, суддів, президента (35,5 %); і на третьому місці – розпочати/пришвидшити розслідування найбільш резонансних корупційних злочинів (32,4 %) ⁵⁷⁵. Люди насправді сподіваються і вважають, що президент повинен змінити тарифи на комунальні послуги (!).

Ефективним демократичним механізмом впливу громадянського суспільства на дії політичної влади слід вважати громадську думку. Для того, щоб вона стала реальним і впливовим чинником суспільного життя, необхідна свобода публічного її висловлення як у різних формах поширення та подання інформації, так і в різних формах проведення масових акцій (зборів, мітингів, демонстрацій, ходів, пікетів) ⁵⁷⁶.

Тому з метою досягнення взаєморозуміння в українському суспільстві цінним є налагодження реальних механізмів політичного дискурсу (діалогу), який також слід розцінювати як важливий елемент культури політичного консенсусу в силу того, що він є комунікативною його

---

⁵⁷³Реформи в Україні: громадська думка населення. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. URL: <http://razumkov.org.ua/nar-riamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennia> (дата звернення: 23.02.2019).

⁵⁷⁴З чим у громадян України асоціюється Україна та Росія?: соціологічне опитування. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. URL: <http://razumkov.org.ua/novynutsentru/z-chym-u-hromadian-ukrainy-asotsiiuitsia-ukraina-ta-rosiia> (дата звернення: 12.04.2018).

⁵⁷⁵Капсамун І. Потрібен політичний діалог. *День*. 2019. 17 квітня. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/potriben-politychnyy-dialog> (дата звернення: 17.04.2019).

⁵⁷⁶Митко А. Новітні форми налагодження діалогу між державою та громадянами. *Наукові записки ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 6(68). С. 98–106.

основою. Але якщо демократія не працює ефективно, народ може віддати перевагу лідерам, здатним керувати без згоди, навіть проявляти готовність до сприйняття авторитарних і тоталітарних методів управління⁵⁷⁷.

Так, за даними згаданих вище соціологічних досліджень, оцінюючи, наскільки для них важливо жити в демократичній країні, за шкалою від 1 («зовсім не важливо») до 10 («дуже важливо»), українці в середньому оцінюють її 8,3 балами, що нижче, ніж у Німеччині (8,9 балів), Нідерландах (8,9 балів) і Польщі (8,7 балів), проте вище, ніж у Росії (7,4 бали).

Найвище цінність демократії оцінюють жителі Східного (8,6 балів) та Західного (8,5 балів) регіонів, а найнижче – Донбасу (7,8 балів) та Півдня (8,0 балів). Значущість демократії є вищою для етнічних українців, порівняно з росіянами (відповідно, 8,4 і 7,5 балів), вона є нижчою у старших вікових групах, порівняно з молодшими та середніми.

При цьому оцінка того, наскільки демократично управляється наша країна, за шкалою від 1 («зовсім не демократично») до 10 («дуже демократично») на момент опитування була дуже низькою – 3,8 бали, тоді як у Нідерландах – 7,3 балів, Німеччині – 7,2 балів, Польщі – 5,9 балів, Росії – 4,6 бали. Лише 17 % респондентів в Україні вважають, що в їх країні «повною мірою» та «частіше» поважаються права людини, тоді як у Німеччині – 86 %, Польщі – 69 %, Нідерландах – 64 %, Росії – 42 %. За даними соціологічних досліджень, в Україні цінності «доброта» та «безпека» є найбільш значущими для всіх вікових груп⁵⁷⁸.

Формування культури політичного консенсусу відбувається у складних суспільно-політичних умовах, які характеризуються продовженням російської агресії проти України, тривалою економічною кризою, політичною нестабільністю. Соціально-психологічна атмосфера в українському суспільстві характеризується низьким рівнем довіри (зокрема, до інших членів суспільства, до владних інститутів). За словами О. Кривицької, останні роки демонструють хронічне ігнорування з боку влади завдань консолідації соціуму, а її практичні дії посилили поглиблення суспільної поляризації.

Задавнений ціннісний конфлікт, зумовлений обставинами розвитку українських регіонів і спільнот у різних цивілізаційних системах, обернувся станом «війни всіх проти всіх». Ідентифікаційні процеси розгортаються у просторі несумісності основоположних цінностей.

---

⁵⁷⁷Смірнова В. О. Політична воля як чинник державотворчої діяльності: об'єктивні та суб'єктивні детермінанти. Київ: Логос, 2019. С. 317.

⁵⁷⁸Національна безпека і оборона: журнал. №1–2. 2017. С. 8–9.

Асиметрія орієнтацій, амбівалентність ціннісних настанов, конгломератний характер партійної системи – симптоми суспільної «драми непорозуміння»⁵⁷⁹.

Чи можливий за цих умов політичний консенсус, важливий тією ж мірою, як і плюралізм, демократія для забезпечення благополуччя, стабільності, безпеки? Які чинники можуть сприяти формуванню культури політичного консенсусу й у цілому – загальнонаціональному консенсусу в українському суспільстві? Проведений аналіз дозволяє зробити такі висновки-рекомендації щодо підвищення культури політичного консенсусу в Україні:

1. Об'єктивною вимогою слід вважати підвищення загального рівня політичної культури громадян України, насамперед, рівня їх теоретичної свідомості. Як справедливо зазначає О. Балацька, – рівень конфліктності чи консенсусу політичної системи прямо залежить від типу політичної культури⁵⁸⁰.

Слід враховувати, що проведення політичного діалогу, знаходження виходу з конфліктних ситуацій із застосуванням консенсусного підходу потребують не лише усвідомлення інтересів суб'єктів, що конфліктують, але й основних базових політичних знань щодо розуміння предмета і сутності політичного конфлікту.

Головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України Ю. Шайгородський зауважує: «у школі не вчать розумінню політики, розвитку уявлень про державу і право... За дев'ять перших років базової школи із 9 000 годин цим проблемам присвячено 120. Це 1,3 %»⁵⁸¹.

Тому нагальною є проблема поширення наукових політологічних та правових знань, зокрема, шляхом поглибленого викладання політології, правознавства інших соціально-гуманітарних дисциплін у вищих і середніх навчальних закладах. У цьому зв'язку актуальним є повернення до вузівських програм навчальної дисципліни «Політологія» й надання їй статусу обов'язкової для вивчення в усіх вишах України.

2. Задля підвищення рівня культури політичного консенсусу в Україні, як видається, слід активізувати роботу механізмів прямої демократії, нормативно закріпивши процедури обов'язкових публічних звітів політиків, лідерів політичних партій за хід виконання передвборчих

---

⁵⁷⁹Національна безпека і оборона: журнал. №1–2. 2017. С. 67.

⁵⁸⁰Балацька О. Культурні детермінанти актуалізації та трансформації насилля в політичній сфері сучасного суспільства: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.03. Київ, 2018. С. 120.

⁵⁸¹Політична культура українського суспільства і стан парламентаризму на сучасному етапі: проблеми і тенденції розвитку, шляхи удосконалення. *Національна безпека і оборона*. №3–4. 2017. С. 140.

обіцянок. Ймовірно, є потреба у нормативному закріпленні практик проведення громадських слухань, механізмів винесення дискусійних питань на рівень широкого громадянського загалу.

3. Актуальним залишається створення в суспільстві «правдивого» інформаційного простору, для чого слід, насамперед, в ідеалі – відокремити ЗМІ від впливу українського олігархату, прийняти довгострокові програми щодо підтримки їх діяльності. Створити національну систему суспільного мовлення, розробити й впровадити в журналістське середовище морально-етичні стандарти подання інформації, сформувати систему зворотного зв'язку «влада–публічна критика» тощо.

4. Потужними чинниками єднання суспільства й підвищення рівня культури політичного консенсусу можуть (на думку абсолютної більшості експертів) виступити популяризація української культури (90 %), подолання корупції (89 %), збільшення можливостей участі громадян у вирішенні соціально важливих проблем на державному та регіональному рівнях (87 %), поширення використання української мови (80 %); подолання існуючих соціально-економічних проблем, підвищення добробуту (94 %), забезпечення верховенства права, розвиток демократії, захист прав людини (93 %), сприяння внутрішній мобільності громадян (91 %) ⁵⁸². Логічним шляхом досягнення цієї мети можуть бути реалізація політичних програм у сфері освіти, спорту, соціальної інфраструктури та в інших соціальних сферах, які б задовольняли базові і екзистенційні потреби населення й стимулювали б розвиток активного політичного дискурсу між владою і громадянським суспільством.

5.2 Українська політико-владна еліта і суспільство в системі консенсусної взаємодії

Феномен владної української еліти, як важливого суб'єкта сучасних соціально-політичних процесів в Україні, постійно привертає увагу фахівців з політології, філософії, історії, соціології тощо.

Передумови виникнення, становлення та розвиток політичних еліт досліджували у свій час В. Парето, Г. Моска, М. Вебер, М. Бердяєв, І. Ільїн, В. Липинський, Ж. Сорель, Р. Міхельс, Р. Міллс, Х. Ортега-і-Гассет, І. Шумпетер, Е. Фромм. Численні на сьогоднішній день наукові розробки, присвячені елітній тематиці, не вичерпали можливості

---

⁵⁸²Національна безпека і оборона: журнал. №1–2. 2017. С. 84.

опрацювання концепції формування й функціонування владної еліти України як суб'єкта прийняття важливих для суспільства політичних рішень.

Це сьогодні знайшло відображення у наукових розвідках вітчизняних дослідників: В. Андрущенко, Р. Аксельрода, В. Бабкіна, О. Бабкіної, В. Бебика, С. Білошицького, В. Войналовича, І. Голяд, М. Головатого, В. Горбатенка, І. Воронова, О. Демидова, В. Добіжи, Г. Зеленько, Н. Кононенко, В. Корнієнка, Л. Кочубей, В. Кременя, І. Кресіної, П. Кузьміна, М. Курило, О. Кучеренка, Г. Латфулліна, Л. Мандзій, Ф. Медвідя, М. Михальченка, С. Наумкіної, Т. Неприцької, О. Новакової, М. Новічкової, М. Обушного, Н. Паніної, А. Пахарєва, В. Пашенка, М. Поповича, М. Розумного, Ф. Рудича, К. Семчинського, О. Токовенка, О. Траверсе, О. Чемшита, М. Шульги, Г. Щедрової та інших.

Не зважаючи на те, що сучасна владна еліта є доволі суперечливим суспільним явищем, не можна заперечувати тієї важливої ролі, яку вона відіграла як на початку утворення та становлення України як демократичної держави, так і сьогодні, коли вона усіляко підтримує сподівання українських громадян на суттєве зростання соціальних стандартів, правову захищеність, досягнення європейських стандартів життя тощо. Саме від професіоналізму, компетентності й відповідальності владної еліти перед суспільством, як свідчить суспільна практика, залежить успіх розвитку України та проведення соціально-економічних, політичних реформ^{583; 584}. Перелічені вище характеристики владної еліти слід вважати системною оцінкою її якості, які суттєво визначають конкурентність між політичними елітами у боротьбі за владні повноваження у суспільстві.

Щодо цього, відомий зарубіжний науковець Л. Даймонд акцентує увагу на поєднанні у сучасних демократичних країнах конкурентних механізмів із конфліктами. Особливу роль політична конкуренція відіграє у країнах, де демократичні цінності ще тільки формуються, – зауважує він. Причому, Л. Даймонд наголошує на провідній ролі консенсусу для створення стабільного демократичного режиму⁵⁸⁵.

---

⁵⁸³ Корнієнко В. О., Аксельрод Р. Б. Політична компетентність владної еліти: зміст і механізми формування: монографія. Вінниця: ВНТУ, 2018. 172 с.

⁵⁸⁴ Корнієнко В. О., Неприцька Т. І. Політична відповідальність української владної еліти: монографія. Вінниця: ВНТУ, 2018. 154 с.

⁵⁸⁵ Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? *Полис*. 1999. №1. URL: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/D/1999-1-3-Dimond_Prosh-la_li_3_volna_demokratizacii.pdf (дата обращения: 05.02.2019).

У цьому сенсі слід зазначити, що за роки незалежності української держави між владною елітою і українським суспільством відбувався процес налагодження реальних механізмів взаємодії, формувалась своєрідна модель узгодження взаємних інтересів і гармонізація стосунків. Тим не менш, останнє, на жаль, ніколи не сприймалося українською владною елітою в якості головної теми, яка б розв'язувала питання легітимності державної влади і стабільності її існування, – про що доволі часто зазначають українські науковці.

Вітчизняна дослідниця А. Колодій головною перешкодою на шляху становлення громадянського суспільства вважає «саме негромадянськість української еліти, що виявляється, передусім, у її нездатності ставити інтереси суспільства вище приватних інтересів та амбіцій»⁵⁸⁶. Г. Щедрова також зауважує, що вітчизняною особливістю виступає відсутність загальнонаціонального консенсусу та постійна зміна курсу розвитку країни політичною елітою⁵⁸⁷.

Звичка пострадянських еліт, – за словами В. Войналовича й С. Білошицького, – довіряти лише тим політичним інструментам, які можна монополюю контролювати та використовувати (правоохоронна і фіскальна системи, адміністративний і інформаційний ресурси, бюджетна і соціальна політика), призвела до того, що правлячі еліти розглядають консенсусно-компромісну модель взаємодії із суспільством переважно як політичну технологію, яку слід застосовувати адресно і локально під час виборчих кампаній або політичних криз⁵⁸⁸.

Між тим, як справедливо нагадує О. Балацька, – демократичний консенсус є основним інструментом подолання конфліктності й конфліктогенності еліти⁵⁸⁹. Консенсус є засобом, що дозволяє досягти згоди в плюралістичному чи фрагментованому суспільстві без застосування силових методів примусу. Тоді, коли владні практики примусом не визначаються, то вони, на думку Лассвелла і Каплана,

---

⁵⁸⁶ Колодій А. Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: *Матеріали науково-практичної конференції*. Київ: Вид-во УАДУ, 2001. С. 50–55.

⁵⁸⁷ Щедрова Г. П., Щедров С. В. Формування політичної конкуренції еліт в сучасній Україні: монографія. Луганськ: Елтон-2, 2013. С. 170.

⁵⁸⁸ Войналович В. А., Білошицький С. В. Консенсусно-компромісні відносини із суспільством у практиці сучасної української держави: тенденції, проблеми, шляхи гармонізації. *Наукові записки ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 6(68). С. 27–48.

⁵⁸⁹ Балацька О. Б. Інституційні форми міжелітної взаємодії: політологічний аналіз. *Політологічні записки*. 2012. № 6. URL: file:///Users/macbook/Downloads/Polzap_2012_6_14.pdf (дата звернення: 05.02. 2019).

виступають «підсумком переговорів»⁵⁹⁰. Саме від здатності владної еліти використовувати консенсусні підходи до розв'язання важливих політичних проблем у суспільстві залежить можливість уникнути насильства при проведенні реформ у країні.

На необхідності утвердження неконфліктної, неконфронтаційної моделі політики в сучасних умовах акцентує відомий український політолог О. Бабкіна, зауважуючи, що сам об'єктивний процес демократизації потребує «подолання пануючого ставлення до неї як до боротьби чи змагань за пріоритети»^{591;592}. Це досягається за умови повноцінного виконання політичною елітою функцій артикуляції, інтеграції та узгодження численних групових інтересів.

Отже, аналізуючи провідне значення владної еліти як важливого «консенсусотвірного» феномена в українському суспільстві, слід гіпотетично припустити, що, в кінцевому підсумку, «якість» загальнонаціонального консенсусу залежить від таких основних моментів.

По-перше, налагодження реального, стабільного і тривалого консенсусу між самими політичними елітами (внутрішньоелітного консенсусу). Очевидно, що повністю позбавитися від конфліктів між ними об'єктивно неможливо. Наприклад, конфліктогенні настрої апріорі завжди будуть існувати по лінії «еліта–контреліта», «владна еліта–опозиція» тощо. Але тривала цивілізована згода має бути налагоджена між елітами. Постійні чвари між ними суттєво заважають, як показує суспільна практика, справі соціально-економічної розбудови суспільства.

Реально існуючий внутрішньоелітний консенсус сприятиме (не заважатиме, принаймні) виконанню владною елітою основних суспільних функцій. І навіть за цих умов слід враховувати наявність такого протиріччя: з одного боку, без консенсусу еліт неможливий розвиток у бік демократії. З іншого – дуже широкий консенсус еліт (хоча він і потрібен для ефективності та стабільності держави) загрожує зниженням міри реагування і відповідальності. О. Крюков, наприклад, вважає, що демократія може вижити, тільки якщо еліта неоднорідна. Чим вищий рівень інтегрованості еліти і, як результат цього, чим вищою є

---

⁵⁹⁰ Lasswell H., Kaplan A. *Power and Society. A Framework for Political Inquiry*. London: Routledge & Kegan Paul, 1950. 312 p.

⁵⁹¹ Бабкіна О. В. Демократична політика як імператив сучасного глобального розвитку. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Сер. 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Спец. вип. С. 8–15.

⁵⁹² Бабкіна О. В. Передумови переходу до демократії: ризики транзитивного суспільства. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Сер. 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 17. С. 3–11.

ефективність і стабільність влади, тим нижчим є рівень реагування на потреби населення⁵⁹³.

По-друге, (в ідеалі – за умов виконання першої умови) – це формування (налагодження) реального політичного дискурсу (діалогу) між владою (читай – владною елітою) і громадянським суспільством. Варто погодитися із І. Григор'євою, що компетентність і можливості адаптації держави до сучасних мінливих умов можливі тільки в процесі постійного політичного діалогу владної еліти із громадянами, які розуміють свої обов'язки і права⁵⁹⁴. Саме в цих двох моментах владна політична еліта виступає одночасно в якості суб'єкта і об'єкта консенсусної взаємодії.

Тобто, як суб'єкт – вона приймає важливі доленосні рішення для держави, узгоджуючи свою позицію із суспільством і представниками інших еліт, вступаючи із ними в процес міжелітної консенсусної взаємодії. Як об'єкт – владна еліта підлягає оцінці з боку громадянського суспільства, яке характеризує її діяльність, піддає критиці, вказує на помилки, визначає відповідність між конкретною діяльністю владної еліти і тими політичними обіцянками, які давали її представники тощо. Адже є цілком логічним, що в демократичному суспільстві громадяни повинні мати можливість контролювати своїх обранців, пред'являти їм конкретні вимоги до професійних та особистих якостей⁵⁹⁵.

На важливому значенні політичного діалогу між владою і громадянським суспільством ми детальніше зупинимося у наступному підрозділі нашого дослідження. Тому в цьому підрозділі розглянемо сутність і значення міжелітної взаємодії в контексті консенсусних стосунків й забезпечення стабільного функціонування та розвитку українського суспільства.

Вперше розуміння міжелітної взаємодії подає Д. Ростоу у науковій статті «Перехід до демократії: спроба динамічної моделі»⁵⁹⁶. Але найгрунтовніша її характеристика була представлена на початку 90-х років політологами М. Бартоном, Р. Гантнером, Л. Філдом, Дж. Хіглі.

Визначальним трендом міжелітної взаємодії сьогодні, на думку дослідників, є поступова руйнація традиційних моделей, які побудовані на

---

⁵⁹³Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення : монографія. Київ: Вид-во НАДУ, 2006. С. 162. URL:http://academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Mo-nogr/d7e5c57e-5875-45af-92dd-57ba3a681431.pdf (дата звернення: 09.02.2019).

⁵⁹⁴Григор'єва І. А. Компетентность в социальной политике. *Журнал исследований социальной политики*. 2010. Т. 8. № 4. С. 459–480.

⁵⁹⁵Щедрова Г. П., Щедров С. В. Формування політичної конкуренції еліт в сучасній Україні: монографія. Луганськ: Елтон-2, 2013. С. 39.

⁵⁹⁶Ростоу Д. А. Переход к демократии: попытка динамической модели. *Полис*. 1996. №5. С. 36–59.

патрон-клієнтських зв'язках: «сильний президент – політичний патрон», «бізнесова олігархія – політичні клієнти». Такі зміни вказують на перехід до політичного ринку європейського типу, коли клієнтарнопатронажні відносини є мінімальними⁵⁹⁷. Однак в українській практиці ми нещодавно спостерігали іншу картину. Проходження до складу владної політичної еліти було можливим лише на основі економічної залежності від олігархів. Ця залежність проявлялась на всіх рівнях – національному, локальному та «районному». У законодавчій гілці влади, від Верховної Ради і до селищної чи сільської ради, інтереси олігархії були широко представлені або самими олігархами, або їх довіреними особами. У багатьох випадках чиновники перебувають на утриманні в олігархів. Саме вони повідомляють їм, якою буде кон'юнктура на метал або транспорт, якими будуть податки, як коливатиметься курс долара тощо⁵⁹⁸.

У контексті міжелітної взаємодії у науковій літературі можна зустріти різну класифікацію еліт. Так, американський політолог Р. Патнам, розробляючи власну типологію, як критерії визначив ступінь внутрішньої інтеграції, характер комунікації, спосіб прийняття рішень, стратегію розв'язання проблем, поведінку елітних груп та взаємну співпрацю. На базі цих критеріїв він виділяє три ідеальних типи політичної еліти: консенсусну, коаліційну та конкурентну⁵⁹⁹.

Класичною можна вважати типологію американських політологів М. Бартона та Дж. Хіглі, які виділили три типи еліт по відношенню до консенсусної взаємодії:

1. Роз'єднана еліта характеризується мінімальним рівнем консенсусу із іншими елітами. В основу її діяльності покладено принцип політичної гри «з нульовою сумою». Принципова схема виглядає таким чином: при переході від однієї ситуації до іншої збільшення (зменшення) виграшу одного гравця (еліти) тягне за собою зменшення (збільшення) виграшу іншого. Отже, сума виграшів гравців у будь-якій ситуації дорівнює нулю. Такий тип консенсусу співвідноситься із існуванням нестабільних політичних режимів.

2. Консенсуально об'єднана еліта відповідає стабільному політичному режиму у суспільстві. На відміну від першої позиції, стосовно інших еліт

---

⁵⁹⁷ Україна в 2005–2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія / за заг. ред. Ю. Г. Рубана. Київ: Нац. ін-т стратегічних досліджень, 2009. С. 9.

⁵⁹⁸ Корнієнко В. О. Олігархізація влади. Сучасна політична лексика: енциклопед. словник-довідник / І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов [та ін.]; за наук. ред. Н. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2015. С. 199.

⁵⁹⁹ Political Oppositions in Western Democracies / [Edit. by R. Dahl]. New Haven; London: Yale Univ. Press, 1966. 423 p.

застосовується принцип «гри з позитивною сумою», коли гравці (читай – еліти), кооперуючись, отримують більше, ніж вони б отримали поодиночі. З раціональної точки зору це вигідніше, аніж витратити зусилля на розв'язання конфлікту. Умовно кажучи, кожна еліта, приймаючи рішення задля своєї вигоди, зацікавлена враховувати інтереси інших, очікуючи такого ж ставлення до себе. Ця умова не виключає гострих протиріч між елітами, але вони існують до тієї межі, коли ця незгода загрожуватиме суспільному договору.

3. Ідеологічно об'єднана еліта характеризується тим, що міжелітний консенсус забезпечується існуванням домінуючої фракції, чия ідеологія визначає розвиток загального політичного курсу. Така позиція в цілому відповідає стабільним непередставницьким режимам, де навіть за наявності демократичних інститутів відсутня політична конкуренція еліт. Згідно з цією концепцією, основним трендом розвитку політичних еліт слід вважати перехід від ідеологічно об'єднаної – до консенсуально об'єднаної – через етап роз'єднаної еліти⁶⁰⁰. Цей процес фактично відображає системний механізм міжелітної взаємодії, в основі якої лежать дві міжелітні консенсуальні угоди: а) короткострокове «об'єднання еліт» або «пакт»; б) довгострокова «конвергенція еліт». У науковій літературі з елітизму цей процес достатньо детально описано і проаналізовано, тому ми лише коротко зупинимось на основних позиціях.

«Пактом» називають варіант переходу, коли еліти раптово та свідомо перебудовують свої відносини, домовляючись про компроміси стосовно найважливіших розбіжностей між ними. Основою, чи причиною «пактування» вважають конфлікт фракцій еліти, що на практиці призводить до суттєвих втрат із обох сторін. Отже, коли втрати унеможливають виграші від співпраці, тоді відбувається пактування, або об'єднання еліт. Шляхом укладання пактів відбувалися переходи до демократії в Колумбії і Венесуелі (у 1950-х рр.), Іспанії (1975–1978 рр.), Бразилії (1970–1984 рр.), Уругваї (1984–1986 рр.). Там, де пакти визначали розвиток країни на тривалий час, згода еліти доповнювалася суспільною згодою, яка значною мірою формувалася під впливом еліти. Але консенсус, досягнутий елітою в результаті таємної домовленості, – за словами О. Кіндратець, – відрізняється від консенсусу суспільного, який може бути результатом лише тривалого процесу⁶⁰¹.

---

⁶⁰⁰Higley J., Burton M. The Elite Variable in Democratic Transitions and Breakdowns. *American Sociological Review*. 1989. Vol. 54. № 1. P. 36–67.

⁶⁰¹Кіндратець О. Форми та умови неконфліктної взаємодії влади і опозиції. *Політичний менеджмент*. 2007. № 6. С. 47–57.

Отже, пактовий підхід має певні недоліки: а) короткостроковість – коли еліти швидко знаходять варіанти виходу із ситуації або взагалі його не знаходять; б) обмеженість кількості учасників пакту – провідна роль, зазвичай, у цьому процесі належить старій еліті, яка не залучає широкого загалу до цього процесу; в) нарешті, недоліком такого підходу є те, що «пакт» розуміють лише в одному значенні – як шлях до демократизації. Однак пакти можуть передувати встановленню як демократії, так і режиму «змагальницької олігархії»⁶⁰². На думку Г. Зеленько, «пактування, як спосіб досягнення домовленостей, є тим набором напівкроків-напіврішень, які дадуть змогу хоча й не такого динамічного, як потребує країна, але все ж поступу»⁶⁰³.

Розкриваючи сутність трансформації елітних груп, І. Куколев, наприклад, пропонує декілька інших моделей процесу взаємодії еліт. Першу модель він називає «змінюю потоків», за якою відбувається хвильовий процес зміни правлячих еліт. Специфікою цього переходу слід вважати те, що кожна попередня еліта формує наступну правлячу еліту, тобто відбувається своєрідна ланцюгова реакція. Історія подає нам подібні приклади, коли «брежневська еліта» висунула «горбачовську еліту», а та в свою чергу – «ельцинську еліту», яка повноцінно змістила попередню.

Інша модель носить назву «політичний капіталізм», за якою політичний капітал перетворюється на капітал економічний і утворює дві нові еліти – політичну й економічну. Нова політична еліта першою освоює механізми приватизації державної власності і в наступному, шляхом послідовних дій, утворює нову фінансову та підприємницьку еліти⁶⁰⁴.

Вітчизняний дослідник О. Крюков називає ще дві моделі. Перша має назву «пробудження регіональних еліт»⁶⁰⁵. Така назва пов'язана із минулою радянською практикою і міжелітними стосунками на той час. Партійні і господарські представники вищого рангу на той час фактично очолювали відповідні еліти. Але їх становище в суспільстві було

---

⁶⁰²Голіяд І. Методологічні проблеми дослідження політичної еліти. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Magisterium/Polit/2002_10/01_goliyad_i.pdf (дата звернення: 06.01.2019).

⁶⁰³Зеленько Г. Коаліція чи пактування: моделі взаємодії політичних еліт на постсоціалістичному просторі. *Еліти і цивілізаційні процеси формування націй*: в 2-х томах. Т. 2. Київ: ЕксОб, 2006. С. 264.

⁶⁰⁴Крюков О. І. Демократична модернізація системи влади в контексті діяльності політико-управлінської еліти. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apdu/2010_2/doc/1/01.pdf (дата звернення: 07.02.2019).

⁶⁰⁵Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення : монографія. Київ: Вид-во НАДУ, 2006. С. 162. URL: http://academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Mo-nogr/d7e5c57e-5875-45af-92dd-57ba3a681431.pdf (дата звернення: 09.02.2019).

нерівнозначним: господарники були в менш привілейованому стані, адже здійснювали діяльність не лише в управлінні, а також брали безпосередню участь у виконанні господарської діяльності. З часом таке незадоволення своїм станом призвело до «бунту» господарських еліт, які вимагали розширення своїх політичних позицій та розкріпачення своєї діяльності. Результатом стало утворення так званої «комбінованої еліти» – як синтез еліти партійної і господарської.

Інша модель – «роль контреліт». Для стабілізації політичної ситуації важливим є наявність згоди, насамперед, між правлячою та опозиційною елітою. Вказана модель спрямована на відображення соціальних аспектів політичних процесів. Так, у практиці політичної боротьби між елітами можна спостерігати різні комбінації, коли господарська еліта бере за союзників контреліту проти партійної еліти. Як результат, – відбувається руйнація усталеного політичного режиму і прихід до влади економічної еліти, а також представників другого і третього елітних ешелонів.

У німецькій дослідниці У. Хоффман-Ланге ми можемо побачити дещо інші варіанти міжелітної взаємодії. Насамперед, трансформація еліт виступає у вигляді зміни суб'єктів керівних посад політичних інститутів і політичних організацій. На думку дослідниці, рівні структури не здатні витримувати докорінної реорганізації, вона може відбуватися лише частково, що ззовні проявляється у зміні вищого керівництва. Кінцевим підсумком таких стосунків може стати циркуляція еліт у цих структурах.

Ще одна форма міжелітної взаємодії пов'язана зі зміною усталених форм політичних інститутів на нові форми організації. Так, парламенти, основним завданням яких є затвердження рішень, можуть отримувати нове значення в політичній системі. Може також відбутися зміна провідних партій шляхом збільшення голосів виборців⁶⁰⁶.

О. Мясніков розглядає два варіанти міжелітної взаємодії: консолідацію та «вічний конфлікт». Консолідація може бути структурованою – господарська еліта, політична еліта, партійна еліта, й між ними налагоджені достатньо усталені і міцні стосунки. О. Мясніков вважає, що домінувати в цій структурі буде господарська еліта, за умови, якщо суб'єктний склад буде відповідати найвищим вимогам, а також за присутності представників правлячої фракції у всіх гілках влади. За такої схеми слід враховувати потребу формування нових політичних

---

⁶⁰⁶Мандзій Л. С. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. Запоріжжя, 2008. С. 53–60.

організацій із залученням великої кількості людей або просування існуючих партій у правлячі верхівки⁶⁰⁷.

Розуміння варіанту «вічного конфлікту» полягає в тому, що владні еліти, які знаходяться у конфлікті з іншими елітами, намагаються його подолати шляхом консолідації. О. Мясніков вважає, що не зважаючи на пошуки підтримки інших структурованих ланок політичної системи, еліта все одне поступово буде розпадатися. Ця ситуація пов'язана з природним відбором всередині політичних еліт, зростанням рівня конкурентності між ними, в результаті чого більш конкурентна еліта отримує можливість набути статусу владної. Але вихід із такої ситуації може залежати, в свою чергу, від розвитку міжелітних стосунків господарської і економічної еліт, а також «від модифікації ідей і політичного курсу за допомогою залучення до старої еліти людей нового покоління»⁶⁰⁸.

Повертаючись до основного механізму міжелітної взаємодії, крім «пактування», слід детально зупинитися на такій формі, як «конвергенція». Вітчизняна дослідниця О. Новакова зауважує, що етап «вічного конфлікту» між елітарними угрупованнями має бути змінений конвергенцією політичних сил, що ґрунтується на конкуренції за загально визнаними, узгодженими правилами⁶⁰⁹. Джон Хіглі вважає конвергенцію одним із трьох шляхів виникнення демократичних еліт, що є характерним для більшості ліберальних демократій. На відміну від швидких і тимчасових домовленостей, поступова конвергенція (зближення) може відбуватися у сприятливих економічних умовах протягом десятиліть⁶¹⁰. Слід зазначити, що процес конвергенції потребує тривалого часу й вважається другим кроком демократизації після «пакту». Конвергенція (як і пакт) веде до утворення консенсуально об'єднаної еліти. Вона передбачає необхідність мобілізації мас опозиційними фракціями еліти з метою перемоги на виборах і формування коаліційної політики.

Відмінність від «пактової» міжелітної взаємодії пов'язана з тим, що конвергенція дозволяє старим гравцям змінювати свої ролі та відкривати шляхи для введення нових гравців. Тут виникає потреба залучати нових політичних акторів завдяки активній підтримці громадян.

---

⁶⁰⁷Мясніков О. Г. Смена правящих элит: «консолидация» или «вечная схватка»? *Полис*. 1993. №1. С. 52–60.

⁶⁰⁸Там само. С. 57.

⁶⁰⁹Новакова О. Політична еліта України: проблема демократичної консолідації. *Політичний менеджмент*. 2007. Спеціальний випуск. С. 72–81.

⁶¹⁰Хигли Дж. Демократия и элиты: лекция. *Русские чтения*. 2006. 20 октября. URL: <http://www.inop.ru/files/Higley.doc> (дата обращения: 07.02.2019).

Безумовно, кожен із підходів має свої сильні та слабкі сторони. Проаналізувавши різновиди елітної взаємодії в теоретичному ракурсі, розглянемо їх застосування у конкретній діяльності української політико-владної еліти. Для цього скористуємося певною періодизацією, яка відображає процес трансформації еліт, характер міжелітної взаємодії, який визначає конфліктотвірні й консенсусотвірні фактори стосунків між елітами і суспільством.

Вітчизняні науковці пропонують різні підходи до визначення періодизації розвитку (трансформації) українських еліт. Так, Д. Видріним та іншими виділено чотири етапи:

- номенклатура (формальна еліта) – 1990–1991 рр.;
- вербальні політики (переделіта) – 1992 р.;
- цехові політики (корпоративна еліта) – 1993–1994 рр.;
- інтегральні політики (власне еліта) – 1994 р.⁶¹¹.

В. Войналович, С. Білошицький⁶¹² беруть за основу стосунків між владою і суспільством такі етапи: перший етап – домінування відкритих і діалогічних підходів (1991–1994 рр.); другий етап – перехід до прагматично-імітаційних підходів (1995–2000 рр.); третій етап – домінування консервативно-імітаційних підходів (2000–2004 рр.); четвертий етап – перехід до популістських підходів (2005–2010 рр.); п'ятий етап – реставрація консервативних та імітаційних підходів (2010 р. – теперішній час).

У контексті проблеми, яка нами досліджується в цьому підрозділі, цікавою також видається класифікація вітчизняної дослідниці І. Голіяд⁶¹³. Спираючись на запропоновані класифікації, спробуємо синтезувати ці етапи і наповнити їх власною характеристикою:

1. Латентний період (1985–1990 рр.) – період загальнополітичних змін, що склали умови для виникнення нових видів діяльності, в яких радянська еліта все ще брала безпосередню участь. У цей час в системі комунікації між владою і суспільством активно впроваджувалися ідеологічні кліше «декомунізація», «демократизація», «лібералізація»,

---

⁶¹¹Михальченко М. Політична еліта України: історична генеза та сучасні характеристики культури. *Політична культура і політичні партії України: аналіт. розробки, пропозиції наук. і практ. працівників*. Київ, 1997. 325 с.

⁶¹²Войналович В. А., Білошицький С. В. Консенсусно-компромісні відносини із суспільством у практиці сучасної української держави: тенденції, проблеми, шляхи гармонізації. *Наукові записки ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 6(68). С. 27–48.

⁶¹³Голіяд І. Методологічні проблеми дослідження політичної еліти. URL: http://www.nbu.gov.ua/porta/Soc_Gum/Magisterium/Politi/2002_10/01_goliyad_i.pdf (дата звернення: 06.01.2019).

«приватизація», «ринкова економіка», «правова держава», «відкрите суспільство» тощо. Цей період в цілому характеризувався «наслідуванням модернізації» російських правлячих еліт. У політичній сфері він полягав:

– у прагненні максимально чітко і «буквально» копіювати закордонний інституційний та правовий досвід;

– у руйнуванні «доценту» радянської політичної системи й її ідеологічних засад;

– у жорсткому дотриманні ідеології ринкового лібералізму і ліберальної демократії, відстоюванні принципу «лінійності історичного прогресу», обґрунтуванні «наздоганяючого» шляху розвитку України;

– у реалізації політики радикальних ринкових реформ без урахування національних традицій і специфіки політичної культури населення країни;

– у проведенні політики децентралізації і деєтатизації, в передачі істотних повноважень і компетенцій у ведення «квазівладних центрів» («регіональні барони», «олігархи», ОПГ);

– у розвитку активної співпраці еліт із західними «колегами», в згортанні контактів із традиційними зовнішньополітичними союзниками.

У становленні нових управлінських структур ситуація ускладнювалася також тим, що в Україні, як і в більшості пострадянських країн, не було тривалого досвіду самостійного розвитку в рамках національно-територіальних утворень. Тому аж до 1996 р. найгостріше стояло питання про форму правління, систему, структуру, порядок формування, функції і повноваження гілок влади.

На початку 90-х рр. обговорювалися різні варіанти президентської, змішаної, парламентської форм правління за зразком ФРН, Франції, США і низки інших країн. У ситуації нечіткого розподілу функцій і повноважень гілок влади протиборство гілок ще більше загострювалось, створюючи конфліктний потенціал для розвитку політичної системи в цілому. Інститут президентства, який став формуватися, починаючи з 1990 р., набував фактичної влади на місцях за допомогою створення розгалуженої структури Представництв Президента України в регіонах.

2. Період конверсії й конфронтації (1990–1996 рр.) відзначається розвитком політичного плюралізму, який «зводить до нуля» існуючу комуністичну ідеологію, застосовується принцип публічності влади, завдяки якому еліта залучається до нових сфер діяльності. Цей період супроводжується економічною кризою, але характерний встановленням нових «правил гри», які надали змогу сформованій номенклатурі брати участь у розбудові соціально-політичного життя української держави.

За словами О. Крюкова, – в результаті консенсусної угоди представників елітних груп – колишніх комуністів (Л. Кравчук, І. Плющ) і

націоналістів (І. Драч, І. Горинь) була утворена незалежна держава. Виходячи з цього, сам факт здобуття Україною у 1991 р. незалежності багатьма дослідниками (О. Долженковим, Л. Солонько та ін.) розглядається як подальший розвиток тенденції до конвертації регіональної і галузевою номенклатурою політичних привілеїв в економічний капітал⁶¹⁴.

Вітчизняний дослідник В. Полохало, ймовірно, першим в українській науці загострює увагу на сутності й специфіці трансформації політичного режиму і політичної влади в Україні після руйнування СРСР. Він констатує, що в Україні на початку 90-х рр. ХХ ст. практично склалося те, що може бути назване неототалітаризмом. Держава, на його думку, стала трастовою компанією, в якій усі громадяни – вимушені вкладники⁶¹⁵. У свою чергу, І. Куколев вважає, що формування нової владної еліти відбувалася за такими стадіями:

1) послідовна втрата влади КПРС як органу, що структурував підвалини всієї політичної системи, монополії на політичну владу: 1987–1989 рр.;

2) стрімка зміна правлячої еліти – 1991 р.;

3) легітимація еліти через вибори: 1995–1997 рр.⁶¹⁶

24 серпня 1991 р., після відомих подій, пов'язаних із діяльністю ГКЧП з метою захоплення державної влади в СРСР, Верховна Рада України прийняла «Акт проголошення незалежності України». На підтвердження Акту було передбачено проведення 1 грудня 1991 р. республіканського референдуму, за результатами якого в середньому по Україні за незалежність проголосували 90,3 % від тих, хто прийшли на дільниці. Це 28,8 мільйонів людей⁶¹⁷. Високий рівень легітимності держави в очах громадян у цей період був підтриманий керівниками інших держав, які засвідчили своє визнання України як повноправного суб'єкта міжнародної політики та підтримку обраного нею курсу реформ.

Та незалежність України, – на думку О. Поволокіної, – була проголошена строкатою тимчасовою коаліцією політичних сил – до того ж, таких, що не мали перспективних програмних напрацювань. Частину проблем, які заважають національній консолідації, можна було подолати

---

⁶¹⁴Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення: монографія. Київ: Вид-во НАДУ, 2006. С. 82. URL:http://academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Mo-nogr/d7e5c57e-5875-45af-92dd-57ba3a681431.pdf (дата звернення: 09.02.2019).

⁶¹⁵Полохало В. Россия – Украина: диалог в Европейском контексте. *Полис*. 1997. № 3. С. 172.

⁶¹⁶Куколев И. В. Трансформация политических элит в России. *Общественные науки и современность*. 1997. № 4. С. 82–91.

⁶¹⁷Референдум за Незалежність 1 грудня 1991-го. Агітація і бюлетені. URL: <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/12/1/102150/> (дата звернення: 08.02.2019).

завдяки кращому урядуванню, спеціальним крокам влади. Важливішим є, власне, поступ держави й суспільства навздогін невиконання тієї обов'язкової програми, яку реалізували наші західні сусіди, й для якої нам забракло історичного часу⁶¹⁸.

Відбувається перехід до нових ринкових відносин. Розпочинається формування головних гілок влади елітної системи (парламент, уряд, Адміністрація Президента, регіональна еліта). Прослідковується виникнення нової конфігурації політичних еліт; найбільш виграшними визначаються ті, які орієнтовані на президентську владу. 18 травня 1995 р. парламент прийняв закон «Про державну владу й місцеве самоврядування в Україні». Згідно з ним, президент України ставав одноосібним главою уряду, склад якого він мав формувати сам, без узгоджень і затверджень Верховною Радою України. Одночасно зростає суспільна невдоволеність внаслідок того, що правила та норми, які були нав'язані суспільству, себе не виправдали.

Гостру кризу влади у 1995 р. було припинено підписанням Конституційного договору, укладеного між Президентом України та Верховною Радою України строком на один рік, про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. Під договором, який переважно відтворював положення закону «Про державну владу і місцеве самоврядування», поставили підписи більше половини депутатів. Тимчасово припинялася дія положень Конституції 1978, які суперечили договору⁶¹⁹.

Прийняття Конституції України (1996 р.) сприяло певному пом'якшенню суперечностей між гілками влади. Конституцією було закріплено демократичні принципи функціонування державного механізму, суверенність державної влади, виборність і участь громадян у формуванні та діяльності органів державної влади. Однак, попри правове оформлення структури влади й управління, сама система управління в Україні залишалась доволі еkleктичною. Сильні повноваження надано і Верховній Раді, й Президентові. З одного боку, це мало сприяти посиленню організованості системи державної влади; однак з іншого – призвело до протистояння між Верховною Радою та Президентом

---

⁶¹⁸Поволокіна О. Політичний консенсус як чинник консолідації українського суспільства (на матеріалах пресових політичних видань): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03. Київ, 2011. 15 с.

⁶¹⁹Литвин В. М. Конституційний процес в Україні 1990–1996. *Енциклопедія історії України*: Т. 5: Кон-Кю / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2008. 568 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Konstitutsiyny_Pro-tses_V_Ukraini (дата звернення: 11.02.2019).

держави. На цей факт звертає увагу й Т. Грозіцька, зауважуючи: «Конституція України не змогла привести до консенсусу Верховну Раду і Президента»⁶²⁰. Своєрідною розмінною монетою за таких обставин стає, як правило, Кабінет Міністрів⁶²¹.

Потенційно провокативною виявилась та обставина, що Президент мав вирішальний вплив на комплектування уряду, але відправити його у відставку мала право також і Верховна Рада. За таких організаційних умов, як зазначив західний дослідник М. Уоллерстайн, – «немає необхідності вести переговорний процес з метою формування правлячої коаліції»⁶²². Була не лише відкинута ідея формування великої коаліції, але й зруйнована уся система консенсусної взаємодії, яка фактично зводилася нанівець.

Як зазначає В. Мусіяка, український політик, один із авторів тексту Конституції України, «навіть дуже короткий екскурс в період після прийняття Конституції України в редакції 1996 року не дозволяє помилитися в головному: спроби змінити Основний Закон не зупинялися жодного дня... кожен глава держави був стурбований тим, щоб розширити власні повноваження, знизити політичну вагу парламенту (у тому числі скоротити чисельність депутатів), максимально підпорядкувати собі виконавчу і законодавчу влади, а також силові, правоохоронні органи»⁶²³. І дійсно, усі президенти України замість того, щоб виконувати Основний Закон, намагалися переписати його: «референдум» Л. Кучми 2000 р.; конституційна реформа 2004 р., яка де-юре створила парламентсько-президентську республіку, а де-факто забезпечила розпорошення політичної відповідальності за президентства В. Ющенка; потім за В. Януковича – повернення 2010 року через Конституційний Суд Конституції попереднього варіанту. Змінюють Основний Закон і за президента Петра Порошенка.

На думку С. Наумкіної, систему політико-правових відносин в Україні на той час можна було охарактеризувати як неопатримоніальний режим⁶²⁴. Інші українські науковці – Ф. Рудич та В. Танцюра справедливо

---

⁶²⁰Грозіцька Т. Теорії демократії в сучасній американській політології : дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Одеська юридична академія. Одеса, 2000. С. 35.

⁶²¹Климкова І. І. Культура парламентської діяльності: світовий досвід та українські реалії : дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2011. С. 221.

⁶²²Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность. *Политические исследования*. 1992. № 5/6. С.162.

⁶²³Мусіяка В. Влада повинна спиратися на народ. Але не ногами. *Дзеркало тижня*. 2010. 17 липня. С. 3.

⁶²⁴Наумкіна С. М. Процессы институциональных изменений политической системы Украины. *Государственная власть и политическое участие: материалы междунар. науч. Конференции*. Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2003. С. 118–122.

вважали, що поєднання елементів парламентської республіки, президентського правління і радянської влади в певний симбіоз було нежиттєздатним⁶²⁵.

3. Період стабілізації й відносного домінування президентської влади (1996–2004 рр.). Характеризується процесами, які спрямовані на утвердження президентської влади і встановлення президентської республіки. Частина тіньового капіталу, завдяки парламентським виборам, переходить у публічний бюджет. Президент зміцнює свою політичну позицію завдяки розподілу керівних посад у регіонах. Спостерігається відносна стабілізація політичного простору. Президентська влада намагається максимально зосередити навколо себе економічний і політичний капітал країни. Л. Кучма і його оточення планували законсервувати на максимально можливий термін режим свого правління, розраховуючи, що на міжнародній арені цьому сприятиме курс на багатовекторність, а у внутрішніх справах – поступове соціально-економічне зростання та монолітність провладного ядра⁶²⁶.

Спостерігається загострення боротьби між представниками олігархату та адміністративної влади, яка опосередковується тимчасовими пактовими угодами⁶²⁷. Слід підкреслити, що у період перших років незалежності відбувалася також конфронтація між різними владними групами, які в подальшому, разом зі стабілізацією політичної системи, розпочали новий етап у відносинах. Почалася взаємодія цих груп з метою досягнення спільних результатів. Але якщо в Росії після 2000 р., як і в інших пострадянських країнах з «домінуючою владою», основою елітної інтеграції став «нав'язаний консенсус», тобто примушування всієї сукупності акторів до прийняття правил гри домінуючого, то в Україні в умовах «безформенного плюралізму» подібного роду сценарій був неможливий. У результаті угоди еліт виявилися тимчасовими та нестійкими, чому сприяли і скандали, що регулярно «потрясали» країну (справа колишнього прем'єр-міністра П. Лазаренка, або «справа Г. Гонгадзе», коли президент Л. Кучма опинився під підозрою у вбивстві незалежного журналіста).

---

⁶²⁵Політична система сучасної України: Особливості становлення, тенденції розвитку / за ред. Ф. М. Рудича. Київ: Парламентське видавництво, 2002. 327 с.

⁶²⁶Войналович В. А., Білошицький С. В. Консенсусно-компромісні відносини із суспільством у практиці сучасної української держави: тенденції, проблеми, шляхи гармонізації. *Наукові записки ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 6(68). С. 27–48.

⁶²⁷Томенко М. Всеукраїнський референдум–2000: передумови проведення та ймовірні наслідки. УНІАН. 2000. 17 січня.

Міжелітну взаємодію того часу можна охарактеризувати кількома факторами. Це:

- по-перше, невирішений конфлікт за принципом «гри з нульовою сумою» – як на рівні фрагментарних еліт, так і на масовому рівні;
- по-друге, нездатність існуючого режиму «цивілізовано» передати владу у спадок, обходячи конкурентні вибори;
- по-третє, відносна рівновага сил учасників електорального конфлікту, яка робила важчою обмеженість електоральної конкуренції;
- по-четверте, масова мобілізація опозиції для протесту, що ускладнювала вирішення конфлікту силою;
- по-п'яте, вплив зовнішнього середовища (у тому числі через примушування до переговорів та підвищення репутаційних витрат) на вибір конфліктуючими сторонами моделей поведінки та на характер вирішення конфлікту⁶²⁸.

4. Період популістської риторики й уявного консенсуалізму (2004–2010 рр.) – 23 листопада 2004 р. За офіційними даними ЦВК, у другому турі президентських перегонів перемогу отримав В. Янукович, однак результати виборів були сфальсифіковані. Ці події стали причиною політичної кризи в Україні, вершиною якої стала Помаранчева революція. Технічно, її наслідком стало повторне голосування, яке відбулося 26 грудня. В. Ющенко став новим президентом України за результатами голосування – 51,99 % голосів.

Із головних наслідків Помаранчевої революції – стало очевидним суттєве розходження України і Росії за різними політичними траєкторіями. Помаранчевій революції, однак, не вдалося кардинально змінити систему влади й «посадити злодіїв» у тюрми. Усе ж, одним із її головних здобутків стало утвердження України дійсно як самостійної й незалежної держави (хоча й і з нестабільною демократією на колишньому пострадянському просторі). Проблема Голодомору перемістилася до центру історичної пам'яті й за роки президентської каденції В. Ющенка фактично стала основою для не існуючого раніше національного консенсусу, тобто ствердилась суспільна думка: а) голод був спланований; б) він мав характер геноциду.

Щодо налагодження міжелітної взаємодії у цей період, то спроби досягти домовленості, чи укласти пакт між різними групами еліти

---

⁶²⁸Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення: монографія. Київ: Вид-во НАДУ, 2006. С. 136. URL: http://academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Mo-nogrd7e5c57e-5875-45af-92dd-57ba3a681431.pdf (дата звернення: 09.02.2019).

закінчилися невдачею. О. Сахань вважає, що часткова ротація політичних та економічних еліт після Помаранчевої революції в Україні на рубежі 2004–2005 рр. не привела до вдосконалення держави і громадянського суспільства, стабілізації соціально-групової структури суспільства (збільшення «середнього» класу, зменшення кількості бідних та малозабезпечених верств населення), а сприяла поглибленню системної кризи, зростанню протестних настроїв⁶²⁹.

Основою для пактування у цей час були Меморандум та Універсал національної єдності. Меморандум представляв собою своєрідну домовленість між українською елітою і контрелітою. Він був укладений у вересні 2005 р. і відповідав основній суттєвій ознаці пакту, а саме – проіснував доволі короткий час. Віктор Ющенко у січні 2006 р. свій підпис відкликав зважаючи на те, що провідна опозиційна сила виступила ініціатором відставки уряду. Стосовно Універсалу, то майже всі провідні політичні партії, які були представлені в парламенті, його підписали окрім БЮТ, але він фактично не виконувався і часто порушувався, в принципі, не маючи юридичної сили. Порушення Меморандуму і Універсалу національної єдності в Україні стало свідченням того, що стан міжелітної консенсусної взаємодії був дуже слабким.

Корисним вважаємо зауваження польського дослідника В. Весоловського, який звертає увагу на важливість урахування чотирьох чинників міжелітної взаємодії, що окреслюють можливість консенсусу політичних сил у демократичній системі:

- по-перше, досягнення згоди щодо визнання основних рис політичної системи;
- по-друге, погодження тих справ, які можуть стати площиною спільної діяльності парламенту і уряду;
- по-третє, узгодження правил взаємної конкуренції і співпраці між політиками;
- по-четверте, взаємне визнання себе як партнерів, легітимізованих до участі у спільних погодженнях і діях⁶³⁰.

В українській політиці жодна з урядових коаліцій так і не зуміла виробити певні засади, які б окреслювали взаємні стосунки між політичними елітами, які представляли урядові та опозиційні партії.

---

⁶²⁹Сахань О. М. Політична модернізація української держави як чинник запобігання деструктивності влади. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»*. 2015. № 3 (26). С. 121–137.

⁶³⁰Булєнко В. В. Досягнення консенсусу між владою і політичною опозицією в контексті процесів євроінтеграції (зарубіжний досвід та українські реалії). *Наукові праці Чорноморського державного університету*. 2010. Т. 131. Вип. 118. Політологія. С. 88–92.

Консенсус було знайдено у проведенні позачергових парламентських виборів 30 вересня 2007 р. Вони закінчилися реваншем Партії регіонів із результатом 34 %, БЮТ отримав 30 % голосів, Блок «Наша Україна – Народна Самооборона» – 14,5 %, КПУ – 5,3 %, «Блок Литвина» – 3,6 %⁶³¹.

За результатами виборів було створено коаліцію між БЮТ і Блоком «Наша Україна – Народна Самооборона», але і друга спроба успішної взаємодії колишніх «помаранчевих партнерів» виявилася провальною. Складність і суперечливість формування парламентської коаліції в 2006–2007 рр. свідчить про те, що важливим є не лише досягнення рівноваги чи консенсусу між різними політичними силами, але й їх часткова інтеграція. Та в українській політиці політичні еліти так і не зуміли виробити принципи, які стали б основою для реального консенсусу між урядовими та опозиційними партіями. Між обома сторонами не було встановлено чітких прозорих правил як взаємної конкуренції, так і співпраці.

Політична опозиція, яка мала значну підтримку протестного електорату, діяла в умовах юридичної невизначеності свого статусу, що звужувало інституційні можливості впливу на владу і посилювало конфліктність по лінії «влада – опозиція». Як наслідок – політичні конфлікти в Україні, які особливо були значущими у 2004, 2006–2007 роках.

5. Утвердження імітаційних підходів, період розчарувань і нових надій (2010 р. – теперішній час). Ініціативи президента В. Ющенка не мали компромісного характеру, він не зміг побудувати ефективної владної вертикалі, забезпечити консолідацію політичних і економічних еліт навколо розроблення реалістичної моделі соціально-економічного розвитку країни, що в умовах розгортання світової фінансово-економічної кризи знизило економічну конкурентоздатність України та призвело до падіння рівня життя пересічних громадян. Його спроба вдруге переобратися на посаду президента завершилася поразкою у першому турі виборів. 17 січня 2010 р. на його підтримку було віддано лише 5,45 % голосів виборців. В. Янукович 7 лютого 2010 р. у другому турі президентських виборів набрав 48,95 % голосів виборців, випередивши свого опонента Ю. Тимошенко на 3,48 % голосів⁶³².

Ставши президентом України, В. Янукович розпочав зміни у виконавчій вертикалі влади, сформував парламентську більшість, отримав від Конституційного Суду визнання неконституційним Закону «Про

---

⁶³¹Про результати виборів народних депутатів України від 30 вересня 2007 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001359-07> (дата звернення: 13.02.2019).

⁶³²Результати голосування. Сайт Центральної Виборчої комісії України. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011> (дата звернення: 10.02.2019).

внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV у зв'язку з порушенням процедури його розгляду й ухвалення та відновив дію Конституції України 1996 р.

У країні фактично розпочалася системна імітація демократичних перетворень. Зі скасуванням конституційної реформи 2004 року значення і вага Президента України значно посилилась. На виконання змін до Конституції був прийнятий новий закон «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 № 1861-VI, закон «Про Кабінет Міністрів України» від 2011 року. Президент фактично (хоча цього не записано у Конституції) став головою виконавчої влади. Враховуючи пропрезидентську більшість у Верховній Раді України, законопроекти, Кабінету Міністрів та Президента приймалися відразу у другому читанні, з трьох можливих, передбачених регламентом Верховної Ради України.

Колишній співдоповідач Парламентської асамблеї Ради Європи по Україні Ханне Северінсен так прокоментувала формування влади В. Януковичем у перші два місяці його каденції: «Я дуже занепокоєна. Я завжди знала, що в Україні вразлива демократія. Але я навіть не уявляла, що за два місяці, відколи працює новий Президент, – він використав їх для того, щоб підібрати під себе уряд, скасувати результати виборів 2007 року, повністю підкорити собі Вищу раду юстиції, Верховний Суд, СБУ і навіть парламент», – зазначила вона⁶³³.

Підтвердженням бажання і здатності української влади стати справжньою національною елітою, – зауважує О. Лісеєнко, – слід вважати створення інститутів нового виду, які забезпечують ефективний діалог між владними структурами і населенням⁶³⁴. Нерідко представники владної еліти демонструють саме некомпетентний підхід, не розуміючи навіть власних інтересів, не кажучи вже про суспільні потреби, а тому ніби перебувають на стадії «протополітичного розвитку»⁶³⁵.

В цьому контексті, усвідомлюючи необхідність налагодження політичного діалогу із суспільством, В. Янукович, з одного боку, утворив цілу низку консультативно-дорадчих органів: у 2010 р. він своїми указами створив Комітет з економічних реформ, Національний антикорупційний

---

⁶³³ Северінсен Х. Швидкість згорання демократії в Україні просто вражає. УНІАН. 2010. 30 квітня. URL: <https://www.unian.ua/politics/353717-shvidkist-zgortannya-demokratiji-v-ukrajini-prosto-vrajae.html> (дата звернення: 10.01.2019).

⁶³⁴ Лісеєнко О. В. Політична модернізація суспільства: український вектор розвитку: автореф. дис. ... д-ра соціолог. наук: 22.00.04. Харків, 2010. С. 5.

⁶³⁵ Смірнова В. О. Політична воля як чинник державотворчої діяльності: об'єктивні та суб'єктивні детермінанти. Київ: Логос, 2019. С. 313.

комітет, Раду регіонів та Громадські ради при органах влади. З іншого боку, попри зовнішню прогресивність цього кроку, діяльність зазначених інституцій носила також імітаційний характер. Про це свідчать хід і результати реформ, проголошених президентською командою.

Так, запровадження Податкового кодексу викликало у 2010–2011 рр. значний супротив підприємців, які вважали, що влада ігнорує їх інтереси. Проведення пенсійної реформи також не підтримувала більшість громадян України. Непопулярною серед населення стала реформа системи охорони здоров'я. Суспільство також фактично не мало важелів впливу на хід реформи освіти та ЖКГ. Водночас вимога значної частини громадян забезпечити радикальне реформування правоохоронної, судової та адміністративної систем, зміну принципів бюджетної політики ігнорувалась владною елітою.

Поширення установок політичної імітації і конформізму унеможливило забезпечення реального суспільного консенсусу. Російський дослідник С. Кара-Мурза у своїй праці «Маніпуляція свідомістю» відзначає процедуру пошуку авторитарними управлінцями загального визнання через колективну ідентифікацію власної політичної волі з суспільними інтересами. Коли той чи інший представник централізованої політичної влади надає власним вчинкам і рішенням фіктивного образу спільних суспільних ініціатив та очікувань – це яскравий прояв «тіньового» тоталітаризму⁶³⁶.

Цієї ж думки дотримується вітчизняна дослідниця А. Колодій, яка, розглядаючи різноманітні варіанти поведінки політичної еліти при отриманні владних повноважень, доходить висновку, що така діяльність може перерости в своєрідне свавілля привілейованих верств громади⁶³⁷. У зазначений період це стало очевидним.

Як наслідок, створена система влади за часів Януковича упродовж 2010–2013 рр. привела Україну фактично до катастрофічних наслідків. Приводом для початку деструктивних процесів на території країни стала мімікрійна позиція самого В. Януковича стосовно підписання Асоціації між Україною і Європейським Союзом, який, на угоду бажанням українських громадян, на словах спочатку її підтримував. Однак 21 листопада 2013 р. уряд М. Азарова оприлюднив рішення щодо призупинення процесу підготовки до укладання Угоди, яка готувалася з

---

⁶³⁶ Кара-Мурза С. Г. *Маніпуляция сознанием*. Київ: Орианы, 2006. 528 с.

⁶³⁷ Колодій А. Політична воля, сваволя і економічний інтерес за олігархії (деякі уроки античних полісів і сучасних капіталістичних країн для української політики). *Модернізація системи державного управління: теорія та практика*: матеріали науково-практичної конференції за міжнародною участю. Львів, 5 квіт. 2013 р. Т. 1. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2013. С. 250–256.

1998 р. і яку В. Янукович мав підписати на Вільнюському саміті 28 листопада. Проте після таємної зустрічі із В. Путіним у Сочі, В. Янукович відмовився від підписання, взявши натомість кредит від Російської Федерації на 15 мільярдів доларів. В очах міжнародної спільноти та значної частини українців він остаточно розкрив себе не просто як проросійський, а як безпосередньо залежний від Росії лідер.

Революція Гідності (2014 р.), анексія Автономної Республіки Крим, збройна інтервенція Російської Федерації у Луганській і Донецькій областях – у таких умовах відбувалося проведення позачергових парламентських і президентських виборів у 2014 році. Після втечі В. Януковича Партія регіонів фактично припинила своє існування. Однак, президентська кампанія 2014 р. засвідчила глибоку закоріненість політичної мімікрії в українському політикумі. Оскільки політичні суперники висловлювали популістські, абсолютно протилежні судження стосовно фактичного соціально-економічного стану України, неможливо було з'ясувати, хто ж з фігурантів президентських перегонів був щирим і правдивим. Всі учасники виборчого процесу мімікріювали, тобто вводили в оману своїх виборців: хтось – більше, а хтось – менше. Це підтверджувало думку вітчизняного дослідника М. Шульги: Україна «поки що належить до псевдоправових держав і до держав з «імітаційними демократіями»⁶³⁸.

На президентських виборах переконливу перемогу здобув Петро Порошенко в першому турі з результатом у 54,7 % голосів виборців. За президентства П. Порошенка було зупинено активну фазу російської агресії на сході України, досягнуто зовнішньополітичної підтримки України державами Заходу. Було підписано угоду про Асоціацію з ЄС, вільну торгівлю з Канадою та Ізраїлем. Україна отримала безвізовий режим з Європейським Союзом та автокефалію православної церкви. П. Порошенко ініціював реформи в армії, освіті, медицині, сферах державного управління тощо. Але головний дисонанс у тому, – зазначає політолог В. Фесенко, – що «він пообіцяв жити по-новому, але досі використовує багато старих практик. І одна з причин, чому його підтримував Майдан і чому зараз його не підтримують – від нього очікували нового, нової країни, нових практик, а він спробував поєднати старе з новим. Але це спрацювало проти нього»⁶³⁹.

---

⁶³⁸Шульга М. Деструкція влади (замість післямови). *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2008. С. 477.

⁶³⁹Політолог Фесенко назвав головні здобутки і помилки Порошенка URL: zik.ua/news/2018/08/24/golovni_zdobutky_i_pomylky_poroshenka_nazvav_politolog_fesenko_1393185 (дата звернення: 13.02.2019).

Для економічної розбудови країни початок 2019 р. також позначився як період нових розчарувань:

- законодавчий процес виявився заблокованим і законсервованим;
- проекти законів економічної спрямованості практично не розглядалися (було ухвалено лише два закони, що мали безпосереднє відношення до соціально-економічної проблематики: «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2019 рік» №2696 від 28.02.2019 і «Про соціальні послуги» №2671 від 17.01.2019);
- відбулося розширення і посилення домінування популістських гасел, а також безвідповідальних заяв стосовно рецептів швидких змін і звершень;
- серед нових політичних лідерів, які претендують на роль нової політичної еліти, виявляється дедалі менше тих, хто має усталені знання економічних основ державотворення (що закладає сумніви у спроможності нової влади до раціональних, результативних і ефективних накреслень та їх втілень)⁶⁴⁰.

Описані вище позиції з боку активної частини суспільства призвели до того, що громадяни України втратили орієнтири. Громадянське суспільство протиставило себе владній еліті, яка викликала стійке несприйняття у громадян України своїми діями. Як наслідок – громадяни виявляють бажання тотального оновлення політичних еліт.

Як слушно зауважує В. Смірнова, – від політичної волі й політичної зрілості правлячого класу, який намагається переконати як українство, так й іноземних симпатиків нашої держави у тому, що він став якісно іншим, порівняно з вітчизняним істеблішментом взірця 1991–2013 рр., залежить, чи зможе Україна подолати нарешті «пастку гібридності» та остаточно вийти на шлях повноцінної демократизації⁶⁴¹.

Таким чином, на межі ХХІ ст. в Україні значно зріс рівень відчуження держави від суспільства. Організаційно оформилась вертикаль влади, яка забезпечила собі потужний вплив на державу. Візьмемо на себе сміливість зауважити, що за всю свою історію Україна, на жаль, ще не була процвітаючою державою. Причин щодо цього можна назвати багато, але одна із головних – невміння політичних еліт формувати між собою консенсусні стосунки. Значна частина суспільства втратила віру в бажання владної еліти діяти на основі консенсусних підходів та взаємних

---

⁶⁴⁰Соціально-економічний вимір України в період зміни політичних еліт / В. Юрчишин. Київ: Разумков центр, 2019. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_soc-econ_vymir_ukr.pdf (дата звернення: 27.02.2019).

⁶⁴¹Смірнова В. О. Політична воля як чинник державотворчої діяльності: об'єктивні та суб'єктивні детермінанти. Київ: Логос, 2019. С. 312.

компромисів. Конфліктна форма взаємодії між різними групами еліт в Україні стала домінуючою. Стрімко зріс обсяг використання політичних «чорних» технологій в процесі виборчих перегонів. Єдиний, мабуть, міжелітний консенсус склався навколо того, що всі українські еліти від перших років незалежності декларували «європейський вибір».

Політична владна еліта не лише не зуміла, але ніколи й не прагнула побудувати країну не за усталеним шаблоном – як це варто було робити. Цього шаблону не позбулися й президенти України – Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Ющенко, В. Янукович, П. Порошенко. Сформувалась і все ще залишається традиція розглядати суспільство як електорат (навіть як «біомасу», за словами Ю. Тимошенко⁶⁴²) поведінку якого слід спрямовувати у вигідному для влади напрямку.

Назвемо лише деякі перешкоди, що стали на заваді використання в Україні продуктивних форм міжелітної взаємодії, які використовуються у розвинених демократичних країнах (пактів, великої коаліції тощо):

1. Зрошення влади і бізнесу, нерозвиненість громадянського суспільства, середнього класу, несформованість культури політичного консенсусу. Ситуація може змінитися тоді, коли громадянське суспільство реально зможе контролювати владу.

2. Небажання правлячих еліт здійснювати частковий перерозподіл власних ресурсів на користь суспільства (що, фактично, передбачає процес консолідації держави і суспільства).

3. Неготовність суспільства брати та виконувати взяті на себе зобов'язання, пов'язані з компромісами (відсутність політичних традицій і відповідного рівня політичної культури).

4. Загальні тенденції світової політичної й економічної криз (наслідком чого є світова практика зниження інтересу держави до соціально і політично відповідальної взаємодії із суспільством).

5.3 Консенсусний владно-громадський діалог в українському суспільстві

Як свідчить історія, будь-яке суспільне явище виникає не спонтанно, а в силу певних об'єктивних суспільних потреб. На межі тисячоліть, тим більше – наприкінці другого десятиліття ХХІ ст., – особливого значення набуває зміна парадигми політичної комунікації між державною владою і

---

⁶⁴²Тимошенко обозвала украинцев «биомассой»? Фраза юа. 11.09.2005. URL: <https://fraza.ua/news/9630-timoshenko-obozvala-ukraincev-biomassoy> (дата звернення: 23.02.2019).

громадянським суспільством. Сьогодні комунікаційне середовище – це поєднання певної інфраструктури, організованої на основі інформаційно-телекомунікаційних технологій та призначеної для зберігання, обробки, передавання великих масивів інформації – із соціальною структурою, що об'єднує соціальних суб'єктів, які, у свою чергу, координують і узгоджують свою діяльність щодо задоволення наявних інформаційно-комунікативних потреб. Її становлення та розвиток все більше впливає на всі сфери життєдіяльності суспільства, і передусім – на соціально-політичну сферу, модернізуючи колишні моделі взаємовідносин між владою і громадянським суспільством.

Деякі науковці вважають що інформаційно-телекомунікаційні технології сьогодні спрямовані на розосередження влади, а не на її подальшу концентрацію. Відкриття доступу до інформації (згідно з Д. Беллом – до влади) для широких мас розвиває дисциплінарну систему^{643;644}. Тому реалізація на демократичних засадах системного діалогу між громадянами і владою є об'єктивною вимогою сьогодення. Підтвердженням цього є те, що в останні два-три десятиліття в науці намітився своєрідний «діалогічний поворот», про який заговорили не тільки філософи і культурологи, але також соціологи й політологи, і навіть представники природничих наук⁶⁴⁵.

Слід назвати, щонайменше, дві важливі причини «діалогічного повороту» в соціальному і гуманітарному знанні. Перша – це фрагментарність і незв'язність постмодерністського дискурсу, що робить його часто непридатним для вирішення позитивних завдань щодо інтеграції спільнот. Постмодернізм істотно обмежив раціональні потенції діалогічного спілкування, а тому виявився недостатньо продуктивним в осмисленні величезної культури квазі-, псевдо- і парафеноменів, що виникла в сучасних суспільствах.

Друга полягає в тому, що стара парадигма владних відносин, побудована на «грі з нульовою сумою», виявляється в таких умовах все менш ефективною. Діалог у найрізноманітніших його формах і проявах є вже не якоюсь ексклюзивною практикою, але «повсякденною і

---

⁶⁴³Зотов В. В. Информационно-коммуникационные основы диалога власти и общества. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionno-kommunikatsionnye-osnovy-dialoga-vlasti-i-obsches-tva> (дата звернення: 23.01.2019).

⁶⁴⁴Raskhodchikov A. N. Information and communication interaction between authorities and citizens: looking for efficient technologies. *Monitoring of Public Opinion: Economic and Social Changes*. 2017. № 2. P. 263–273.

⁶⁴⁵Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. Москва: Едиториал УРСС, 2014. 304 с.

всепроникною реальністю»⁶⁴⁶. Суб'єктами діалогу виступають не тільки індивіди, але і покоління, етноси, конфесії, держави, культури і цивілізації. Його поширення набуло такого характеру, що практично вся соціальна сфера пронизана діалогічними відносинами: діалог культур, діалог цивілізацій, діалог міжетнічний, діалог духовний тощо. «Діалог стає ключовою метафорою нашої цивілізації», – зауважують Л. Мікешина та М. Опенков⁶⁴⁷.

Долучитися до культури, вважав М. Бахтін, – означає вступити в діалог соціальних мов⁶⁴⁸. Отже, його зміст еволюціонував від початкового трактування діалогу як обміну інформацією до розуміння діалогу як складного творчого процесу взаємодії суб'єктів – носіїв різних свідомостей, різних систем цінностей, різних ідейних позицій. У цьому ж переліку слід назвати і політичний діалог, покликаний здійснювати обмін соціально значущою інформацією між суб'єктами влади і громадянського суспільства.

Стародавні греки тісно пов'язували діалог і поняття політичного, – останнє живе в комунікативній стихії діалогу. Тому так багато зусиль докладав, наприклад, Платон, щоб концептуально відмежувати політичне мистецтво від військово-поліцейського ремесла⁶⁴⁹. Притаманні діалогічному дискурсу розмикання сенсу, смислова невизначеність, двозначний зміст тощо систематично обігруються й утилізуються владно-політичними стратегіями.

Відповідно, оволодіння мистецтвом діалогу перестає бути абстрактним моральним закликком, але стає «виробничою необхідністю», перш за все, в політичній сфері. В політології ці тенденції знайшли відображення у різних моделях демократії, які акцентують її комунікативний (дискурсивний, інформаційний тощо) аспект. А сам політичний діалог стає визначальним організаційним принципом державної політики і ціннісним показником міри його ефективності та демократичності⁶⁵⁰.

Певний досвід осмислення політичного діалогу вже існує в класичних теоріях демократії (Аристотель, Дж. Г. Мід, А. де Токвіль, Дж. С. Мілль, М. Вебер та ін.), проте його недостатньо для концептуалізації сучасних дискурсивних реалій. Теоретичну базу наукових досліджень процесу

---

⁶⁴⁶Человек: образ и сущность: ежегодник. Москва: ИНИОН, 2004. Вып. 15: Диалог культур. С. 9.

⁶⁴⁷Микешина Л. А., Опенков М. Ю. Новые образы познания и реальности. Москва: Российск. политич. энциклопедия, 1997. С. 194.

⁶⁴⁸Бахтин под маской. Москва: Лабиринт, 1996. С. 45.

⁶⁴⁹Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки. Київ: Основа, 1997. С. 90–106.

⁶⁵⁰Нижник Н., Дубенко С., Пашко Л. Соціальне партнерство як виклик сьогодення. *Політичний менеджмент*. 2005. № 2. С. 46–53.

політичного діалогу складають також праці відомих класиків філософської та політичної думки К. Апеля, Р. Даля, В. Кульмана, Ю. Хабермаса, В. Хьосле, Й. Шумпетера. Істотний внесок в обговорення згаданих питань зробили загальні теорії діалогу, запропоновані такими філософами, як М. Бубер, Х.-Г. Гадамер, Р. Рорті й інші вчені.

Для більш уваженої оцінки ролі діалогічного дискурсу в політичній практиці сучасного суспільства слід пригадати теоретико-методологічний досвід комплексних теорій демократії. Серед цих теорій, на наш погляд, варто виділити, перш за все, «деліберативну модель» Ю. Хабермаса, яка ознаменувала собою цілий етап в осмисленні публічного політичного дискурсу. Щоправда, до недоліків хабермасовської теорії слід віднести нечітке розведення концептів діалогу і раціонального обговорення (*deliberation*), а також недооцінку квазідіалогічного дискурсу в політиці. Заповнення цієї прогалини передбачає, на наш погляд, обов'язкове врахування критичного аналізу публічного дискурсу в роботах У. Ліппмана, Й. Шумпетера, А. Пшеворської та інших класиків соціологічної і політологічної думки.

Важливий внесок у розвиток загального концепту політичного діалогу внесли автори комунітаристської моделі «сильної» демократії (Б. Барбер, А. Етціоні)⁶⁵¹ зокрема, своєю ідеєю «електронних міських зборів» і «моральних діалогів»⁶⁵². Цінними для дослідження політичного діалогу є також ідеї Р. Даля про демократію як переговорну гру з ненульовою сумою і про «міні-народ»⁶⁵³.

Проблема дослідження політичної комунікації в сучасній Україні варта окремої уваги. Найбільш комплексними спробами її аналізу є розвідки Є. Бистрицького, В. Вовк, Є. Головахи, С. Денисюк, А. Клепікова, Н. Костенко та С. Макєєва. На думку цих дослідників, форми політичного дискурсу в Україні зазнають істотного впливу традиційного політичного типу, що його можна охарактеризувати як вольовий, традиційно сакралізований⁶⁵⁴.

Разом із тим, за словами О. Ахієзера, – сьогодні існує потреба не просто у «новій ідеології стосовно діалогу», а «концепції, яка могла б «визначити» роль і місце діалогу в соціумі, виявити зв'язок численних

---

⁶⁵¹Barber B. R. Three Scenarios for the Future of Technology and Strong Democracy. *Political Science Quarterly*. 1998–1999. Vol. 113. №4. P. 573–589.

⁶⁵²Etzioni A. Moral Dialogues in Public Debates. *The Public Perspective*. 2000. Vol. 11. №2. P. 27–30.

⁶⁵³Даль Р. Демократия и ее критики. Москва: Российск. политич. энциклопедия (РОССПЭН), 2003. С. 517.

⁶⁵⁴Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність. Київ: Нац. ун-т ім.Т.Шевченка, 2002. 392 с.

специфічних видів і форм діалогу з перспективами їх еволюції»⁶⁵⁵. Потрібна і спеціальна теорія політичного діалогу, яка могла б критично проаналізувати і синтезувати вже наявні концепти і теорії, що відображають діалогічні взаємодії в політичній практиці сучасного суспільства. Однак такої теорії поки що немає навіть у першому наближенні. Тому особливо актуальним є теоретико-методологічне «рекогносцирування» в цій галузі досліджень: осмислення парадигмальних основ, розроблення адекватної методологічної моделі, уточнення і розвиток релевантних концептів.

Політична комунікація виступає своєрідним соціально-інформаційним полем політики. Це у своїй праці «Філософські суперечки довкола ідеї демократії» визначає відомий німецький філософ і соціолог Ю. Хабермас. Він поділяє владу на ту, що народжується в процесі комунікації, й ту, яка застосовується адміністративно. В діяльності політичної громадськості зустрічаються і перехрещуються два протилежних процеси: з одного боку, комунікативне формування легітимної влади, яка народжується у вільному від будь-якої репресивності процесі комунікаційної громадськості, а з іншого – таке забезпечення легітимності через політичну систему, за допомогою якої адміністративна влада намагається керувати політичними комунікаціями⁶⁵⁶.

Це відбувається, наприклад, за допомогою засобів масової інформації (ЗМІ), які в сучасному політичному процесі виконують ідеологічну функцію. Завдання ЗМІ в ідеалі – не підтримувати будь-яку сторону в політичному протистоянні, а турбувалися про те, щоб підтримати саме поле дискусії і суперечок, дати висловитися всім, хто має право голосу і є політично коректним. Вони мають надавати трибуну для висловлення різних точок зору.

До політичного діалогу, ініційованого засобами масової інформації, – зауважує Д. Яковлев, – висувається ряд вимог. Діалог – це свого роду «переговори з підсумковою домовленістю», шлях – від розходжень через обговорення – до зближення позицій і рух до єдиного рішення. Дух діалогу – конструктивний пошук рішення в ході дискусії, полеміки, співставлення підходів й аргументів, ідей та рішень. При цьому ділянок діалогу безліч: це діалог між громадсько-політичними силами, між ними і владою, між владою і громадянами; і скрізь вирішальну роль відіграють

---

⁶⁵⁵Ахизер А. С. Возможен ли диалог цивилизаций? *Цивилизации. Вып.7: Диалог культур и цивилизаций*. Москва: Наука, 2006. С. 39–40.

⁶⁵⁶Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. Львів: Центр гуманітарних досліджень, 2000. С. 50.

ЗМІ⁶⁵⁷. Вони ведуть діалог і між собою, і з владою, і з громадсько-політичними силами, і з різними соціальними інститутами, і з громадянами. Зокрема, як писав ще Алекс де Токвіль, «саме завдяки пресі партії ведуть діалог між собою, не зустрічаючись при цьому; приходять до згоди, не вступаючи в контакт»⁶⁵⁸. Характеристики «спільних інтересів» у політичній реальності мають виникати в ході пошуку точок дотику, через співставлення поглядів, у результаті боротьби ідей як позитивний підсумок діалогу, висновки з обговорення, але ніяк не одвічно.

Але незалежних ЗМІ просто не існує – кожен із них відображає «певну позицію» в політичному просторі. Цю тезу підтверджує думка В. Вовка та А. Клепікова: «Саме тому мова газет, стереотипи та кліше, що стали ходовими у так званий перехідний період, являють собою найвиразніші артикуляції неструктурованого (негромадянського) посткомуністичного суспільства з його дивними агломераціями»⁶⁵⁹.

Можна сказати, що реальний діалог функціонує як особливий комунікативний механізм ненасильницького здійснення державної влади. Саме така форма владарювання відповідає демократичному політичному режимові, де політичний діалог і політичний плюралізм об'єктивно необхідні поряд з іншими демократичними інститутами. Ю. Хабермас вважає, що лише в процесі політичного діалогу (дискурсу) влада і громадянське суспільство можуть з'ясувати, що саме перешкоджає їх взаємодії. Кожне політичне твердження чи доведення перетворюється на інтерпретацію, тобто відбувається пошук обґрунтування. Претензії кожної сторони на істину диференціюють консенсус на три різновиди: справжній, істинний та помилковий. Ю. Хабермас вважає, що досягнення консенсусу на будь-якому ідеологічному ґрунті слід вважати хибним консенсусом⁶⁶⁰.

Про важливість політичного діалогу між політичною владою і громадянським суспільством як засобу об'єднання суспільства нині заявляють не лише науковці та представники вищого політичного керівництва, а й конструктивна опозиція. Представники української політичної науки одноставно погоджуються з думкою, що розвиток діалогу між владою і громадянським суспільством є чи не єдиною

---

⁶⁵⁷Яковлев Д. В. Політичний діалог як основа інтеграції суспільства. *Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*. Т. 8. Вип. 9. 2003. С. 653–658.

⁶⁵⁸Токвіль А. Демократія в Америці. Москва: Прогресс, 1992. С. 134.

⁶⁵⁹Політологія Посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / під ред. В. Полохало. Київ: Політична думка, 1995. С. 67.

⁶⁶⁰Дубовик Н. А., Мартинко Т. М. Консенсус політичних еліт як один із принципів становлення демократії. *Вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут»: Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2009. №2. С. 36–40.

альтернативою негативному сценарію розвитку України з огляду на події початку 2014 р. Фактичну тотожність демократії і політичного діалогу фіксують і лінгвісти, вказуючи на те, що мовним аналогом процесу демократизації є перехід від монологічної моделі комунікації до діалогічної. «Діалог» – це «обговорення, мовленнєва взаємодія, співставлення суджень, суперечка»⁶⁶¹.

О. Єрмакова стверджує, що в суспільно-політичних контекстах 1990-х років з'явилися відразу чотири нових значення концепту «діалог»: «1) неофіційні переговори (діалог з опозицією); 2) дискусія (манера діалогу); 3) домовленість (діалог з керівництвом заводу); 4) спілкування (розвиток нашого діалогу із зовнішнім світом). Слово «діалог» часто вживається як антонім до слова «конфронтація» (діалог – мирне врегулювання конфліктів)»⁶⁶².

Таке поширення тлумачення категорії «політичний діалог» не випадково пов'язане із зазначеним часом: це саме той період, коли пострадянські країни стали на шлях демократичного оновлення своєї політичної системи. Природі тоталітарних режимів була органічно притаманна монологічна політична культура й, відповідно, монологічна форма політичної комунікації, яка породила практику використання у політичній діяльності «подвійної моралі». Це фактично унеможливило реальний діалог між політичною владою і громадянським суспільством.

Природою демократичних форм правління субстанційно закладена діалогічна форма комунікації з визнанням цінностей політичного плюралізму, толерантності і консенсусу. Власне, початок демократизації українського суспільства був би неможливим без появи нових політичних інститутів: парламентаризму, виборності, свободи слова, політичних партій і громадських організацій, громадянського суспільства тощо. Однак було б ілюзією вважати, що діалог меншою мірою, ніж монолог, є владним інструментом політики. У політичній науці є всі підстави говорити про владний потенціал діалогічного спілкування. Побічно це ставить питання про «нормальний» діалог як форму здійснення політичної влади, хоча зазначена тема заслуговує на окреме дослідження. Але в цьому контексті спливає ще одне питання – про специфіку власне політичних переговорів і спілкування⁶⁶³.

---

⁶⁶¹Прохоров Е. П. Журналистика и демократия. Москва: РИП-холдинг, 2001. С. 128.

⁶⁶²Єрмакова О. П. Семантические процессы в лексике. *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*. Москва, 2000. С. 41.

⁶⁶³Григор О. Технології політичного спілкування в контексті сучасних глобалізаційних змін. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич*. Київ, 2015. Вип. 100 (9). С. 230–235.

Політичні переговори сьогодні все частіше стають фактом повсякденного життя, способом діалогічної взаємодії різних народів і держав, політичних партій і громадських організацій, держави й громадянського суспільства, які готові жити разом, співпрацювати та розглядати спільні відносини в термінах діалогу, порозуміння, взаємної поваги і терпимості.

На думку В. Сергєєва, переговори є найприроднішою формою прийняття рішень. Вони є синонімічними з точки зору норм сучасної мови відносно поняття «суспільно-політичний діалог». Демократія, – зауважує він, – у розумінні «справжнього народовладдя», – це не лише електоральні процеси, політичні свободи, місцеве самоврядування, багатопартійність і референдуми, а й система суспільних переговорів, діалог влади і суспільства. Кожен уряд може існувати досить тривалий час тільки тоді, коли він є легітимним, тобто, принаймні, стерпним для значної більшості підданих.

Уряд або панівна еліта мають певною мірою завжди брати до уваги інтереси інших груп і прошарків суспільства. Але це можна зробити тільки в результаті деякого обміну інформацією про стан справ із представниками цих груп і прошарків. «Фактично такий обмін інформацією та врахування вимог виливається в систему переговорів...»⁶⁶⁴.

Особливо значною є роль переговорів у разі виникнення будь-яких гострих суспільно-політичних конфліктів або навіть соціальних криз, коли інтеракція між чинною владою і опозицією, що є частиною громадянського суспільства, а часто діє від його імені, вступає в фазу політичної конфронтації і протиборства. Тут способом вирішення конфлікту може виступити інститут медіації, тобто політичного посередництва між ворожими одна одній сторонами.

«Переговори ми розуміємо як процес конструктивного діалогу, організований за певним послідовним алгоритмом», – зауважує фахівець із медіації О. Аллахвердієва. Діалог між сторонами може бути забезпечений в разі адекватного використання комунікації, взаємного інформування сторін, адекватного використання влади, спрямований на вироблення взаємних обіцянок (зобов'язань), в результаті виконання яких будуть задоволені обидві сторони.

Отже, якщо раніше комунікація між владою і суспільством будувалася за вертикальним принципом – від центру до периферії, від політично панівних суб'єктів – до керованих об'єктів, то тепер, у зв'язку з появою

---

⁶⁶⁴Сергєєв В. М. Демократия как переговорный процесс. Москва: Московск. обществ. научн. фонд, 1999. С. 17.

нових засобів і форм масової комунікації, намітилася тенденція до переходу на горизонтальну модель комунікації, в тому числі – і в сфері політичних відносин. Характерною відмінністю діалогової моделі якраз і є те, що вона передбачає своєрідну горизонтальну рівність учасників інформаційного обміну, на противагу вертикальному принципу «керівництва – підпорядкування». Адже демократичні засади сучасного суспільства – це не лише сукупність процедур та їх застосування, але й діалогічна взаємодія між різними політичними партіями, рухами, окремими громадянами.

Інституціоналізація переговорно-діалогової взаємодії приводить до появи нових демократичних дискурсивних практик. А виникнення системи таких практик, що покриває собою основні соціальні групи і «вводиться в дію в разі обговорення найбільш важливих для суспільства проблем», дозволяє «говорити про демократичну політичну систему»⁶⁶⁵. При цьому передбачається, що демократична практика стосується не тільки взаємин влади й інших соціальних суб'єктів суспільства, а й взаємин між самими соціальними суб'єктами – індивідуумами, групами, корпораціями, політичними партіями тощо»⁶⁶⁶. Така «ефективна система переговорів між соціальними суб'єктами» дозволяє «підтримувати значний запас легітимності політичного режиму».

Більш того, процес демократизації країни – це перш за все інституціоналізація політичних діалогів, а сам політичний діалог є, як зазначалось, ненасильницьким здійсненням влади і провадженням політичної волі його суб'єктів. Слід, однак, вказати на різницю між розумінням діалогу і переговорів. Не зважаючи на те, що між ними існує певна схожість, а іноді їх взагалі ототожнюють, переговори відрізняються від діалогу чітко вираженим процесуальним аспектом: правила, порядок обговорення та протокол, попередня угода учасників про правила ведення переговорів. Ведення політичних переговорів, на відміну від інших видів політичного спілкування, в тому числі від діалогу, консультацій, суперечок і конфліктів, – це завжди «прерогатива професійних політиків і державних діячів, які хочуть переконати політичних опонентів у своїй правоті і схилити їх до своєї позиції»⁶⁶⁷.

Важливою відмінністю політичних переговорів завжди була угода про проведення політичної зміни: керованої, свідомої, вольової зміни

---

⁶⁶⁵Григор О. Поняття політичного консенсусу в світлі сучасного політологічного дискурсу. *Політологічний вісник: зб. наук. праць*. Київ: Вадекс, 2014. Вип. 73. С. 419–426.

⁶⁶⁶Сергеев В. М. Демократия как переговорный процесс. Москва: Московск. обществ. научн. фонд, 1999. С. 17.

⁶⁶⁷Василенко И. А. Политические переговоры: учебн. пособ.; 2-е изд., испр. и доп. Москва: ИНФРА-М, 2011. С. 12.

попереднього конфліктного політичного стану. І в цьому сенсі діалог сучасного громадянського суспільства і держави ще тільки наближається до такого переговорного процесу, де сторони, визнаючи свою взаємну суб'єктність, могли б укласти між собою дієві угоди про обопільні дії, спрямовані на подолання внутрішньополітичних проблем і соціальних конфліктів.

Переговори, на відміну від громадського політичного діалогу, як правило, не є публічними; їх мета – досягнення компромісного рішення, не зважаючи навіть на серйозність протистояння і різні позиції сторін. Непрямі переговори можуть і зовсім проходити за допомогою посередників, коли безпосередні контакти зацікавлених сторін ускладнені або із політичних, або із якихось інших причин. Щодо конфіденційних, а тим більше – таємних переговорів, то про них зазвичай взагалі нічого не повідомляється у відкритій пресі. Іноді, щоб уникнути тиску преси і політичних впливів іззовні, переговори ведуться кулуарно, «за закритими дверима», і навіть в умовах підвищеної секретності. Питання про те, наскільки політичні переговори мають бути публічними і відкритими, вирішується в кожному конкретному випадку окремо.

Суть політичних переговорів полягає в таких аспектах:

1) переговори пов'язані з наявністю спільної політичної проблеми, яку необхідно розв'язати, або ж з існуванням політичного конфлікту, який потрібно залагодити;

2) переговори акумулюють у собі переплетення політичних інтересів суб'єктів – учасників переговорів, що частково збігаються, а частково розходяться;

3) головне призначення переговорів – узгодження інтересів, пошук взаємоприйняттого рішення, що забезпечує залагодження конфлікту, співробітництво сторін;

4) під час переговорів виявляються: взаємозалежність сторін; виражений реформізм, тобто спрямованість на зміну попереднього конфліктного політичного стану або ж на новий рівень співробітництва;

5) чітко виявляється процесуальний характер;

6) ведення даного виду практики – прерогатива професійних політиків.

Якщо ж переговори багатосторонні, використовуються два основних методи ухвалення рішення: за принципом більшості (простой – 50 % плюс один голос або кваліфікованої – дві третини голосів від числа присутніх) і за принципом консенсусу. Принцип консенсусу припускає, що всі учасники переговорів згодні з прийнятим рішенням. Переговори можуть привести до закінчення конфлікту, але вони рідко змінюють взаємини.

Політичний діалог, на відміну від переговорів, націлений на зміну взаємин. Переговори передбачають наявність сторін, які вже готові досягнути угоди. А в діалозі можуть брати участь сторони, які ще не дозріли до компромісу. Діалог передбачає конструктивність не тільки в способах представлення своєї ідеї, а й здатність слухати і чути іншу сторону. Результатом діалогу, як і в процесі переговорів, також може бути досягнення компромісу або якоїсь конкретної домовленості. Але в діалозі може бути й інший результат, коли сторони, незважаючи на те, що відбувся обмін думками, доказами і аргументами, все одно залишаються при своїй думці, хоча при цьому стосунки між суб'єктами можуть не мати характеру конфліктного політичного протистояння. Можна сказати, що переговори обов'язково включають в себе діалог, тобто обмін думками. Але сам діалог – в тому числі між владою і громадянським суспільством – може містити формалізовані переговорні процедури лише в певних суспільно-політичних ситуаціях.

Наявність механізмів взаємного контролю зобов'язує політиків керуватися консенсусом під час прийняття політичних рішень та створює передумови для розвитку нонконформістського політичного діалогу, що дає змогу зберігати принцип плюралізму політичного світогляду не тільки в ході передвиборчих кампаній, а й у центрі генерування політичного процесу. Отже, при визначенні курсу представники політичної влади не тільки контролюються власним електоратом та інститутами громадянського суспільства, а й зазнають перманентного тиску з боку опозиційних сил, представлених у різних гілках державної влади.

Такий підхід не дозволяє окремій політичній силі чи одному політичному лідеру здійснювати свою політику в обхід притаманних демократичному суспільству інститутів політичного контролю та завдяки політичній відповідальності ставить рішення суб'єкта політичного процесу в залежність від об'єктивних обставин, обмежуючи можливість розвитку волонтаризму⁶⁶⁸. Тому діалог у політичній реальності виступає засобом з'ясування істинного стану речей у ході обговорення між зацікавленими сторонами. Досягнення консенсусу між громадянським суспільством та політичними силами на основі політичного діалогу є своєрідним механізмом артикуляції суспільних інтересів, що виступають квінтесенцією теорії представницької демократії.

Незважаючи на те, що у процесі діалогічного пошуку йде боротьба (одні ідеї відкидаються, другі приймаються, а треті – трансформуються) –

---

⁶⁶⁸Смірнова В. О. Політична воля як чинник державотворчої діяльності: об'єктивні та суб'єктивні детермінанти. Київ: Логос, 2019. С. 302.

це боротьба особливого роду. У політичному діалозі в кінцевому підсумку переможцями можуть бути всі, а переможених бути не повинно. У ході боротьби перемагають загальні підходи і рішення, виявляються результати, що влаштовують усіх, досягаються єдині рішення⁶⁶⁹. Ще раз варто підкреслити, що завдяки політичному діалогу громадянське суспільство може здійснювати контроль за політичними рішеннями влади, не дозволяючи їй вести власну політику поза межами соціального консенсусу.

За словами О. Смірної, – «оскільки трансформація політичної волі у політичний волюнтаризм привілейованих суспільних прошарків населення підриває не тільки базові принципи демократичного політичного режиму, а й критично позначається на функціонуванні каналів практичного втілення політичної волі громади, то соціум зобов'язаний ініціювати правовий тиск на органи державної влади з метою гармонізації платформи владно-суспільної взаємодії»⁶⁷⁰.

Але реальний політичний діалог в українському суспільстві може існувати тоді, коли існує справжній зворотний зв'язок між владою і опозицію, між владою і громадянським суспільством, між громадянами і політичною елітою тощо. Головною його метою є встановлення в державі і суспільстві духу довіри, впровадження практики вирішення найважливіших питань на основі їх попереднього колективного обговорення, знаходження спільних позицій, навіть при наявності протилежних думок з приводу їх вирішення, а також профілактики (шляхом інформаційного обміну) серйозних соціальних і політичних конфліктів.

З іншого боку, неприпустимим у контексті формування культури політичного консенсусу є такий діалог, який виступає наслідком віртуального зв'язку як результат маніпулятивних технологій, що ми можемо спостерігати сьогодні в українському суспільстві. В останньому випадку політичний діалог використовується як інструмент з метою досягнення влади чи політичного лідерства. Пристосовування (політичне хамелеонство, мімікрія), утаювання і спрощення – складові елементи цього процесу. Це відповідає існуванню такої моделі політичної системи, яка отримала назву «імітаційна демократія»⁶⁷¹. Вона являє собою таку

---

⁶⁶⁹Яковлев Д. В. Політичний діалог як основа інтеграції суспільства. *Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*. Т.8. Вип. 9. 2003. С. 653–658.

⁶⁷⁰Смірнова В. О. Політична воля як чинник державотворчої діяльності: об'єктивні та суб'єктивні детермінанти. Київ: Логос, 2019. С. 82.

⁶⁷¹Гавриш С. Парадокси Парадоксу. URL: https://ukr.lb.ua/blog/stepan_gavrysh/318842_paradoksi_paradoksu.html. (дата звернення: 17.01.2019).

форму політичного устрою, коли попри наявність формально існуючого демократичного законодавства і демократичних виборних процедур, фактична участь громадянського суспільства в управлінні державою та вплив суспільства на владу (зворотний зв'язок) є мінімальними.

Політичний діалог у демократичному суспільстві між владою і громадянським суспільством має відповідати певним етичним засадам. Це об'єктивно корелюється із необхідністю підвищити рівень культури політичного консенсусу в українському суспільстві. Етичним аспектам політичного діалогу особливу увагу приділяє В. Кульман⁶⁷². Він формулює основні принципи, які, на його думку, мають бути покладені в основу політичного діалогу:

- учасники політичного діалогу повинні жорстко дотримуватись раціональної аргументації;

- у разі бажання вирішити проблему конфлікуючі сторони мають досягати розумного консенсусу, основними ознаками якого є істина та відсутність сумнівів;

- слід завжди прагнути до узгодження інтересів незважаючи на протилежні позиції конфлікуючих сторін;

- реалізацію ідеальної діалогової політичної комунікації співтовариства слід наближати власною діяльністю.

К. Апель зауважує: «Людські інститути як такі мають походити з розумної бесіди, і якщо це не так, то метаінститут комунікації є нормативною умовою критики і розумного виправдання інститутів»⁶⁷³.

В Україні, на жаль, об'єктивна необхідність і потреба політичного діалогу між владою і громадянським суспільством як нового демократичного інституту все ще стикається із суб'єктивним фактором, який виражається у неготовності до рівноправної двосторонньої діалогової комунікації як з боку широких верств населення, так і – бюрократичного класу. Політична традиція і політична культура, що сформувалися в рамках монологічної форми політичної комунікації, все ще тяжіють над сучасною практикою комунікативної взаємодії влади і громадянського суспільства.

Досі у владних інституціях, – зауважують вітчизняні дослідники Н. Дубовик і Т. Мартинко – провідним чинником вдалого вирішення політичних питань є не характер аргументації та досягнення прозорого

---

⁶⁷²Дубовик Н. А., Мартинко Т.М. Консенсус політичних еліт як один із принципів становлення демократії. *Вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут»: Філософія. Психологія. Педагогіка.* 2009. №2. С. 36–40.

⁶⁷³Політологія Посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / під ред. В. Полохало. Київ: Політична думка, 1995. С. 67.

для суспільства консенсусу, а мистецтво кулуарних домовленостей та зговорів⁶⁷⁴. Цей прояв «доцивілізованих традицій» тоталітарного минулого посилювався впливом кримінальних чинників формування політичної комунікації, особливо на початку здобуття державної незалежності.

Натомість відкритий суспільний діалог, – на думку Е. Баталова, – це вільний, обмін ідеями та поглядами між державою і громадянським суспільством, між інститутами самого громадянського суспільства (включаючи політичні рухи, партії, громадські організації), між Центром і регіонами, між віруючими й атеїстами, між правими і лівими, між окремими групами й індивідами. Але, перш за все, – між владою і підвладними⁶⁷⁵. Суспільний діалог – це найважливіша функціональна характеристика суспільства. Це, передусім, діалог громадянського суспільства і держави. Перше делегує свої владні повноваження другому, відчужуючи від постійного і монопольного справляння владних функцій. Можна сказати, що міра цивілізованості політики багато в чому залежить від того, наскільки діалог між громадянським суспільством і державою є відкритим і рівноправним. При цьому дуже важливо, щоб суб'єкти суспільного діалогу були репрезентативні, тобто мали б повноваження на відповідну інституційну комунікацію, і були б автономні, тобто фінансово, організаційно і політично незалежні як від держави, так і від бізнесу, а також від закордонних спонсорів. Нарешті, при цьому слід пам'ятати, що діалог сам по собі не є панацеєю. Його результат залежить від того, наскільки його суб'єкти готові до повноцінного, а не симулятивного парадіалогу.

Особливого значення у контексті досягнення політичного консенсусу набувають відносини між політичними партіями через те, що партії є важливою частиною публічної політики, інститутом політичної системи та політичної комунікації. Тому відкритий демократичний дискурс між партіями передбачає межі суспільного консенсусу, якими постають права меншості⁶⁷⁶.

Партії, як виразники інтересів певної частини громадян, через здійснення низки політичних функцій (політичне кар'єрне просування,

---

⁶⁷⁴Дубовик Н. А., Мартинко Т.М. Консенсус політичних еліт як один із принципів становлення демократії. *Вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут»: Філософія. Психологія. Педагогіка.* 2009. №2. С. 36–40.

⁶⁷⁵Баталов Э. Я. Место для дискуссий: демократическая гражданственность и общественный диалог. *Независимая газета.* 2012. 25 мая. URL: http://www.ng.ru/ideas/2012-05-25/5_discussion.html (дата обращения: 30.02.2019).

⁶⁷⁶Савчин М. Політичні партії та виборчі системи: спроби конституційної інженерії у контексті сучасного конституціоналізму. *Вісник Центральної виборчої комісії.* 2008. №3 (13). С. 62–75.

політична освіта, політична соціалізація) можуть ефективно впливати на розвиток суспільства, брати активну участь у комунікаційному процесі, проте лише тоді, коли вони здатні розробляти стратегію соціального розвитку, пропонувати привабливі для суспільної думки шляхи вирішення проблем, обговорювати їх із суспільством, впливати на своїх представників в органах влади. З точки зору представництва та вираження групових інтересів політичні партії постають головними елементами громадянського суспільства. Основне комунікативне завдання політичних партій – стати сполучною ланкою між державою та громадянським суспільством⁶⁷⁷. У разі успішного вирішення такого завдання досягнення політичного консенсусу може перетворитися на реальність.

У сучасних умовах на політичні партії покладається функція забезпечення нормального ходу формування та легітимації органів публічної влади, здійснення контролю над владою, забезпечення механізму її підзвітності й підконтрольності народу. Ключовим механізмом досягнення політичного консенсусу у політичних зносинах між політичними партіями у демократичному суспільстві, на переконання С. Ліпсета, є вибори. Дослідник наголошує, що питання про згоду між партіями й виборцями дотепер значною мірою недооцінюється; між тим, стабільна демократія вимагає, щоб всі головні політичні партії мали своїх прихильників серед різних верств населення. Система, в якій підтримка різних партій повністю збігається з основними соціальними групами, не може існувати на демократичній основі, оскільки такий розвиток відображає стан конфлікту між групами, настільки інтенсивного і яскраво вираженого, що виключає будь-яку можливість компромісу⁶⁷⁸.

Там, де партії не здобувають підтримки тієї або іншої основної верстви населення, вони втрачають важливий досвід для встановлення компромісу. Також дуже важливо, щоб партії мали лідерів різного походження – для того, щоб мати змогу засвідчити зв'язок із багатьма групами, навіть у тому випадку, коли вони не мають від деяких із них жодної підтримки⁶⁷⁹. Зазначені характеристики згоди можуть бути визначені як необхідні умови досягнення консенсусу.

---

⁶⁷⁷Заславська О. О. Особливості інституційної теорії у вивченні політичної комунікації: URL:<http://intkonf.org/k-polit-n-zaslavska-oo-osoblivosti-institutsiynoi-teoriyi-u-vivchenni-politich-noyi-komunikatsiyi/> (дата звернення: 30.01.2019).

⁶⁷⁸Ліпсет С. Консенсус і конфлікт. Очерки по политической социологии: реферат. Москва: ИНИОН РАН, 1987. С. 24–25.

⁶⁷⁹Карагіоз Р. С. Основні парадигми аналізу «консенсусу» в західній науці. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць*. Одеса: Нац. ун-т «Одеська юридична академія»: Південноукраїнський центр гендерних проблем, 2012. Вип. 46. С. 216–221.

Водночас, як стверджує М. Савчин, конституційному регулюванню статусу політичних партій у багатьох випадках не вистачає визначення критеріїв демократичності партій, а саме:

- колегіальність вищих партійних органів;
- неприпустимість функціонування організаційних структур авторитарного й тоталітарного типу;
- заборона формування організаційних структур за місцем роботи членів партії;
- наявність внутрішньопартійного арбітражу;
- прозорість механізму публічного звітування про джерела та напрями фінансування політичних партій;
- обмеження щодо максимального розміру фінансування з боку одного фінансового донора⁶⁸⁰.

Невирішеність зазначених питань переміщує ведення виборчих кампаній у формальний бік з фактичними фінансовими зловживаннями, домінуванням керівництва партій у висуванні кандидатів на представницькі мандати, виробленням тактики і стратегії політичної боротьби переважно авторитарного змісту. Зазначені негативні моменти можуть призвести до викривлення політичної волі народу, до неадекватного представництва політичних сил в органах публічної влади. Тому проблема контролю виборчого процесу з боку громадськості для досягнення дійсного політичного консенсусу, а не його імітації, зберігає актуальність.

Так само актуальною є і характеристика політичних зносин політичних партій у контексті досягнення політичного консенсусу на рівні парламенту. На думку В. Духневича, – історично парламент, як політичний інститут, виконує роль посередника між суспільством та органами виконавчої влади. За такою логікою, парламент – це вираження волі громадян через представництво структурованих груп інтересів на державному рівні. У наших реаліях Парламент як державна інституція, що мала б репрезентувати інтереси громадян і громад, – це одна реальність, а громадяни – це інша. Ці реальності досить мало між собою пов'язані. Тож, напевно, формування мотивації причетності та належності має відбуватися з обох боків: як від парламентарів до громадян, так і з боку виборців до тих, кого вони обирають.

---

⁶⁸⁰Савчин М. Політичні партії та виборчі системи: спроби конституційної інженерії у контексті сучасного конституціоналізму. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2008. №3 (13). С. 68.

Без сумніву, те, що громади отримали можливість впливати на перебіг подій через так званий «громадський бюджет», або «бюджет участі» – механізм взаємодії органів місцевого самоврядування з громадськістю, спрямований на залучення громадян до участі в бюджетному процесі, зокрема шляхом прямої демократії, через визначення пріоритетів бюджетних витрат чи подання проектів, об'єднання в проектні команди, голосування за такі проекти, здійснення контролю за їх реалізацією – це серйозний та важливий крок. І саме тому потрібно створювати нові можливості для залучення громадян до суспільно-політичних процесів. Це має стосуватися не лише активних, небайдужих громадян, але й пенсіонерів, які навряд чи через інтернет будуть віддавати свої голоси за ту чи іншу ініціативу. Адже вони не мають відповідного досвіду, а якщо й отримують такий досвід один раз – то чи зможуть його повторити?

Тому вже сьогодні слід продумувати механізм залучення громадян до конструктивно перетворювальних процесів, можливо, за рахунок обговорення тих чи інших проблемних питань на рівні окремих територіальних громад. Очевидно, необхідно вже не просто продумувати, але й запускати механізми, які дозволять громадам висловити недовіру своєму депутатові чи відкликати його, позбавити депутатського мандата. Але ж питання обмеження депутатської недоторканності досі залишається не вирішеним⁶⁸¹.

У контексті розвитку політичного діалогу між владою і громадянським суспільством на особливу увагу заслуговує проведення «Днів діалогу із владою». Цей традиційний щорічний захід слугує майданчиком для обговорення питань і вироблення спільної позиції органів державної влади та Асоціації міст України щодо результатів реформи місцевого самоврядування, бюджетного забезпечення територіальних громад, впровадження секторальних реформ, удосконалення законодавчої бази. День Діалогу з владою проводиться Асоціацією міст України в рамках проекту USAID «Розробка курсу на зміцнення місцевого самоврядування в Україні» (ПУЛЬС)⁶⁸².

Актуальними вбачаються різноманітні прикладні дослідження та розробки щодо залучення громадян до інтеграційних процесів, створення механізмів залучення до обговорення фінансування громадських проектів не лише активних інтернет-користувачів, але й тих, хто не має такої можливості чи потрібних навичок.

---

⁶⁸¹Національна безпека і оборона: журнал. №3–4. 2017. С. 143.

⁶⁸²День Діалогу з владою триває у Тернополі. URL:<http://auc.org.ua/novyna/den-dialogu-z-vladoyu-tryvaye-u-ternopoli> (дата звернення: 19.02.2019).

За кордоном давно відомі так звані «принципові переговори», проте в наших умовах чомусь легше від них «відхреститися», ніж прийняти та спробувати застосувати під час обговорення проблемних питань. На нашу думку, саме переговорні технології на базі принципів можуть бути покладені в основу налагодження діалогу між парламентарями та громадянами. Їх слід застосовувати під час розроблення тих чи інших політичних чи економічних питань та залучати до цього представників громадського сектору. Залучення представників громад до різноманітних розробок чи ініціатив, проведення консультацій та переговорів між представниками влади й громад на основі використання схем «принципових переговорів» зробить прийняття рішень більш прозорим і зрозумілим, зменшить можливість для махінацій за рахунок розробки простих зрозумілих критеріїв, за якими буде оцінюватися прийняте рішення⁶⁸³.

Саме на цьому, максимально персоналізованому, рівні консенсусу, особливого значення набуває спроможність політичних суб'єктів до конструктивного діалогу. На парламентському рівні партії можуть об'єднуватися як для підтримки уряду, так і проти нього. Як зазначає М. Дюверже, життям багатопартійних парламентів керують альянси; так само від них залежить життєздатність урядів, які не могли б сформуватися без міжпартійних угод⁶⁸⁴.

Сучасна політична наука виокремлює такі вимоги до формування парламентського консенсусу:

- принципова рівність та суб'єктність учасників;
- діалогічність обговорення предмета узгодження;
- свідомий характер дискурсу, відсутність маніпуляції;
- раціональність;
- динамізм, перманентна підтверджувальність консенсусних домовленостей;
- відкритість, максимальна публічність;
- багаторівневність і взаємозв'язок рівнів⁶⁸⁵.

Зокрема такі категорії, як «демократія», «розвиток», «входження до Європи» поділялися більшістю населення, виконували функцію суспільної інтеграції. Позиція численних соціальних груп визначалася готовністю до змін «у межах можливого» та неприйняттям екстремізму. Отже, зазначена модель культури парламентської діяльності вкрай

---

⁶⁸³Національна безпека і оборона: журнал. №3–4. 2017. С. 144.

⁶⁸⁴Дюверже М. Политические партии. Москва: Академический проект, 2002. С. 402.

⁶⁸⁵Климкова І. І. Політичний консенсус та практики його втілення. *Політологічні записки*. 2012. №6. С. 91.

важлива для налагодження консенсусного діалогу між різними сегментами суспільства, зокрема – між політичними партіями.

Крім того, враховуючи, що політичний процес у демократичних країнах розгортається переважно у публічній політиці, політичні партії, що є основними його суб'єктами, постійно стикаються з певними групами інтересів. Модифікації взаємодії між ними є одним із визначальних чинників формування політичного консенсусу. В умовах плюралістичної демократії функціональна місія політичних партій полягає в артикуляції й агрегації інтересів різних категорій населення, що об'єднує їх із організованими групами тиску. Але останні тільки вибірково транслюють вимоги певних класів, секторів, професій чи етносів до уповноважених установ.

Групам інтересів, на думку М. Дюверже, притаманна вторинність політичної діяльності та намагання впливати на владу, не делегуючи при цьому (принаймні офіційно) людей до владних установ⁶⁸⁶. Для політичних партій характерна ідейно-символічна трансформація організаційно каналізованих колективних настроїв у систематизовані, згідно з програмним форматом, альтернативні проекти державної політики, що втілюється завдяки механізмам електоральної мобілізації і структурам кадрового рекрутингу. Проте активна медіативна роль лобістських об'єднань і добровільних асоціацій у продукуванні політичної волі, прийнятті актуальних рішень кардинально розширює дискурсивний простір легітимної репрезентації всього спектру інтересів структурованого, глибоко диференційованого громадянського суспільства⁶⁸⁷.

Як наслідок, процедурна універсалізація й нормативна егалітаризація доступу інтересів приватної і публічної сфер громадянського суспільства до релевантних центрів влади з метою конвертації кредиту довіри на певні соціально-економічні преференції позбавляє політичні партії та представницькі установи елітарної самодостатності, доповнюючи собою конкурентні засади відтворення ідейно-ціннісного консенсусу, що консолідує режимні підвалини демократії. Оптимізація комунікативної інтеграції між організаціями приватної (суспільної асоціації) та публічної (партії) сфер забезпечує такі канали самовираження й ідентифікації, які

---

⁶⁸⁶Дюверже М. Политические партии. Москва: Академический проект, 2002. С. 200.

⁶⁸⁷Богданович М. Л. Основні детермінанти діяльності груп інтересів. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej3/txts/POLITICHNI/04-BOGDANOVICH.pdf>. (дата звернення: 10.02.2019.)

краще використовувати задля висування вимог, адресованих службовцям центральних державних органів⁶⁸⁸.

Вітчизняний дослідник М. Богданович акцентує увагу, що характер партійної системи та структури партійних формувань має значний вплив на активність груп інтересів в умовах ліберально-демократичних режимів. Зокрема, американські законодавці опиняються в дуже вразливому положенні перед об'єднаннями тиску, особливо якщо ті уособлюють його власну конституційну базу. Це зумовлено слабкістю партійних організацій, браком партійної дисципліни, аморфністю ідеологічних розбіжностей між демократами та республіканцями. Парламентська модель правління з двома домінуючими політичними силами в державі унітарного типу (Велика Британія) передбачає більш жорстку організаційну субординацію та ідеологічну диференціацію політичних партій, зумовлюючи групи інтересів взаємодіяти з безпосередніми творцями урядового курсу. У багатопартійних системах існує більш родючий ґрунт для діяльності груп інтересів на вищому законодавчому рівні, хоч особливий акцент вони роблять на перешкоджанні впровадженню небажаних для них рішень, аніж на стимулюванні втілення конкретних політичних альтернатив. Отже, в усіх розглянутих випадках ми спостерігаємо різні варіанти досягнення політичного консенсусу, у якому беруть участь не тільки відкрито діючі політичні партії, але й групи інтересів, діяльність яких найчастіше не є публічною. Від успішності його досягнення безпосередньо залежить функціонування державної влади.

Водночас варто враховувати, що у випадках кардинальних розходжень між інтересами суспільства та владних структур пошуки консенсусу не мають припинитися. З цього приводу В. Розін стверджує: якщо влада й багаті люди відмежовують себе від інших огорожею, охороною, законами, то можливість консолідації й самозахисту забезпечують знання, розуміння того, що відбувається, своїх компетенцій, спілкування із собі подібними, нарешті, спосіб життя, що передбачає розумну, реалістичну поведінку; іншими словами – створення особливої культури⁶⁸⁹. Остання може бути визначена саме як культура соціального консенсусу.

Особливу роль у розвитку культури політичного діалогу має відігравати інтелігенція. У соціальному плані головне завдання освічених людей (які переживають за життя країни, відчувають власну відповідальність за це) полягає в тому, щоб в умовах зниження загальної

---

⁶⁸⁸Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии. *Полис*. 1996. №5. С. 16–27.

⁶⁸⁹Розин В.М. Куда мы идем, а также, при каких условиях возможен социальный консенсус. *Политика и общество: научн. журнал*. 2008. № 3 (45). С. 51–60.

культури, певної варваризації життя зберігати та розвивати культурні й духовні цінності, підтримувати в культурі розум і справедливість, працювати на людину, на майбутнє. Не менш важливе завдання – пояснювати суспільству, що ж відбувається насправді, допомагати людям зрозуміти, де реальні процеси, а де їх імітація, яка приховує прямо протилежне⁶⁹⁰. Така діяльність сприяє утвердженню консенсусу як у відносинах між владою й опозицією, так і у сфері внутрішньої політики в цілому.

Таким чином, утвердження консенсусу на основі принципів суспільно-політичного діалогу передбачає одночасно і поширення в суспільстві принципів терпимості й толерантності. Застосування консенсуальних методів у внутрішньополітичній сфері уможлиблює пом'якшення конфлікту між «низамми» та «верхами», що зменшує соціальну напругу, стабілізує суспільно-політичну ситуацію. Суб'єктами діяльності, спрямованої на досягнення політичного консенсусу, у демократичному суспільстві постають як влада, так і громадянське суспільство, опозиція, різноманітні політичні партії тощо.

Отже, можна констатувати, що в контексті формування політичного консенсусу суспільний діалог є нагальною необхідністю, однак він поки що є неефективним, оскільки існує низка причин, а саме:

1. Необхідний новий підхід до розуміння діалогу в українському суспільстві, так як за сучасних умовпоки що діалог не завжди містить в собі виключно конструктивну спрямованість. З цієї причини, як ніколи, актуалізувалася проблема якості діалогу, що залежить від вмісту в ньому конструктивізму (творення) і деструктивізму (руйнівності) та від ступеня реалізації якості діалогу в інтересах суспільства.

2. Практика діалогу може бути використана в корисливих цілях і мати негативні аспекти, тому політичний діалог має свою цінність тільки за умов правильного розумінні толерантності. У свою чергу, толерантність може мати позитивні сторони, коли породжує взаємну толерантність і співробітництво, повагу до інших переконань, гармонію в різноманітті.

3. Неготовність до нього з боку правлячих еліт, які уникають змістовного діалогу із суспільством, у ході якого громадськість могла би отримати чіткі відповіді на питання про стратегію розвитку країни, перспективи окремих соціальних груп, долю «маленького українця» тощо. Невіра в його позитивні результати з боку громадянського суспільства.

---

⁶⁹⁰ Александрова О.С. Вимоги до соціального консенсусу та основні його види. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_SV/Gileyas/F3_doc.pdf. (дата звернення: 10.02.2019).

4. В українському суспільстві безпосереднім контекстом символічної політики виступає «медіалізована» політика. Це акцентує проблематичність медіа як інституту політичного діалогу. Однак медіалізація політичної сфери супроводжується її комерціалізацією, в результаті чого взаємодію суб'єктів політики розуміють не як діалог з політичних питань, але як рекламно-пропагандистське позиціонування політичних «іміджів». У тенденції це веде до трансформації демократичних функцій медіа: з інструменту громадського контролю над владою вони перетворюються на бізнес, успішність якого визначає ринок, а не визнання громадянського суспільства.

5. Нарешті, значні соціокультурні відмінності в матеріальному рівні між політичною владою та більшість громадян. За таких умов більшість громадян України компромісними вважають лише такі діалогові взаємостосунки, які покращують їх стандарти споживання, причому форма політичного режиму не має першочергового значення.

***

Українське суспільство потребує формування довготермінового стратегічного партнерства в усіх сферах із метою побудови соціуму, в якому б культивувалися толерантні стосунки, тобто прийняття стратегії побудови «консensusного суспільства» в Україні. За цих умов культура політичного консensusу для українського суспільства, яке обрало шлях демократичного розвитку і внаслідок певних обставин зіткнулося з проблемами конфесійних, партійних, регіональних, етнічних протистоянь, забарвлених жорсткою нетерпимістю та насильством, стає об'єктивною необхідністю.

Під культурою консensusу розуміють «готовність визнати за іншою стороною законність її інтересів і пов'язане з цим мистецтво компромісу. В основі культури консensusу лежить філософія плюралізму – розуміння природності й законності соціального розмаїття, відмінностей інтересів, позицій і вірувань. Світоглядно-культурний потенціал політичного консensusу пов'язаний із такими категоріями, як «згода», «політична толерантність», «політичні цінності», «політичний діалог», тощо. Він за необхідністю пов'язаний із розумінням єдності, соціального партнерства а також з етикою ненасильства тощо.

Культура політичного консensusу в українському суспільстві має відповідати таким формам людських взаємин, основою яких є згода (злагода). Культуру політичного консensusу слід розглядати як спосіб персональної й групової політичної ідентифікації, за допомогою якої

відбувається єднання з іншими, а також усвідомлення, збереження і зміцнення укріплення власної політичної позиції на новому «консенсусному» рівні. У цьому розумінні «консенсус» є технологією реалізації демократичного способу життя, а його базисною основою слід вважати терпимість і толерантність.

Саме застосування принципів толерантності має стати найпродуктивнішою стратегією примирення сторін будь-якого конфлікту. Культура політичного консенсусу в Україні має бути зорієнтована на формування спільних моральних і політичних цінностей. Консенсус за своєю суттю передбачає єднання суспільства довкола базових цінностей та принципів. Тому його справедливо вважати важливою політичною цінністю суспільства.

Актуальною проблемою для сучасної України є формування ціннісного консенсусу за умов морального плюралізму. З іншого боку, у сучасному українському суспільстві, на жаль, відчувається криза моралі, моральні цінності не є загально визнаними. Формування культури політичного консенсусу відбувається у складних суспільно-політичних умовах, які характеризуються продовженням російської агресії проти України, тривалою економічною кризою, політичною нестабільністю. Соціально-психологічна атмосфера в українському суспільстві характеризується низьким рівнем довіри (зокрема, до інших членів суспільства, до владних інститутів).

Від професіоналізму, компетентності й відповідальності владної еліти перед суспільством, як свідчить суспільна практика, залежить успіх розвитку України та проведення соціально-економічних, політичних реформ. Саме від здатності владної еліти використовувати консенсусні підходи до розв'язання важливих політичних проблем у суспільстві залежить можливість уникнути насильства при проведенні реформ в країні. Консенсуально об'єднана еліта відповідає стабільному політичному режиму у суспільстві.

В українській політиці жодна з урядових коаліцій так і не зуміла виробити певні засади, які б окреслювали взаємні стосунки між політичними елітами, які представляли урядові та опозиційні партії. За всю свою історію Україна, на жаль, ще не була процвітаючою державою. Одна із головних причин – невміння політичних еліт формувати між собою консенсусні стосунки. Значна частина суспільства втратила віру в бажання владної еліти діяти на основі консенсусних підходів та взаємних компромісів. Конфліктна форма взаємодії між різними групами еліт в Україні стала домінуючою.

Реалізація на демократичних засадах системного діалогу між громадянами і владою є об'єктивною вимогою сьогодення. Оволодіння мистецтвом діалогу перестає бути абстрактним моральним закликком, але стає «виробничою необхідністю», перш за все, у політичній сфері. В політології ці тенденції знайшли відображення у різних моделях демократії, які акцентують її комунікативний (дискурсивний, інформаційний тощо) аспект. А власне політичний діалог стає визначальним організаційним принципом державної політики і ціннісним показником міри її ефективності та демократичності.

Реальний діалог функціонує як особливий комунікативний механізм ненасильницького здійснення державної влади. Саме така форма владарювання відповідає демократичному політичному режимові, де політичний діалог і політичний плюралізм об'єктивно необхідні поряд з іншими демократичними інститутами. Реальний політичний діалог в українському суспільстві може існувати тоді, коли існує справжній зворотний зв'язок між владою і опозицію, між владою і громадянським суспільством, між громадянами і політичною елітою тощо. Головною його метою є встановлення в державі і в суспільстві духу довіри, впровадження практики вирішення найважливіших питань на основі їх попереднього колективного обговорення, знаходження спільних позицій навіть при наявності протилежних думок з приводу їх вирішення, а також профілактики, шляхом інформаційного обміну, серйозних соціальних і політичних конфліктів. При цьому слід пам'ятати, що діалог сам по собі не є панацеєю. Його результат залежить від того, наскільки його суб'єкти готові до повноцінного, а не симулятивного парадіалогу.

Особливого значення у контексті досягнення політичного консенсусу набувають відносини між політичними партіями, бо партії є важливою частиною публічної політики, інститутом політичної системи та політичної комунікації. Такою ж актуальною є і характеристика політичних зносин політичних партій у контексті досягнення політичного консенсусу на рівні парламенту.

Необхідним є новий підхід до розуміння діалогу в українському суспільстві, тому що за сучасних умов діалог поки що не завжди має виключно конструктивну спрямованість. З цієї причини, як ніколи, актуалізувалася проблема якості діалогу, яка залежить від вмісту в ньому конструктивізму (творення) і деструктивізму (руйнівності), і від ступеня реалізації якості діалогу в інтересах суспільства.

У п'ятому розділі використані матеріали, оприлюднені у попередніх публікаціях автора: «Формування демократичного світогляду та культури суб'єкта політичного мислення та дії як умова досягнення та реалізації

політичного консенсусу» (2019) [108]; «Консенсус как технология решения внутривполитических і внешнеполитических противоречий» (2015) [112]; «Технології політичного спілкування в контексті сучасних глобалізаційних змін» (2015) [114].

ВИСНОВКИ

Розглянутий спектр теоретичних і практичних питань, пов'язаних із природою конфліктного середовища і пошуком шляхів виходу з нього в усіх сферах суспільного життя, дає змогу вести мову про початок формування у політичній науці загальної теорії політичного консенсусу. Незважаючи на широке застосування консенсусних процедур у міжнародній практиці, загальна теорія політичного консенсусу в науці є вивченою недостатньо.

Враховуючи складний посттоталітарний період розбудови нашої держави, у якій немає тривалої традиції демократично-консенсусного професійного вирішення внутрішніх та міжнародних конфліктних ситуацій, можемо зробити низку взаємопов'язаних висновків, спрямованих на пошук пріоритетів подолання конфронтаційного мислення, що складався в другій половині минулого століття, а також пріоритетів розвитку нової «школи дипломатії», здатної виховати і зростити українських національних лідерів на основі цінностей демократії і консенсусу.

Якщо на практичному рівні зрозуміло, що одностайності в демократичному суспільстві домогтися неможливо, тому важливо на теоретичному рівні розширити розуміння форм і методів досягнення політичного консенсусу не тільки при вирішенні конкретних конфліктів, а й для їх своєчасного запобігання, а також своєрідного планування сценарію політичного консенсусу в умовах глобалізаційних процесів, які стосуються також і української держави. Тому опрацювання попереднього досвіду дослідження консенсусу та розробка на його базі теорії політичного консенсусу, що відповідає реаліям українського суспільства, стає актуальним та першочерговим завданням сучасної української політичної науки.

Науковці, які досліджують проблеми перехідних процесів суспільства, доводять, що основний консенсус, тобто згода з основних питань, є обов'язковою умовою демократії і виконує стосовно останньої стимулюючу, консолідуючу роль. З іншого боку, реставрація недемократичних порядків пов'язана саме з порушенням або відсутністю громадянського миру на основі консенсусу. Тому в довзій черзі великих і малих проблем, із якими зіткнулося сучасне українське суспільство, досягнення стійкого і міцного громадянського миру на основі консенсусу виглядає як першочергове завдання, тому що без його вирішення навряд чи можна всерйоз говорити про втілення в життя реформ і подальше просування України демократичним шляхом.

По-перше, перевага методів консенсусу, на противагу методом силовим, є очевидною. Останній, як показала світова практика, призводить до насильства, конфронтації, розколу суспільства, його дезорганізації, а подекуди – і до знищення супротивників. Натомість консенсуальна згода позитивно впливає на формування психологічного клімату як у суспільстві в цілому, так і в конкретній соціальній організації, враховуючи інтереси всіх її членів. Консенсус забезпечує легітимність та ефективність політичної системи, а також мінімальний ступінь ухвалення та добровільного прийняття демократичних правил і норм політичної поведінки. Він передбачає гомогенність політичних цінностей, а також лояльність населення до влади.

По-друге, теоретичний аналіз процесу державотворення дістав відображення у гуманістичних концепціях суспільної організації, в яких, зокрема, набули яскравого вияву консенсусно-етичні поняття загального блага, рівності, справедливості, мудрості тощо. В теоретичному аспекті виникло дві парадигми – конфліктна і консенсусна. Проблема взаємодії цих парадигм, а також прикладне застосування відповідної методології постали у політичній думці (у формі філософських, теологічних, історичних, правових, політологічних підходів) з давніх часів, зокрема, починаючи зі спроб демократичного світооблаштування на тлі практично постійних військово-політичних зіткнень народів античного полісу. Теорія і практика політичної діяльності вже тоді вказували на те, що вміння налагоджувати консенсусні і компромісні взаємовідносини є важливою запорукою успішного та ефективного управління суспільством. Демократичні держави виробили і продовжують вдосконалювати механізми досягнення компромісного і консенсусного розуміння як у національних, так і в міжнародних соціально-політичних вимірах, тоді як сучасні авторитарні уряди здійснюють реакційні спроби відродження провокаційно-конфронтаційної дипломатії, що особливо яскраво проглядається в сучасній російській зовнішній політиці та внутрішньо-ідеологічній ситуації.

По-третє, глобалізація сучасного світу актуалізувала низку процесів, які знаменують собою зміну його природи, конфігурації, сутності. Серед них – крах блокової системи розмежування (локалізації) держав, мінімізація тоталітарного мислення і світобудови, зростання сили і значення філософії миру та співробітництва, зростання авторитету та активізація діяльності демократичних інститутів тощо. Ці зміни потребують встановлення нових «правил гри» у вирішенні проблем, які виникають. В цьому аспекті формування демократичного світогляду й культури суб'єкта політичного мислення та дії стає насправді головною

умовою досягнення та реалізації політичного консенсусу на різних рівнях: як внутрішньодержавному, так і міжнародному. Ефективність підготовки нових політичних гравців глобального світового простору залежить, з нашої точки зору, від здатності освітньої, культурної, громадянської сфер того чи іншого національного суспільства прищеплювати своїм громадянам, у тому числі й майбутнім політикам, цінності демократично-гуманістичного та консенсусно-толерантного мислення і дії. Особливо актуальним таке завдання постає для суспільств, що знаходяться у стані демократизаційної трансформації, а отже – і для України.

Досягнення міцного громадянського миру на основі консенсусу пов'язане для суспільства, що трансформується, з труднощами, бо перехідний період – це завжди перерва поступовості у розвитку суспільства, порушення його «центру ваги». Перехідний період випробовує суспільство на міцність, оскільки занурює його в нестійкий стан між стабільністю колишнього режиму, яка втрачена, і новою стабільністю, яку ще тільки належить знайти. На цьому етапі оголюється маса протиріч і конфліктів, які зачіпають безпосередні інтереси різних верств населення і створюють потенційну загрозу дезінтеграції соціального організму. Ситуацію погіршують високий ступінь непередбачуваності поведінки різних соціально-політичних сил, відсутність встановлених «правил гри» і апробованих, інституціалізованих механізмів вирішення конфліктів. Сучасний світ, перетворившись на складну глобальну систему, в структуру якої входить грандіозна кількість різноманітних суб'єктів, потребує професійних модераторів, здатних примирювати, віднаходити точки дотику і консенсусного взаєморозуміння між абсолютно різними представниками різних культур, народів, соціумів і держав.

По-четверте, відзначивши сучасну докорінну зміну світового контексту у напрямі посилення демократичних цінностей, одним із головних завдань щодо підготовки нових політичних гравців світового простору визначено культурно-освітнє та світоглядно-ціннісне прищеплення майбутнім політикам і дипломатам фундаментальних професійно-компетентнісних та особистісних орієнтацій демократично-консенсусного і культурно-толерантного характеру.

Розглянувши політично-дипломатичні реалії часів глобального біполярного протистояння, «холодної війни», підкреслено ідеологічно-конфронтаційну спрямованість підготовки дипломатів та політиків в другій половині ХХ ст., а також активне застосування таких засобів і методів міждержавної комунікації, як провокації, відверта брехня на офіційному рівні, категоричне відкидання будь-яких ініціатив

протилежної сторони. Фактично, відмова від консенсусної моделі вирішення конфлікту, що ґрунтувалася в період війни на основі ідеологічного суперництва, формувала стан конфронтаційної стагнації, підсиленої обопільними залякуваннями через наявність величезних арсеналів зброї масового знищення. Останні десятиліття показали, що методи взаємозалякування, відмова від консенсусних перемовин і брехлива дипломатія є неплідними і безперспективними.

По-п'яте, підкресливши необхідність виховання майбутнього дипломата та політика-міжнародника у дусі ідей демократії, толерантності, взаємного розуміння та співпраці, визначено основні професійно-особистісні компетентності, якими має володіти такий дипломат чи політичний лідер. Серед таких характеристик ключовими, з нашої точки зору, є:

- здатність виводити будь-яку конфліктну ситуацію в консенсусну площину;

- загальнокультурна, філософсько-гуманістична освіченість і обізнаність, що сприяє толерантному мисленню, вмінню вилаштовувати міжкультурний діалог і комунікацію;

- внутрішня воля до подолання імітаційно-мімікрійної сутності українського посттоталітарного політичного мислення і дії.

У контексті останньої тези особливо актуалізується роль освіти у становленні і вихованні майбутніх політичних лідерів і дипломатів. Український політикум сьогодні активно декларує демократичні, проєвропейські настрої, а насправді продовжує породжувати корумповану, олігархічну, авторитарну політичну реальність. Освіта в такій ситуації має віднаходити внутрішні резерви пробудження в молодій людині – майбутньому громадському лідері, дипломаті – прагнення до демократії, толерантності, консенсусного взаєморозуміння. Особливо важким таке завдання є в нашій посттоталітарній ситуації, коли освітньо-виховні механізми обов'язково вступають у суперечність з авторитарною, конфліктною, антилюдською політико-правовою реальністю.

Нова школа дипломатії, всупереч посттоталітарним реаліям української політики, а також в ситуації невизначеності зовнішньополітичних пріоритетів, має формувати нових політичних лідерів, дипломатів, громадських діячів, спроможних на професійно-компетентнісному рівні привносити в українське суспільство цінності і дієвий інструментарій демократично-консенсусного характеру.

В цьому аспекті надзвичайно актуалізується проблематика формування демократичного світогляду і культури суб'єкта політичного мислення і дії нової формації. Тільки нові професійні політики,

світоглядно і аксіологічно орієнтовані на досягнення широкого внутрішньополітичного і міжнародного демократичного консенсусу, спроможні в майбутньому успішно реалізовувати демократизаційні реформи в нашій державі, виводити її на дійсно європейський шлях розвитку.

По-шосте, українське суспільство потребує формування культури політичного консенсусу. Насамперед, культура політичного консенсусу в українському суспільстві повинна відповідати таким формам людських взаємин, основою яких є згода. Згода неможлива в умовах протистояння і боротьби, вона сприяє встановленню безконфліктних відносин ненасильницьким шляхом, тобто – виключає примус. Вона ґрунтується на презумпції довіри і принципі діалогу, тому вимагає взаємної відповідальності. Без згоди неможливо обійтися в жодній сфері людського життя, особливо у політиці. При цьому важливими є не тільки згода громадян відстоювати свої цілі, а й стимулювання адаптації суспільної системи до нових ситуацій і політичних змін, наявність соціальної довіри, співпраці, усвідомлення приналежності до національної спільноти, почуття громадянської відповідальності.

Сьогодні на культуру політичного консенсусу в українському суспільстві впливають різноманітні чинники. Очевидним є один із них – це погіршення матеріального стану, добробуту населення. Отже, це свідчить про те, що сприятливими умовами для пошуку консенсусу є підвищення рівня життя, скорочення безробіття, формування професійних кодексів, які є компонентами суспільної моралі тощо.

Задля підвищення рівня культури політичного консенсусу в Україні, як нам видається, слід активізувати роботу механізмів прямої демократії, нормативно закріпивши процедури обов'язкових публічних звітів політиків, лідерів політичних партій за хід виконання передвиборчих обіцянок. Ймовірно, є потреба у нормативному закріпленні практик проведення громадських слухань, механізмів винесення дискусійних питань на рівень широкого громадянського загалу.

Актуальним залишається створення в суспільстві «правдивого» інформаційного простору, для чого слід, насамперед, в ідеалі – відокремити ЗМІ від впливу українського олігархату, прийняти довгострокові програми щодо підтримки їх діяльності. Слід створити національну систему суспільного мовлення, розробити й упровадити в журналістське середовище морально-етичні стандарти подання інформації, сформувати систему зворотного зв'язку «влада–публічна критика» тощо.

По-сьоме, роль та значення української владної еліти контексті консенсусного взаємодії між владою і громадянським суспільством залишається значною. Українська владна еліта виявилася неспроможною до консенсусу з питань про те, яке суспільство будувати, яку модель брати за основу. Конституція 1996 року як основа процедурного консенсусу з'явилася результатом не узгодження інтересів різних політичних сил, а нав'язування своїх «правил гри» стороною, яка перемогла в конфлікті.

Внутрішньоелітний консенсус, необхідний для проведення узгодженої політики всередині і поза країною, не зводиться до механічного об'єднання всіх елітних сегментів. Він полягає у згоді щодо цивілізованих норм внутрішньоелітної взаємодії і суперництва, виходячи з національно-державних інтересів, у трактуванні яких також необхідний консенсус.

На нашу думку, оптимальним варіантом задля забезпечення, в кінцевому підсумку, найкращих шансів для затвердження консолідованої демократії, є пактування (досвід Іспанії, Угорщини). Іншим варіантом досягнення консенсусу є інститут «круглого столу». Варто взяти до уваги досвід польського «круглого столу» і досягнутих на ньому угод між владою і опозицією, а також досвід Болгарії, де інститут «круглого столу» відіграв роль авторитетного політичного механізму вирішення накопичених протиріч і вироблення основ процедурного консенсусу (проект-закон про політичні партії, виборів до парламенту тощо).

Актуальне завдання консолідації влади і громадянського суспільства має вирішуватися як багатосторонній, заснований на консенсусі демократичний процес, опосередкований створенням політичних передвиборних альянсів і парламентських коаліцій через механізм міжпартійних домовленостей. В умовах поділу влади саме політичний консенсус, який досягається в рамках виборчих кампаній між ідеологічно близькими партіями і рухами, є основою консолідації влади. Кінцевим підсумком цього процесу завжди є формування уряду, політика якого рівною мірою підтримується парламентською більшістю, членами самого уряду. У сучасній Україні такого рівня політичного консенсусу ще не досягнуто.

Зазначене є свідченням необхідності подальшого вивчення й узагальнення теоретичних і практичних проблем політичного консенсусу як нового напрямку в теорії української політичної науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрашкевічус Г. О. Міжкультурні комунікації в поліетнічному соціумі (на прикладі діяльності Кримського республіканського товариства литовської культури ім. М. К. Чюрльоніса): автореф. дис. ... канд. культурології: 26.00.01. Сімферополь, 2009. 20 с.
2. Абуржейла С. Політичний компроміс як засіб подолання конфліктних і кризових ситуацій: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2017. 190 с.
3. Академічний тлумачний словник української мови: в 11 томах. Т. 3. 1972. С. 516. URL: <http://sum.in.ua/p/3/516/2>.
4. Акімова Т. А., Хаскін В. В. Основы экоразвития: учебное пособие. Москва: Изд-во Рос. экон. акад., 1994. 312 с.
5. Аладжалъян Г. Є. Сутність політичного консенсусу та шляхи його досягнення в контексті демократичної консолідації в сучасній Україні. *Політологічні записки СНУ ім. В. Даля*: збірник наукових праць. Вип. 3. 2011. С. 47–56.
6. Александрова О. С. Вимоги до соціального консенсусу та основні його види. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_SV/Gileya-sp/F3_doc.pdf.
7. Альтерглобализм и антиглобалистские движения в современном мире. *Социальные и экономические аспекты глобализации. Антология*. Москва: ИНИОН РАН, 2006. 152 с.
8. Американские просветители. Избранные произведения в 2 т. Сер.: Философское наследие. Москва: Мысль, 1968. Т. 1. 513 с.
9. Андрос О. Є. Екологістські рухи в сучасному політичному процесі: монографія. Київ: Стилос, 2009. 206 с.
10. Андрос О. Є. Соціальна екологія у контексті ідеологічних напрямів сьогодення: огляд концепцій. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Філософія. Політологія. Київ, 2009. № 91/93. С. 48–53.
11. Андрущенко В. П. Педагогічна освіта держави: філософія майстерності, свободи, творчості. *Нова парадигма*: журнал наукових праць. Вип. 100. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. С. 3–15.
12. Андрущенко Т. В. До питання про методи діяльності громадської (народної) дипломатії. *Гілея: науковий вісник*: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Васькевич. Київ: ВІР УАН, 2011. Вип. 45. С. 569–575.
13. Андрущенко Т. В. Зближення цивілізацій в епоху глобалізації: можливості реальні і абстрактні. *Гілея: науковий вісник*: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Васькевич. 2009. № 27. С. 314–321.
14. Антология мировой философии: соч. в 4-х томах. Т. 1. Москва: Мысль, 1969. 576 с.
15. Арнд Х. Истоки тоталитаризма. Москва: ЦентрКом, 1996. 672 с.
16. Аристотель. Политика. Т. 5. URL: <http://litopys.org.ua/aris-totle/arist06.htm>.
17. Аристотель. Политика. *Сочинения: в 4-х т.* Москва: Мысль, 1976. Т. 4. С. 412.

18. Арістова А. В. Поліконфесійність як феномен сучасності: Україна і світовий контекст. *Мультиверсум. Філософський альманах*: зб. наук. праць. Вип. 55. Київ, 2006. URL: http://www.filosof.com.ua/Jor-nel/M_55/Aristova.htm.
19. Арістова А. В. Релігійні конфлікти в перехідних європейських суспільствах: природа, динаміка, вплив на релігійно-суспільні процеси: автореф. дис. ... д-ра філософ. наук: 09.00.11. Київ, 2008. 28 с.
20. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. Москва: Текст, 1993. 303 с.
21. Асмус В. Ф. Очерки истории диалектики в новой философии. *Асмус В. Ф. Собрание сочинений в 7 томах*. Киев, 1924.
22. Ахиезер А. С. Возможен ли диалог цивилизации? *Цивилизации. Вып. 7: Диалог культур и цивилизации*. Москва: Наука, 2006. С. 39–40.
23. Бабкіна О. В. Демократична політика як імператив сучасного глобального розвитку. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Сер. 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Спец. вип. С. 8–15.
24. Бабкіна О. В. Передумови переходу до демократії: ризики транзитивного суспільства. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Сер. 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 17. С. 3–11.
25. Бабкіна О. В. Політика та духовність в умовах глобальних викликів (до підсумків міжнародної науково-практичної конференції). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2014. Вип. 14. С. 119–121.
26. Бабкіна О. В. Політико-правова культура демократичного типу: проблеми формування. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2011. Вип. 5. С. 5–10.
27. Балацька О. Б. Інституційні форми міжлітньої взаємодії: політологічний аналіз. *Політологічні записки*. 2012. № 6. URL: file:///Users/macbook/Downloads/Polzap_2012_6_14.pdf.
28. Балацька О. Культурні детермінанти актуалізації та трансформації насилля в політичній сфері сучасного суспільства: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.03. Київ, 2018. 428 с.
29. Баталов Э. Я. Мировое развитие и мировой порядок (анализ современных американских концепций). Москва: Российская политологическая энциклопедия, РОССПЭП, 2005. 376 с.
30. Баталов Э. Я. Место для дискуссий: демократическая гражданственность и общественный диалог. *Независимая газета*. 2012. 25 мая. URL: http://www.ng.ru/ideas/2012-05-25/5_discussion.html.
31. Бахтин под маской. Москва: Лабиринт, 1996. 176 с.
32. Бебик В. Глобальне громадянське суспільство: теорія, методологія, менеджмент. *Політичний менеджмент*. 2006. № 2 (17). С. 140–147.
33. Бегунов Ю. К. Лукашев А. В., Пониделко А. В. 13 теорій демократії. Санкт-Петербург: Бизнес Пресса, 2002. 240 с.
34. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. Москва: Прогресс–

Традиция, 2000. 384 с.

35. Белокрылова О. С. Трансформация институциональной среды в глобализирующемся мире. Москва: Содействие-XXI век, 2009. 344 с.

36. Бенхабб С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру. Москва: Логос, 2003. 350 с.

37. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания. Москва: Медиум, 1995. 343 с.

38. Бертон Дж. В. Конфликт и коммуникации: Использование контролируемой коммуникации в международных отношениях. Гл. 4. Установление коммуникации. *Теория международных отношений: хрестоматия* / сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова. Москва: Гардарики, 2002. 400 с.

39. Бесараб М. Глобалізаційні тенденції: нові стимули для сепаратизму. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. №5. С. 275–286.

40. Бешлер Ж. Демократия: аналитический очерк. Москва: Ин-т всеобщ. истории Рос. АН, ЮНЕСКО, 1994. 207 с.

41. Бжезинский З. Демократія перед лицем глобалізації (виступ на колоквіумі Кастельгондольфо улітку 1998 р.). *І: незалежний культурологічний часопис*. №19. Львів, 2000. С. 42–59.

42. Бистрицький Є. Конфлікт культур і філософія толерантності. *Ідея культури: виклики сучасної цивілізації*. Київ: Альтерпрес, 2003. 192 с.

43. Біденко Ю. М. Суб'єкти політичного процесу глобального рівня та Україна: деякі тенденції. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Питання політології*. Харків, 2008. №810. С. 54–60.

44. Білецька Т. В. Механізми регулювання соціально-політичних конфліктів в умовах трансформації українського суспільства. *Політологічні студії: збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. Вип. 1. С. 90.

45. Більовський О. А. Неефективність соціального діалогу як виклик національній безпеці України. *Стратегічні пріоритети*. 2013. №2. С. 142–146.

46. Білінов Є. М. Державна політика у сфері політичних технологій: роль консенсусу. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Trpdu/2011_3/doc-/1/12.pdf.

47. Богатуров А. Д. Современный международный порядок. *Современные международные отношения и мировая политика: учебник* / А. В. Торкунов, И. Г. Тюлин, А. Ю. Мельвиль и др. Москва: Просвещение, 2004. С. 49–64.

48. Богданович М. Л. Основні детермінанти діяльності груп інтересів. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej3/txts/POLITICHNI/04-BOG-DANOVICH.pdf>.

49. Богінич О. Л. Реалізація принципу рівності в сучасних реаліях. *Принцип рівності у праві: теорія і практика: монографія* / за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ: Юридична думка, 2014. С. 198, 200.

50. Бодрук О. С. Вплив геополітичних чинників на стан міжнародної безпеки. *Стратегічна панорама*. 2007. №2. С. 131–132.

51. Бодрук О. Україна в регіональних і глобальних системах безпеки. *Спостерігач*. 1996. №26. С. 4–5.

52. Бодрунова С. С. Концепции публичной сферы и медиакратическая теория: поиск точек соприкосновения. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2011. Т. 14, № 1. С. 110–132.
53. Бойко А. І. Проблеми розвитку системи освіти в умовах ринкових трансформацій. *Мультиверсум. Філософський альманах*: збірник наукових праць. Вип. 70. Київ, 2008. URL: http://www.filosof.com.ua/Jor-nel/M_70/Vojko.pdf.
54. Бугуйчук В. В. Спорт і особа в сучасній культурі України (теоретичний аспект). *Гуманітарний журнал*. 2009. №3–4. С. 113–118.
55. Буленко В. В. Досягнення консенсусу між владою і політичною опозицією в контексті процесів євроінтеграції (зарубіжний досвід та українські реалії). *Наукові праці Чорноморського державного університету*. 2010. Т. 131. Вип. 118. Політологія. С. 88–92.
56. Быстрицкий Е. К. Конфликт культур и философия толерантности. Демоны мира и боги войны. *Социальные конфликты в посткоммунистическом мире*. Київ: Політична думка, 1997. С. 146–154.
57. Валлерстайн І. Конец знакомого мира: Социология XXI века. Москва: Логос, 2004. 368 с.
58. Василенко І. А. Политическая глобалистика: учебное пособие. Москва: Логос, 2000. 360 с.
59. Василенко І. А. Политические переговоры: учебное пособие. Москва: Гардарики, 2006. 271 с.
60. Ватикан признал, что Земля вращается вокруг Солнца. URL: <http://www.aleksandrnovak.com/content/1050.html>.
61. Відбувся ІV Всеукраїнський форум сім'ї. *Християнська служба порятунку*. 2019. 6 березня. URL: <http://crs-center.org/vidbuvsya-iv-vseukrayinskiy-forum-sim-yi/>
62. Вінсент Дж. Права людини і релятивізм. Київ: Смолоскип. 2002. 436 с.
63. Вознюк П. Ф. Консенсус як принцип сучасної демократії: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Київ, 2004. 14 с.
64. Вознюк П. Ф. Консенсус як принцип сучасної демократії: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Київ, 2004. 173 с.
65. Войналович В. А., Білошицький С. В. Консенсусно-компромісні відносини із суспільством у практиці сучасної української держави: тенденції, проблеми, шляхи гармонізації. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 6 (68). С. 27–48.
66. Вольская Н. С. Фон социально-исторической, философской и научной парадигм в античной Греции доэллинистического периода. *Философские науки*. 1991. №11. С. 3–22.
67. Воронкова В. Г. Глобалізація як процес універсалізації стосунків між державою та ринком. URL: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_35_2.pdf.
68. Воронов І. О. Глобалізація і політика: Реалії і перспективи соціальних трансформацій: монографія. Київ: Генеза, 2004. 288 с.
69. Воротников В. В. 25 лет независимости государств Балтии: из Советского в Европейский Союз. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика,*

право. Т. 9. Вып. 5. 2016. URL: <https://cyberlenin-ka.ru/article/n/25-let-nezavisimosti-gosudarstv-baltii-iz-sovetskogo-v-evropeyskiy-soyuz>.

70. Выготский Л. С. Исторический смысл психологического кризиса. *Выготский Л. С. Собрание сочинений*: в 6 т. Т. 1. Москва: Педагогика, 1982. 488 с.

71. Выжлецов В. Г. Аксиология культуры. Санкт-Петербург: СПбГУ, 1996. 152 с.

72. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. Львів: Центр гуманітарн. досліджень, 2000. 318 с.

73. Гаврилова Н. В., Кухалейшвили Г. Р. Превентивна дипломатія в сучасній теорії міжнародних відносин. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія. Маріуполь: МДУ, 2011. Вип. 2. С. 84–89.

74. Гавриш С. Парадокси Парадоксу. URL: https://ukr.lb.ua/blog/stepan_gavrysh/318842_paradoksi_paradoksu.html.

75. Газин В. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002 роки): навч. посіб. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. Київ: Либідь, 2004. 622 с.

76. Гайек Ф. А. Право, законодавство та свобода. Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: в 3 т. / пер. з англ. Т. 1. Правила та порядок. Київ: Сфера, 1999. 196 с.

77. Галі Б. Порядок денний для миру. Превентивна дипломатія, миротворчість і підтримання миру. Нью-Йорк, ООН, 1992. 500 с.

78. Галкин А. А. Общественная стабильность: некоторые теоретические подходы. *Мировая экономика и международные отношения*. 1990. № 9. С. 55–67.

79. Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти: монографія. Київ: Либідь, 2006. 312 с.

80. Гезалов А. А. Трансформація общества в эпоху глобализации. Социально-философский анализ. Москва: Канон+РООИ «Реабилитация», 2009. 288 с.

81. Географія, общество, окружающая среда. *География социально-экономического развития* / под ред. А. И. Алексеева, Н. С. Мироненко. Москва: Изд. дом «Городец», 2004. 672 с.

82. Герасіна Л. М. Консенсус як стратегія примирення в політико-правових конфліктах. *Український соціум*. 2006. №6. С. 17–24.

83. Герасіна Л. М. Консенсус. *Соціологія політики: енцикл. словник* / авт.-упоряд.: В. А. Полторац, О. В. Петров, А. В. Толстоухов. Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2009. С. 180–181.

84. Герасіна Л. М. Принцип толерантності і консенсуальні практики демократичного суспільства: пошук соціального діалогу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. URL:http://www.sociology.kharkov.ua/socio/docs/magazin/vesnik_soc/795.pdf.

85. Герасіна Л., Погрібна В. Проблема політичного консенсусу крізь призму сучасної політичної моралі. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2015/2015-2-2/16.pdf>.

86. Герасіна Л. М. Консенсус як стратегія примирення в політико-правових конфліктах. URL:http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/us-oc/2006_6/17-24.pdf.

87. Гершинкова Д. А. Ответственность в рамках международных соглашений и многосторонних переговоров. *О нарушении правил процедуры на конференции*

ООН по климату в Дохе в декабре 2012 г. URL: <http://iorj.hse.ru/data/2013/07/10/1289632166/6.pdf>.

88. Глобальне партнерство в парадигмі сталого розвитку: освіта, технології, інновації: монографія / А. І. Бойко, О. О. Григор та ін.; за заг. ред. О. Ю. Березіної, Ю. В. Ткаченко. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2017. 523 с.

89. Глухова А. В. Компромисс и консенсус как методы регулирования и разрешения политических конфликтов. URL: http://politiko.ua/groups/talk_topic?id=528.

90. Глухова А. В. Социально-культурный конфликт как фактор современного политического процесса. *Логос*. 2005. №4. С. 185–200.

91. Гнатюк С. Л., Здіорук С. І. Проблеми становлення інформаційного суспільства в Україні. *Стратегічні пріоритети*. 2007. №1. С. 95–101.

92. Гоббс Т. О. гражданине. *Гоббс Т. Сочинения: в 2 т. Т. 2*. Москва: Мысль, 1989. 622 с.

93. Голяд І. Методологічні проблеми дослідження політичної еліти. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Magisterium/Polit/2002_10/01_goliyad_i.pdf.

94. Голубович О. Толерантність як чинник міжособистісної взаємодії у ХХІ сторіччі. *Вісник Львівського університету*. 2012. Серія: філософсько-політологічні студії. Вип. 2. С. 49–58.

95. Горбатенко В. Надмірна міграція і порушення політичної стабільності на європейському континенті. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2017. № 7. С. 20–28.

96. Горбатенко В. П. Громадянськість. *Політологічний енциклопедичний словник* / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. 736 с.

97. Гофрон Б. Головні пріоритети освітньої політики початку ХХІ ст. *Філософія освіти*. 2006. №1. С. 173–180.

98. Гоцуляк В. Теоретико-методологічне осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01. Київ, 2019. 431 с.

99. Гречко О. Концептуальні засади державної міграційної політики України. *Політичний менеджмент*. 2011. №6. С. 73–81.

100. Грива О. А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища: автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.10. Київ, 2008. 32 с.

101. Григор О. Глобалізаційні зміни сучасного світу і їх значення для трансформації природи й технологій політичного спілкування. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 15. С. 116–121.

102. Григор О. Теоретико-методологічні засади дослідження консенсусу. *Гілея: науковий вісник*: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, 2014. Вип. 89 (№ 10). С. 397–401.

103. Григор О. Досвід політичних консенсусів ХХ ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22:

Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 16. С. 129–134.

104. Григор О. Ефективна дипломатія як чинник досягнення політичного консенсусу. *Гілея: науковий вісник*: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, 2015. Вип. 95 (№ 4). С. 356–360.

105. Григор О. Впровадження методології консенсусного підходу до вирішення гострих політичних проблем сучасного світу. *Нова парадигма. Філософія. Політологія. Соціологія*: [журнал наук. праць]. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 126. С. 139–150.

106. Григор О. Людство перед необхідністю стабільного світу: конструктивні ініціативи і філософські пошуки консенсусу. *Нова парадигма. Філософія. Політологія. Соціологія*: [журнал наук. праць]. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 128. С. 82–95.

107. Григор О. Критика тоталітаризму як режиму протистояння народів і культур. *Політологічний вісник*: збірник наукових праць. Київ: Вадекс, 2015. Вип. 79. С. 394–401.

108. Григор О. Формування демократичного світогляду та культури суб'єкта політичного мислення та дії як умова досягнення та реалізації політичного консенсусу. *Гілея: науковий вісник*: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, 2019. Вип. 141 (2). С. 19–24.

109. Григор О. Гуманітарна освіта як чинник формування загальної культури дипломата-політика. *Гілея: науковий вісник*: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, 2018. Вип. 137 (10). С. 311–316.

110. Григор О. Багатостороння дипломатія як чинник урегулювання міжнародних конфліктів і кризових ситуацій. *Гілея: науковий вісник*: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, 2015. Вип. 99 (8). С. 351–356.

111. Григор О. Проблеми досягнення консенсусу між державою і суспільством на підставі терпимості й толерантності. *Гілея: науковий вісник*: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, 2015. Вип. 98 (7). С. 340–345.

112. Григор О. Консенсус как технология решения внутривполитических и внешнеполитических противоречий. *Гілея: науковий вісник*: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, 2015. Вип. 97 (6). С. 352–356.

113. Григор О. Глобалізаційні зміни сучасного світу. *Гілея: науковий вісник*: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, 2015. Вип. 94 (3). С. 339–342.

114. Григор О. Технології політичного спілкування в контексті сучасних глобалізаційних змін. *Гілея: науковий вісник*: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, 2015. Вип. 100 (9). С. 230–235.

115. Григор О. Поняття політичного консенсусу в світлі сучасного політологічного дискурсу. *Політологічний вісник*: збірник наукових праць. Київ: Вадекс, 2014. Вип. 73. С. 419–426.

116. Григор О. Громадянська демократія в сучасному глобалізованому світі. *Політологічний вісник*: збірник наукових праць. Київ: Вадекс, 2015. Вип. 77. С. 282–293.

117. Григор О. Еволюція глобалізаційних змін сучасного світу: до методології дослідження. *Нова парадигма. Філософія. Політологія. Соціологія*: [журнал наук. праць]. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 127. С. 156–165.
118. Григор О. Консенсус як феномен релігійної ситуації (український контекст). *Гілея: науковий вісник*: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, 2019. Вип. 145. С. 33–38.
119. Григор О. О. Філософія політичного консенсусу: монографія. Черкаси: видавець Гордієнко Є. І., 2017. 355 с.
120. Григорьева И. А. Компетентность в социальной политике. *Журнал исследований социальной политики*. 2010. Т. 8. №4. С. 459–480.
121. Григулевич И. Р. Папство: Век XX. Москва, 1978. 424 с.
122. Гринин Л. Е. Глобализация и национальный суверенитет. История и современность. *Полис*. 2005. №1. С. 6–31.
123. Грозницька Т. Теорії демократії в сучасній американській політології: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Одеська юридична академія. Одеса, 2000. 261 с.
124. Губань Р. В. Міжнародно-правові аспекти розвитку діалогу між цивілізаціями: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2009. 20 с.
125. Гуменюк Б. Дипломатія доби глобалізації: нові виклики та завдання. *Світогляд*. №1. 2009. С. 23–33.
126. Гуменюк Б. І. Основи дипломатичної та консульської служби: навчальний посібник. Київ: Либідь, 2004. 248 с.
127. Гуцало М. Г. Конфліктний потенціал міграційних процесів як чинник зростання терористичної загрози. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 42. Київ, 2008. С. 129–137.
128. Гуцало М. Деякі питання державної політики протидії тероризму в Україні. *Політичний менеджмент*. 2010. №4. С. 129–139.
129. Гуцало М. Деякі теоретичні аспекти аналізу проблеми протидії міжнародному тероризму. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 34. Київ, 2006. С. 319–329.
130. Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації. Київ: ППС-2002, 2007. С. 114–115.
131. Давиденко В. Імперативи формування і розвитку інституту соціального діалогу. *Політичний менеджмент*. 2005. № 6. С. 89–102.
132. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? *Полис*. 1999. №1. URL: http://www.polis-portal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/D/1999-1-3-Diamond_Proshla_li_3_volna_demokratizacii.pdf.
133. Даль Р. Демократия и ее критики. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. 576 с.
134. Даль Р. О демократии. Москва: Аспект Пресс, 2000. 208 с.
135. Данилишин Б. М. Сталый розвиток в Україні: реалії і проблеми. *Проблеми сталого розвитку України*: зб. наук. доповідей. Київ: БМТ, 2001. С. 140.
136. Денисюк С. Г. Толерантність в просторі політичної комунікації: від теоретичних основ до практичного втілення. *Політичний менеджмент*: науковий

журнал [гол. ред. Ю. Ж. Шайгородський]. Київ: Центр соціальних комунікацій, 2011. № 6 (51). С. 20–29.

137. День Діалогу з владою триває у Тернополі. URL:<http://auc.org.ua/no-vupa/den-dialogu-z-vladou-u-tryvaue-u-ternopoli>.

138. Джозеф М. Бессет. Делиберативная демократия и американская система государственной власти. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2011. С. 127.

139. Джохадзе И. Д. Демократия после Модерна. Москва: Праксис, 2006. 112 с.

140. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? Мюнхен: Сучасність, 1968. 264 с.

141. Дипломатична та консульська служба: навч. посіб. / Я. Б. Турчин, О. Н. Горбач, Л. О. Дорош та ін. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2014. 224 с.

142. Добрынин А. Ф. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962–1986). Москва: Автор, 1996. 688 с.

143. Додаток до розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1393-р.

144. Дорогунцов С., Ральчук О. Сталий розвиток – цивілізаційний діалог природи і культури. *Вісник НАН України*. 2001. №10. С. 16–32.

145. Дубовик Н. А., Мартинко Т. М. Консенсус політичних еліт як один із принципів становлення демократії. *Вісн. Нац. ун-ту Укр. «Київський політехнічний інститут»*: Філософія. Психологія. Педагогіка. 2009. №2. С. 36–40.

146. Дюверже М. Политические партии. Москва: Академический проект, 2002. 560 с.

147. Євангелія от Луки: 19,29-30; Марка: 10,30; Матфея: 20,29.

148. Економіка туризму: підручник: у 2 кн. Книга І: О. О. Григор, Л. М. Чепурда, К. М. Таньков. Основи економіки туризму. Черкаси: ФОП Гордієнко Є. І., 2017. 331 с.

149. Євтух В. Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку поліетнічних суспільств. *Політичний менеджмент*. 2009. №3. С. 14–27.

150. Ермоленко А. Н. Этика ответственности и социальное бытие человека (современная немецкая практическая философия). Киев: Наукова думка, 1994. 200 с.

151. Ермакова О. П. Семантические процессы в лексике. *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*. Москва, 2000. С. 32–66.

152. Журенков К. Открытое общество: утопия или проект. *Информационная открытость органов местного самоуправления как основа социального партнерства*. Москва, 2006. С. 36.

153. З чим у громадян України асоціюються Україна та Росія?: соціологічне опитування. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. URL: <http://razum-kov.org.ua/novyny-tsentru/z-chym-u-hromadian-ukrainy-asotsiiuetsia-ukraina-ta-rosiia>.

154. Загладин Н. В. Глобализация: вызовы структуре миропорядка. *Мировая экономика и международные отношения*. 2002. №9. С. 10–13.

155. Зажигаєв Б. В. Між демократією і тоталітаризмом? (Витоки, періоди і фази формування політичних режимів у світовій цивілізації). *Проблеми*

міжнародних відносин: збірник наукових праць / наук. ред. Канцелярук Б. І. та ін. Київ: КиМУ, 2013. Вип. 7. С. 8.

156. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами. Москва: Ладомир, 2004. 326 с.

157. Зарубина Н. Н. Трансформации рациональности в глобализирующемся мире: влияние денег. *Социс*. 2009. №4. С. 38–48.

158. Заславська О. О. Особливості інституційної теорії у вивченні політичної комунікації: URL:<http://intkonf.org/k-polit-n-zaslavska-oo-osoblivosti-institutsiynoyi-teoriyi-u-vivchenni-politichnoyi-komunikatsiyi/>

159. Здіорук С. І., Ситнік В. П. Наукові традиції в Україні у контексті сучасних світових тенденцій розвитку науки. *Стратегічні пріоритети*. 2009. №2. С. 95–101.

160. Здравомыслов А. Г. Социология конфликта. Москва: Аспект-Прогресс, 1996. 317 с.

161. Зеленков М. Ю. Религиозные конфликты: проблемы и пути их решения в начале XXI века (политико-правовой аспект). Воронеж: Воронежский гос. ун-т, 2007. 244 с.

162. Зеленько Г. Коаліція чи пактування: моделі взаємодії політичних еліт на постсоціалістичному просторі. *Еліти і цивілізаційні процеси формування націй*: в 2-х томах. Т. 2. Київ: ЕксОб, 2006. С. 253–265.

163. Зинченко В. В. Глобализация, постмодернизация экономики и трансформации менеджмента в транзитивном развитии. *Vědecký průmysl evropského kontinentu*. 2011. Díl 12. Ekonomické vědy. Praha: Publishing House «Education and Science» s.r.o., 2011. S. 78–84.

164. Зинченко В. В. Общественные и институциональные трансформации в современных индустриальных системах. *Политические институты в современном мире*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет; ООО «Аллегро», 2010. 406 с.

165. Зинченко В. В. Постиндустриализм и альтернативы глобального развития. *Вестник Воронежского государственного университета*. №2 (4). Воронеж: Изд-во ВГУ, 2010. 190 с.

166. Зинченко В. В. Системные альтернативы общественного развития и модель институционального делиберативного самоуправления в социально-экономических трансформациях глобальной современности. *Актуальные проблемы экономики, права, образования: история и современность*. Ч. II. Екатеринбург: Изд-во Уральского института экономики, управления и права, 2012. С. 211.

167. Зинченко В. В. Социально-политическая и экономическая трансформация современных транзитивных обществ Европы. *Проблемы современной экономики*: Евразийский международный научно-аналитический журнал. Санкт-Петербург, 2009. №4. С. 299–304.

168. Зинченко В. В. Институциональная глобализация и делиберативные модели общественного развития. *Vědecký průmysl evropského kontinentu*. Díl 14. Filosofie. Politické vědy. Historie. Administrativa. Praha: Publishing House «Education and Science» s.r.o., 2011. 88 s.

169. Зінченко В. В. Громадянське суспільство: шляхи, форми та перспективи. Київ: МАУП, 2007. С. 340–341.
170. Зінченко В. В. Деліберативні моделі модернізації інституційних процесів громадянського суспільства в глобальних умовах суспільних, освітніх та політико-економічних трансформацій. *Соціальна філософія менеджменту і освіти в інституційному вимірі глобального розвитку (інтегративна концептологія)*: монографія. Київ: Люксар, 2011. 664 с.
171. Зінченко В. В. Деліберативні моделі модернізації інституційних процесів в глобальних умовах суспільних, освітніх та політико-економічних трансформацій. *Філософія освіти. Philosophy of Education*: науковий журнал. 2014. №2 (15). С. 108–130.
172. Зінченко В. В. Деліберативні моделі процесів управління в умовах суспільних та економічних трансформацій. *Актуальні проблеми економіки*: науковий економічний журнал. 2011. №5(119). 396 с.
173. Зінченко В. В. Інституалізація демократичного самоуправління в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні. *Віче*: журнал Верховної Ради України. 2009. №19. С. 34–37.
174. Зінченко В. В. Менеджмент. Системи управління в умовах інституційної глобалізації. Київ: Люксар, 2012. 862 с.
175. Зінченко В. В. Міжнародні економічні відносини: навчальний посібник. Київ: КОНДОР, 2013. 630 с.
176. Зінченко В. В. Постіндустріалізм та альтернативи суспільного розвитку *Політологічний вісник*: збірник наукових праць. Київ, 2010. Вип. 49. С. 16–31.
177. Зінченко В. В. Постіндустріалізм, управлінська демократія і перспективи векторів глобального розвитку. *Менеджмент. Системи управління в умовах інституційної глобалізації*: монографія. Київ: Люксар, 2012. 864 с.
178. Зінченко В. В. Інституційні тенденції глобалізації та регіоналізації у трансформаціях суспільно-економічного розвитку. *Наука й економіка*: науково-теоретичний журнал. Вип. 2 (22). Хмельницький: Хмельницький економічний університет, 2011. 207 с.
179. Зимогляд В. Я. Конфлікт і консенсус у процесах формування громадянського суспільства в Україні. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Вип. 16. 2008. С. 85–95.
180. Зонова Т. В. Дипломатія: Моделі, форми, методи: учебник для вузов. Москва: Аспект Пресс, 2013. 348 с.
181. Зонова Т. В. Конфликты или консенсус: дипломатия как средство достижения мира. *Общественные науки и современность*. 2003. № 1. С. 122–129.
182. Зотов В. В. Информационно-коммуникационные основы диалога власти и общества. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionno-kommunikatsionnyye-osnovy-dialoga-vlasti-i-obschestva>.
183. Иванов Д. В. Эволюция концепции глобализации. URL: www.soc.ru.
184. Ильин И. А. Путь духовного обновления. *Путь к очевидности*. Москва: Республика, 1993. С. 257–267.
185. Ильин М. В. Слова и смыслы. Опыт описания ключевых политических понятий. Москва, 1997. 432 с.

186. Ильин М. Политическая глобализация: институциональные изменения. *Грани глобализации: трудные вопросы современного развития*: сб. науч. статей. Москва: Альпина Паблишер, 2003. 592 с.
187. Имяславие. *Древо. Открытая православная энциклопедия*. URL: <http://drevoinfo.ru/articles/393.html>.
188. Ирхин Ю. В. Политология: учеб. для вузов. Москва: Юрист, 2006. 511 с.
189. История древнего мира: в 3 кн. / под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. Москва, 1983. Кн. 2. Расцвет древних обществ. С. 184–185.
190. Иванова Л. С. Гуманізація суб'єкт-суб'єктних відносин в економічних структурах технократичного суспільства: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04. Сімферополь, 2008. 16 с.
191. Каллиникос А. Антикапиталистический манифест. Москва: Праксин, 2005. 192 с.
192. Кальченко Т. В. Глобальна економіка: методологія системних досліджень: монографія. Київ: КНЕУ, 2006. 248 с.
193. Кант И. К вечному миру. *Кант И. Сочинения: в 6 томах*. Т. 6. Москва: Мысль, 1966. 743 с.
194. Капсамун І. Потрібен політичний діалог. *День*. 2019. 17 квітня. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/podrobusci/potriben-politychnyy-dialog>.
195. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. Київ: Ориан, 2006. 528 с.
196. Карагіоз Р. С. Основні парадигми аналізу «консенсусу» в західній науці. *Актуальні проблеми політики*: зб. наук. праць. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія»: Південноукраїнський центр гендерних проблем, 2012. Вип. 46. С. 216–221.
197. Карл Т. Л., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций. *Полис*. 2004. 4. С. 6–27.
198. Карнышев А. Социально-экономические и политические факторы развития межкультурной компетентности. *Психология в экономике и управлении*. 2009. № 1. С. 98–104.
199. Касьян Н. Ф. Консенсус в современных международных отношениях. *Международно-правовые вопросы*. Москва: Международные отношения, 1983. 128 с.
200. Киссинджер Г. Дипломатия. Москва: Ладомир. 1997. 849 с.
201. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? Москва: Ладомир, 2002. 352 с.
202. Киянка І. Виховання принципу толерантності під час викладання політології. URL: http://ena.lp.edu.ua:8080/bit-stream/ntb/11739/1/26_18Ukr_nac_ide-ya.pdf.
203. Кіндратець О. Ризики українського суспільства. *Віче*: теоретичний і громадсько-політичний журнал. Київ: Верховна Рада України. 2009. №17. URL: <http://www.viche.info/journal/1623>.
204. Кіндратець О. Форми та умови неконфліктної взаємодії влади і опозиції. *Політичний менеджмент*. 2007. №6. С. 47–57.
205. Кіндратець О. Формування багатополуносності світоустрою: можливі наслідки і перспективи. *Політичний менеджмент*. 2011. №1. С. 141–150.

206. Клименко О. Неурядові організації і боротьба за соціально відповідальний бізнес. *Політичний менеджмент*. 2008. №1. С. 117–127.
207. Климова І. І. Культура парламентської діяльності: світовий досвід та українські реалії: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2011. 303 с.
208. Климова І. І. Політичний консенсус та практики його втілення *Політологічні записки*. 2012. №6. С. 90–99.
209. Климова І. І. Сутність та зміст проблеми суспільно-політичного консенсусу. *Наукові праці МАУП*, 2012. Вип. 2(33). С. 48–51.
210. Князев А. А. Государственный переворот 25 марта 2005г. в Киргизии. Бишкек: Общественный фонд Александра Князева, 2007. 272 с.
211. Ковадло Г. Толерантність як вимога розуму та взаємного самообмеження. *Філософські діалоги '2010*. Київ: Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2010. Вип. 4. С. 159–168.
212. Ковальова Т. В. Державне регулювання мовних відносин в умовах глобалізації. *Стратегічні пріоритети*. 2009. №2. С. 132–138.
213. Козаков В. М. Соціально-ціннісні засади державного управління в Україні: монографія. Київ: Вид-во НАДУ, 2007. 284 с.
214. Козер Л. Функции социального конфликта. Москва: Идея-Пресс, Дом интеллектуал. книги, 2000. 208 с.
215. Козловець М. А. Идеология как фактор консолидации общества. *Вісник Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка*. 2004. №18. С. 35–39.
216. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
217. Колесникова К. Толерантність – наша національна риса. *Вісник Пенсійного фонду України*. Листопад, 2014. С. 30–31. URL: http://www.nas.gov.ua/text/pdf/News/pens149_30-31_ukr_.pdf
218. Колодій А. Громадянська нація: сутність, шляхи і стадії її формування в Україні. *Народознавчі зошити*. 2004. №5–6. С. 12–25.
219. Колодій А. Політична воля, сваволя і економічний інтерес за олігархії (деякі уроки античних полісів і сучасних капіталістичних країн для української політики). *Модернізація системи державного управління: теорія та практика: матеріали науково-практичної конференції за міжнародною участю*. Львів, 5 квітня 2013 р. Т. 1. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2013. С. 250–256.
220. Колодій А. Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: *Матеріали науково-практичної конференції*. Київ: Вид-во УАДУ, 2001. С. 50–55.
221. Коляда Е. Поместная церковь от Виктора Ющенко? URL: http://ruskline.ru/monitoring_smi/2008/07/31/pomestnaya_cerkov_ot_viktora_yuwenko/
222. Комоцкая В. Д., Тихомирова Е. Б. Поколение 50-х в американской политологии. *Социально-политические науки*. 1991. №9. С. 47–72.
223. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Москва: Академический проект, 2016. 640 с.

224. Кононенко С. В. Політичний ризик і тоталітарний комфорт. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 42. (Підсерія «Курасівські читання»). С. 48–57.

225. Консенсус і конфлікт. URL: http://b-ko.com/book_20_glava_53_8.8.4_Консенсус_і_конфлікт.html.

226. Консенсус і Толерантність. URL: http://the-law.at.ua/publ/politologija/geopolitika/konsensus_i_tolerantnist/12-1-0-93.

227. Консенсусні технології вирішення конфліктів. URL: http://pidruchniki.ws/10780621/psihologiya/konsensusni_tehnologiyi_virishennya_konfliktiv

228. Консолідована демократія: перспективи для України / О. Чебаненко, В. Шрамович, Д. Ковриженко, Н. Колодяжна. Київ: Представництво фонду Конрада Аденауера в Україні, 2007. URL: https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=30dc974c-4b53-7e77-60a4-875473eb16f6&groupId=252038.

229. Констан Б. Принципы политики, пригодные для всякого правления. *Французский классический либерализм*. Москва: РОССПЭН, 2000. 592 с.

230. Конт О. Система позитивной политики. *Западно-европейская социология XIX века* / под ред. В. И. Добренькова. Москва: Международный университет бизнеса и управления, 1996. С. 232–257.

231. Концептуальні засади підтримки малого та середнього бізнесу в Україні: питання кластеризації та бізнес-інкубації: монографія / О. В. Фінагіна, О. О. Григор та ін.; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Фінагіної О. В. Черкаси: Пономаренко Р. В. [вид.], 2018. 157 с.

232. Коппель О. А. Пархомчук Е. С. Міжнародні системи і глобальний розвиток. Київ: ФАДА, ЛТД, 2005. 314 с.

233. Корнієнко В. О., Буртяк Г. Я. Основні політико-ідеологічні доктрини та глобальні проблеми сучасності: навч. посіб. для студ. ВНТУ: Вінниця: Вінниц. нац. техн. ун-т., 2003. 91 с.

234. Корнієнко В. О. Діяч державний. *Політологія*: навч. енциклопед. довідник для студ. ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. наук Н. Н. Хоми, В. М. Денисенко, О. М. Сорба [та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2014. С. 169–170.

235. Корнієнко В. О. Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності): монографія. Універсум-Вінниця, 1999. 430 с.

236. Корнієнко В. О. Медіоланський Амвросій. *Історія політичної думки*: навч. енцикл. словник-довідник для студ. ВНЗ. Львів: Новий Світ-2000, 2014. С. 24–25.

237. Корнієнко В. О. Олігархізація влади. *Сучасна політична лексика*: енциклопед. словник-довідник / І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов [та ін.]; за наук. редакцією Н. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2015. С. 199.

238. Корнієнко В. О. Поліс. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. А. Левенець (голова), Ю. І. Шаповал (заст. голови) [та ін.]. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 566.

239. Корнієнко В. О. Політичний ідеал як проблема вибору. *Людина і політика*: український соціально-гуманітарний журнал. 2001. №2. С. 139–150.

240. Корнієнко В. О. Україна в Європі і світі: навчальний посібник. Вінниця: ВНТУ, 2017. 149 с.

241. Корнієнко В. О., Бобрук А. М. Політична мімікрія: витоки, смисли та засоби протидії в українському суспільстві: монографія. Вінниця: ВНТУ, 2018. 184 с.
242. Корнієнко В. О., Аксельрод Р. Б. Політична компетентність владної еліти: зміст і механізми формування: монографія. Вінниця: ВНТУ, 2018. 172 с.
243. Корнієнко В. О., Денисюк А. В. Особливості, значення та умови реалізації діалогу в просторі політичних відносин. *Гілея: науковий вісник*: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: ВІРУАН, 2015. Вип. 100. С. 241–244.
244. Корнієнко В. О., Денисюк С. Г. Формування європейської ідентичності: аргументи для України. *Політологічний вісник*. Вип. 80. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2018. С. 20–35.
245. Корнієнко В. О., Денисюк С. Г., Буряченко О. В. Партійна ідеологія: система цінностей, або синдром «суспільної кататонії»? *Гілея: науковий вісник*: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: ВІР УАН, 2017. Вип. 117. С. 253–269.
246. Корнієнко В. О., Неприцька Т. І. Політична відповідальність української владної еліти: монографія. Вінниця: ВНТУ, 2018. 154 с.
247. Корольчук Ю. Громадянське суспільство: між конфліктом і консенсусом (крізь призму комунікативної філософії). *І: незалежний культурологічний часопис*. 2001. Число 21. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21-texts/korolchuk.htm>.
248. Корсак К. В., Плахотнік О. В. Про можливий розвиток стосунків між екологією та економікою у XXI столітті: *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2010. №25. С. 87–94.
249. Кортунов С. В. Современная внешняя политика России: стратегия избирательной вовлеченности. Москва: ГУ ВШЭ, 2009. 603 с.
250. Корх О. Ліберально-консервативний консенсус у виробленні державної політики: URL: <http://www.visnyk-nanu.kiev.ua/liberalno-konservativnij-konsensus-u-viroblenni-derzhavnoi-politiki/>
251. Косенок А., Чернышева Е., Шкуренко О., Козичев Е. Что нужно знать о расколе православной церкви на Украине. URL: <https://www.kommer-sant.ru/doc/3485919?fbclid=IwAR02XMqJnnF2ATxjXi3QQybNFvC7mU4xtWK0luXTrPgJUsskPRNVsjWUJeU#id1653212>.
252. Космос и технологии: учебное пособие / Ф. П. Санин, Е. А. Джур, А. Ф. Санин, В. В. Хуторный; Нац. косм. агентство Украины, Нац. центр аэрокосм. образования молодежи Украины, Укр. НИИ технологии машиностроения. Донецк: АРТ-ПРЕСС, 2007. 456 с.
253. Кремень В. Освіта в контексті сучасних соціокультурних змін. *Філософія освіти*. 2008. №1–2. С. 15–21.
254. Кресіна І. Нелегальна міграція: проблеми протидії та правового регулювання. *Політичний менеджмент*. 2009. №3. С. 174–180.
255. Крига А. А. Інституціоналізація опозиції в Україні – шлях до демократизації державного управління. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej11/txts/10kaaddu.pdf>.

256. Крюков О. І. Демократична модернізація системи влади в контексті діяльності політико-управлінської еліти. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apdu/2010_2/doc/1/01.pdf.
257. Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення: монографія. Київ: Вид-во НАДУ, 2006. 252 с. URL: http://academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Monogr/d7e5c57e-5875-45af-92dd-57ba3a681431.pdf.
258. Кувалдин В. Б. Глобализация и новый миропорядок. *Современные международные отношения и мировая политика*: учебник / А. В. Торкунов, И. Г. Тюлин, А. Ю. Мельвиль и др. Москва: Просвещение, 2004. С. 65–76.
259. Кудряченко А. І. Соціальне партнерство: європейський досвід і Україна. *Стратегічні пріоритети*. 2008. №3. С. 132–141.
260. Куколев И. В. Трансформация политических элит в России. *Общественные науки и современность*. 1997. № 4. С. 82–91.
261. Кулік В. В. Культурний туризм як компонент соціокультурної діяльності. *Мультиверсум. Філософський альманах*: збіюник наукових праць. Вип. 76. Київ, 2008. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_76/Kulik.pdf.
262. Курылев К. П. Украинский кризис и международная безопасность. Москва: ЛЕНАНД, 2018. 272 с.
263. Курылев К. П., Станис Д. В. Этноконфессиональная ситуация на Украине как фактор внутривнутриполитической нестабильности. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2014. № 5–3 (43). С. 114–117.
264. Кынев А. В. Кыргызстан до и после «тюльпановой революции». URL: <http://igpi.ru/info/people/kynev/1128082583.html>.
265. Лапкин В. В. Универсальная цивилизация: болезнь роста и ее симптомы. *Политический институт на рубеже тысячелетий*. Москва, 2001. 234 с.
266. Лафонтен О. Общество будущего. Политика реформ в изменившемся мире. Москва: Международные отношения, 1990. 257 с.
267. Лебедев С. И. Проправославный консенсус в России начала XXI века как феномен религиозной ситуации. URL: <file:///Users/macbook/Downloads/propravoslavnyy-konsensus-v-rossii-nachala-xxi-veka-kak-fenomen-religioznoy-situatsii.pdf>.
268. Легалізація проституції в Україні: юристи назвали головні нюанси. *Сьогодні*. 18 грудня 2018. URL: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/legalizaciya-prostituticii-eksperty-rasskazali-o-plyusah-i-minusah-takogo-resheniya-1198785.html>.
269. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование. Москва: Аспект Пресс, 1997. 287 с.
270. Ленин В. И. Полное собрание сочинений: в 55-ти томах. Москва: Изд-во политической литературы, 1971. Т.6. С.30–31.
271. Лесечко М. Д., Чемерис А. О. Адміністративна реформа: досвід Польщі та українські реалії. *Актуальні проблеми державного управління*. Вип. 4. Одеса, 2001. С. 91–105.
272. Лесечко М., Тертишна О. Соціальна технологія і політика. *Ефективність державного управління*. 2009. Вип. 21. С. 21–27.

273. Липсет С. Консенсус и конфликт. Очерки по политической социологии: реферат. Москва: ИНИОН РАН, 1987. С. 24–25.

274. Литвин В. М. Конституційний процес в Україні 1990–1996. *Енциклопедія історії України*: Т. 5: Кон–Кю / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2008. 568 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Konstitutsiynny_Protses_V_Ukraini.

275. Лі Же. Концепт толерантність у сучасному російському політичному дискурсі: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.13. Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2009. 20 с.

276. Лісеєнко О. В. Політична модернізація суспільства : український вектор розвитку: автореф. дис. ... д-ра соціолог. наук: 22.00.04. Харків, 2010. 29 с.

277. Літра Л. Твіттер-дипломатія: Як новітні технології можуть посилити міжнародні позиції України? URL: http://iwp.org.ua/img/policy_brif_1_01_23_ok.pdf.

278. Лобанова А. С. Політична мімікрія в сучасному українському суспільстві: Чи є ремедіум проти її деструктивних наслідків? (Або про те, як протистояти маскувальним політичним іграм). *Соціальні технології*. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2010. № 45. С. 26–35.

279. Лобер В. Л. Демократия: от зарождения идеи до наших дней. Москва, 1991. 227 с.

280. Локк Дж. Сочинения в трех томах: Т. 3. Москва: Мысль, 1988. 668 с.

281. Лукашевич В. М. Глобалістика: навчальний посібник. Львів: Новий Світ-2000, 2007. 440 с.

282. Лукашук В. І. Консолідуєча функція спорту у сучасному суспільстві. *Вісник Харківського національного університету*: Збірник наукових праць. №844. Серія: «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». Вип 23. Харків, 2009. С. 235–240.

283. Лукашук В. Сучасний спорт і соціальні конфлікти. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2010. №3. С. 185–197.

284. Львова О. Межі толерантності українських законів: стратегічні принципи. URL: https://vsirazom.ua/cabinet/mezhi-tolerantnosti-ukra%D1%97nskix-zakoniv-strategichni-principi/#_ftn2

285. Любимий А. В. Туристська діяльність як чинник глобальної синергії культур *Філософія туризму*: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / авт.-розробники В. С. Пазенок, В. К. Федорченко, Я. В. Любимий та ін. Київ: Кондор, 2004. С. 108–123.

286. Мазука Л. І. Новітні міграційні спільноти в Україні: можливості і проблеми. *Стратегічні пріоритети*. 2009. №3. С. 31–41.

287. МакГрю Э. Транснациональная демократия: теории и перспективы. *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология*. 2008. № 2 (3). С. 174–199.

288. Макьявелли Н. Сочинения и письма. Москва: АСТ, 2004. 503 с.

289. Малиновська О. А. Безпека та міграція: взаємозв'язки та взаємовпливи. *Стратегічні пріоритети*. 2011. №2. С. 143–149.

290. Малиновська О. А. Урізноманітнення складу населення України під впливом міжнародної міграції: виклики та шляхи реагування. Київ: НІСД, 2012. 56 с.
291. Мандзій Л. С. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. Запоріжжя, 2008. С. 53–60.
292. Марітчак С. До питання про передумови утворення міста-держави Ватикан. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. Вип. 61. 2015. С. 171–177.
293. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 г. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*: в 50-ти томах. Т. 42. С. 41–174.
294. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 50-ти томах. Москва: Изд-во политической литературы, 1982. Т. 8. 736 с.
295. Мармазова Т. І. До проблеми вдосконалення механізмів урегулювання політичних конфліктів. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/por-tal/soc_gum./Vdakk/2011_1/45.pdf.
296. Мартинелли А. Рынки, правительства и глобальное управление. *Социологические исследования*. 2003. № 1. URL: <http://www.isras.ru/files/File/Socis/2002-12/Martinelli.pdf>
297. Мартинов Р. С. Технократизм сучасної освіти: проблеми та альтернативи. *Ноосфера і цивілізація*. 2008. Вип. 6. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/por-tal/soc_gum/Niz/2008_9/Martinov.htm.
298. Маслов О. Ю. Глобализация: этапы глобализации, доллар-глобализация, кризис-глобализация или процесс глобализации глазами мыслящих глобально. *Еженедельное независимое аналитическое обозрение*. URL: <http://www.polit.nov.ru/>
299. Маслова Е. А. Эволюция представлений об идеологии в политической теории. URL: http://www.unn.ru/pages/issues/vest-nik/99999999_West_2011_6%281-%29/53.pdf.
300. Матвеева Г. Проблема деформації правосвідомості в контексті політичної культури України. *Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: матеріали Міжнародного круглого столу (м. Львів, 4–5 грудня 2009 року). Львів: Край, 2009. С. 196–203.
301. Мацука О. Вибори-2019. Сімейні цінності на службі української еліти. *Українська правда*. 2019. 11 березня.
302. Медведев П. С. Знание и образование как глобальные общественные блага. *Вестник международных организаций*. 2009. № 2. С. 121–125.
303. Медведев П. С., Томашов И. А. Знание и образование как глобальные общественные блага. *Вестник международных организаций*. 2009. № 2. С. 121–125.
304. Медвідь Ф. Димарчук О., Курчина І. Глобалізація засобів масової інформації: концептуальні засоби. *Наукові праці МАУП*. 2011. Вип. №4 (31). С. 88–92.
305. Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты. *Политология: Лексикон*. Москва: РОССПЭН, 2007. С. 123–134.
306. Методи прийняття рішень в міжнародних організаціях. URL: <http://kimo.univ.kiev.ua/MOrg/07.htm>.

307. Микешина Л. А., Опенков М. Ю. Новые образы познания и реальности. Москва: Российская политическая энциклопедия, 1997. 240 с.
308. Миркин Б. М., Наумова Л. Г. Устойчивое развитие: вводный курс: учебное пособие. Москва: Университетская книга. 312 с.
309. Митко А. Новітні форми налагодження діалогу між державою та громадянами. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 6 (68). С. 98–106.
310. Михальченко М. Політична еліта України: історична генеза та сучасні характеристики культури. *Політична культура і політичні партії України: аналіт. розробки, пропозиції наук. і практ. працівників*. Київ, 1997. 325 с.
311. Міжнародна практика заходів, спрямованих на зміцнення довіри між державою та організаціями громадянського суспільства. Київ: ОБСС, 2010. С. 8. URL: <https://www.osce.org/uk/uk-raine/75885?down-load=true>.
312. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
313. Монтескьє Ш. Л. Избранные произведения / общ. ред. и вступ. ст. М. П. Баскина. Москва: Госполитиздат, 1955. 803 с.
314. Москаленко Е. М. Конфликт и консенсус в современном обществе *Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць / відп. ред. Л. І. Кормич*. Одеса: Астропринт, 1999. Вип. 6–7. С. 351–361.
315. Москаленко О. М. Консенсусна модель демократії. Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 4. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1999. С. 363–372.
316. Москаленко О. М. Конфлікт шлях до консенсусу. *Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Вип. 5. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. С. 400–407.
317. Москаленко О. М. Конфліктно-консенсусна парадигма регулювання суспільно-політичних відносин: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2000. 20 с.
318. Мусяка В. Влада повинна спиратися на народ. Але не ногами. *Дзеркало тижня*. 2010. 17 липня. С. 3.
319. Мчедлов М. Об особенностях мировоззрения верующих в постсоветской России. *Религия и право*. 2002. № 1. С.15–17.
320. Мясников О. Г. Смена правящих элит: «консолидация» или «вечная схватка»? *Полс*. 1993. № 1. С. 52–60.
321. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2011. 272 с.
322. Надольний М. Потреби людини: цивілізаційний аспект дослідження. *Мультиверсум. Філософський альманах: збірник наукових праць*. Вип. 3. Київ, 1999. С. 29–50.
323. Назаретян А. П. В зеркале двух веков. Предварительные оценки и сценарии. *Общественные науки и современность*. 2001. № 1. С. 115–124.
324. Наливкина Н. В. Демократические переходы и неудача демократического транзита России. *Вестник Томского государственного педагогического университета*. 2006. Вып. 12. С. 83–88.

325. Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI сторіччя / авт. кол.: В. Литвин (кер.), В. Андрущенко, А. Гуржій та ін. Кн. 2: Освіта і наука: творчий потенціал державо- і культуротворення. Київ: Навчальна книга, 2004. 672 с.
326. Наумкина С. М. Процессы институциональных изменений политической системы Украины. *Государственная власть и политическое участие*: материалы междунар. науч. конференции. Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2003. С. 118–122.
327. Національна безпека і оборона: журнал. №1–2. 2017. 110 с.
328. Національна безпека і оборона: журнал. №3–4. 2017. С. 143.
329. Неклесса О. I. Ordoquadro – четвертий порядок: прищестя постсучасного світу. *Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика*: хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / укл.: І. Ф. Кононов В. П. Бородачов, Д. М. Топольський. Луганськ: Альма матер – Знання, 2002. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/2756>.
330. Неліпа Д. Проблеми інституціоналізації соціального партнерства в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 40. Київ, 2008. С. 200–202.
331. Нестеренко Г. О. Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення: монографія. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. 360 с.
332. Неусыхин А. И. «Эмпирическая социология» Макса Вебера и логика исторической науки. *Под знаменем марксизма*. 1927. №9, 12.
333. Нижник Н., Дубенко С., Пашко Л. Соціальне партнерство як виклик сьогодення. *Політичний менеджмент*. 2005. №2. С. 46–53.
334. Новакова О. Політична еліта України: проблема демократичної консолідації. *Політичний менеджмент*. 2007. Спеціальний випуск. С. 72–81.
335. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии Российской акад. наук; [гл. ред. В. С. Степин]. Москва: Мысль, 2000–2001. Т. 4: Т–Я. С. 75–76.
336. Новгородцев П. И. Политические идеалы нового и древнего мира. Москва: Московское научное издательство при Московском научном институте, 1919. 211 с.
337. Общая конфликтология / под общ. ред. Ващенко И. В., Гиренко С. П. 2-е изд., доп. Харьков: Оригинал, 2001. 384 с.
338. Овчинский В. Новый мировой беспорядок и его армии. Россия в глобальной политике. 2006. №2. URL: https://globalaffairs.ru/number/n_6564.
339. Одрокрення святого Іоана Богослова (Апокаліпсис). URL: <http://hram.in.ua/biblioteka/biblia/190-book190/2196-title2656>.
340. Оленчак Я. Л. Автокефальные тенденции в Украинской церкви: историкополитическая проекция. *Вестник Российского университета дружбы народов*. Серия: Политология. 2015. № 3. С. 64–70.
341. Осійчук М. Глокалізація як чинник модернізації державного управління. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej12/txts/10omsmdu.pdf>.
342. Основной Закон Государства Града Ватикан (26 ноября 2000 года). URL: <https://vaticanstate.ru/osnovnoj-zakon-gosudarstva-grada-vatikan-26-noyabrya-2000-goda/>
343. Очиров Н. Л. Политический консенсус как форма взаимодействия субъектов политических отношений: автореф. дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.02.

Волгоград, 2006. URL: <http://chelovek-nauka.com/politicheskiy-konsensus-kak-forma-vzaimodeystviya-subektov-politicheskikh-otnosheniy#ixzz2mdoFWFdr>.

344. Очиров Н. Л. Политический консенсус как форма взаимодействия субъектов политических отношений: дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.02. Волгоград, 2006. 163 с.

345. Очікування суспільства від Церкви і міжцерковні відносини: Виступ експерта Центру Разумкова Михайла Міщенко на Міжнародній конференції «Стратегії примирення. Роль Церков в Україні», (Київ, 17–18 жовтня 2018 р.). URL: <http://razumkov.org.ua/novyny/vystup-eksperta-tsentru-razumkova-na-mizhnarodnii-konferentsii-stratehii-prymyrennia-rol-tserkov-v-ukraini>.

346. Палій Г. О. Щодо необхідності формування ціннісного консенсусу в Україні. *Стратегічні пріоритети*. 2012. №4. С. 13–17.

347. Патнем Р. Творення демократії: традиції громадської активності. Київ: Основи, 2001. 301 с.

348. Пахарев А. Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні: навчальний посібник. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 182 с.

349. Пелагеша Н. Є. Спорт як соціокультурний чинник формування національної ідентичності. *Стратегічні пріоритети*. 2009. №1. С. 62–72.

350. Пироженко В. Євroatлантичні цінності й місіонерство США: конфлікт ідеалів та національних інтересів. *Політичний менеджмент*. 2007. №2. С. 127–128.

351. Пищуліна О. М. Диференціація населення за рівнем доходу та ефективність інституційної організації механізмів його перерозподілу в Україні. *Стратегічні пріоритети*. 2007. №2. С. 93–94.

352. Плевако Н. С. Конфликт и консенсус в политике и на рынке труда. *Полис*. 1995. № 6. С. 151–156.

353. Плигин В. Суверенное государство – жертва глобализации. 2007. URL: <http://www.kreml.org/opinions/150591136>.

354. Плутарх. Александр. *Сравнительные жизнеописания. Александр и Цезарь*. URL: <https://military.wikireading.ru/28209>.

355. Пляйс Я. А. Глобальные волны демократизации и Россия. *Обозреватель*. 2007. № 9.

356. Поволокіна О. Політичний консенсус як чинник консолідації українського суспільства (на матеріалах пресових політичних видань): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03. Київ, 2011. 15 с.

357. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. 238 с.

358. Пойченко А. М., Ребкало В. А., Хворостяний О. І. Конфлікт у політичному житті сучасної України: теорія і технологія розв'язання: навчальний посібник. Київ: Укр. акад. держ. управління при Президентові України, 1997. 94 с.

359. Поланьї К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени; пер. с англ. А. А. Васильева [и др.]. Санкт-Петербург, 2002. 320 с.

360. Политология: энциклопедический словарь /общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. Москва: Изд-во Московского коммерческого университета, 1993. 431 с.
361. Політична культура українського суспільства і стан парламентаризму на сучасному етапі: проблеми і тенденції розвитку, шляхи удосконалення. *Національна безпека і оборона*. №3–4. 2017. С. 140.
362. Політична система сучасної України: Особливості становлення, тенденції розвитку / за ред. Ф.М. Рудича. Київ: Парламентське видавництво, 2002. 327 с.
363. Політолог Фесенко назвав головні здобутки і помилки Порошенка. URL: zik.ua/news/2018/08/24/golovni_zdobutky_i_pomyl-ky_poroshenka_nazvav_politolog_fesenko_1393185.
364. Політологічний енциклопедичний словник / уряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. Київ: Генеза, 2004. 736 с.
365. Політологія Посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / під ред. В. Полохало. Київ: Політична думка, 1995. С. 42–90.
366. Політологія. Навчально-методичний комплекс: підручник / за ред. Ф. М. Кирилюка. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 704 с.
367. Полохало В. Россия – Украина: диалог в Европейском контексте. *Полис*. 1997. № 3. С. 172.
368. Попов В. И. Современная дипломатия: теория и практика: курс лекций. Ч. 1: Дипломатия – наука и искусство. Москва: Научная книга, 2000. 576 с.
369. Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ: АртЕк, 1998. 728 с.
370. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 2. Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. Москва: Феникс, 1992. 504 с.
371. Порошенко: я особисто відповідатиму за боротьбу з корупцією. *Інтерфакс-Україна*. 2014. 13 жовтня. URL: <https://ua.inter-fax.com.ua/news/political/228225.html>.
372. Послание к римлянам святого апостола Павла. Новый Завет. URL: http://days.pravoslavie.ru/Bible/Z_rim_13_1_10.htm.
373. Потураєв М. Р. Консенсусний потенціал політичної комунікації в умовах ідеологічного плюралізму: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2005. 18 с.
374. Правовий статус дипломатичних представництв. URL: <http://student5.com/index.php?work=1184>.
375. Про Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха щодо надання автокефалії Православній Церкві в Україні: Постанова Верховної Ради України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, №27, ст. 528.
376. Про результати виборів народних депутатів України від 30 вересня 2007 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001359-07>.
377. Проект Розділу II Конституції України, підготовлений Робочою групою з прав людини станом на 15 липня 2015 р. *Конституційна комісія: офіційний сайт*. URL: <http://constitution.gov.ua/work/item/id/9>.
378. Пространственные структуры мирового хозяйства: сборник статей / под ред. Н. С. Мироненко. Москва: Пресс-Соло, 1999. 420 с.

379. Прохоров Е. П. Журналистика и демократия. Москва: РИП-холдинг, 2001. 296 с.
380. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. Москва: Едиториал УРСС, 2014. 304 с.
381. Рапопорт А. Конфликт – консенсус как поле для «рефлексивной» политики. *Полис*. 1999. № 4. С. 179–185.
382. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели. *Политические исследования*. 1996. № 5. С. 5–15.
383. «Революция роз». Итоги. Независимый экспертный доклад / И. Арчвадзе, Г. Векуа, Н. Девдариани, Л. Осидзе, Г. Рцхиладзе. URL: <http://georgiamonitor.org/upload/medialibrary/b5c/b5c8c33130a95841803763449aa98e34.pdf>.
384. Резолюции, принятые на Всемирной встрече на высшем уровне по устойчивому развитию. Приложения «Йоханнесбургская декларация по устойчивому развитию», «План выполнения решений Всемирной встречи на высшем уровне по устойчивому развитию». URL: http://www.un.org/russian/conferen/wssd/docs/plan_wssd.pdf.
385. Результати голосування. *Сайт Центральної Виборчої комісії України*. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011>.
386. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України: монографія. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 272 с.
387. Репецький В. М. Дипломатичне і консульське право: підручник. Київ: Знання, 2006. 372 с.
388. Референдум за Незалежність 1 грудня 1991-го. Агітація і бюлетені. URL: <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/12/1/102150/>.
389. Реформи в Україні: громадська думка населення. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennia>.
390. Ритцер Дж. Макдональдизация, глобализация / американизация и новые средства потребления. *Современные социологические теории*. 5-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2002. С. 497–506.
391. Рішення Конституційного Суду України № 15-рп/2004 від 02 листопада 2004 р. по справі № 1-33/2004 за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>.
392. Робертсон Р. Глобалізація: часопростір і гомогенність – гетерогенність. *Глобальні модерності*. Київ: Ніка-Центр, 2008. С. 48–72.
393. Рогожа М. М. Соціально-етичні чинники корпоративної соціальної відповідальності в праксеологічній перспективі (Ч. I. Теоретичні засади). URL: http://archive.nbuv.gov.ua/por-tal/Soc_Gum%20VDakk/2012_3/2.pdf.
394. Розин В. М. Куда мы идем, а также, при каких условиях возможен социальный консенсус. *Политика и общество*: научный журнал. 2008. № 3(45). С. 51–60.

395. Розумна О. П. Європейський досвід політики мультикультуралізму: наслідки і прогнози. *Стратегічні пріоритети*. 2012. №1. С. 121–125.
396. Розумюк В. «Привнесена свідомість» пролетаріату: марксистів vs К. Маркс. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/1234-56789/16002/11-Rozumjuk.pdf?sequence=1>.
397. Ролз Дж. Теория справедливости. Новосибирск: Издательство Новосибирского университета, 1995. 532 с.
398. Романюк О. І. «Четверта хвиля»? До питання про місце посткомуністичних трансформацій в процесі демократизації суспільства. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Сер. Питання політології. Харків, 2008. № 825. Вип. 13. С. 101–108.
399. Росту Д. А. Переход к демократии: попытка динамической модели. *Полис*. 1996. №5. С. 36–59.
400. Роулз Дж. Справедливість як чесність: політична, а не метафізична. *Лібералізм. Антологія* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; Наукове товариство ім. Вячеслава Липинського. Київ: Смолоскип, 2002. С. 779–801.
401. Рубин Дж. Социальный конфликт: эскалация, тупик, разрешение / Дж. Рубин, Д. Пруйт, Ким Хе Сунг; [пер. с англ.]. Санкт-Петербург: ЕВРОЗНАК, 2001. С. 45–49.
402. Руднев М., Магун В. Ценностный консенсус и факторы ценностной дифференциации населения России и других европейских стран. *Вестник общественного мнения*. 2011. №4(110). С. 81–96.
403. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. Москва: Наука, 1969. 696 с.
404. Рюб Ф. В. Три парадокса консолидации в новых демократиях Центральной и Восточной Европы. *Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей*: в 2 т. Санкт-Петербург; Москва; Берлин, 2003. Т.1. Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы. С. 435–473.
405. Савчин М. Політичні партії та виборчі системи: спроби конституційної інженерії у контексті сучасного конституціоналізму. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2008. №3 (13). С. 62–75.
406. Саїд Е. Культура й імперіалізм. Київ: Критика, 2008. 608 с.
407. Сайт «Вибори Президента України» Центральної виборчої комісії України. URL:<http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011>.
408. Сам собі пан: хто і коли надавав томос церквам, і хто писав його для України. URL: <https://hromadske.ua/posts/khto-i-koly-nadavav-tomos-tserkvam>.
409. Самброс А. Грузия и Украина: две разные дороги «цветных революций». URL:<http://inpress.ua/ru/politics/19942-gruziya-i-ukraina-dve-raznykh-dorogi-tsvetnykh-revolutsiy>.
410. Санкции. Российский Совет по Международным делам. URL: <http://russiancouncil.ru/sanctions>.
411. Сартори Дж. Управляемая демократия и управляющая демократия. *Мир политики. Суждения и оценки западных политологов*. Москва, 1992. С. 122–127.
412. Сагюу Э. Руководство по дипломатической практике. Москва: Изд-во Института международных отношений, 1961. 121 с.

413. Саух П., Саух Ю. Толерантність у контексті сучасних духовно-ціннісних трансформацій. *Історія. Філософія. Релігієзнавство*. 2008. №2. С. 2–7.
414. Сахань О. М. Політична модернізація української держави як чинник запобігання деструктивності влади. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2015. №3 (26). С. 121–137.
415. Свенцикая И. С. Тайные писания первых христиан. Москва: Политиздат, 1980. 135 с.
416. Свиридюк Н. П. Інструментальна цінність консенсусу як форми вирішення юридичного конфлікту. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nvknuvs/2011_1/sviryd.htm.
417. Себайн Дж., Горсон Т. Історія політичної думки. Київ: Основа, 1997. 838 с.
418. Северінсен Х. Швидкість згорання демократії в Україні просто вражає. УНІАН. 2010. 30 квітня: URL: <https://www.unian.ua/politics/353717-shvidkist-zgortannya-demokratiji-v-ukrajini-prosto-vrajae.html>.
419. Сенюшкіна Т. О. Публічні механізми управління етнополітичними конфліктами: концептуальні засади. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 41. Київ, 2008. С. 99–100.
420. Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність. Київ: Нац. ун-т ім.Т. Шевченка, 2002. 392 с.
421. Серебрич А. А. Участие украинских церквей Северной Америки в реализации проекта поместная церковь на Украине. *Проблемы национальной стратегии*. 2016. № 5 (38). С. 218–238.
422. Сидоренко С.В. Філософія виживання людства у глобалізованому світі. *Мультіверсум. Філософський альманах*. Київ: Центр духовної культури. 2006. № 55. С.130–137.
423. Синод РПАЦ о группе Григория (Лурье), сайтах «Романитас», «Кредо. Ру», А. Солдатове и т.д. *Русская народная линия*. URL: http://ruskline.ru/monitoring_smi/2005/09/10/sinoda_rpc_o_gruppe_grigoriya_lur_e_sajtah_romanitas_kredo_ru_a_soldatove_i_t_d/
424. Сич О. І. Доба «холодної війни»: основні тенденції світового розвитку: навчальний посібник. Чернівці: Рута, 2008. 72 с.
425. Сіновець П. А. Динаміка трансформації ядерного стримування у постбіполярний період: близькосхідний аспект. *Стратегічні пріоритети*. 2010. №3 (16). С. 76–82.
426. Сірий С. Чинники конфліктності в міжнародних соціально-економічних і політичних процесах. *Політичний менеджмент*. 2010. №2. С. 128–138.
427. Скібіцька Л. І. Значення консенсусу. Конфліктологія. URL: http://bko.com/book_20_glava_52_8.8.3._Значення_кон.html.
428. Скібіцька Л. І. Поняття про консенсус. URL: http://bko.com/book_20_glava_51_8.8.2._Поняття_про_консенсус.html.
429. Сковронський Д. М. Концепції соціально-правової держави та їх реалізація в сучасних умовах. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2011. №4. С. 3–9.

430. Скубашевська О. С. Мовний контекст полікультурного середовища. *Гілея: науковий вісник*: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, 2011. Вип. 50. С. 377–381.
431. Слободенюк О. В. Туризм як чинник гуманізації відносин між народами: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. Одеса, 2003. 19 с.
432. Словник термінів з правової конфліктології / за заг. ред. М. І. Панова, Ю. П. Битяка, Л. М. Герасіної. Харків: Одісей, 2006. С. 76.
433. Смірнова В. О. Політична воля як чинник державотворчої діяльності: об'єктивні та суб'єктивні детермінанти. Київ: Логос, 2019. 384 с.
434. Современная западная социология: Словарь. Москва: Мысль, 1990. С. 134.
435. Согрин В. Конфликт и консенсус в российской политике. *Общественные науки и современность*. 1996. № 1. С. 25–44.
436. Создание поместной автокефальной православной церкви в Украине: что думают украинцы? URL: <https://dif.org.ua/article/stvorennya-pomisnoiavtokefalnoi-pravoslavnoi-tserkvi-v-ukraini-shchodumayut-ukraintsi>
437. Соловей Г. С. Теорія справедливості як основа соціальної держави (Гайек, Роулз та Габермас). *Мультиверсум. Філософський альманах*. Київ: Центр духовної культури, 2006. № 55. С. 97–107.
438. Сонько С. П. Просторовий розвиток соціо-природних систем: шлях до нової парадигми: монографія. Київ: Ніка Центр, 2003. 287 с.
439. Сорос Дж. Криза глобального капіталізму (Відкрите суспільство під загрозою). Київ: Основи, 1999. 259 с.
440. Соціально-економічний вимір України в період зміни політичних еліт / В. Юрчишин. Київ: Разумков центр, 2019. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_soc-econ_vymir_ukr.pdf.
441. Сравнительное изучение цивилизаций: хрестоматия / сост., ред. и вступ. ст. Б. С. Ерасов. Москва: Аспект Пресс, 2001. 556 с.
442. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ: НІСД, 2011. 336 с.
443. Стулова І. М. Політичні інститути й економіка: взаємодія та взаємозалежність: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2002. 18 с.
444. Суспільна солідарність в Україні: проблеми і політичні засоби їх вирішення: аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ: ІПіНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 64 с.
445. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация: учебное пособие. Москва: Слово/Slovo, 2000. 624 с.
446. Тимошенко обозвала українцев «биомассой»? *Фраза юа*. 11.09.2005. URL: <https://frazua/news/9630-timoshenko-obozvala-ukraincev-biomassoy>.
447. Тимошенко Т. С. Основні чинники зміцнення ролі моральних засад в українському суспільстві. URL: [file:///Users/mac-book/Downloads/Nv-dau_2004_10\(2\)_18%20\(1\).pdf](file:///Users/mac-book/Downloads/Nv-dau_2004_10(2)_18%20(1).pdf).
448. Тимченко Л. Д., Кононенко Л. Д. Міжнародне право: підручник. Київ: Знання, 2012. 631 с.
449. Ткаченко Т. В. Формування політичної опозиції в Україні та країнах пострадянського простору: теоретико-порівняльний аналіз. *Науковий часопис*

НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2009. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Вип. 1. С. 109–117.

450. Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя Украины. Харьков: Факт, 1999. С. 264–265.

451. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории. Москва: Прогресс – Культура, 1996. 480 с.

452. Токвиль А. Демократия в Америке. Москва, 1992. 554 с.

453. Томенко М. Всеукраїнський референдум – 2000: передумови проведення та ймовірні наслідки. УНІАН. 2000. 17 січня.

454. Трансформация институциональной среды в глобализирующемся мире. Москва: Содействие-XXI век, 2009. 344 с.

455. Трубецкой Е. Н. К характеристике политических идеалов эпохи Возрождения. Киев, 1899. 127 с.

456. Труевцева С. С. Трактовка консенсуса у О. Конта. *Социологические исследования*. Москва: РАН, 1994. № 11. С. 139–141.

457. Турен А. Возвращение человека действующего. Москва: Научный мир, 1998. 204 с.

458. Тягло О. В. Роздуми Карла Поппера щодо теорії та практики демократичної держави. *Постметодика*. 2010. № 1 (92). С. 2–10.

459. Украина и Вселенский Патриархат подписали Соглашение о создании независимой украинской Церкви. URL: <https://www.president.gov.ua/ru/news/ukrayina-tavselenskij-patriarhat-pidpisali-ugodu-pro-stvore-50794>.

460. Україна в 2005–2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія / за заг. ред. Ю. Г. Рубана. Київ: Нац. ін-т стратегічних досліджень, 2009. 655 с.

461. Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность. *Политические исследования*. 1992. № 5/6. С. 156–162.

462. Уолферс А. Противоборство и сотрудничество: очерк международной политики. Гл. 2. Дружба и вражда между государствами. *Теория международных отношений*: хрестоматия / сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова. Москва: Гардарика, 2002. 400 с.

463. Урсул А. Д., Урсул Т. А. Глобализация в перспективе устойчивого будущего. *Юридические исследования*. 2013. №5. С. 1–63. URL: https://nbpublsh.com/library_read_article.php?id=794.

464. Фан И. Б. Концепт гражданина в политической мысли: методологические подходы и теоретические модели: автореф. дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.02. Екатеринбург, 2010. 36 с.

465. Федотова В. Г. Хорошее общество. Москва: Прогресс–Традиция, 2005. 544 с.

466. Філософія глобальних проблем сучасності: конспект лекцій / Дорошкевич А. С., Сук О. Є., Смялянцев А. П. Харків: ХНАДУ, 2014. 174 с.

467. Фліссак К. А. Глобалізація і нові виклики економічної дипломатії. URL: <http://soskin.info/ea/2012/1-2/20124.html>.

468. Фома Аквинский. Сочинения / сост., пер. с лат., введ. ст. и коммент. А. В. Апполонова. Изд. 5-е. Москва: Едиториал УРСС, 2011. 264 с.

469. Фролов Э. Д. Греция в эпоху поздней классики (Общество. Личность. Власть). Санкт-Петербург: ИЦ Гуманитарная Академия, 2001. 600 с.
470. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. Москва: ООО «АСТ», Ермак, 2005. 588 с.
471. Хакен Г. Информация и самоорганизация. Макроскопический подход к сложным системам. Москва: Мир, 1991. 234 с.
472. Ханстантинов В. Сутність толерантності. *Наукові праці Чорноморського державного університету*. 2010. Т. 131. Вип. 118. Політологія. С. 30–34.
473. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? *Полис*. 1994. № 1. С. 33–48.
474. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. Москва: РОССПЭН, 2003. 368 с.
475. Хелд Д. Глобальные трансформации. Политика, экономика, культура. Москва: Праксис, 2004. 576 с.
476. Хенкин С. М. Испания после диктатуры. Социально-политические проблемы перехода к демократии Москва: Наука, 1993. 197 с.
477. Хигли Дж. Демократия и элиты: лекция. *Русские чтения*. 2006. 20 октября. URL: <http://www.inop.ru/files/Higley.doc>.
478. Хомяков М. Б. Толерантность и ее границы: размышления по поводу современной англо-американской теории. *Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности*: коллективная моногр. Москва: ОЛМА ПРЕСС, 2005. С. 15–25.
479. Хоруженко К. М. Культурология: энциклопедический словарь. Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. 640 с.
480. Худoley К. ООН нужны реформы. *Невское время*. 1999. № 36(1917). URL: <http://www.pressa.spb.ru/newspapers/nevrem/indexes/nevrem-1917-index.html#ART10>
481. Хэллоуэлл Дж. Х. Моральные основы демократии. Москва: ППП (Проза, Поэзия, Публицистика), 1993. 144 с.
482. Цветков В. В. Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика: монографія. Київ: Юридична думка, 2007. 336 с.
483. Цимбал Д. Теоретико-методологічні підходи до дослідження інституту політичної опозиції. URL: <http://www.social-science.com.ua/article/724>.
484. Цицерон. Диалоги. О государстве. О законах. Москва: Наука, 1966. С. 141. URL: <http://grachev62.narod.ru/ciceron/Ogl.html>
485. Цыганков П. А. Международные отношения: учебное пособие. Москва: Новая школа, 1996. 320 с.
486. Чекаленко Л. Д. Діяльність Міністерства закордонних справ України на сучасному етапі. *Зовнішня політика України*. URL:http://pidruchniki.ws/12281128/politologiya/diyalnist_ministerstva_zakordonnih_sprav_ukrayini_suchasnomu_etapi.
487. Человек: образ и сущность: Ежегодник. Москва: ИНИОН, 2004. Вып. 15: Диалог культур. 236 с.
488. Чернишова М. В. Толерантність як складова національної ідеї та національного інтересу сучасного українського соціуму. *Гуманітарний часопис*. 2012. №4. С. 75–81.

489. Чи існує толерантність в Новій Україні? URL: <https://www.radio-svoboda.org/a/954791.html>.
490. Чумак В. Діяльність парламентської опозиції: корисний досвід для України. URL: <http://icps.com.ua/pub/files/46/79/VChumak-ed11.pdf>.
491. Шайгородський Ю. Суспільна мораль як система цінностей. *Правові засади захисту особистісних цінностей та суспільної моралі*: зб. нормативних актів України / уклад.: Ю. Ж. Шайгородський, К. П. Меркотан. Київ: Укр. центр політ. менеджменту, 2007. С. 5–20.
492. Шалин В. В. Толерантность (культурная норма и политическая необходимость). Ростов-на-Дону, 2000. 356 с.
493. Шаповалова О. Європейські трансформації – українські дилеми. *Зовнішні справи*: науковий журнал. 2011. № 3. С. 12–19.
494. Швець О. Формування політичного іміджу України у міжнародному інформаційному просторі. URL: http://search.ukr.net/cache/?q=cache:nd0nN-xSKJ4J:http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2006/06sovmpip.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1.
495. Шевель І. П. Міжетнічні конфлікти і міжетнічна толерантність *Мультиверсум. Філософський альманах*: збірник наукових праць. Вип. 71. Київ, 2008. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_71/Shevel.pdf.
496. Шевцов А. І. Майбутнє людства необхідно спланувати: глобальні загрози і довгострокова стратегія розвитку України. *Стратегічні пріоритети*. 2007. № 1(2). С. 187–193.
497. Шматко Н. Феномен публичної політики. URL: http://sociologos.net/textes/chmatko/politique_publique.htm.
498. Шмиттер Ф. Процес демократического транзита и консолидации демократии. *Полис*. 1999. №3. С. 30–33.
499. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии. *Полис*. 1996. №5. С. 16–27.
500. Штаерман Е. М. Эволюция идеи свободы в Древнем Риме. *Вестник Древней истории*. 1972. №2. С. 41–61.
501. Штепа В. Діалектика глокалізації. URL: www.inache.net/print/filos/510&ei
502. Штомпка П. Социальное изменение как травма. *Социологические исследования*. 2001. №1. С. 7–12.
503. Шульга М. Деструкція влади (замість післямови). *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2008. С. 463–483.
504. Щедрова Г. П., Щедров С. В. Формування політичної конкуренції еліт в сучасній Україні: монографія. Луганськ: Елтон-2, 2013. 303 с.
505. Щодо шляхів вдосконалення організації роботи в галузі економічної дипломатії: стратегічні аспекти: аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/975/>
506. Эйкен Г. История и система средневекового мировоззрения. Санкт-Петербург: тип. М. И. Акинфиева, 1907. 732 с.

507. Юридический конфликт: процедуры разрешения. *Юридическая конфликтология*. Ч. 3. Москва: Юридическая литература, 1995. С. 7.
508. Які заповіді містяться в Біблії? *GotQuestions*. URL: <https://www.gotquestions.org/Ukrainian/Ukrainian-bible-covenants.html>.
509. Яковлев Д. В. Політичний діалог як основа інтеграції суспільства. *Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*. Т. 8. Вип. 9. 2003. С. 653–658.
510. Яницкий О. Н. Социология риска. Москва: LVS, 2003. 192 с.
511. A policy framework for climate and energy in the period from 2020 to 2030. Communication from the commission to the European Parliament, the Council, the European economic and social committee and the Committee of the regions. 22.01.2014. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52014DC0015>.
512. Archbishop Daniel Participates in Synaxis of Hierarchs of The Ecumenical Patriarchate of Constantinople. URL: https://www.uoco-fusa.org/news_180901_1.htm.
513. Bauman Z. Identity. Conversations with Benedetto Vecchi. Cambridge; Malden: Polity Press, 2004. 104 p.
514. Burke B. Speech to the Electors of Bristol 3 Nov. 1774. Works 1, P.446–448. URL: <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/documents/v1ch13s7.html>.
515. Buscarini и другие против Сан-Марино (жалоба № 24645/94). Дела Европейского Суда по правам человека. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Freedom_religion_RUS.pdf.
516. Castells M. The power of identity. Oxford, 1997. Vol. 2: The information age: economy, society and culture. P. 2. 461 s.
517. Clark I. Globalization and International Relations Theory. Oxford: Oxford University Press, 1999. P. 38.
518. Dahlberg L. Rethinking the Fragmentation of the Cyberpublic: From Consensus to Contestation. *New Media & Society*. 2007. Vol. 9. No 5. P. 827–847.
519. Dahlgren P. Television and the Public Sphere: Citizenship, Democracy and the Media. SAGE, 1995. P. 3.
520. Dempsey J. After the Sanctions, a Strategy for the East. *Carnegie Europe*. August 18, 2014. URL: <http://carnegieeurope.eu>.
521. Fenton N., Downey J. Counter Public Spheres and Global Modernity. *Javnost – The Public*. 2003. Vol. 10. №1. P. 16.
522. Ferree M. M., Gamson W. A., Gerhards J., Rucht D. Four models of the Public Sphere in Modern Democracies. *Theory and Society*. 2002. Vol. 31. No 3. P. 305.
523. Giddens A. The Consequences of Modernity. Stanford, 1990. 188 p.
524. Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity / Ed. by M. Featherstone. London, 1990. 411 p.
525. Goldman E. F. The Tragedy of Lyndon Johnson. New York: Alfred A. Knopf, 1969. 256 p.
526. Grech O. Virtual Diplomacy. Diplomacy of the Digital Age. University of Malta, 2006. P. 37. URL: <http://uscpublicdiplo-macy.org/pdfs/Grech.pdf>.
527. Habermas J. Between Facts and Norms. Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy Cambridge: The MIT Press, 1996. 421 p.

528. Habermas J. Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaat. M., Suhrkamp, 2003. 704 s.
529. Habermas J. Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus. Fr.a.M.: Suhrkamp Verlag KG, 1976. S. 79.
530. Hafez K. Zwischen Parallelgesellschaft, strategischer Ethnisierung und Transkultur: die rksische Medienkultur in Deutschland. *B deutsche und internationale Politik*, jg. 45, h. 6, 2000, P. 729–730.
531. Hamilton K., Langhorne R. The Practice of Diplomacy: Its Evolution, Theory and Administration. London: Routledge, 2000. VII.
532. Hattich M. Grundbegriffe der Politikwissenschaft. Darmstadt, 1980. S. 56.
533. Heywood A. Politics. Second edition, London: Palgrave Macmillan, 2002. 256 p.
534. Higley J., Burton M. The Elite Variable in Democratic Transitions and Breakdowns. *American Sociological Review*. 1989. Vol. 54. №1. P. 36–67.
535. Hofstadter R. The Paranoid Style in American Politics. New York: Alfred A. Knopf. 1965. 344 p.
536. Hooghe L. A Postfunctionalist Theory of European Integration: From Permissive Consensus to Constraining Dissensus. *British Journal of Political Science*. 2009. № 39. P. 1–23.
537. Jackson R. The Global Covenant: Human Conduct in a World of States. Oxford: Oxford University Press, 2000. P. 182.
538. Johnson D. W., Johnson R. T. (University of Minnesota) Civil Political Discourse in a Democracy: The Contribution of Psychology. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*. Vol. 6, № 4, 2000.
539. Kockshott P. W. Alternativen aus dem Rechner. Für sozialistische Planung und direkte Demokratie. Köln: PapyRossa Verlag, 2006. P. 72.
540. Kockshott P. W., Kotrell A. Alternativen aus dem Rechner. Für sozialistische Planung und direkte Demokratie. Köln: PapyRossa Verlag, 2006. 267 s.
541. Lafontaine O. Fortschritt und Solidarität. Bonn: Reinbek Verlag, 2008. S. 161.
542. Lafontaine O. Keine Angst vor der Globalisierung: Wohlstand und Arbeit für alle. Berlin/Bonn: J. H. W. Dietz Verlag, 2009. S. 51.
543. Lasswell H., Kaplan A. Power and Society. A Framework for Political Inquiry. London: Routledge & Kegan Paul, 1950. 312 p.
544. Leading Through Civilian Power: Quadrennial Diplomacy and Development Review (2010). The State Department of the United States of America. URL: <http://www.state.gov/documents/organization/153108.pdf>
545. Linz J., Stepan A. Levels of Socio Economic Development Theory. JHU Press, 2011. 504 p.
546. Luhmann N. Grundrechteals Institution. Ein Beitrag zur politischen Soziologie. Berlin, 1965. 283 p.
547. Lukács G. Geschichte und Klassenbewußtsein. Studien über marxistische Dialektik. Neuwied/Berlin: Luchterhand, 1988. S. 257.
548. Lukács G. Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins. Die ontologischen Grundprinzipien von Marx (auf Einbanddeckel: Ontologie – Marx). Darmstadt/Neuwied: Luchterhand, 1972. S. 23.

549. Lunde M. Undertaking preventive diplomacy. URL: <http://www.foreignaffairs.com/articles/51214/michael-s-lunde/undertaking-preventive-diplomacy>.
550. Marcuse H. Vernunft und Revolution. Hegel und die Entstehung der Gesellschaftstheorie. Darmstadt/Neuwied: Luchterhand, 1979. S. 202.
551. Meyer Th. Grundwerte und Wissenschaft im demokratischen Sozialismus. Berlin/Bonn: J. H. W. Dietz Verlag, 2008. S. 141.
552. Miller S. Das Problem der Freiheit im Rechtsstaat. Fr.a.M.:Suhrkamp, 1994. S. 161.
553. Munch R. Understanding Modernity. London: Routledge, 1988. 358 p.
554. Ohmae K. The End of the Nation-State. The Rise of Regional Economics. London: Harper Collins Publisher, 1995. P. 39.
555. Parsons T. The Social System. Glencoe: Free Press, 1951. P. 12, 36–37.
556. Politbarometer 2014. Forschungsgruppe Wahlen E. V. URL: http://www.forschungsgruppe.de/Umfragen/Politbarometer/Archiv/Politbarometer_2014//.
557. Political Oppositions in Western Democracies / [Edit. by R. Dahl]. New Haven; London: Yale Univ. Press, 1966. 423 p.
558. Rau J. Lust auf Zukunft. Unsere gesammelten Werke. Essen: Klartext, 2006. P. 61.
559. Raskhodchikov A. N. Information and communication interaction between authorities and citizens: looking for efficient technologies. *Monitoring of Public Opinion: Economic and Social Changes*. 2017. № 2. P. 263–273.
560. Rescher N. Pluralism: Against the Demand for Consensus. Clarendon Press, 1995. 217 p.
561. Robertson R., Lechner F. Modernization, Globalization and the Problem of Culture in the World-Systems Theory. *Theory, Culture & Society*. 1985. № 3. P. 103–117.
562. Russia sanctions: Public Support weaker in France and Germany. YouGov Eurotrack Survey, 2014. URL: <https://yougov.co.uk/news/2014/04/01/russia-sanctions-public-support-france-and-germany/>
563. Scheff T. J. Toward a Sociological Model of Consensus. *American Sociological Review*. Vol. 32. №1. Feb. 1967. P. 32–46.
564. Schultze R. Deliberative Demokratie. *Lexikon der Politikwissenschaft*, Theorien, Methoden, Begriffe. Band I.A. M., Munchen, 2002. P. 119.
565. Sharp P. Who Needs Diplomats. *International Journal*. 1994. V. 52. №4 (Autumn).
566. Sintschenko V. V. Die ideologischen kriegler der globalisierung: feindschaft ideologische front des neoliberalismus gegen gesellschaftliche alternativen. *Dny vědy*. Dil 24. Praha: Publishing House «Education and Science», 2013. S. 48.
567. Sintschenko V. V. Ethik Weltbild, Moderne Wirtschaft und die Aufgabe der Politik. *Nauka & Studia*. NR 19 (87) 2013. S. 79.
568. Stepaniants M. T. Rossiia v globalizirovannom mire. *Filos. zhurnal*. № 1. Moscow: IF RAN, 2008. URL: <http://iph.ras.ru/page47689426.htm>.
569. Stokes B. Russia, Putin Held in Low Regard around the World. Pew Research Center, Global Attitudes and Trends, August 5, 2015. URL: <http://www.pewglobal.org>.
570. Wallis St.A New Set of Economic Principles – Five Principles for the New Economy by 2020. This paper was developed by Stewart, Manfred Max-Neef and 20 other people over a 3-day period at the Tallberg Forum in 2008. New York: By ewart and Manfred Max-Neef, 2010. P. 29.

571. Woods N. Good governance in International Organization. *Global Governance*. 1999. № 5. P. 32.

572. Wasmuth против Германии (№ 12884/03). *Дела Европейского Суда по правам человека*. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Freedom_religion_RUS.pdf.

Наукове видання

Григор Олег Олександрович

**ФІЛОСОФІЯ
ПОЛІТИЧНОГО КОНСЕНСУСУ**

Монографія

В авторській редакції.

Формат 60x84 /16. Папір газетний.
Гарнітура Times New Roman, Arial Narrow. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 20,93. Обл.-вид. арк. 21,5. Наклад 300 прим.

Видавець СГ НТМ «Новий курс»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції:

серія ДК № 6392 від 07.09.2018 р.
вул. Манізера, 3, м. Харків, 61002, Україна
e-mail: nr1989@ukr.net